Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМИ ВЛАДИ І ПРАВА В УМОВАХ ПОСТТОТАЛІТАРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ:

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ АНАЛІЗ

Монографія

За загальною редакцією
М. І. Панова, доктора юридичних наук, професора,
академіка Академії правових наук України,
О. Г. Данильяна, доктора філософських наук,
професора

Харків
«Право»
2004

ББК 67
П 78

Рекомендовано до видання рішенням вченої ради Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 11 від 29.06.2004 року)

Рецензенти:
В.В. Шкода, доктор філософських наук, професор кафедри теорії культури і філософії науки Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна;
О.В. Петришин, доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України, головний вчений секретар Академії правових наук України

Автори монографії:
професор *Панов М. І.* (керівник авторського колективу) – вступ, розділ 3 (§ 2, у співавт.), висновки;
професор *Данильян О. Г.* – розділ 1;
професор *Максимов С. І.* – розділ 2 (§ 1; 3);
професор *Осипова Н. П.* – розділ 2 (§ 2), розділ 3 (§ 1);
доцент *Дзьобань О. П.* – розділ 2 (§ 4);
доцент *Воднік В. Д.* – розділ 2 (§ 5);
професор *Герасіна Л. М.* – розділ 3 (§ 2, у співавт.; § 3, § 4);
професор *Клімова Г. П.* – розділ 3 (§ 5).

П 78 **Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз:** Монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.; За заг. ред. акад. АПрН України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. – Х.: Право, 2004. – 360 с.

ISBN 966-8467-24-8

У монографії на підставі міждисциплінарного аналізу, комплексного дослідження із залученням соціальної філософії, філософії права, політології, соціології та інших галузей знань висвітлюються проблеми взаємозв'язку й взаємовідношення права і влади у соціальних системах, які переживають етап посттоталітарних трансформацій, висловлюється і науково обґрунтовується думка, що важливою умовою для вирішення проблеми співвідношення влади і права в перехідному суспільстві є становлення громадянського суспільства. Аналізуються проблеми правотворчості та правозастосування й парламентаризму, легітимації влади і права, функціонування політико-правових інститутів, інституту прав і свобод, політичного процесу й політичних технологій у соціальних системах трансформативного типу.

Розрахована на наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів, працівників органів державної влади.

ББК 67

ISBN 966-8467-24-8

© М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін., 2004
© «Право», 2004

ВСТУП

Монографія присвячена аналізу проблем взаємодії державної влади і права в умовах посттоталітарних трансформації, тобто переходу від адміністративно-командної економіки та тоталітарного політичного режиму до ринкової економіки і демократичної державності.

Як свідчить світовий досвід, набуття суверенної державності та формування нової економічної і політико-правової системи ніколи не відбувається легко і гладко. Україна, як і кожна країна, діставши незалежність, шукає свій оптимальний політико-правовий шлях розвитку і створює свою соціально-політичну модель розбудови нового суспільства, яка визначається системою цінностей та цільовою орієнтацією, національними традиціями та історичними умовами, соціально-економічним та політичним середовищем, сталим укладом життя та світоглядом людей, включаючи релігійні погляди, психологію та норми поведінки.

Досягнення цієї складної мети неможливо без розв'язання проблеми співвідношення державної влади і права, яка є однією з найактуальніших і найскладніших теоретичних і практичних проблем, що стоять перед політичною елітою, вченими правознавцями і юристами-практиками України, інших пострадянських країн. Адже добре відомо, що співвідношення влади і права в суспільстві є досить суперечливим. З одного боку, право не може існувати без влади, оскільки тільки державна влада за своєю природою здатна забезпечити сувору й своєчасну реалізацію правових норм і принципів за допомогою своїх правоохоронних установ і політико-правових інститутів. З другого боку, влада є антиподом права, оскільки володіє такими іманентними якостями, які в процесі ствердження та зміцнення можуть перетворювати її на самодостатню, авторитарну силу.

Ця загроза особливо характерна для сучасних посттоталітарних чи посткомуністичних суспільств, що важко трансформуються від тоталітаризму до демократії, у яких право з ряду причин попадає в серйозну залежність від державної влади. Таке порушення балансу «влада — право» закономірне несе в собі загрозу відновлення автократії чи навіть встановлення неототалітарного режиму.

З метою попередження невиправдано високої концентрації державної влади і перетворення її на самодостатню силу, суспільство, що трансформується, повинне створювати певні політико-правові інститути: поділу влади, федералізму, роз'єднання державної і

муніципальної влади, інститут проведення відкритих, демократичних виборів і т. д.

Немає, очевидно, необхідності в обґрунтуванні ідеї стосовно того, що вирішення проблеми співвідношення влади і права та формування демократичної, правової, соціально орієнтованої держави, як це зазначено в Конституцій України, — це два взаємозалежних процеси. Тому найважливіше завдання трансформаційного періоду в Україні, на думку авторів, можна сформулювати як створення умов для формування правової, демократичної, соціально орієнтованої держави. Її основними рисами повинні бути: створення громадянського суспільства, верховенство права, реальність прав і свобод громадян, політичний та ідеологічний плюралізм тощо. Причому в межах цих основних рис особливо актуалізується необхідність забезпечення умов для нормального функціонування громадянського суспільства, а саме громадянське суспільство має виступати як противага державі, її правовій системі, з метою недопущення порушень державою своїх основних обов'язків і дотримання законності.

Автори виходять з того, що основними якісними характеристиками громадянського суспільства є: відкритість, плюралістичність, пластичність, високий ступінь організованості, можливість вертикальної й горизонтальної мобільності, наявність оптимальної композиції зворотних зв'язків і ряд інших. І хоча громадянське суспільство є певною пізнавальною абстракцією, далеким від дійсності ідеальним типом (М. Вебер), саме досягнення певного значення цих якісних характеристик і означає завершення трансформації, тобто перехід від тоталітаризму до демократії. Той етап, на якому зараз знаходяться Україна, Росія, більшість інших посткомуністичних держав, дозволяє вести мову про наявність у їхній структурі лише окремих елементів, паростків цих якісних характеристик громадянського суспільства, рух до якого займе, мабуть, ще чимало часу і потребуватиме колосальних зусиль.

Важкий шлях сучасних посттоталітарних держав до правової держави і громадянського суспільства збільшений і ускладнений, на думку авторів, цілим рядом негативних факторів, успадкованих від минулого. У числі таких факторів — відсутність дієвого механізму реалізації нових правових норм, необхідної кількості підготовлених правознавців для здійснення правової реформи, перевага в ряді випадків у ході її здійснення вузьковідомчих, кланових чи навіть кримінальних інтересів і ряд інших. Усе це ускладнює й без того непросту ситуацію зі створенням правової держави в Україні, перешкоджає гармонізації влади і права в її політико-правовому полі.

Про це свідчать узагальнюючі матеріали, наведені в монографії.

Успішне становлення правової держави в Україні неможливо без створення реальних умов для цього процесу. До таких умов автори монографії відносять: правильний вибір ідеологічних орієнтирів такого будівництва; вирішення проблем підвищення ефективності діяльності органів виконавчої влади, у тому числі й органів місцевого самоврядування; проведення на ділі адміністративної реформи; здійснення подальшої реформи органів судової влади; досягнення високого рівня політичної і правової свідомості людей; гуманізація людських відносин; створення і розвиток альтернативних щодо держави суспільних структур (культурних, наукових, релігійних тощо) з метою розширення сфери прямої демократії; введення «діалогових процедур» для підготовки погоджених рішень; обмеження втручання держави у сферу економіки; проведення правової реформи з метою створення єдиного, внутрішньо несуперечливого законодавства і ряд інших.

У роботі показано, що на шляху до правової, демократичної держави, очевидно, має бути переглянутим і погляд, який існував раніше, на роль права в суспільному житті. Відповідно до принципів первинності і верховенства права, у співвідношенні державної влади і права лідируюча роль повинна залишатися за правом. На підставі цих принципів усі державні органи повинні безумовно підкорятися праву, чинним законам, юридичним нормам. Це особливо важливо у зв'язку з тим, що в посттоталітарний період розвитку суспільства не усувається загроза повернення до тоталітарного режиму, тому саме право повинне стати могутнім антитоталітарним фактором, що пронизує всі сфери громадського життя. З цією метою нові правові механізми повинні гарантувати кожній особі реальне здійснення її невід'ємних людських прав. Права людини перебувають у центрі уваги дослідників проблеми взаємодії права і влади, особливо — в центрі теоретичних проектів трансформації суспільства у бік взаємозв'язку влади й справедливості. Саме високий правовий статус особистості може стати свого роду точкою відліку у творенні нової правової культури і гарантією незворотності демократичних змін.

Усі ці питання вимагають усебічного розгляду, що можливо тільки при використанні евристичного потенціалу цілого ряду суспільних наук. Тому автори монографії й запропонували для вирішення цієї проблеми метод міждисциплінарного аналізу, що припускає комплексне дослідження із залученням соціальної філософії, філософії права, політології, соціології й ін.

Згідно з концепцією дослідження, особливості вирішення проблеми співвідношення державної влади і права значною мірою визначаються природою і характером суспільного ладу і політичного режиму, що панує в суспільстві. Звідси виникає проблема аналізу базових характеристик посттоталітарного суспільства, умов здійснення посттоталітарних трансформацій. Тому дослідження проблеми співвідношення влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій доцільно почати з аналізу середовища, основи, у яких ці соціальні регулятори функціонують і взаємодіють. Ця ідея визначає й композицію роботи. Перший розділ присвячений методологічним засадам дослідження посттоталітарних суспільств; другий — філософсько-правовим та соціологічним проблемам влади і права в суспільствах, що трансформуються; третій — політологічним проблемам державної влади і права в умовах посттоталітарних трансформації.

Така побудова роботи обумовлена логікою дослідження протиріч і проблем у суспільстві: від їхнього виявлення, пізнання і до створення оптимальних механізмів їхнього розв'язання (врегулювання), створення умов для більш ефективного становлення правової, демократичної держави в Україні, у якій влада і право є гармонічно взаємозалежними.

Зрозуміло, що монографія не вичерпує всіх аспектів взаємодії державної влади і права в умовах посттоталітарних трансформації, але автори сподіваються, що сама постановка цієї проблеми відіграватиме певну роль у міждисциплінарному дискурсі, пов'язаному з вивченням українського суспільства, яке переживає один із складніших періодів своєї історії.

РОЗДІЛ I

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТТОТАЛІТАРНИХ СУСПІЛЬСТВ

§ 1. Сутність посттоталітарного суспільства з позиції соціально-філософського аналізу

Соціально-філософський аналіз посттоталітарних суспільств (посттоталітаризму як явища в цілому) не може мати скільки-небудь раціонального сенсу без урахування й опори на його «родове» поняття — феномен тоталітаризму. І річ тут не лише в семантичному зв'язку двох термінів і не в тому, що тоталітаризм є вихідним пунктом транзитивного (перехідного) періоду розвитку посттоталітарних суспільств до нових форм політичної, правової та економічної стабільності. Суть тісного зв'язку двох понять полягає передусім у тому, що посттоталітарні суспільства «інфіковані» вірусом тоталітаризму, прояв якого в транзитивних соціумах може набувати як латентних, прихованих форм, так і відкритих. І, нарешті, деякі альтернативи розвитку посттоталітарних суспільств, як свідчить практика, несуть у собі ймовірність повернення до неототалітаризму.

Що ж таке тоталітаризм як суспільне явище?

Виникнення тоталітаризму пов'язане з кризою, що переживали європейські країни в 20–30-і роки XX сторіччя. Саме в цей період у групі держав — СРСР, Німеччині, Італії, а пізніше у деяких країнах Східної Європи, Азії, Латинської Америки сформувалися політичні режими, що мали цілий ряд подібних ознак. Саме в цей час з'явився і сам термін — «тоталітаризм», вперше використаний публічно Б. Муссоліні 22 червня 1925 року в італійському парламенті для позначення фашизму в цілому і фашистського державного ладу зокрема. Згодом цей термін утвердився в соціальній філософії і політології для позначення диктаторських режимів не лише фашистського напряму, але й політичного ладу в СРСР та інших країнах «реального» соціалізму, для яких був характерний тотальний контроль держави над усіма сферами життя суспільства, фактичної ліквідації конституційних прав і свобод громадян, репресіями щодо опозиції та інакомислячих[1].

[1] Див.: Тоталитаризм // Современный словарь иностранных слов. – 4-е изд. – М.: Русский язык, 2001. – С. 614.

Одним з перших у 30-і роки XX сторіччя широко став використовувати поняття тоталітаризму німецький політолог і соціолог Карл Шмідт. Але глибокі концептуально-теоретичні розробки тоталітаризму й аргументована критика його як політичної системи суспільства з'явилися тільки в 40-50-і роки XX сторіччя в працях Фрідріха Хайєка, Теодора Адорно, Ханни Арендт, Карла Фрідріха, Збігнева Бжезинського та інших дослідників.

Так, наприклад, відомий австрійський економіст Ф. Хайєк у своїй роботі «Шлях до рабства»[1], яка була опублікована у 1944 році, глибоко і всебічно проаналізував тоталітаризм, що і нині має велике наукове значення. У цій роботі він розглянув найважливіші аспекти цінностей тоталітарного суспільства і вказав на економічну основу тоталітарного домінування. Ф. Хайєк наголошував, що є щось загальне, сутнісне, що споріднює тоталітарні режими, які зовні розрізняються та навіть ворожі — це колективізм і планування, доведені до абсурду, тотальний контроль над суспільним життям, які неминуче призводять до домінування суб'єктивного фактора над об'єктивним. І сьогодні є надзвичайно актуальним його спостереження про тісний зв'язок, який існує між надмірним плануванням і централізацією в економіці, з одного боку, та знищенням політичної свободи — з другого. І якщо в роки війни, у кризові періоди розвитку суспільства державне регулювання економіки може бути виправдане як необхідне, то в роки мирного розвитку надмірне втручання держави в економічну сферу неминуче породжує небезпеку тоталітаризму.

Значний вплив на розвиток тоталітарної проблематики зробило дослідження, що проводилося в роки Другої світової війни під керівництвом німецького радикального філософа Т. Адорно. Результатом цього дослідження стала книга «Авторитарна особа»[2], що з'явилася 1950 року. Цей зріз тоталітарної проблематики розкривається і в іншій, не менш відомій роботі — «Витоки тоталітаризму»[3], автором якої була Х. Арендт, що емігрувала з фашистської Німеччини до США. Ці дослідники вбачають витоки тоталітаризму в психології мас, акцентують увагу на «людині натовпу», яка, «втрачаючи індивідуальність та особисті якості, перетворюється на

---

[1] Див.: *Хайек Ф. А.* Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С.113–151.

[2] *Adorno T., Frenkel-Brunswik E., Levinson D.J., Sanford R.N.* The Authoritarian Personality. – New York: Harper and Row, 1950. – 256 p.

[3] *Arendt H.* The Origins of Totalitarianism. – 7th ed. – London, 1962. – 418 p.

безособову частинку стихійної маси, стаючи завдяки цьому ідеальним об'єктом тоталітарного домінування»[1].

Приблизно в цей же час з'являється значна кількість робіт, у яких з позицій філософії, політології, публіцистики розглядалися ті або інші риси тоталітаризму. Вдалу спробу систематизувати ці риси в науковому плані зробили К. Фрідріх і З. Бжезинський у спільній роботі «Тоталітарна диктатура й автократія» (1956)[2]. До таких основних ознак, що характеризують тоталітаризм як суспільну систему, вони відносять:

1) наявність єдиної партії, очолюваної харизматичним лідером, членство в якій відкрите лише для невеликої частини населення. Ця партія має жорстку структуру й (або) переплітається з державною бюрократією, або контролює її;

2) політична система спирається на ретельно розроблену ідеологію, якою пронизані всі сфери життя суспільства;

3) монополія партії-держави на всі засоби масової інформації;

4) управління здійснюється шляхом системи терору, який спрямовується партією та таємною поліцією;

5) монополія на всі засоби збройної боротьби;

6) централізована система контролю й управління економікою.

З деякими із перерахованих ознак тоталітарних режимів можна, очевидно, не погодитись. Так, не завжди панівну партію (партію-державу) очолює лідер-харизматик; у деяких випадках керівництво партії зосереджене в руках колективного органу; у багатьох соціумах із тоталітарним режимом терор втрачає свою функцію управління політичним життям та економікою держави. Наприклад, у СРСР після смерті Сталіна хвилі терору поступово пішли на спад, політичний режим, не змінюючи свого тоталітарного змісту, продемонстрував певну гнучкість. Як справедливо зазначає Н. Загладін, «викриття сталінізму на XX з'їзді КПРС, хрущовська «відлига», коли почали розвиватися зачатки ідейного плюралізму, боротьба за владу та конфлікти в середовищі правлячої еліти, яким не заважала єдина ідеологія, дали розвиток дисидентському руху, що був провісником політичного плюралізму, — усе це не вкладалося в рамки концепції тоталітарності радянського суспільства»[3]. До цього ж

---

[1] *Гончаров Д., Гоптарева И.* Введение в политическую науку. – М.: Юрист, 1996. – С. 68.

[2] *Friedrich C. J. and Brzezinski Z. K.* Totalitarian Dictatorship and Autocracy. – Cambridge, 1956. – P. 15-27.

[3] *Загладин Н.В.* Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. – 1992. – № 5–6. – С. 7.

висновку у 1974 році дійшов і американський політолог Дж. Ла Паломбара, який, аналізуючи розвиток політичної системи в СРСР, дійшов висновку, що ті процеси, які в ній відбуваються, цілком не відповідають «тоталітарній моделі», яку розробили К. Фрідріх і З. Бжезинський і яка припускає «владу монопольної партії... що виступає інструментом однієї "людини-диктатора"»[1].

Тому не випадково, що пізніше З. Бжезинський і К. Фрідріх внесли корективи у своє визначення. Перший з них, наприклад, став характеризувати тоталітарний режим як нову форму правління, один із різновидів диктатури, систему, при якій найдосконаліші інструменти здійснення політичної влади використовуються без будь-яких обмежень централізованим керівництвом елітного руху з метою здійснення тотальної соціальної революції, що включає зміни образу мислення людини на підставі нав'язування йому певних ідеологічних схем, які проголошуються керівництвом в атмосфері створеної насильством одностайності всього населення. Тут, як бачимо, акцент у характеристиці сутності тоталітаризму робиться насамперед як на різновиді диктаторського, авторитарного режиму, створеного насильством для впровадження соціальної революції, метою якої є занадто прискорена модернізація людини й суспільства в цілому.

Вніс серйозні зміни у своє визначення також і К. Фрідріх. Після корегування характеристика тоталітарного режиму в його трактуванні стала звучати так: «Це загальнообов'язкова ідеологія, партія, що посилена таємною поліцією і володіє монопольним контролем над трьома сферами, за вплив на які в індустріальному суспільстві звичайно йде боротьба»[2]. Цими основними сферами, що визначають монополію на владу з боку «певної елітарної групи, яка прагне увічнити своє правління, є засоби масової інформації, збройні сили і сфера економіки»[3].

Пізніше спробу розвинути ідеї своїх попередників з дослідження феномену тоталітаризму вжив французький соціолог Р. Арон, який виокремив п'ять його базових ознак:

1) тоталітаризм виникає в режимі, що надає будь-якій одній партії монопольне право на політичну діяльність;

---

[1] *La Palombara J.* Politics within Nations. – New Jersey: Englewood Cliffs, 1974. – P. 335.

[2] *Friedrich C.J., Curtis M., Barber B.R.* Totalitarianism in Perspective. – N.Y., 1969. – P. 126.

[3] Там само.

2) ця партія має на озброєнні (або як прапор) ідеологію, якій вона надає статусу єдиного авторитету, а в подальшому — й офіційної державної істини;

3) для поширення офіційної істини держава наділяє себе виключним правом на силовий вплив і на засоби переконання. Держава та її представники керують всіма засобами масової інформації: радіо, телебаченням, пресою;

4) більшість видів економічної і професійної діяльності знаходиться в підпорядкуванні держави і стає його частиною. Оскільки держава невіддільна від своєї ідеології, то майже на всі види діяльності накладає свій відбиток офіційна істина;

5) у зв'язку з тим, що будь-яка діяльність стала державною та підпорядкованою ідеології, будь-яка помилка в господарській або професійній сфері відразу ж перетворюється на помилку ідеологічну. Результат — політизація, ідеологізація будь-яких помилок конкретної людини і, як заключний акорд, — терор, водночас поліцейський та ідеологічний. При цьому Р. Арон зазначав, що тоталітарний режим набуває завершеного вигляду тоді, коли всіх цих умов дотримано[1].

Аналізуючи ці базові ознаки, не важко помітити, що вони значною мірою перегукуються з тими концепціями тоталітаризму, що вже були розроблені на Заході в 50–60-і роки XX сторіччя. А це надійна ознака того, що в західній соціальній філософії і політології фактично вже існує єдиний підхід, загальне поле консенсусу на цей складний феномен.

В останнє десятиріччя на Заході інтерес до проблематики тоталітаризму помітно спав, чого не можна сказати про країни пострадянського простору, Східної Європи. Причин для цього кілька. Але, очевидно, найважливішою з них є та, що протягом тривалого часу дослідження тоталітаризму в цих країнах було під фактичною забороною, і зараз суспільствознавці намагаються краще зрозуміти: у якому ми суспільстві жили, які причини його виникнення і краху, щоб виробити рекомендації для попередження тієї трагедії, яку пережили народи цих країн, і спрогнозувати траєкторію їхнього подальшого розвитку.

На яких же рисах, ознаках тоталітаризму акцентують свою увагу дослідники Росії, України, інших країн СНД? Позиції різних авторів з цього питання далекі від єдності, одностайності.

---

[1] Див.: *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм: Пер. с франц. – М.: Текст, 1993. – С. 230–231.

Так, наприклад, російський політолог Р. Кочесоков вирізняє чотири основних ознаки тоталітаризму:

– абсолютне насильство суб'єктивного фактора над об'єктивним;

– «месіанізація» соціальної свідомості;

– гранична політизація та ідеологізація всього соціального життя;

– автаркія і самоізолювання в просторі (від інших держав і народів) і в часі (від свого минулого)[1].

Соціальний філософ В. Бачинін наголошує на шістьох ознаках тоталітарного соціуму. Це:

1) державоцентризм (етатизм, надетатизм);

2) реставрація антагоністичного принципу «домінування—підпорядкування»;

3) тотальний терор;

4) авантюрний характер соціальної політики;

5) знеособлювання індивідуальності;

6) тотальна ідеологізація духовного життя[2].

А деякі дослідники, наприклад В. Калина, Г. Курськова, виокремлюють до десяти основних ознак тоталітаризму як суспільного явища[3].

За необхідності можна було б навести ще кілька десятків різноманітних підходів, визначень феномена тоталітаризму. І є сенс припустити, що їхня кількість у найближчому майбутньому буде не зменшуватися, а збільшуватися і що найближчим часом у суспільствознавстві навряд чи утвердиться «всеосяжна» і «загальновизнана» модель тоталітаризму. І можна погодитись з Е. Баталовим, що основною причиною цього є те, що тоталітаризм — «складне, багатогранне, різноманітне явище, що не може бути вкладене у просте перерахування його ознак, яким широким воно б не було. Тим більше що за декілька десятиріч свого існування тоталітарний режим зазнав певної еволюції, пристосувавшись, ніби завзятий хвороботворний мікроб, до нових соціальних організмів»[4]. Велика кількість різноманітних підходів, визначень тоталітаризму можна

---

[1] Див.: *Кочесоков Р. К.* Феномен тоталитаризма. – Ростов н/Д: РГУ, 1992. – С. 18–28.

[2] Див.: *Бачинин В. А.* Философия: философия, мир, человек, социум: Учебно-методическое пособие. – Х.: ХИВД, 1994. – С. 76–83.

[3] Див.: *Калина В. Ф., Курскова Г. Ю.* Тоталитаризм как общественное явление // Кентавр. – 1995. – № 5. – С. 156.

[4] *Баталов Э.* Тоталитаризм живой и мертвый // Свободная мысль. – 1994. – № 4. – С. 114.

також пояснити й тим, що їхні автори під час дослідження цього феномена акцентують увагу передусім на політологічному аспекті, тобто на зовнішніх проявах і рисах цього суспільства, що дійсно різні і багатоваріантні (комуністичний тоталітаризм різного напряму, фашизм, націонал-соціалізм та ін.), недостатньо приділяючи увагу сутнісним характеристикам цього суспільства. Тому для концепції нашого дослідження важливий розгляд тоталітаризму насамперед на сутнісному рівні з позиції соціально-філософського аналізу. При цьому доцільно тоталітарну систему досліджувати в порівнянні з її протилежністю — системою демократії, що дозволить нам повніше і глибше зрозуміти сутнісні риси посттоталітаризму, який знаходиться між цими суспільствами на шкалі політичного розвитку.

Однією з найважливіших, визначальних відмінностей між тоталітаризмом і демократією є характер соціальної взаємодії між тими, хто керує, і тими, ким керують, елітою і суспільством. Для більш глибокого розкриття цієї відмінності необхідно уточнити значення термінів «демократія» й «авторитарність», застосувавши інтерпретацію цих понять, запропоновану Б. Курашвілі[1].

Згідно з таким підходом, демократію можна розуміти як спосіб організації соціальної взаємодії, який відрізняється домінуванням підлеглих над тими, хто керує, або ж рівністю сторін. Під «домінуванням» підлеглих тут розуміють переважання ліберальних методів управління, періодична виборність тих, хто керує, їхня підзвітність перед підлеглими, тобто наявність зворотного зв'язку між ними. Відмінною рисою авторитарності (граничний ступінь якої характеризує тоталітарний режим) є домінування тих, хто керує, над підлеглими, тобто переважання владних методів управління, однобічна влада за відсутності зворотного зв'язку: суспільство — правлячий режим.

Обидва такі типи соціальної взаємодії — це внутрішні протилежності, іманентні будь-який соціальній (у тому числі й політичній) системі. Абсолютизація одного із способів взаємодії — демократії або авторитаризму — веде до соціальних аномалій. Надмірна авторитарність за рахунок народовладдя веде до тоталітаризму, диктатури. Абсолютизація ж демократії за рахунок авторитарності веде до анархії, до реалізації прав однієї людини за рахунок інших, боротьби кожного проти всіх, що на певному етапі може у свою чергу призвести до елементів тоталітаризму. Діалектична протилеж-

[1] Див.: *Курашвили Б.* Демократия // Опыт словаря нового мышления. – М.: Политиздат, 1989. – С. 471.

ність демократії й авторитарності в галузі права реалізується у взаємному зв'язку прав (свобод) і відповідних обов'язків, який чітко передається юридичною формулою: немає прав без обов'язків і немає обов'язків без прав. Тоталітаризм розуміє наявність обов'язків без прав, анархія ж, навпаки, — наявність прав без обов'язків.

Демократія разом зі своєю протилежністю — авторитарністю — має місце практично на всіх етапах людської історії, оскільки відповідає внутрішньому прагненню кожної людини до свободи і самореалізації, тому за способом виникнення для неї характерна самоорганізація, саморозвиток.

Демократію не можна заснувати, увести рішенням законодавчої влади або дарувати народу монаршим повелінням. Вона невидимо росте, виявляється через громадянське суспільство, забезпечуючи вільну реалізацію кожною людиною її природних (що не вимагають особливого обґрунтування) прав на життя і гідне існування, на сім'ю, на свободу робити все, що не шкодить іншим, на власність, рівність перед законом тощо.

На відміну від демократії, тоталітаризм є продуктом соціального конструювання, виникаючи первісно у вигляді абстрактної ідеї в головах людей, які після цього реалізують ці ідеї у вигляді соціальних експериментів. Перші такі спроби побудови «ідеальних» соціальних конструкцій у вузьких рамках общин, окремих підприємств робилися ще в XIX сторіччі, однак успіху не мали. Для того щоб втілити ці ідеї в тотальному масштабі (тобто в масштабі усього суспільства), необхідні були умови і можливості XX сторіччя і перш за все: засоби масової інформації, масові політичні партії, практичний досвід управління суспільством і соціально-політичними процесами за допомогою мобілізації багатомільйонних мас людей.

На яких же принципах організується, моделюється соціальна система тоталітаризму?

Важливою характерною рисою тоталітарної системи є формування її на ідеях принципового монізму, одномірності соціального, політичного, економічного й духовного життя суспільства, її тяжіння до нівелювання всілякої різноманітності, у той самий час демократичні системи ґрунтуються на плюралізмі, множинності форм, тенденцій у соціальній, політичній, економічній і духовній сферах життя суспільства.

Відомо, що особливістю організації будь-якої життєспроможної соціальної системи, яка нормально функціонує, є її істотна єдність, що вона є сукупністю не тільки моногенних, схожих між собою елементів, котрі складають її індивідів, соціальні групи, нор-

ми, інтереси, але також відмінностей, багатогранності, плюралізму. Істотна єдність такого суспільства, справедливо зазначає К. Гаджиєв, «припускає існування в єдиному організмі різних соціально-політичних сил і цінностей, морально-етичних норм, настанов та орієнтацій, соціально-філософських та ідейно-політичних течій, які відбивають їхні інтереси й потреби. Не просто співіснуючи, але взаємодіючи між собою та наче пронизуючи одна одну, вони в сукупності створюють ціле віяло можливих напрямків суспільно-історичного розвитку»[1].

Через їхню взаємозалежність і взаємопереплетіння пучки цього віяла не можна уявити як самодостатні прямі лінії, здатні розвиватися самостійно та ізольовано. Тут діє принцип свого роду додатковості, згідно з яким «існують різні лінії і напрямки розвитку, що доповнюють та стимулюють один одного (наприклад, за схемою: якби не було ідеалізму, не було б і матеріалізму, тощо)»[2].

Це притаманне й іншим сферам життя суспільства: масовій інформації, політиці, праву, сфері економіки тощо. Будь-які спроби використання монізму в організації життя суспільства, абсолютизація одного з напрямків (тенденцій) розвитку, монополія на істину здатні викликати уповільнення темпів перетворень, застої, відхилення від тієї «золотої середини», третього шляху, який не можна намітити рішенням з'їзду партії, розрахувати на комп'ютері, який визначається в саморозвитку соціальної системи (метасистеми), взаємодії її протилежних початків, тенденцій, сил.

До того ж не так важливо, який напрямок розвитку, істина, ідеологія, одна з форм, сил тощо абсолютизується, набуває рис «святості» та непогрішності. Історія переконливо довела, що найкраща ідея, форма, істина за певних умов може набути ознак монізму, тоталітарності. Наприклад, прагнення до розвитку національних культур, традицій, мови, до відновлення у своїх правах раніше пригнобленої нації легко трансформується у войовничий націоналізм, який доходить у своїй крайній формі до проголошення тієї або іншої нації «вищою», покликаною керувати іншими. Гуманізм, співчуття пригнобленим, приниженим і знедоленим, які є в будь-якому суспільстві, прагнення покращити їхнє положення за певних умов перетворюються на заклики до «класової війни» проти будь-якого багатства, за нав'язування суспільству зрівняльних принципів розподілу. Проголошення відданості ідеалам демократії може бути

[1] *Гаджиев К. С.* Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 5.

[2] Там само.

цілком сумісне з уведенням заборони на діяльність інших політичних сил, тому що вони нібито «недемократичні», або зі спробами силоміць нав'язати своє розуміння демократії іншим народам[1].

Цілеспрямовано тоталітарна держава впливає й на духовне життя соціуму, формуючи моністичні, жорстко одновимірні політичну соціалізацію, масову свідомість, тип особи, що сприймає зовнішній світ тільки в чорно-білому кольорі. Масовій свідомості, у свою чергу, нав'язуються примітивні парні стереотипи «хто не з нами — той проти нас» тощо. Це підкріплюється культивуванням «образу ворога» (майже завжди уявного), наділеного рисами абсолютного зла і позбавленого всіх людських рис. При цьому на «ворога» покладається вся відповідальність за розрив між метою, що проголошується, і результатами, що досягаються.

Ці міркування допомагають зрозуміти, чому монополія однієї партії в політичному житті, монополія однієї ідеології (моноідеології) в духовній сфері, монополія одного засобу виробництва в економіці, монополія держави над громадянським суспільством в соціальній сфері і т. ін. за тоталітарних режимів закономірно ведуть до їхньої деградації, відкидають їх на узбіччя історії, призводять до краху, незважаючи на налагоджену систему терору, поліцейського контролю і доносительства.

Наступною сутнісною рисою, що відрізняє тоталітарне соціальне суспільство від демократичного, є характер його взаємозв'язків із зовнішнім середовищем.

Як відомо, залежно від характеру взаємозв'язків із зовнішнім середовищем, всі системи (у тому числі і соціальні) можна поділити на два типи: по-перше, на закриті, замкнені (до них не надходить і з них не виділяється речовина, відбувається лише обмін енергією) і відкриті (постійно відбувається введення і виділення не лише енергії, але і речовини).

До відкритих суспільств Карл Поппер[2], а за ним й інші філософи, політологи відносять демократичні режими. Для них характерні: прозорість меж для громадян, ідей, інновацій; глибока інтеграція в економічні, політичні структури регіонального та глобального масштабів; широка участь у міжнародному розподілі праці і т. ін.

Тоталітарні режими належать до закритих, замкнених соціальних систем. Вони, через причини як політичного, так й ідеологічно-

[1] Див.: *Загладин Н. В.* Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. – 1992. – № 5–6. – С. 14.

[2] Див.: *Поппер К. Р.* Открытое общество и его враги: В 2 т. Пер. с англ. – М.: Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – Т. 2. – С. 3–5.

го характеру, самоізолюються від іншого світу. Не випадково, що загальновизнаними символами комуністичного тоталітаризму стали «залізна завіса», Берлінський мур і т. ін. Притаманна тоталітаризму автаркія виступає як самозахист від чужого впливу, від демонстрації власному населенню більш високого рівня життя своїх сусідів, як виправдання неспроможності правлячої верхівки вирішити нагальні проблеми своїх громадян, що пояснюється, природно, підступами зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Всі процеси, що відбуваються в закритих системах, відповідно до другого закону термодинаміки, ведуть до встановлення рівноважного стану, який за певних умов прагне до максимального ступеня невпорядкованості або хаосу. Процеси, які протікають у відкритих суспільствах, за певних умов із хаосу можуть спонтанно створювати упорядковані структури, що і характеризує їхнє прагнення до самоорганізації.

Основними характеристиками закритих, замкнених систем є лінійність і рівновага, при яких залишаються незмінними всі макроскопічні величини суспільства і припиняються всі макроскопічні процеси (стан максимальної ентропії і мінімальної вільної енергії). Головними характеристиками відкритої системи є нелінійність і нерівновага (рухома рівновага), при яких всі макроскопічні величини залишаються незмінними, але тривають макроскопічні процеси введення і виділення речовини.

І дійсно, самоізоляція, автаркія тоталітарних систем від зовнішнього світу, спроби зберегти домінування правлячого режиму будь-якими засобами, наджорстка регламентація всіх сфер життя суспільства призводять до втрати здатності до саморозвитку, можливості адаптуватися до умов довкілля і, зрештою, до загибелі суспільства. Демократичні ж соціуми завдяки своїй нелінійності, відкритості до впливу зовнішніх факторів, зберігаючи прозорим канал зворотного зв'язку між керівництвом і суспільством, здатні трансформуватися і самозберігатися.

Тоталітарні і демократичні соціальні системи істотно розрізняються і за характером взаємозв'язків внутрішніх елементів. Залежно від характеру взаємозв'язків внутрішніх елементів, соціальні системи можуть бути диференційовані на два основних типи: ригідні (жорсткі) системи, до них належать тоталітарні й авторитарні типи суспільств, і пластичні системи, до них належать демократичні й ліберальні типи політичних режимів.

У ригідних, жорстких структурах міжгрупові бар'єри чітко окреслені, а внутрішньогрупові зв'язки надзвичайно сильні. Для цих

структур характерна наявність у кожної групи специфічної системи цінностей і сильної внутрішньогрупової згуртованості за відсутності або нестачі механізмів для регулювання стосунків між групами. У таких соціальних системах керівництво, як правило, стабільне, його зміна відбувається в результаті смерті лідера або в результаті державних переворотів. Вибори органів влади або взагалі не проводяться, або їхні необхідні результати фабрикуються шляхом ідеологічного, фізичного насильства і фальсифікацій.

Сприйняття тоталітарних систем як ригідних формувалось сьогодні не лише у багатьох західних, але й у дослідників пострадянського простору. «Особливістю радянської політичної системи був її замкнений характер. Одержавлення та бюрократизація сприяли тому, що... система втратила гнучкість, здатність адекватно реагувати на суспільні процеси, що розвиваються, «закостеніла». Таким чином, посилювалося протиріччя між застиглою, бюрократичною політичною системою і соціально-політичним розвитком суспільства»[1].

У пластичних системах внутрішньогрупові зв'язки гнучкі, а міжгрупові бар'єри рухомі. У них проводяться чесні, змагальні, регулярні вибори, і зміна уряду здійснюється за їх результатами. Пластичність і гнучкість такої демократичної системи дозволяє її суб'єктам швидко реагувати на конфлікти, що виникають у ній, перебудовувати соціальні зв'язки, не порушуючи при цьому групового консенсусу цього суспільства.

По-іншому обстоїть справа у ригідних, жорстких структурах, у яких взаємодія між різними соціальними групами послаблена, порушені канали зворотного зв'язку між керівництвом і суспільством, що призводить до ускладнень у проходженні «конфліктного сигналу». У такій ситуації конфлікт є серйозною небезпекою для цієї структури, бо зіткнення з іншою системою цінностей, чужими внутрішньогруповими інтересами викликає ланцюгову реакцію, поширюючи конфлікти на всі сфери життєдіяльності сторін, що конфліктують, — зрештою, рано чи пізно відбувається соціальний вибух, який може зруйнувати цю соціальну структуру.

Як зазначає Л. Козер, у вільно структурованих групах і відкритих системах конфлікт, націлений на зниження антагоністичного напруження, виконує функції стабілізації та інтеграції внутрішньогрупових стосунків. Надаючи сторонам можливість прямо висловити свої вимоги, такі соціальні системи здатні змінювати свою

[1] На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе / В. В. Журавлев, Л. Н. Гордон, Э. В. Клопов и др. – М.: Политиздат, 1990. – С. 125.

структуру та елімінувати джерело напруженості. Такі конфлікти сприяють появі нових соціальних норм або оновленню існуючих. З цієї точки зору соціальний конфлікт є засобом адекватного пристосування соціальних норм до умов, що змінилися. Конфлікт у суспільствах з гнучкою структурою забезпечує існування цих суспільств у нових умовах. Подібний корегуючий механізм навряд чи можливий у жорстких системах: придушуючи конфлікт, вони блокують специфічний запобіжний сигнал і таким чином поглиблюють небезпеку соціальної катастрофи[1].

Поряд з можливостями переходу з однієї соціальної групи до іншої і адекватного вираження групових інтересів пластична плюралістична система припускає гнучку циркуляцію індивідів із прошарку тих, ким керують, до прошарку тих, хто керує. Як писав П. Сорокін, у житті одного і того ж покоління є періоди, коли ця циркуляція дуже слабка, і періоди, коли вона набуває форми швидкого і бурхливого потоку, який здійснює масові вертикальні переміщення суб'єктів з однієї соціальної верстви до іншої. Останні періоди називаються революціями і схожі на масові переміщення мешканців верхніх «поверхів» на нижні і навпаки. Спостерігається зворотна пропорційність гостроти таких конвульсивно-революційних вибухів зі ступенем ускладнення циркуляції або замкненості правлячої еліти[2].

Таким чином, виходячи з цих міркувань, можна зробити висновок, що найважливіший показник соціальної гармонії, стабільності — це, з одного боку, ступінь неоднорідності, гетерогенності суспільства в цілому і соціальних груп зокрема. Під неоднорідністю тут розуміють диференційований розподіл членів суспільства за рівнем прибутку, професією, кваліфікацією, освітою, національною і релігійною належністю. З другого боку, ця неоднорідність повинна супроводжуватися реальною можливістю зміни названих параметрів, а також соціального статусу в цілому, переходу з однієї групи до іншої, включаючи доступ до позицій еліти. Відсутність же такої можливості веде до зниження соціальної мобільності, послаблення міжгрупових і зміцнення внутрішньогрупових зв'язків, «замкненості» окремих соціальних груп і, нарешті, до соціальних вибухів.

Безперечно, радянська тоталітарна система мала досить високий ступень ригідності, однак у ній протягом десятиліть практич-

[1] Див.: *Coser L. A.* The function of social conflict // Sociological theory: A book of readings / Coser L. A., Rosenberg B. – N.Y.: Macmillan, 1957. – P. 197–198.

[2] Див.: *Сорокин П. А.* Система социологии: В 2 т. / Российская академия наук, Институт социологии. – М., 1992. – Т. 2: Социальная аналитика: Учение о строении сложных социальных агрегатов. – С. 539–541.

но не було великих соціальних стресів і конфліктів. У чому ж причина цього явища? Річ у тому, що тоталітарно-моністичні, авторитарні та подібні їм режими тому і «безконфліктні» (можна сказати псевдогармонічні, оскільки «гармонія» в них досягається штучно: методами придушення конфліктів і терором), що в їхній структурі або взагалі не відбувається принципових змін установлених норм і принципів співжиття, або ці зміни мають однобічний характер, який відбиває лише волю панівного режиму. У жорстких, позбавлених розвинутих демократичних інститутів соціальних системах є також одна велика перевага — здатність швидко приймати і проводити згори вниз потрібне рішення, розподіляти і перерозподіляти наявні ресурси. Але й ця перевага, придатна для екстремальних умов, не відповідає вимогам повсякденної розміреної дійсності. Так, посилаючи війська для наведення порядку в «братерських» соціалістичних країнах, придушуючи нечисленні страйки і саджаючи до в'язниць та божевілень дисидентів, тоталітарна система не розв'язувала назрілі протиріччя, а заганяла їх углиб, цим вона закладала все більшу кількість вибухового матеріалу для майбутнього конфлікту. Тому періоди загибелі цих суспільств, як, до речі, і періоди їхнього становлення, супроводжуються помітним збільшенням числа, масштабності та глибини соціальних конфліктів, що призводить до різких і значних змін у суспільному житті.

В умовах демократичних суспільств зміни, що відбуваються, не настільки глибокі та радикальні, але постійні та повсюдні. Однак і соціальні конфлікти, що мають численний, перманентний і різноспрямований характер, взаємно врівноважуючи і компенсуючи один одного, не досягають при цьому вкрай руйнівних і болісних станів, що дозволяє схарактеризувати демократію як систему соціальної гармонії.

Проведений соціально-філософський аналіз тоталітарних систем, розгляд варіанту порівняльної характеристики тоталітаризму і демократії дозволяє перейти до безпосереднього дослідження поняття «посттоталітарне суспільство».

Підходи різних дослідників до цього феномена далеко не однозначні. Однак абсолютна більшість авторів, що досліджують посттоталітарні суспільства, акцентують увагу на їхній найважливішій характеристиці — транзитності, перехідності. Так, наприклад, Р. Дарендорф визначає посттоталітарні соціуми як країни, що рухаються «дорогою свободи», застерігаючи тих, хто йде, що цей «перехід не означає і не повинен означати заміни однієї системи іншою. Немає ніякого сенсу у переході від соціалізму до капіталізму. Дорога

до свободи — це перехід від закритого суспільства до суспільства відкритого»[1]. Цим наголошується, що у відкритому суспільстві економічні й політичні структури не визначені, а встановлюються шляхом спроб і помилок.

Методологічний підхід Н. Смелзера до соціальних змін дозволяє характеризувати посттоталітарні системи як суспільства, що перебувають на етапі соціального зрушення, у фазі соціальних і культурних змін. Тут соціальним зрушенням він називає «зміну способу організації суспільства», яка «є всезагальним явищем, хоча... відбувається різними темпами»[2].

Югославський філософ С. Стоянович, який досліджує посттоталітарні (посткомуністичні) суспільства з позиції формаційного підходу, характеризує перехідність цих країн як «етап, коли поряд із презумпцією розриву з колишнім порядком речей зберігається значна частина наступності стосовно нього, особливо щодо кадрів і функціонування економіки»[3].

Важливе значення для нашої роботи має характеристика посттоталітарних суспільств періоду «посткомунізму» українського філософа Є. Бистрицького, який визначає об'єкт свого дослідження як «загальну ситуацію (і поняття) переходу від однієї епохи політичної організації суспільного життя до іншої, посткомуністичної, неомодерної епохи в розумінні суспільства і його політичної практики»[4].

Однак не всі дослідники вкладають у поняття транзитності посттоталітарних суспільств раціональний зміст, відмовляючи йому в самостійному позитивному значенні. Деякі автори вважають, що ця категорія є простим позначенням переходу від одного стабільного стану до іншого, розуміючи цей перехід як невизначений, «темний» стан соціуму, позбавлений своїх закономірностей і характерних особливостей. Інші сприймають посттоталітарні суспільства як явище «випадкової мутації» комуністичного суспільства, невдалий, тобто незакінчений досвід руйнування хоча і недосконалої, але в ідеалі життєздатної соціально-економічної системи[5].

---

[1] *Дарендорф Р.* Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 71.

[2] *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – С. 611, 634.

[3] *Стоянович С.* Посткоммунизм: противоречия между демократией и капитализмом // Полис. – 1996. – № 1. – С. 50.

[4] Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник авт. колективу) / Заг. ред.: Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Макеєв, О. Дергачов. – К.: Політична думка, 1995. – С. 24–25.

[5] Див.: *Зиновьев А. А.* Гибель «империи зла» // Социс. – 1995. – № 1. – С. 92-98.

З таким підходом, очевидно, не можна погодитись. Логічніше припустити, що кожний історично відомий тип соціальної організації має свої конкретно-історичні обґрунтування і причини. І тоталітаризм, а за ним і посттоталітаризм приходять не тому, що хтось припустився помилки, а тому, що за якихось конкретних історичних умов такий тип соціального устрою найбільшою мірою відповідає потребам виживання, самозбереження суспільства як особливого організму, що функціонує за своїми певними закономірностями, які необхідно вивчати.

Перехідність, на думку автора, є найважливішою, ключовою характеристикою посттоталітарних суспільств. При цьому, поняття перехідності слід розуміти не як просту номінацію етапу трансформації соціуму, а як особливий стан суспільства, що має самодостатнє значення. З позиції соціально-філософського аналізу перехідним ми можемо назвати такий стан соціальної системи, при якому, внаслідок раптових (різких) змін на макросоціальному рівні при досить малих змінах на мікрорівні, відбувається порушення її рівноважного стану, що викликає потребу в перетворенні головних сфер суспільства для досягнення нової просторово-часової упорядкованості. До найважливіших конституціональних перетворень, що забезпечують відновлення рівноваги соціальної системи, можна віднести зміни у сферах політики, економіки, духовного життя, які в самоорганізованих соціальних системах, відбуваються таким чином, щоб забезпечити найбільш ефективне функціонування різних ланок цих підсистем і соціальної системи в цілому.

Перехідність розвитку посттоталітарних соціумів, їхня гранична динамічність і багатоваріантність передбачає і перехідність, невизначеність, динамічність їхніх якісних характеристик. Тому досить складно дати чіткі, визначені характеристики за всіма головними критеріями, які відповідали б можливим варіантам трансформації конкретних посттоталітарних соціумів. Як правило, всі основні характеристики цих суспільств виступають комбінацією сутнісних рис як тоталітаризму, так і демократії. Так, наприклад, авторитаризм у посттоталітарних системах співіснує з елементами анархії; тенденції конструювання з тенденціями саморозвитку; принципи монізму з принципами плюралізму тощо. До того ж елементи, структури, принципи організації старої соціальної системи, яка руйнується, тобто тоталітаризму, і нової системи, яка постає, тобто посттоталітаризму, не просто співіснують, а знаходяться, як правило, у стані жорсткого зіткнення, конфлікту. На початковому етапі трансформації посттоталітарних систем у їхній характеристиці пе-

реважають риси тоталітаризму; на певному етапі, десь у «середині шляху» риси тоталітаризму і демократії врівноважують одна одну (але зіткнення протилежних тенденцій може не послаблюватись, а, навпаки, посилитися, досягти апогею); у подальшому, якщо трансформація внаслідок поразки демократичних тенденцій не набуде ознак реверсу, елементи демократії можуть переважати, і перехід набере незворотного характеру.

Стан невизначеності, нестабільності процесу переходу від інтеграції та диференціації одного типу до інтеграції та диференціації іншого типу багато дослідників називають станом дезорганізації, хаосу. Так, наприклад, М. Маколі справедливо наголошує, що перехід від політичних тоталітарних режимів з великою ймовірністю веде не до демократичної держави, а до того стану, який він визначає як «держава в хаосі» [1]. Подібного погляду дотримується і Р. Анжер, який для характеристики ситуації, коли «перед обличчям центрального уряду опиняється суспільство, що втратило створені ним самим стійкі колективні засоби організації», використовує термін «дезорганізоване суспільство» [2].

Аналогом посттоталітарних суспільств він вважає країни постколоніальної Африки, в який у післяколоніальний період традиційні моделі організації були зруйновані і на зміну їм прийшли ще більш примітивні моделі, засновані на селянській общині і сім'ї. Хоча посттоталітарні суспільства й мають певні специфічні риси, що не дозволяє втиснути їх у ту чи іншу категорію, поняття держава в хаосі, дезорганізоване суспільство досить точно відображають його характеристики. Схожість посттоталітарного суспільства з постколоніальним полягає ось у чому: і тут і там колишні соціальні зв'язки були зламані і зі зміною умов на поверхні з'явилися нові зв'язки, які розвинулися під впливом системи управління. Різниця ж полягає у ступені прямого державного втручання у створення соціальних зв'язків та інститутів.

До подібних висновків приходять і дослідники з посткомуністичних країн. Так, наприклад, український політолог Д. Видрін у своїх працях робить висновок, що стан «посттоталітарного хаосу» є зовсім не відхиленням від норми, а скоріше закономірністю[3].

Свою характеристику стану дезорганізації наводить польський соціолог Я. Щепаньський, що розуміє її як сукупність соціальних

---

[1] *Маколи М.* Становление новой российской государственности: опыт прогноза // Полис. – 1993. – № 3. – С. 36.

[2] *Unger R.* Plasticity into Power. – Oxford. – N.Y., 1990. – P. 81–85.

[3] Див.: *Выдрин Д. И.* Очерки практической политологии. – К.: Высшая школа, 1991. – С. 28.

процесів, які призводять до того, що «в рамках певної спорідненості дії, які відхиляються від норми й оцінювані негативно, перевищують допустиму межу, загрожуючи встановленому протіканню процесів колективного життя. Вона полягає в дезінтеграції інститутів, що не виконують завдань, для вирішення яких вони створені, послабленні механізмів формального і неформального контролю, нестійкості критеріїв оцінки, появі зразків поведінки, які суперечать зразкам, визнаним допустимими»[1].

Можна погодитись із наведеними судженнями, що посттоталітарні соціуми втрачають традиційні інститути статусно-рольової соціальної ідентифікації, потрапляють у стан «хаосу», «дезорганізації» або, за висловом М. Мамардашвілі, у стан «після кінця», «життя після смерті»[2]. Адже те, що відбувалося і відбувається у посткомуністичних країнах, дійсно є хаотичним розпадом традиційних суспільств, розкладом їх на множину автономно існуючих світів, які взаємно не перехрещуються. У цих дезорганізованих посттоталітарних «світах» соціальні цінності, норми, зразки поведінки починають орієнтуватися на принципово іншу систему відліку, ніж у традиційному, «модерному» суспільстві. За таких умов частина суб'єктів суспільства виявляється здатною пристосуватися до нових соціальних цінностей і норм, отримуючи новий соціальний статус і місце в економічній та політичній структурі, яка формується. Інша, як правило, більша частина, не в змозі або не бажає сприймати нові соціальні цінності, норми, зразки поведінки та поповнює верстви маргіналів. Таким чином, в умовах швидкої, навальної трансформації соціуму одні верстви та групи народжуються або одержують пріоритетний розвиток, інші ж втрачають свою колишню роль. Тому не дивно, що посттоталітарний соціум постає як втілення анархії, хаосу, складається із множини самостійних соціальних верств, позбавлений будь-якої постійної структури, організуючої основи, стабільності. Повною мірою ця характеристика стосується й посттоталітарної України. «Однією з особливостей перехідного періоду у нас є те, — пише професор В. Черняк, — що відсутня консолідація нації. А як наслідок ми не маємо й загальнонаціональної еліти, що неминуче відбивається на політичній та економічній ситуації. Маємо справу з розколотим суспільством. Воно розколоте за такими фундаментальними питан-

[1] *Щепаньский Я. Ю.* Элементарные понятия социологии: Пер. с польск. / Общ. ред. акад. А. М. Румянцева. – М.: Прогресс, 1996. – С. 202.

[2] *Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию / Общ. ред. Ю. П. Сенокосова. – М.: Прогресс; Культура, 1990. – С. 163–165.

нями, як незалежність, демократія, ринок, приватна власність, форми державного управління, устрою і територіальної організації, національна безпека, мова. На цьому ґрунті існує і зростає політичне протистояння... Створення держави може бути успішним лише на основі консолідації нації (нації не тільки у вузькому, політичному, але і в державному розумінні). Створення держави і створення нації — взаємопов'язані процеси. Без створення нації та її консолідації на нашій території може бути держава, навіть незалежна, але чужа»[1].

Що ж за відсутності традиційної соціальної структури є основою посттоталітарного суспільства?

Основою соціальної системи посттоталітаризму, на думку соціальних філософів — дослідників транзитних соціумів Ю. Хабермаса, Н. Лумана, Дж. Александера та їхніх послідовників[2], є безпосередня комунікація суб'єктів, що і відрізняє перехідні системи (суспільства постмодерн) від традиційних, структурованих соціумів (суспільств модерну), де така комунікація опосередковується інституціонально та структурно.

Суспільне життя (соціальність) посттоталітарних соціумів обмежується простором публічної комунікації, а тому сфера публічності поширюється на всі галузі життєдіяльності індивідуума: роботу, дозвілля, приватне життя, розваги тощо. Так формується комунікативний континуум, з якого суб'єкт взаємодії не в змозі довільно вибрати те чи інше, але примушений або брати участь у всій сукупності комунікацій, або взагалі відмовитися від участі в них, вийти із соціального простору. Але останнє виступає в постмодерному суспільстві як асоціальний акт, саме в цьому (всупереч традиційному розумінню) постмодерн вбачає прояв маргіналізації.

Через свою принципову хаотичність комунікативний простір публічності не закріплюється і не визначається нормативно, інституціонально. Він виникає та існує як сукупність випадкових актів комунікації, не пов'язаних будь-якими нормами й обмеженнями. Участь у такій комунікації передбачає визнання самоцінності актів

---

[1] Голос Украины. – 1994. – 6 апреля.

[2] Див.: *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность: Пер. с нем. – М.: АО «КАМІ», 1995. – 245 с.; *Луман Н.* Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества // Социо-Логос. – 1991. – С. 34-59; *Александер Дж., Коломи П.* Неофункционализм сегодня: восстанавливая теоретическую традицию // Социс. – 1992. – № 10. – С. 112-119; *Розенбергис Р.* Проблема социального консенсуса в работах Ю. Хабермаса // Общественные науки и современность. – 1995 – № 5. – С. 116–121.

спілкування, хоча саме по собі таке спілкування незацікавлене, не переслідує певної мети. У просторово-часовому континуумі соціуму такі одиничні комунікативні імпульси складаються у певну, здатну до самоорганізації сукупність суб'єктів, яку, очевидно, необхідно прийняти за певну соціальну одиницю, що її деякі дослідники називають «тусовкою»[1]. Така тусовка втілює в собі синергетичний початок, закладений у соціальному. Воно, власне, і забезпечує самоорганізацію деструктурованого посттоталітарного соціуму. Переходячи в постмодерне буття, такий соціум перетворюється на гігантську сукупність тусовок, яка і є соціальною основою посттоталітарних систем.

Такими є основні підходи до поняття посттоталітарні суспільства з позиції соціально-філософського аналізу. Соціально-філософське дослідження посттоталітарних суспільств передбачає розгляд їх не лише в статичному стані, але і в динаміці. Ця проблема розглядається в наступному підрозділі.

§ 2. Динаміка соціальних процесів у перехідний період

Будь-який соціальний процес протікає в соціумі, що становить складну самоорганізуючу систему. Знаходячись у постійному русі під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх сил, ця система зазнає певних соціальних змін, що пов'язані з переходом соціальних явищ, їхніх елементів, структур, зв'язків, комунікацій з одного стану в інший, з виникненням або зникненням того чи іншого явища, елемента тощо. Однак глибокі соціальні зміни виникають у системі, як правило, тоді, коли наявна упорядкованість соціальних зв'язків, які становлять її внутрішню структуру, вже не може забезпечувати ефективність її функціонування, можливість адаптуватися до змін внутрішніх та зовнішніх умов. У такому разі соціальні протиріччя, які пронизують систему, загострюючись до стану деструктивно-конструктивних конфліктів, призводять до соціальних змін, що мають своїм результатом утворення нової упорядкованості зв'язків усередині системі, перехід її до нового якісного стану.

Тим часом історичний досвід доводить, що кожний новий етап розвитку соціальної системи не може бути результатом тотальної деструкції старого суспільства. У суспільній свідомості не тільки на

[1] Див.: *Соколов Н. В.* Традиция и инновация в посттоталитарных переходных процесах: Автореф. дис...канд. социол. наук: 23.00.02. – СПб., 1995. – 16 с.

Заході, але й на Сході все більш укорінюється ідея про необхідність органічного проростання нових цінностей з передумов, які склалися в надрах суспільства. Це зумовило необхідність переходу від телеологічного детермінізму до усвідомлення невизначеної багатоваріантності соціально-історичного процесу.

Особливе місце з таких позицій серед соціальних змін посідає соціальний процес, його динаміка, альтернативи, тобто перетворення соціуму в його морфології, створення нових соціальних форм і структур, що особливо характерно для соціумів у перехідний період. Для концепції нашого дослідження найбільш значущими соціальними процесами є виникнення, відтворення, функціонування, розвиток, трансформація і деструкція соціальних систем. До того ж, якщо під «розвитком» тут розуміють такі зміни соціальної системи, у результаті яких вона набуває іншої якості, властивості, то під «трансформацією» доцільно розуміти зміну базової якості системи, після чого ця соціальна система перетворюється на іншу. Під трансформацією, зокрема, посттоталітарних суспільств зручно розуміти складні, багатопланові соціальні зміни, які зачіпають всі їхні основні сфери та результат яких виявляється в їхньому істотному якісному перетворенні.

Проблема соціального процесу, динаміки розвитку соціальних систем знаходиться в центрі уваги більшості видатних філософів, соціологів, починаючи з О. Конта. Саме Конт уперше розробив соціологічну концепцію соціальної статики та соціальної динаміки. Соціальна статика, на його думку, відбиває умови та закони функціонування суспільної системи. А соціальна динаміка описує закони розвитку та зміни соціальних систем[1].

Услід за Контом практично всі вчені стали так або інакше пов'язувати соціальні зміни з поняттям соціальних процесів, які зачіпають структуру соціальної системи та її елементи, тобто соціальні спільності, групи і т. ін. Було встановлено, що в результаті дії різних рушійних сил, які можуть бути репрезентовані як суб'єктами суспільства, так і процесами та явищами, структура соціальної системи (починаючи від групи та закінчуючи суспільством у цілому) перетворюється, виникають її нові соціальні характеристики і нові соціальні взаємодії. І хоча сьогодні класичний період характеризується як ортодоксальний консенсус, який складається із синтезу концепцій соціологізму, історизму, об'єк-

[1] Див.: *Конт О.* Курс положительной философии: В 6 т. – СПб.: Посредник, 1898–1900. – Т. 1: Введение и лекции. – С. 132.

тивізму і в якому більшість дослідницьких підходів базувалося на переконанні, що закони соціального світу аналогічні законам природи, що суспільство (об'єкт) домінує над суб'єктом (індивідуальністю)[1], багато ідей, висунутих у цей період, тією чи іншою мірою знайшли своє відображення в сучасних концепціях динаміки соціальних процесів.

Значний внесок у дослідження динаміки соціальних систем зробив Т. Парсонс. Розглядаючи проблему соціальної зміни, він ґрунтується на принципах системного аналізу, виробленого класичною кібернетикою. Зокрема, він виходить із того, що суспільство, як система, має стійкість і здатність до самовідтворення, що виявляються в сталості і стабільності її основних структурних елементів. Якщо спостерігається момент, коли в результаті будь-яких чинників порушується співвідношення сил, що підтримують рівновагу суспільства (відбувається зростання впливу будь-якої групи, формується новий склад державних органів тощо), то цей вид зміни він називає зміною рівноваги. Його характерною рисою є те, що соціальна система в цілому, її структурні елементи залишаються незмінними і завдяки цьому швидко відновлюють втрачену рівновагу. Пристосування системи до умов, що змінилися, здійснюється за рахунок внутрішніх резервів, вона інтегрує в собі нові утворення, залишаючись у цілому незмінною.

Другий вид зміни, за Т. Парсонсом, — зміна структури, яку він розуміє як ситуацію, при якій тиск на систему зсередини або ззовні стає настільки сильним, що вона виявляється неспроможною відновити втрачену рівновагу. У цьому разі для збереження цілісності суспільства, підвищення його адаптивної спроможності відбувається трансформація його найважливіших структурних елементів (соціальних ролей, інститутів, організацій). Модифікацій зазнають цілі підсистеми — економічна, політична, правова, система цінностей тощо. Отже, за Парсонсом, зміни соціальних систем бувають двоякого виду: 1) ті, що не приводять до структурних перетворень; 2) ті, що приводять до структурних перетворень.

Конкретизуючи особливості еволюції, динаміки розвитку соціальних систем, Т. Парсонс, продовжуючи традиції Г. Спенсера й Е. Дюркгейма, звертає увагу на такі моменти:

1) диференціювання системних одиниць, яке збільшується, у функціонально взаємопов'язаних структурах;

---

[1] Див.: Современная социологическая теория. – Новосибирск: Наука, 1995. – С. 7–8.

2) встановлення в диференційованих системах нових принципів і механізмів інтеграції;

3) зростання в диференційованих системах здатності до виживання в певних умовах зовнішнього середовища;

4) підвищення здатності до виживання кожної з підсистем дії в умовах довкілля[1].

За всієї абстрактності наведених міркувань, можна зробити висновок, що вони дають певний теоретичний контур, у рамках якого можна розгортати власне соціально-філософські моделі розвитку.

Уточнюючи поняття «соціальна зміна», А. Босков визначає його як «доступний розумінню процес, при якому ми можемо виявити значну зміну в структурі і функціонуванні детермінованих соціальних систем». Соціальна динаміка, на думку А. Боскова, є культурно нейтральним поняттям. А ось поняття соціальний розвиток, соціальний процес, соціальна еволюція він зараховує до бажаних або неминучих напрямків, в яких відбуваються зміни. Фактично ж соціальну зміну А. Босков подає у вигляді колективних відхилень (девіацій) від встановлених типів[2].

Розумінню сутності соціальних процесів у трансформаційний період розвитку соціальних систем (у тому числі і посттоталітарних) у філософській традиції найбільш близьке поняття кризи. Згідно з класичним визначенням У. Томаса, криза — це порушення звичайного соціального порядку, що внаслідок втрати адекватного контролю не може забезпечити задоволення потреб[3]. Для відновлення контролю під час кризи виникає нова поведінка або така, що відхиляється. За зауваженням О. Богданова, «суспільні науки позначають тим самим словом не лише моменти переворотів і глибоких реформ, але також взагалі періоди гострих соціальних хвороб: криза надвиробництва, дорожнеча, загострення класової боротьби тощо»[4], а автори енциклопедичного словника під кризою розуміють «різкий, крутий злам у чому-небудь, важкий перехідний стан»[5]. По-

[1] Див.: *Parsons T.* Societis: Evolutionary and Comparative Perspectives. – N. Y.: Englewood Cliffs; Prentice Hall, 1966. – P. 47–52.

[2] Див.: *Беккер Г., Босков А.* Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении: Пер. с англ. / Общ. ред. Д. И. Чеснокова.- М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – С.301–305.

[3] Див.: *Thomas W. I.* For Social Origins. – Boston, 1909. – P. 16–21.

[4] *Богданов А. А.* Тектология. Всеобщая организационная наука: В 2 кн./ Отдел. эконом. АН СССР. Инст. экономики АН СССР – М.: Экономика, 1989. – Кн. 1. – С. 209.

[5] Кризис // Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – С. 653.

чаток кризи — явне порушення гармонії (рівноваги, стабільності) елементів соціальної системи, поглиблення дезінтеграції суспільства (цей етап у концепції автора має назву дисгармонії); другий етап — гострий конфлікт, зіткнення між суб'єктами, що протиборствують; третій етап — розв'язання конфлікту, вихід із кризи (біфуркація, «роздоріжжя кризових шляхів»). Це структура кризи на макросоціальному рівні, тобто рівні соціуму. На мікросоціальному рівні він набуває вигляду міжгрупового, міжособистісного конфліктів.

Поява концепцій самоорганізації соціальних систем дозволили уточнити деякі підходи, що склалися в період модерну, тобто «класичної» соціально-філософської думки. Зокрема, в літературі постмодерну формується уявлення про те, що соціальна система в реальному історичному процесі призводить до упорядкованості структур соціального простору, до балансу суспільних сил, соціальних інститутів, характеру соціальної комунікації — через перехідні стани суспільства, що характеризуються невпорядкованістю, розбалансуванням сфер їхніх взаємодій. Перш ніж прийти до рівноважного стану, кожна підсистема суспільства або окремий її елемент структурно перебудовується, вибираючи оптимальний для даного моменту режим діяльності. Саме такі процеси характерні для систем, які самоорганізуються, до яких належить суспільство. Водночас підкреслюється активний, рефлексивний характер дії соціальних суб'єктів, що є кроком порівняно з періодом модерну, згідно з яким соціальна поведінка розглядалася як результат дії сил, які людина не контролює і не розуміє, а якщо й розуміє, то цей вплив ззовні виступає як «усвідомлена необхідність».

До найважливіших категорій концепції самоорганізації соціальних систем, що розкривають сутність динаміки соціальних процесів у перехідний період, належать: дисипативна структура, хаос, нестійкість, атрактори, біфуркація і ряд інших.

Своє розуміння феномену самоорганізації основоположники синергетики Г. Хакен та І. Пригожин пов'язують насамперед з поняттям «дисипативна структура», під якою вони розуміють структуру, що спонтанно виникає у відкритих нерівноважних системах. Порядок виникнення дисипативних структур у книзі І. Пригожина та І. Стенгерс «Порядок із хаосу»[1] пояснюється таким чином. Доки система знаходиться у стані термодинамічної рівноваги, її елементи ведуть себе незалежно один від одного, немовби у стані

[1] Див.: *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: Пер. с англ. / Общ. ред. В. И. Аршинова и др. – М: Прогресс, 1986. – 431 с.

гіпнотичного сну. Через таку незалежність до утворення упорядкованих структур такі елементи не здатні. Але якщо ця система під впливом енергетичних взаємодій з довкіллям переходить у нерівноважний «збуджений» стан, ситуація змінюється. Елементи такої системи «прокидаються від сну» і починають діяти узгоджено. Між ними виникають кореляція, когерентна взаємодія. У результаті виникає те, що І. Пригожин називає дисипативною структурою. Після свого виникнення така структура не втрачає резонансного збудження, яке її і спричиняє. Важливою властивістю такої структури є підвищена її «чутливість» до впливів зовнішнього середовища, які виявляються для цієї структури фактором генерації і фактором відбору різноманітних структурних конфігурацій. Матеріальні (у тому числі і соціальні) системи за цих умов включаються в процес структурогенезу або самоорганізації.

Важливим моментом для розуміння процесу структурогенезу соціальних систем є співвідношення двох протилежних начал: самоорганізуючого, відтворюючого начала, яке нарощує неоднорідність у соціальному середовищі, структурує його, і дисипативного, розсіювального начала, яке розмиває неоднорідність, прагне перетворити соціальне середовище на «атомізовану масу», що не має структурних зв'язків. Якщо розсіювальне, дисипативне начало у середовищі переважає, то процес структурогенезу початися не може. Але і без процесу дисипації структурогенез неможливий. Образно, але в той же час і глибоко характеризують роль дисипації як фактора «виїдання зайвого» Є. Князєва й С. Курдюмов: «Дисипація в середовищі з нелінійними джерелами відіграє роль різця, яким скульптор поступово, але цілеспрямовано відсікає все зайве від кам'яної брили. А оскільки дисипативні процеси, розсіювання є, по суті, макроскопічними проявами хаосу, остільки хаос на мікрорівні — це не чинник руйнування, а сила, що виводить на атрактор, на тенденцію самоструктурування нелінійного середовища»[1].

З позицій синергетики структурогенез, соціальні зміни в системах відбуваються в ситуації максимальної нестійкості. До того ж поняття нестійкості (або нестабільності) у такій концепції втрачає негативний відтінок. І дійсно, можна погодитись з думкою І. Пригожина, що «нестійкість може виступати умовою стабільного і динамічного розвитку. Тільки системи далекі від рівноваги... здатні спонтанно організовувати себе і розвиватися... Тому без нестійкості

[1] *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 9.

немає розвитку»[1]. І далі ця думка розвивається таким чином: «Якщо система структурно стійка щодо вторгнення нових одиниць, новий режим функціонування не встановлюється... нові одиниці («інноватори») гинуть»[2]. Такий підхід реконструює природу соціальних макрозрушень у перехідний період. Припускається, що сильна нестійкість притаманна не всій системі, а локалізована в частині, яка забезпечує саморозвиток. З позиції нелінійної термодинаміки стійкості стаціонарного стану системи можуть загрожувати тільки стадії, що містять автокаталітичні петлі (де продукт реакції бере участь у синтезі самого себе). Такі стадії (у мові соціальної філософії — структурні зрушення макрорівня) індукуються організацією (тобто недоліками управління, регулювання соціальних процесів), бо саме вона (організація) через автокаталітичність здатна періодично бути нерівноважною, нестійкою. Звідси постає зовні парадоксальний висновок про те, що «світ стоїть на упорядковуючій організації, яка порушується... самою упорядковуючою організацією»[3]. Це у свою чергу передбачає будь-які організації (реорганізації), які проводяться в суспільстві і які, як бачимо з вищевикладеного, мають властивість амбівалентності, тобто здатність як упорядковувати, так і посилювати хаос, повинні проходити ретельну різнобічну експертизу. Така експертиза повинна ставити жорсткий заслін будь-яким волюнтаристським втручанням у живу тканину соціуму, прожектерству, які ведуть не до підвищення «здорової» стійкості соціальної системи, а до підсилення в ній «дурної» нестійкості: дисгармонійних тенденцій, диспропорцій, виникнення суб'єктивних протиріч, конфліктів.

Центральне місце в теорії динамічних систем, яка останнім часом все ширше використовується під час аналізу соціальних і політичних процесів, у тому числі й у перехідний період, посідають категорії «атрактор» і «біфуркація».

Під атрактором (від лат. attractio — тяжіння) у літературі, присвяченій системам, що самоорганізуються, розуміють, як правило, діяльність, що спрямовує розвиток системи певною траєкторією («тимчасової послідовності») у фазовому просторі. Водночас атрактори не є силами в класичному значенні цього слова, тому що їхня

---

[1] *Prigogine I.* The Philosophy of Instability // Futures. – 1989. – August. – P. 397–398.

[2] *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – С. 251.

[3] *Ильин В. В., Панарин А. С.* Философия политики. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 74–75.

дія поширюється на систему в цілому, і ця дія, яка змінює динамічні якості системи, поширюється за межі конкретного положення вказаної системи. При виході системи з міри певних порогових величин вона з одного набору атракторів переключається на інший, тобто входить у новий динамічний режим. У точці переходу від одного динамічного режиму на інший відбувається біфуркація[1].

Один з найвидатніших фахівців з цієї проблеми, автор книги «Сторіччя біфуркації» Ервін Ласло[2], під біфуркацією розуміє певну фундаментальну характеристику в поведінці складних систем, що зазнають високого ступеня тиску та напруги. Під впливом цих чинників системи переходять від динамічного режиму одного набору атракторів, звичайно більш стійких і простих, до динамічного режиму набору більш складних і «хаотичних» атракторів.

Процес біфуркації, наголошує Е. Ласло, показує, що «...коли система виштовхується за свій поріг стабільності, вона входить у фазу хаосу — не обов'язково фатального для неї: це може бути і прелюдією до нового розвитку. У життєздатних системах хаос відступає перед більш високими формами порядку. Однак відношення між докризовим і післякризовим порядком ніколи не буває лінійним — це не відношення просто причини та наслідку. Розвиток нерівноважних систем, оскільки він відбувається через процес біфуркації, є стрибкоподібним і нелінійним»[3].

Розгортаючи далі свою концепцію, Ласло робить важливий висновок про те, що соціальні, економічні і політичні системи сучасності складні та нестабільні і шляхи їхнього розвитку повинні рано чи пізно біфуркувати. До того ж біфуркації більш чітко висловлені, відбуваються частіше та розвиваються драматичніше, коли системи, що їх переживають, близькі до порогових, граничних значень своєї стабільності, тобто ведуть «небезпечний спосіб життя». Причин переходу до такого порогового, а потім і нестабільного, хаотичного стану може бути кілька: по-перше, це вплив недостатньо засвоєних або невдало застосовуваних технічних нововведень, які Е. Ласло називає Т-біфуркаціями; по-друге, їх можуть спровокувати внутрішні та зовнішні соціальні конфлікти (війни, завоювання, революції, класові та етнічні колізії) — це С-біфуркації; по-третє, явища нестабільності можуть викликати різкий занепад соціально-економічного порядку в цьому суспільстві під впливом зростаючої

[1] Див.: *Ласло Э.* Рождение слова – науки – эпохи // Полис. – 1993. – № 2. – С. 26.

[2] Див.: *Laszlo E.* The Age of Bifurcation. – N.Y. – L.: Gordon and Breach, 1991.

[3] *Ласло Э.* Рождение слова – науки – эпохи. – С. 27.

кризи, що призводить до Е-біфуркації. У XX сторіччі людство пережило дві найбільші вільні біфуркації, перша з яких була викликана «деколонізацією» країн Азії, Африки і Латинської Америки, а друга — політикою «гласності» М. Горбачова.

Такі положення, підходи до динаміки соціальних процесів у перехідний період у свою чергу, на думку автора, можуть бути доповнені, уточнені, конкретизовані з позиції теорії соціальних протиріч.

Самоорганізаційний підхід до проблеми динаміки складних нелінійних систем із зворотним зв'язком, а соціальні системи належать саме до таких утворень, дозволяє розглядати їх як динамічно стійкі, гомеостатичні утворення. У цьому гомеостазі внутрішнім механізмом формування структур та еволюції (перебудови, добудови, об'єднання, розпаду тощо) складних нелінійних систем є «фундаментальна боротьба» або гра двох протилежних начал. «Одне із цих начал, — справедливо зазначають ряд дослідників, — фактор найрізноманітнішої природи, що розсіює, розкидає (дифузія, дисперсія, гідродинаміка і т. ін.). А інше начало — робота джерела», що створює неоднорідності в суцільному середовищі[1], тобто стабілізаційний чинник. Стосовно соціальних систем найважливішим чинником, який розсіює, на думку автора, є соціальні конфлікти, а утворювальним, стабілізаційним чинником розвитку соціумів є соціальна гармонія. У цьому соціальному гомеостазі гармонія (як утворювальний, стабілізаційний початок) і конфлікт (як дисипативний, руйнівний початок), виступаючи крайніми станами соціальних протиріч, відіграють роль двох своєрідних балансирів, сприятливих для динамічної рівноваги і розвитку суспільства та його суб'єктів. Розвиток соціальних систем можливий перш за все через конфлікти (які з позиції синергетики виникають передусім за рахунок потоку енергії, речовини із зовнішнього середовища, а з позиції діалектики — за рахунок взаємодії внутрішніх взаємовиключаючих сторін, тенденцій розвитку предметів, явищ), але самі по собі конфлікти можливі лише за наявності гармонії, балансира, що врівноважує дії конфліктів. В іншому разі системи, які борються, взаємно знищили б одна одну, що зрештою призвело б до абсолютного хаосу, до загибелі людської цивілізації. Однак повна гармонія без конфліктів, зіткнень призвела б у результаті до закостеніння, застою в суспільному житті, що у свою чергу значило б кінець усякій якісній зміні.

---

[1] *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным. – С. 7.

Поєднання самоорганізаційного підходу з теорією соціальних протиріч дозволяє динаміку соціальних систем у перехідний період розуміти як процес, що нерівномірно розвивається в режимі із загостренням, який у свою чергу можна уявити у вигляді трьох взаємопов'язаних етапів. У термінології, прийнятій для запропонованої схеми опису, вони можуть бути визначені як добіфуркаційний, біфуркаційний і післябіфуркаційний. Основним поняттям, що дозволяє диференціювати ці етапи, є рівень їх соціальної ентропії, під якою в такому контексті розуміють міру невпорядкованості (міру конфліктності) соціальної системи. На думку автора, рівень соціальної ентропії системи прямо пропорційний її конфліктному (який розсіює) потенціалу і зворотно пропорційний гармонійному (стабілізаційному) потенціалу, тобто цю залежність можна, якщо дещо спростити й абстрагуватися від реальних соціальних процесів, подати у вигляді відношення: $E = f(Кп/Гп)$, де E — рівень соціальної ентропії системи; f — функція; Кп — конфліктний потенціал системи; Гп — гармонійний потенціал системи.

На початку першого, добіфуркаційного періоду $E \to 0$ при Гп, що значно перевищує Кп. Це дозволяє гармонійному, стабілізаційному початку локалізувати в хаосі атомізованого соціального простору певну зону і структурувати її. Це період становлення соціальної системи (соціуму, спільності, групи), який, у свою чергу, зовсім не виключає високого конфліктного потенціалу між цією соціальною системою та іншими (середовищем). Навпаки наявність екзогенних конфліктів зменшує ентропію всередині системи, прискорює її структурогенез. Після завершення локалізації й структурогенезу соціальна система існує метастабільно і розвивається відносно повільно. Іншими словами, цей період становить квазістаціонарну стадію, при який вплив збурення на систему незначний, тому в ній не спостерігається різких якісних змін у структурах.

Однак скільки б не був повільним, еволюційним розвиток системи, у певний тимчасовий інтервал вона досягає стану «зрілості». На цьому етапі, як доводить концепція самоорганізації, розвиток локалізованих структур стає нестійким до хаотичних флуктуацій на мікрорівні. Ці флуктуації, особливо ті, що виникають у центральній частині структури, здатні «розсинхронізувати» темпи різних соціальних процесів усередині системи, і система починає деградувати, а після цього і розпадатися[1]. Прикладом таких флуктуацій на

[1] Див.: *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным. – С. 17.

мікрорівні можуть бути впроваджені у виробництво технічні нововведення, способи організації праці (конвеєрне виробництво), які здатні революціонізувати, «раптово» прискорити темпи економічних процесів, що, за незмінності ритмів та змісту процесів в інших сферах життя системи, викликає їх розбалансування, виникнення між ними гострих протиріч, які погрожують завершитися блискавками революції. Особливо небезпечні в цей період будь-які флуктуації у сферах, які безпосередньо визначають рівень життя населення і, головне, сприйняття ним свого рівня життя. На це свого часу звернув увагу ще Ф. Бекон, який у своїй роботі «Новий органон» стверджував, що «в цивільних справах навіть зміни до кращого викликають побоювання заколоту», адже раптові нововведення в суспільстві — одна з причин заколотів[1].

Якщо протиріччя між різними фрагментами соціальної системи своєчасно не регулюються, а продовжують поглиблюватися, то її структури підходять до порогової зони — біфуркаційного періоду, у якому малі збурення можуть різко зростати, завдяки нелінійному позитивному зворотному зв'язку. Під впливом цього зв'язку флуктуації починають надшвидко розвиватися в режимі загострення, і система досягає точки біфуркації, у який ентропія (рівень конфліктності) досягає порогового рівня (Гп стає значно менше Кп при Е→ max), що призводить до руйнування старої системи, створює багатоваріантну можливість її переходу до нового стану. Такі переходи, як зазначає Е. Ласло можуть бути м'якими, якщо перехід відбувається плавно і безперервно; катастрофічними, якщо він відбувається різко та є результатом зростання атрактної напруги; «вибуховими», якщо він спричиняється факторами раптовими та діючими з розривом безперервності, коли система вихоплюється з одного режиму і вводиться в інший[2]. Саме до такого режиму переходу можна віднести події, що призвели до краху комуністичних режимів у 1989 році у Східній Європі і початку їхньої трансформації важким шляхом посттоталітаризму.

Третій, післябіфуркаційний період розвитку соціальної системи характеризується своєю необоротністю, високим рівнем ентропії, дисипацією, наявністю кількох рівноймовірних сценаріїв розвитку. Той з них, яким реально піде соціальна конструкція, прак-

---

[1] Див.: *Бэкон Ф.* Сочинения: В 2 т. Пер. с англ. / АН СССР. Ин-т философии- М.: Мысль, 1971–1972. – Т. 2. – С. 382, 405.

[2] Див.: *Ласло Э.* Рождение слова – науки – эпохи. – С. 27.

тично не прогнозується і може залежати від випадкових незначних флуктуацій[1].

Отже, як гармонія (стабілізаційний чинник), так і конфлікт (дисипативний чинник) є невід'ємними складовими соціального життя. І якщо в добіфуркаційний період соціальна ентропія, у зв'язку з домінуванням гармонійних тенденцій у системі, присутня в не небезпечній для існуючого порядку формі, то в біфуркаційний період вона досягає порогового рівня і шляхом деструктивних конфліктів руйнує застарілі структури, а з допомогою конструктивних конфліктів створює передумови для подальшого структурогенезу. Однак такий сценарій розвитку соціальних систем не завжди є фатальним. Соціальні суб'єкти, як правило, мають можливість підтримувати гомеостазис системи шляхом безперервної модернізації політичної, економічної та інших структур суспільства, не допускаючи розбалансування темпів їхнього розвитку і виникнення між ними глибоких протиріч, що дозволяє підтримувати рівень ентропії (конфліктності) у допустимих межах і уникати біфуркаційного вибуху. Така технологія, яка є шляхом попереджуваних реформ і створення дійових механізмів регулювання соціальних протиріч, що гармонізують соціальні стосунки за допомогою консенсусів у світлі пропонованого теоретичного підходу, становить оптимальний варіант розвитку для будь-якої соціальної системи, тому що пряме зіткнення класів, етносів і т. ін. у соціумі неминуче втягує його в режим надшвидкого (революційного) розвитку, що закінчується точкою біфуркації.

Екстраполюючи ці міркування і висновки на рівень макро- та мікро-процесів у перехідний період розвитку соціальних систем посттоталітарного типу, можна констатувати, що трансформаційний період — це просторово-часовий інтервал екстремально-хаотичного розвитку соціуму, у ході якого один його тип організації трансформується в інший за допомогою комплексу деструктивно-конструктивних конфліктів. Тут під соціальним конфліктом розуміємо стан крайнього загострення протиріч у соціальній системі, що виступає засобом їхнього розв'язання і трансформації соціальної системи в новий якісний стан. Іншими словами, конфлікт може розумітися як специфічний катарсис структури соціальної системи, системи комунікації суб'єктів від дисгармонійних тенденцій,

[1] Див.: *Бевзенко Л. Д.* Социальная самоорганизация и социальный конфликт // Тези Третьої Міжнародної науково-практичної конференції «Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика». – Т. 2. – К.–Чернівці: Міністерство оборони України, Міністерство освіти України та ін., 1995. – С. 202.

стримувальних факторів, які перешкоджають її подальшому розвитку, адаптуванню до різко змінених екзогенних або ендогенних умов, і які, як правило, не можуть бути усунені з гармонійного (рівноважного, статичного) стану системи. Такі деструктивно-конструктивні конфлікти є закономірними соціальними явищами, котрі відбивають у своїй сутності процес переходу кількісних змін у структурі соціуму, у системі комунікації в якісні по досягненню певного для цієї структури, системи порогового рівня, що визначається ентропійною стійкістю соціальної структури для внутрішнього чи зовнішнього тиску або граничним співвідношенням потенціалів суб'єктів соціуму, які взаємодіють.

Змістом динаміки соціальних змін у перехідний період розвитку соціуму є складне переплетіння двох взаємопов'язаних процесів: деструкції (усунення) старої якості (співвідношення сил, потреб, інтересів, систем цінностей) і конструкції (встановлення) нової якості, а також конституювання, інсталювання нового співвідношення, поєднання якісних і кількісних характеристик соціальної системи в таких межах, які дозволяють зробити висновок про становлення якісно нової соціальної системи. Логічно також припустити, що сутність соціальних процесів у перехідний період полягає в різкій зміні потенціалів суб'єктів системи, що порушує між ними консенсус, який існував (гармонію, рівновагу), у результаті чого сили, тенденції, спрямовані на порушення стійкості системи, отримують перевагу над силами, тенденціями, що сприяли збереженню цієї стійкості.

Важливо зазначити жорстку залежність між інтенсивністю в соціальній системі конфлікту, який розгортається, і радикальністю соціальних змін, які починають відбуватися під впливом цього конфлікту. Динаміку цих соціальних змін, що виникають у результаті конфліктної взаємодії, можна схарактеризувати такими ознаками: а) соціальні процеси в ключових сферах соціуму, де найбільше відбиті результати соціальних колізій або прояви соціальної ентропії, відбуваються з прискоренням їхнього протікання; б) кожна соціальна сфера зазнає зміни, але типи перетворень різні і протікають у різних формах, поєднуючи рухоме та стійке, традиційне та новаторське в різних формах соціального буття; в) соціальні зміни корелюються з іншими змінами в структурі системи (у системі соціальної стратифікації, у системі соціальних взаємодій), але не підпорядковані одна одній за принципом «жорсткого зв'язку».

У той же час, якщо уважно поставитися до особливостей впливу соціального конфлікту на процеси суспільних змін, то окрім цієї

залежності між інтенсивністю конфлікту та радикальністю соціальних змін, можна, як справедливо зазначає Ю. Запрудський, сформулювати положення про те, що «конфлікт не просто впливає на соціальні зміни, а є головним процесом, який визначає напрямки цих змін. Він як потужний вибух, що вбирає в себе частинки навколишнього простору, вбирає з навколишнього соціального середовища не лише тих, хто зацікавлений в подіях, що відбуваються, але і тих, хто до них байдужий, і в жорсткій, для багатьох майже насильницькій взаємодії, визначає майбутню розстановку сил, а після цього і подальшу структуру соціальних і політичних відносин. Це явище нагадує картину народження порядку з хаосу»[1].

При розгляді динаміки соціальних процесів у перехідний період важливо мати на увазі що, окрім конфліктів як соціальної форми прояву ентропії, які виводять соціум з рівноважного стану і визначають за багатьма параметрами початок і характер перехідного періоду, динаміка соціальних змін у транзитних соціумах значною мірою визначається об'єктом конфлікту, тобто самою соціальною системою (середовищем), у якій він розгортається. Звідси виникає необхідність визначення базових характеристик системи, які, на думку В. Тюхтіна, включають: компоненти, зв'язки і відношення між компонентами; види упорядкованості (як закони композиції). У свою чергу, системи бувають: 1) статичні, динамічні, що розвиваються; 2) стійкі (стабільні) і нестійкі (нестабільні); такі, що містять різні поєднання першої і другої характеристик систем, наприклад: статичні стійкі, динамічні нестійкі тощо. Наступний крок — урахування складності складу, який включає субстратну, параметричну, динамічну, еволюційну складність; складність композиції, що включає багатогранність зв'язків і відношень між рівнями організацій, підсистеми всередині рівнів, між компонентами та багатогранність, відбиту в законах композиції, компонентів, підсистем, рівнів (це складність статичної будови, структур функціонування і поведінки, організації розвитку), включаючи складність законів і програм (алгоритмів) розвитку[2].

Таким чином, можна стверджувати, що без знання природи і особливостей соціальної системи розкрити специфіку динаміки соціальних процесів у перехідний період на раціональному рівні є проблематичним.

---

[1] *Запрудский Ю. Г.* Социальный конфликт (политологический анализ): Автореф. дис... д-ра филос. наук: 09.00.10. – Ростов н/Д, 1992. – 39 с.

[2] Див.: *Тюхтин В. С.* Диалектика сложности и организованности // Диалектика познания сложных систем / Под ред. В. Тюхтина. – М.: Мысль, 1988. – С. 7–11.

У свою чергу характер трансформації мікросистем значною мірою залежить від типів і специфіки макросередовища (систем), яке оточує об'єкт, що розглядається, а особливості перехідних процесів на макрорівні визначаються історичною специфікою соціуму, діючим у ньому режимом влади, основною формою власності на засоби виробництва, психологічними особливостями етносів, що входять до його складу і т. ін. У кожному з рівнів (мікро-, макро-, глобальні соціальні системи) динаміка соціальних процесів залежить від типу ієрархії (упорядкованих рівнів) із «зовнішнім середовищем»; від типу встановлених цілей (предметних, особистісних і «оптимізаційних») самої системи; програм (алгоритмів) досягнення мети і ступенів ефективності (в який мірі досягаються мети системи); типу ієрархії системи (упорядкування рівнів підсистем, частин, елементів і внутрішніх зв'язків між ними); станів системи (тобто значень параметрів у певний момент часу); «поведінки» системи (тобто змін станів у часі); багатокритеріальності ступеня управління (централізація–децентралізація, міра автономності і «самоврядування»); протиріч між різними цілями і критеріями функціонування; ступеня «надмірності» і складності; меж системи в цілому та знання її навколишнього середовища[1].

Внаслідок множинності цілей соціуму як системи, його підсистем та елементів; функціональних протиріч між метасистемою, її підсистемими, компонентами підсистем, зовнішнім середовищем (та їхніми різноманітними поєднаннями); ієрархії управління та самоврядування; силами зв'язків (ригідними або гнучкими, або їх поєднанням); відносної автономності систем та їхніх елементів — кожна підсистема або їх об'єднання має свої критеріальні функції, що відповідають їхньому призначенню. Відповідно у процесі трансформації всі описані характеристики змінюють свою «нормальну» поведінку і починають змінювати свої параметри. Звідси виникають проблеми оптимізації соціальних систем та їхніх механізмів. Ця проблема постає не лише як реакція на конфліктну взаємодію певних систем (підсистем), але і взагалі за будь-якого розвитку як процесу переходу[2].

Подальший аналіз динаміки соціальних процесів у перехідний період передбачає вирізнення їхніх особливостей.

Однією з найважливіших особливостей соціальних процесів у перехідний період є їх протікання в екстремальних умовах. Під ек-

[1] Див.: Гиг Дж. ван. Прикладная общая теория систем: В 2 кн.: Пер. с англ. / Под ред. Б. Г. Сушкова, В. С. Тюхтина – М.: Мир, 1981. – Кн. 2. – С. 30–31.

[2] Див.: Там само. – С. 423–465.

стремальними умовами тут розуміють такі умови діяльності, які виходять за межі норми, що склалася в ході історичного розвитку конкретного соціуму стосовно цього виду діяльності. Залежно від інтенсивності дії екстремальних чинників і своєрідності реакції соціального суб'єкта на цей вплив виокремлюють: параекстремальні умови (які балансують на грані норми і межують з нею), власне екстремальні та паратермінальні, характерною рисою яких є нестерпна інтенсивність дії екстремальних чинників, яка погрожує загибеллю[1].

У ролі екстремальних чинників можуть виступати: наднормативна зміна параметрів життєдіяльності соціальної системи (особи, групи, соціуму), поява нового компонента в ансамблі чинників, що визначають життєдіяльність, ендогенні та екзогенні зміни поза діапазоном адаптивної норми. На рівні соціуму екстремальний чинник може набувати форми соціокультурного, військового, економічного, технологічного «виклику» (А. Тойнбі). На рівні особи — зміна параметрів життєдіяльності (екзогенний екстремальний чинник), переживання зовнішніх впливів (ендогенний екстремальний чинник).

Ряд авторів, наприклад І. Сундієв, вважає, що порушення стійкості соціальної системи, перехід її в екстремальний транзитний стан відбувається як під впливом одиничних екзогенних екстремальних чинників (війни, завоювання, природні катастрофи), що генерують комплекс ендогенних екстремальних чинників, так і під впливом ряду ендогенних чинників (революцій, громадянських війн, економічних і політичних криз), що здатні у свою чергу генерувати комплекс екзогенних екстремальних чинників. До того ж характер екстремальних чинників, «які вибили» соціум з рівноважного стану, багато в чому визначає і специфіку перехідного періоду в розвитку соціальної системи[2]. З такою позицією можна погодитись, якщо розуміти вищеназвані екстремальні чинники передусім як прояви глобальних або макросоціальних протиріч (або їхніх наслідків), загострених до стану конфліктів.

Значною мірою екстремальність характеру соціальних процесів у перехідний період визначається тим, що вони протікають у стані соціальних систем, який можна визначити як біфуркаційний хаос.

---

[1] Див.: *Сундиев И. Ю.* Личность, группа, общество в экстремальные периоды развития (конфликтологический анализ): Автореф. дис... д-ра филос. наук: 09.00.10. – М., 1994. – 38 с.

[2] Див.: Там само.

Ця властивість перехідних процесів привернула увагу багатьох дослідників. Однак їхні методологічні підходи до цього феномена, термінологічний словник, а головне оцінка впливу такого стану на характер і перспективи соціальних процесів у перехідний період значно різняться. Так, наприклад, А. Пригожин характеризує динаміку соціальних процесів у перехідний період як «турбулентність перебудовних процесів» [1], В. Арнольд як «біфуркації», «катастрофу», «перебудови»[2]; С. Меншиков як «рух краєм катастрофи»[3], С. Тохтабієв як «екстремальний стан системи в негативному значенні»[4] і т. ін. Можна припустити, що не всі наведені характеристики розкривають сутність транзитивного періоду і соціальних процесів, які протікають у ньому. Адже відомо, якщо біфуркація означає роздвоєння, розгалуження і вживається в сучасній науці і, зокрема у соціальній філософії, для характеристики поведінки складних систем, всіляких їхніх якісних перебудов при зміні параметрів, від яких вони залежать, то під катастрофами «розуміють стрибкоподібні зміни, які виникають у вигляді раптової відповіді системи на головну зміну зовнішніх умов»[5]. Таким чином, можна констатувати, що кожна просторово-часова точка розгортання соціальних процесів у перехідний період може розглядатися як своєрідна точка біфуркації, що сама по собі припускає вкрай складне прогнозування їхнього характеру і результатів — це друга особливість соціальних процесів у перехідний період.

У той же час, як зазначає Н. Наумова, в соціальних системах «динамічний хаос... є не просто безладдям, ентропією, розпадом: у сприятливих умовах саме з нього виникає система нова, більш ефективна. Але на рівні особистості внутрішній хаос завжди виявляється серйозним випробуванням»[6]. Таким чином, біфуркаційний хаос у трансформаційний період не тільки створює нові передумови і можливості для формування нової якості соціального суб'єкта (соціуму, групи, особи), але і в процесі біфуркації відбувається самоорганізація нової системи.

---

[1] *Пригожин А. И.* Перестройка: переходные процессы и механизмы / Отв. ред. В. А. Ядов. – М.: Наука, 1990. – С. 54.

[2] *Арнольд В. И.* Теория катастроф. – 3-е изд., доп. – М.: Наука, 1990. – С. 8.

[3] *Меньшиков С. М.* Советская экономика: катастрофа или катарсис? – М.: СП «Интер-Версо»; Международные отношения, 1990. – С. 6.

[4] *Тохтабиев С. А.* Экстремальные ситуации. – Нальчик: Эльбрус, 1987. – С. 71.

[5] *Арнольд В. И.* Теория катастроф. – С. 8.

[6] *Наумова Н. Ф.* Человек в переходный период. Сдвиги в социальных критериях, мотивах, ожиданиях // Коммунист. – 1991. – № 7. – С. 81.

У той же час біфуркаційний хаос має ще один важливий наслідок — для всіх суб'єктів, які перебувають у зоні дії екстремальних соціальних процесів, що протікають, це означає необхідність постійної мобілізації всіх своїх сил і здібностей. Результатом цього є постійне наростання емоційної напруги, яка повинна бути знята (каналізована) не лише в агресивних, але і в соціально допустимих формах. Наступна особливість соціальних процесів у перехідний період — постійна мобілізація і висока емоційна напруга їхніх суб'єктів, що може мати для них як позитивне, так і негативне значення. У тих випадках, коли час дії екстремальних чинників та їхня інтенсивність невеликі, подібна мобілізація здатна значно підвищити ефективність як індивідуальної, так і групової діяльності. Таке явище отримало назву «оптимального стресу». В інших випадках, коли інтенсивність дії екстремальних чинників досягає паратермінального рівня, стан соціального суб'єкта, його спроможність реагувати на ці чинники розвивається за такою схемою: мобілізація → гіпермобілізація → втрата орієнтації → порушення співвідношення між основними і допоміжними видами діяльності → загострення захисної реакції → відмова[1].

Наступною особливістю соціальних процесів у трансформаційний період є їхня висока динамічність і нерівномірність протікання в соціальному просторі.

В основі цього феномена лежить нелінійний позитивний зворотний зв'язок, який на певних просторово-часових ділянках існування соціальних систем призводить до надшвидкого протікання в них соціальних процесів. Такі нелінійні, автокаталітичні процеси досить широко досліджуються, у тому числі і в соціальних системах, особливо в їх економічних, демографічних підсистемах. Один із класичних прикладів нелінійного протікання процесів у сфері економіки — швидке зростання капіталу, який протягом тривалого часу помножується на складні банківські відсотки. Такий самий результат можна отримати, якщо вільні грошові засоби пускають в обіг, вкладають в будь-яку справу. До того ж тут чітко зберігається нелінійний позитивний зворотний зв'язок: помноження вкладеного в справу капіталу автокаталітично залежить від рівня ризику вкладення, тобто надшвидке зростання капіталу можливе тільки за певних «перехідних» економічних умов: від нормальних до умов надризику. Такими умовами надризику можуть вважатися

[1] Див.: *Хилова Г. Н.* Некоторые особенности изучения деятельности человека в экстремальных условиях среды. – М.: Наука, 1992. – С. 98.

умови гри в лотерею, ставки в казино, в яких імовірність виграшу значно мала, але в разі удачі зростання вкладеного капіталу може становити мільйони відсотків.

Іншим прикладом з галузі демографії є надшвидке (тобто таке, що перевищує у багато разів середньостатистичну норму) зростання населення в малорозвинених країнах, які знаходяться відповідно до концепції дослідження, у трансформаційному періоді розвитку від традиційного суспільства до індустріального.

Важливо зазначити, що динаміка одного і того самого процесу в різних точках відкритого нелінійного середовища може бути різною (різна кількість грошей, різна компактність населення), тобто процеси в кожній точці середовища відбуваються по-різному. Причому локальна зміна стану середовища впливає на дію нелінійного джерела в певному місці і в певний час (на зростання капіталу, рівень народжуваності і т. ін.). Об'ємний нелінійний позитивний зворотний зв'язок, таким чином, означає динамічне, асиметрично-прискорене в просторі і в часі протікання соціальних процесів у перехідний період.

Висока динамічність соціальних змін у перехідний період, їхня нелінійність та асиметричність розгортання детермінують наступну особливість динаміки соціальних процесів — складність управління ними, яка, у свою чергу, залежить від композиції зворотних зв'язків у системі.

Як відомо, принцип зворотного зв'язку має фундаментальне значення в управлінні матеріальними системами, у тому числі й соціальними. Як справедливо зазначає В. Арнольд, за відсутності зворотного зв'язку «... система втрачає стійкість і самознищується, введення зворотного зв'язку стабілізує її. Управління без зворотного зв'язку завжди призводить до катастрофи: важливо, щоб особи й організації, які приймають відповідальні рішення, особисто, матеріально залежали від цих рішень»[1]. У той же час зворотні зв'язки бувають двох типів: позитивні (що посилюють початковий імпульс) — після кількох циклів такої взаємодії системи виводиться з рівноваги і знищується; і негативні (що гасять вихідний імпульс) — після такої взаємодії система регулюється в заданому напрямі.

Для нормального існування соціальної системи необхідні як позитивні, так і негативні зв'язки. У гармонійний, рівноважний період існування соціуму превалюють негативні зв'язки, у конфліктні, перехідні періоди переважають, як уже зазначалося, пози-

[1] *Арнольд В. И.* Теория катастроф. – С. 67.

тивні зв'язки. Ефективне управління соціальною системою припускає оптимальне поєднання обох типів зворотного зв'язку, наявність прозорих каналів для їх здійснення. Однак у трансформаційний період існування соціальних систем біфуркаційний хаос порушує усталені адаптовані канали управління в соціумі. Але саме в період невизначеності, період дії різних екстремальних чинників різко зростає необхідність у надійному та ефективному управлінні соціальними процесами в соціальній системі. Звідси можна зробити висновок, що одним з найважливіших завдань всіх керівних ланок соціальної системи в трансформаційний період є створення (перманентне відтворення) дійової системи управління соціальними процесами.

Важливою особливістю динаміки соціальних процесів у трансформаційний період є їх альтернативність.

Щодо цього питання в науковій літературі немає єдиного погляду. Ряд авторів, характеризуючи в посттоталітарних країнах соціальні процеси, описують їх як трансформацію тоталітаризму безпосередньо до демократичного режиму влади[1]. Інші дослідники твердять про дрейф цих систем у бік «дикого», варварського капіталізму, про перетворення країн соціалістичної співдружності із суб'єктів міжнародного права на «васалів» міжнародного капіталу[2]. Гадаємо, що і ті, й інші тлумачення перехідного періоду можуть бути оцінені не як власне наукові, а як емоційно-ідеологізовані.

Розглядаючи проблему альтернативності динаміки соціальних процесів у трансформаційний період, необхідно пам'ятати про те, що одна з основних їхніх характеристик, завдяки якій вони належать до великого класу процесів самоорганізації, полягає в тому, що вони не мають постійної в часі структури і що зміни, які відбуваються в них, є в основному спонтанними і лише частково залежать від зовнішніх впливів. Останні лише запускають структурний механізм, дія якого визначається внутрішньою природою соціальної системи. Не ставлячи за мету розгляд цього досить складного механізму, який визначає вибір альтернатив розвитку перехідних систем, необхідно зазначити особливу роль у цьому процесі суб'єктивного фактора. Активність суб'єкта в перехідних процесах соціальних систем передбачається самою концепцією самоорганізації, під

[1] Див.: Власть при переходе от тоталитаризма к демократии (обзор выступлений на конференции) // Свободная мысль. – 1993. – № 8. – С. 54–64.

[2] Див.: *Проханов А.* Трагедия централизма // Литературная Россия. – 1990. – № 1 – С. 4.

якою розуміють «процеси упорядкування, що відбуваються в системі за рахунок дії її складових»[1].

Самоорганізація забезпечується взаємодією суб'єктів всередині системи, яка знаходиться у «збуреному», неврівноваженому стані. У такі моменти — моменти нестійкості — активність суб'єктів системи, яка визначається з позицій синергетики як «малі збурення», «флуктуації» — можуть розростатися в макроструктури. Із цього загального уявлення випливає важливий методологічний висновок, що «зусилля, дії окремої людини не марні, вони не завжди повністю розчинені, нівельовані в загальному русі соціуму. В особливих станах нестійкості соціального середовища дії кожної окремої людини можуть впливати на макросоціальні процеси»[2].

У свою чергу процес самоорганізації системи припускає переміщення її з потенційного в актуальний стан. Різниця між актуальною, що виявляє себе в просторі й часі структурою, і потенційною структурою, що не має просторово-часових властивостей і не спостерігається безпосередньо, але впливає на процес у цілому, долається в соціальній дії суб'єктів, у соціальних змінах, які породжуються ними. Основна властивість потенційної структури — альтернативність, тобто наявність станів, що виключають один одного. Вибір між ними відбувається в процесі інтенціонального акту суб'єкта, який діє.

За певних умов одна із цих альтернатив набуває стійкості і реалізується, замінивши колишній стан, що став нестійким. У цьому разі немовби відбувається «обмін» стійкістю. Обмін стійкістю може бути пов'язаний з народженням нових або зникненням ряду колишніх станів. Ці стани визначають те, чим ця системи може стати за тих або інших умов.

Звідси можна зробити висновок, що динаміка перехідних процесів у транзитивний період не може бути апріорі визначена як безальтернативна. Логічніше припустити, що перехідний період — це часовий інтервал, протягом якого один тип організації соціальної системи трансформується в інший. Але якщо нам відомий вихідний пункт трансформації (тобто тоталітаризм), то пункт призначення досить не визначений. Можна лише говорити про спроби перетворення тоталітарної системи на демократію. Однак спроби перетворень (наміри уряду, гасла партій) і реальні результати — це далеко не

[1] Концепция самоорганизации: становление нового образа научного мышления. – М.: Наука, 1995. – С. 12.

[2] *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным. – С. 4–5.

одне і те саме. Перефразувавши відомий афоризм, можна сказати, що спробами побудувати демократії вимощено дорогу до тоталітаризму.

На думку К. Поппера, нам відомі лише два варіанти динаміки соціальних процесів: «або диктатура, або будь-яка форма демократії»[1]. З цією думкою можна погодитись, якщо ці два варіанти прийняти за полярні точки на шкалі соціальних змін, між якими розташовуються численні поєднання цих крайніх варіантів політичних режимів. Варіанти ж розвитку посттоталітарних систем — демократія, тоталітаризм, авторитаризм, розвал тощо, як вважає англійський політолог М. Маколі, залежать від характеру розв'язання найважливішого протиріччя посттоталітаризму — між його старими (тоталітарними) і новими (посттоталітарними) інститутами, які «через силу співіснують, перебуваючи в стані конфлікту»[2].

Проведений аналіз динаміки соціальних процесів у перехідний період розвитку посттоталітарних систем дозволяє перейти до розгляду основних концепцій їхньої трансформації, які можна було б використовувати як теоретичні моделі їхнього транзиту від тоталітаризму до нової системи суспільно-політичного устрою.

§ 3. Основні концепції посттоталітарних трансформацій як теоретичні моделі перехідного періоду

У наш час сучасна соціально-філософська, політологічна думка виробила ряд глибоких, серйозних концепцій посттоталітарних трансформацій, що можуть бути використані як теоретичні моделі перехідного періоду в розвитку посттоталітарних соціумів.

У найбільш загальному вигляді трансформація тоталітарних режимів на демократичні пропонується в теоретичній моделі В. Банса[3]. У ній посттоталітарна трансформація є переведенням визначеності політичної дії зі сфери результату у сферу процедури (див. табл. 1).

Відповідно до такої моделі кінцева мета демократичного переходу є безваріантною, на відміну від вихідних пунктів трансформації. Але те, що на схемі називається державним соціалізмом (стосовно СРСР і держав Східної Європи) — це ніщо інше, як нормальна диктатура,

[1] *Поппер К. Р.* Демократия и народовластие // Новое время. – 1991. – № 8. – С. 42.

[2] *Маколи М.* Становление новой российской государственности: опыт прогноза // Полис. – 1993. – № 3. – С. 37.

[3] Див.: *Банс В.* Элементы неопределенности в переходный период // Полис. – 1993. – № 1. – С. 44–51.

що втратила з часом визначеність політичної процедури. Більше того, безпосередній стрибок від визначеності нормальної диктатури (у тому числі і тоталітарного типу) до повної невизначеності перехідного періоду є просто неможливим.

Таблиця 1

Визначеність процедури і результатів прийняття політичних рішень

Процедура	**Результати**	
	Визначені	Не визначені
Визначена	Нормальна диктатура	Ліберальна демократія
Не визначена	Державний соціалізм	Хаос перехідного періоду

Відомо, що шляхи, якими різні народи йдуть від тоталітарних диктатур до демократії, можна поділити на три категорії: 1) через військову поразку режиму; 2) повалення тоталітаризму шляхом революції знизу; 3) еволюційна за характером реформа зверху[1]. Щоправда, у сучасних геополітичних умовах формується четвертий тип — трансформація політичного режиму під тиском світового суспільства або, точніше, розвинених демократій, які виступають від його особи, як це відбулося з диктаторськими режимами в Нікарагуа і на Гаїті. Цей сценарій, однак, реалізується поки лише у невеликих (точніше — просто маленьких) країнах, збройний опір яких будь-якій великій країні нереальний, а їхня поразка в разі конфлікту визначена наперед. Тому такий варіант демократизації може розглядатися як поодинокий випадок першого типу політичної трансформації — через військову поразку режиму.

Саме таким шляхом, через військову поразку, повалені тоталітарні режими в нацистській Германії і фашистській Італії, а разом із ними ще ряд диктатур-сателітів. Військовим шляхом у 80-і роки XX сторіччя США скинуто диктаторські режими М. Бішопа на Гренаді і М. А. Нор'єги у Панамі, а в 2003 році авторитарний режим С. Хусейна в Іраку. Однак відомо, що військова інтервенція та повалення існуючого тоталітарного (диктаторського) політичного режиму, під якими б приводами і гаслами вони не здійснювались,

[1] Див.: *Вятр Е.* Типология политических режимов // Лекции по политологии. – Таллинн, 1991. – Т. 1. – С. 68–115.

не означають негайного введення демократії. Навпаки, за військовою поразкою режиму і вторгненням іноземних військ випливає окупаційне правління — режим ще більш жорсткий, ніж будь-який тоталітарний режим або національна диктатура. Більше того, трансформація посттоталітарних політичних та економічних систем окупованих країн практично повністю визначається волею сторони, що перемогла. Саме вона, як справедливо зазначає М. Соколов, починає визначати параметри перехідного періоду до демократичного ладу, якщо такий взагалі планується, диктує етапи трансформації та її особливості, і, нарешті, залежно від своїх національних інтересів підтримує або придушує ті чи інші верстви, групи, партії та суспільні об'єднання, тобто фактично формує нову правлячу еліту[1]. Приклад розвитку Німеччини, розчленованої в результаті Другої світової війни, переконливо доводить, що ціна, яку нація платить за зовнішню збройну допомогу під час повалення тоталітарного ладу — це повна невизначеність майбутнього державного устрою, повна залежність останнього від волі переможця (або переможців, воля яких може бути, як це і трапилося з Німеччиною, різною).

Другий відомий шлях переходу від тоталітарних режимів, диктатур до демократичного правління — це збройна заміна режиму зсередини, тобто революція. Класичними його прикладами можна вважати Румунію та Португалію. Цей шлях переходу також має свої проблеми. По-перше, результат збройного повстання, що переходить, як правило, у громадянську війну, — ескалація насильства в країні, невиправдані жертви серед мирного населення, тому що будь-які збройні дії, не обмежені нормами права, знімають з учасників протиборства будь-які моральні обмеження. Це створює загрозу жорсткого придушення такого виступу народних мас, як це, наприклад, мало місце в 1956 році в Угорщині. По-друге, успіх стихійного збройного виступу (приклад — Румунія в 1989 р.) — це, швидше, виняток, ніж правило. Адже будь-яке насильницьке повалення правлячого режиму вимагає ретельної підготовки, організації, створення певних збройних сил, які терором придушують політичних супротивників, перешкоджаючи реставрації ними тоталітарного режиму. Тому нація, яка допустила такий розвиток подій, опиняється, по суті, в тому ж становищі, що й окупована, відмінність лише в тому, що роль окупантів у цьому разі відіграють внутрішні сили, які перемогли режим і які на правах переможців одержують право визначати майбутній державний устрій країни.

[1] Див.: *Соколов Н. В.* Традиция и инновация в посттоталитарных переходных процессах: Автореф. дис...канд. социол. наук: 23.00.02. – СПб., 1995. – 16 с.

У цих умовах велика ймовірність виникнення нової диктатури, тоталітарного режиму. Тому не випадково, що диктаторський режим Р. Батісти на Кубі було замінено тоталітарним режимом Ф. Кастро, а режим А. Сомоси в Нікарагуа — диктаторським режимом Д. Ортеги.

Звідси можна зробити важливий висновок, що повалення тоталітарного режиму як у результаті військової поразки (зовнішнього соціального конфлікту), так і в результаті революції, збройного повстання (внутрішнього соціального конфлікту) призводить лише до заміни старого, усталеного тоталітарного режиму на новий, який може відрізнятися від колишнього прагненням до встановлення демократичної форми правління. Таким чином, подальший розвиток посттоталітарних соціумів, які виникли в результаті перших двох варіантів переходу, зрештою являє собою еволюційне реформування соціальної системи згори, тобто третій шлях трансформації тоталітаризму до демократії.

Розглянемо цей варіант переходу тоталітарного режиму до нової системи суспільно-політичного устрою докладніше.

Однією з найбільш розроблених і визнаних еволюційних концепцій, що характеризують перехідні процеси в посттоталітарних країнах, є концепція модернізації. Ця концепція, що виникла в середині 60-х років XX сторіччя, була покликана визначити шляхи та напрямки суспільного розвитку країн Азії, Африки і Латинської Америки, які звільнилися від колоніальної і напівколоніальної залежності, а також визначити способи прискорення економічного та соціального розвитку держав з диктаторським та авторитарним минулим[1]. В останні роки концепція модернізації знову привернула увагу дослідників як на Заході[2], так і на Сході[3] для характеристики сутності процесів, що відбуваються в посткомуністичних країнах.

---

[1] Див.: *Apter D. E.* Some Conceptual Approaches to Study of Modernization. – Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall Inc., 1968; Comparative Modernization / Cyril E. Black. (ed.). – N.Y.: Free Press, 1976; *Silvet K. H.* The Conflict Society: Reaction and Revolution in Latin America. Revised Ed. – New York and Evanston: Harper and Row, Colohon Books, 1966.

[2] Див.: *Dube S. C.* Modernization and Development: the Search for Alternative Paradigm (Socio-cultyral development alternatives in a changing world). – Tokyo: Un Univ. Press, 1988; *Allahar A. L.* Sociology and the Periphery. Theories and Issues. – Toronto: Garamond Press, 1989.

[3] Див.: *Рукавишников В. О.* Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ // Социс. – 1995. – № 1. – С. 34–46; *Красильщиков В. А., Зиборов Г. М., Рябов А. В.* Модернизация России (Мировой опыт и наши перспективы) // Кентавр. – 1992. – № 5–6. – С. 80–88; *Лисовский Ю. П.* Социокультурные предпосылки модернизации. Послевоенная Италия // Полис. – 1992. – № 5–6. – С. 167–175.

Парадигма «модернізації» базується на кількох постулатах, найважливішими з яких є: а) «сучасною» або розвиненою може вважатися країна зі значним рівнем індустріалізації, стійким економічним розвитком при високому валовому внутрішньому продукті і широкому використанні неорганічних джерел енергії, вірою суспільства в силу раціонального наукового знання як основи прогресу; великою кількістю харчових і промислових споживчих товарів; високим рівнем та якістю життя населення; розвиненими управлінськими та політичними структурами; розвиненою професійно-галузевою структурою населення, зайнятого здебільшого в промисловості, науці і сфері обслуговування; більшою питомою вагою «середнього» класу в системі соціальної стратифікації; значним впливом чинників «громадянського суспільства» в політичному житті тощо[1]; б) ті суспільства або країни, що не відповідають цим умовам, належать або до «традиційних«, або до «перехідних»; в) еталонами розвитку, «модернізованості» є західні країни, тому сама теорія «модернізації» нерідко називається й теорією «вестернізації»[2]; г) «модернізованість», «розвиненість», «сучасність» — це комплексний феномен, який має технологічні, економічні, політичні, соціальні і психологічні виміри, а сама модернізація — складний комплексний процес зміни за кожним з указаних напрямків; серцевиною всіх змін є науково-технічний і технологічний процес, що визначає необхідність та умови відповідних змін і в інших сферах; ґ) модернізацію не можна вважати лише стійким просуванням уперед. Зміни, що становлять її зміст, відбуваються нерівномірно, тому неминучий конфлікт між силами традиції і модернізації[3]; д) процеси модернізації мають глобальний, прогресивний і незворотний характер, бо в перспективі болісні нововведення неминуче призводять до покращання як матеріального, так і соціокультурного боку людського буття[4].

Для з'ясування ступеня придатності цієї концепції для використання її як теоретичної моделі перехідного періоду посткомуністичних держав важливим є відповідь на питання: чи можна вважати модернізованими тоталітарні системи? Ряд дослідників з незнач-

---

[1] Див.: *Dube S. C.* Modernization and Development: the Search for Alternative Paradigm. – P. 2.

[2] Див.: *Рукавишников В. О.* Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ. – С. 34-46.

[3] Див.: *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – С. 624.

[4] Див.: *Рукавишников В. О.* Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ. – С. 36.

ними застереженнями відповідають на це питання позитивно, зазначаючи, зокрема, що «соціальна і політична системи тоталітарної держави мають дійсно сучасний характер. У структурному і культурному відношенні суспільство піддається докорінній перебудові. Тоталітарні системи всі спрямовані в майбутнє...»[1]. З такою позицією, очевидно, погодитись не можна. По-перше, «справжня» модернізація органічна для цього соціуму, вона має своїм джерелом внутрішні причини і виступає, як правило, реакцією на кризу певного етапу розвитку суспільства, тому і досягає поставлених цілей. Таку модернізацію пройшли свого часу країни Західної Європи, Японія, Південна Корея та інші. Спроби модернізації в тоталітарних системах (сталінська індустріалізація, політика «великого стрибка» в Китаї та ін.) є неорганічними для таких соціумів і є або реакцією на військовий чи економічний виклик іншої країни (цивілізації), або спробою вирішити назрілі внутрішні соціальні проблеми, шляхом половинчастих реформ, що проводяться під девізом: «Все змінити — нічого не змінюючи», тобто їхня головна мета — самозбереження панівного тоталітарного режиму. По-друге, спроби модернізації тоталітарних держав, що проводились, наприклад в СРСР, не враховували її найважливішу особливість — комплексний характер, складний взаємозв'язок «змін, які впливають на все суспільство»[2]. Тому не дивно, що надзусилля, яких докладено під час підйому однієї галузі економіки, сфери виробництва (важка промисловість), призводили до катастрофічного відставання інших (легка промисловість). По-третє, псевдомодернізації тоталітарних систем виявилися не в змозі на практиці втілити її найважливіші цілі і завдання, а тоталітарні уряди продемонстрували повну неспроможність забезпечити хоча б середній рівень і якість життя населення. Навпаки, часто такі «модернізації» проводилися за рахунок населення країн і призводили до падіння його життєвого рівня.

З цих міркувань можна зробити раціональний висновок, що концепція модернізації цілком придатна для трансформації посттоталітарних соціумів до рівня більш розвинених країн. З цим висновком згодні й багато інших дослідників, наприклад, співробітники Центру міжнародних дослідницьких програм Російського незалежного інституту соціальних і національних проблем[3]. На їхню

---

[1] *Гончаров Д., Гоптарева И.* Введение в политическую науку. – М.: Юрист, 1996. – С.75–76.

[2] *Смелзер Н.* Социология. – С. 620.

[3] *Красильщиков В. А., Зиборов Г. М., Рябов А. В.* Модернизация России (Мировой опыт и наши перспективы). – С. 80–88.

думку, модернізація в Росії, як і в інших країнах посткомуністичного простору, цілком можлива, однак вона вимагатиме кілька десятиріч і зіткнеться з такими проблемами: 1) основна її складність буде полягати в тому, що в модернізації зацікавлена поки лише вузька верства суспільства; 2) постіндустріальна модернізація в цих країнах не може початися повсюди, а повинна мати, як правило, опосередкований характер. Її центрами повинні стати технокультурополіси, в яких є для цього необхідні соціальні, економічні і технічні передумови; 3) для модернізації посттоталітарних систем необхідна еліта, технокультурократія, демократична і відкрита новаціям; 4) особливу роль у процесі модернізації покликана відіграти держава, зобов'язана забезпечити їй політичні і правові гарантії, створити сприятливі умови для прямого іноземного капіталовкладення; 5) модернізації повинна передувати соціально-економічна і політична стабілізація з подальшою структурною перебудовою економіки.

Усі дослідники, що вивчають питання посттоталітарних трансформації, неминуче стикаються з проблемою диференціювання конкретних фаз, етапів переходу з метою теоретичного осмислення закономірностей транзитного періоду.

Однієї з перших була запропонована для дискурсу динамічна модель переходу до демократії Данкварта Растоу[1], яка досі вважається основоположною. Згідно з цією моделлю, перехід від тоталітаризму здійснюється трьома етапами: 1) етап підготовки; 2) етап прийняття рішення; 3) етап адаптації.

Для здійснення своєї моделі Д. Растоу пропонує одну передумову — наявність національної єдності, усвідомлення громадянами своєї ідентичності або принаймні відсутність «сумнівів... щодо того, до якого політичного суспільства вони належать»[2]. Перший етап Растоу характеризує наявністю стійкого і серйозного конфлікту в політичній сфері, який, на його думку, починається внаслідок появи нової еліти, що піднімає пригноблені і позбавлені раніше керівництва соціальні групи на узгоджену дію. На другому етапі здійснюються вибір альтернатив урегулювання політичного конфлікту і укладання пакту (або пактів) на підставі прагматичних компромісів, які включають вироблення і свідоме прийняття демократичних процедур. На третьому етапі політичні процедури тощо поступово закріплюються та утверджуються в суспільстві як демократичні. На

[1] Див.: *Растоу Д. А.* Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5-15.

[2] Там само. – С. 7.

думку Д. Растоу, однією з характерних рис демократії, яка утверджується, є практика багатосторонніх обговорень, тому перший серйозний компроміс, укладений політичними супротивниками, виступає свідченням ефективності принципів примирення та взаємних поступок.

Дослідження практики реальних трансформацій посттоталітарних систем останнього десятиріччя дозволяє зробити висновок, що серед етапів, які вирізняє Д. Растоу, найбільш чітко ідентифікується другий етап, а перший і третій етапи важко розрізняються, тому що протікають в латентній формі. Особливо це стосується етапу підготовки, яку деякі автори пропонують диференціювати на навмисну і ненавмисну, що передує навмисний і є заключною фазою еволюції тоталітаризму. Цей латентний етап, який важко ідентифікується, знайшов своє відбиття в концепції переходу від тоталітаризму до демократії через авторитаризм, авторами якої є російські дослідники А. Мігранян та І. Клямкін[1]. Аналогічна ідея, що виходить з аналізу практики перехідного періоду до демократії в Іспанії, знаходить своє відображення і в Маравалла[2]. Зміст цієї концепції полягає в поступовій зміні характеру тоталітарного режиму: від авторитарно-тоталітарного до авторитарно-прагматичного і, нарешті, до dictablanda (м'якої диктатури), для якої перехід до демократичних реформ виступає вже як логічний розвиток подій.

Останній етап переходу в концепції Д. Растоу — етап адаптації — ідентифікувати також досить складно, тому що неможливо однозначно визначити, у який конкретно момент демократичний експеримент благополучно завершується власне усталеною демократією. Складність чіткого визначення цього моменту упирається в той факт, що демократія, яка становиться, зростає з лона тоталітаризму, неминуче змушена включати у свою систему елементи режиму, що реформується, — певні частини тоталітарної еліти, деякі інститути, пласти ідеології. У політичне життя демократії, яка розвивається, одержують можливість включитися навіть організації, що складали становий хребет тоталітаризму. Наприклад, комуністичні партії, які за умови мінімальної адаптації до нових політичних реалій і формального визнання демократичних правил боротьби за владу, одержують право за неї боротися й реально впливати на політику державних органів. Практично, ці сегменти тоталітар-

[1] Див.: *Мигранян А.* Все дороги ведут в центр? // Новое время. – 1992. – № 2. – С. 20–22; *Клямкин И. М.* Какой авторитарный режим возможен сегодня в России? // Полис. – 1993. – № 5. – С. 50–54.

[2] Див.: *Maravall J.* La politica de la transicion 1975-1980. – Madrid, 1982.

ного режиму часто зацікавлені в політичному реванші і реально до нього прагнуть. Тому в посттоталітарній системі важко визначити, чим викликане те або інше конфліктне, кризове явище — чи то функціонуванням самої демократії, чи то витратами незавершеного перехідного періоду.

Свою теоретичну модель трансформації посттоталітарних систем пропонує Адам Пшеворський[1]. Він поділяє весь перехідний період на два макроетапи: лібералізацію режиму і демократизацію, при цьому особливий акцент він робить на характері співвідношення сил, які беруть участь у політичному конфлікті і тактиці досягнення угоди між ними.

Перший макроетап — лібералізація, якій властива нестабільність, може здійснюватися у двох напрямках (згори або знизу) залежно від того, що виявляється раніше і яскравіше: розкол правлячої еліти або сила народного руху. Розвиток лібералізації в суспільстві здатний призвести як до продовження змін, так і спровокувати репресії, а тим самим і реставрацію тоталітарного режиму. Важливо зазначити, що ймовірність продовження реформ є вищою, коли трансформація відбувається зверху, навпаки, енергійні дії знизу частіше призводять до посилення жорстокості режиму.

Під час ефектного продовження реформ трансформація посттоталітарної системи досягає етапу демократизації, який у концепції поділяється на два взаємопов'язаних (але не рівнозначних) процеси: а) вивільнення з-під авторитарного режиму»; б) «конституювання» демократичного правління.

Звільнення від пут авторитаризму, на думку А. Пшеворського, може відбутися без серйозних ускладнень, якщо між реформаторами (всередині правлячої еліти) і поміркованими (всередині опозиції) встановлюється взаємопорозуміння, досягається компроміс. Такий компроміс є можливим, якщо: 1) реформатори і поміркованi домовляються про створення демократичних органів управління, у яких обидві сторони мали б помітний вплив; 2) реформатори спроможні примусити до згоди прибічників твердої лінії; 3) поміркованi здатні контролювати радикалів в опозиції.

Другий етап демократизації — «конституювання» демократичного періоду — також здійснюється за допомогою переговорів і передбачає кілька варіантів розвитку.

Аналіз показує, що така модель побудована на використанні методології теорії гри — матриці можливих рішень. У ній автор

[1] Див.: *Пшеворский А.* Переходы к демократии // Путь. – 1993. – № 3. – С. 3–56.

досліджує можливі лінії поведінки учасників перехідного процесу, комбінації таких ліній і можливі результати цих комбінацій. При цьому основними діючими особами (гравцями) у фазі лібералізації виявляються лібералізатори (всередині правлячої еліти), прибічники твердої лінії і громадянське суспільство; у фазі демократизації — реформатори, прибічники твердої лінії (обидві групи — представники еліти), поміркована і радикальна опозиція.

Схожу концепцію переходу до демократії створили Г. О'Доннел і Ф. Шміттер[1], які в транзитному періоді розрізняють три основні стадії: лібералізацію, демократизацію і соціалізацію.

Тут під лібералізацією розуміють процес інституціоналізації громадянських свобод у суспільстві без зміни органів влади, системи управління режиму, який, зберігаючи авторитарні риси, контролює процес трансформації. Іншими словами, лібералізація — це «відкриття шлюзу» для політичних свобод, у результаті чого виникає так звана «опікунська демократія». Другий етап — демократизація — період «інституціоналізації невизначеності», коли в політичній сфері відбувається заміна влади людей на владу політичних норм і правил. Така заміна можлива при виконанні двох основних умов: а) демонтажу колишнього авторитарного режиму; б) свідомого вибору новими політичними силами демократичних правил гри, змагання за владу.

Остання стадія — соціалізація — це фактично ресоціалізація, тобто засвоєння громадянами і політичними силами нових демократичних правил, норм і цінностей, поступове їх вростання у нову систему відношень у ході остаточної демократизації політичного процесу.

У теоретичній моделі перехідного періоду від автократії до демократії Д. Фадєєва[2] також виокремлюються три етапи: 1) криза авторитарного режиму і його лібералізація; 2) встановлення демократії; 3) консолідація демократії.

Перший етап перехідного періоду пов'язаний з: а) кризою інститутів авторитарної держави, яка, як правило, виникає перед або після смерті диктатора; б) послабленням і розваленням правлячого блоку в результаті конкуренції і конфліктів всередині правлячої еліти; в) послабленням або втратою режимом легітимності. На-

[1] Див.: *O'Donnel G., Schmitter Ph.* Tentative conclusions about uncertain democracies // Transitions from authoritarian rule: prospects for democracy. – Baltimore, L.; 1986. – Book 4. – 215 p.

[2] Див.: *Фадеев Д. А.* От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Полис. – 1992. – № 1–2. – С. 118–121.

слідком цих явищ стає ґ) пожвавлення громадського суспільства, у тому числі і початок формування відкритої політичної опозиції режимові і д) перша реформа політичної системи, просякнута духом компромісу лібералізаторів і опозиції. Ця реформа, спрямована за задумом її авторів, на вдосконалення автократії, насправді відчиняє двері процесу демократизації.

У процесі другого етапу відбувається: а) формування конкурентної партійної системи, а також розробка і прийняття виборчого законодавства; б) інституціоналізація демократичних механізмів державної влади, і передусім, розмежування компетенції виконавчої і законодавчої влади; в) вирішення питання про національно-територіальний устрій країни, оскільки ліквідація авторитаризму неминуче породжує відцентрові тенденції в цій галузі і, нарешті, г) розробка конституційного закону, причому вирішальне значення тут набуває не стільки сам текст, скільки процедура його розробки та прийняття, для яких вкрай необхідний консенсус основних політичних сил країни. Цей консенсус стає основою для консолідації демократії — третього етапу, який пов'язаний із забезпеченням лояльності чиновництва, армії, підприємців тобто тих елементів соціально-політичної системи, які є основною опорою автократії, а також із забезпеченням лояльності політичної опозиції як правої, так і лівої. Якщо вказані сили приймають демократичні правила гри, відмовляючись від насильства і радикальних рішень, то це свідчить про те, що етап консолідації демократії завершений.

Практично всі розглянуті концепції трансформації тоталітаризму (диктатури) в демократію мають два загальних істотних недоліки: 1) вони мають здебільшого суб'єктивний характер, тобто розглядають як предмет дослідження практику реформи, що визначається волевиявленням її виконавців; 2) подані концепції, що акцентують увагу передусім на трансформаціях у політичній сфері життя посттоталітарних систем, випускають з уваги інші сфери (аспекти): економічну, правову, міжнародну тощо, що, на нашу думку, значно знижує їхню прогностичну цінність і можливість використання для аналізу перехідних процесів сучасних посттоталітарних систем.

Спробу усунути перший зазначений недолік, створити синтетичну модель перехідного періоду, що ґрунтується на найбільш відомих концепціях трансформації, зробила російська дослідниця О. Харитонова[1]. Така ідеалтипова конструкція (М. Вебер), тобто

[1] Див.: *Харитонова О. Г.* Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) // Полис. – 1996. – № 5. – С. 73–78.

ідеальний тип, модель переходу від тоталітаризму до демократії, на її думку, передбачає виокремлення чотирьох основних етапів: 1) лібералізація політичного життя, яка передбачає інституціоналізацію громадянських свобод, «відкритість режиму», що контролюється; 2) демонтаж найбільш нежиттєздатних інститутів колишньої політичної системи; 3) демократизація, яка означає встановлення норм, процедур та інститутів нового демократичного режиму, основним критерієм якої вважають вільні вибори (або, за Д. Растоу, дві послідовні зміни партійного уряду за підсумками виборів) і консолідацію демократичної політичної системи; 4) ресоціалізація громадян у нову систему.

Узагальнена логіка переходу до демократії, на думку О. Харитонової, ґрунтується на двох варіантах, відмінність між якими полягає в наявності або відсутності консенсусу між реформаторами і поміркованими прибічниками старої системи. Консенсус між цими силами може виникнути як результат обопільного усвідомлення неможливості «розбити супротивника», а конфлікт — внаслідок неспроможності колишньої еліти протистояти демократично налаштованим опозиціонерам-реформаторам.

Перший варіант, кооперативний, має сутнісний потенціал демократизму. Він передбачає, по-перше, поступову і послідовну лібералізацію політичного режиму, по-друге, акуратний і контрольований демонтаж ряду змертвілих інститутів колишньої системи; по-третє, ресоціалізацію населення. Такий варіант є найбільш оптимальним.

Другий варіант — конкурентний, а отже, обтяжений авторитарними синдромами — включає, по-перше, різку лібералізацію, по-друге, розпад колишньої політичної системи і, по-третє, спроби впровадження нових демократичних інститутів будь-якою ціною, часто всупереч як опору згори, так і знизу. Внаслідок нестійкості нових інститутів, недоліків поспішної і поверхової лібералізації, у цьому варіанті ймовірні спроби реставрації недемократичного режиму, інколи навіть у більш жорсткій формі.

Таке вирізнення двох варіантів трансформації дозволяє зробити висновок, що можливість успішного переходу до демократії зростає за наявності сильної еліти колишнього режиму і сильної організованої опозиції, які прагнуть досягти взаємовигідного компромісу.

Найбільш глибоко розробленою, на нашу думку, є концепція трансформації посттоталітарних (посткомуністичних) систем, ав-

тором якої є З. Бжезинський[1]. У його теоретичній моделі перехідного періоду, яка базується на реальному досвіді суспільно-політичного буття країн посткомуністичного простору середини 90-х років XX сторіччя, жорстко взаємопов'язані політичні, правові, економічні (внутрішні та зовнішні) аспекти реформ, визначаються їхні політичні і економічні цілі, завдання з перспективою на 15 років.

На думку З. Бжезинського, весь перехідний період — це не «континуум», не щось тривале і цілісне, а послідовність окремих, тісно взаємопов'язаних фаз. Усього в транзитному періоді посткомуністичних країн у цій концепції їх виокремлюється три.

Перша, переломна фаза, на яку відводиться до 5 років, починається відразу ж після повалення тоталітарного режиму і вимагає подвійних зусиль для вирішення своїх найважливіших завдань: політичної трансформації вищих елементів влади і початкової стабілізації економіки. І якщо перше завдання вирішується встановленням основ демократії згори, звільненням преси, усуненням комуністичних партій від управління державою, то друге завдання пов'язане зі стабілізацією грошової одиниці й одночасним послабленням економічних «віжок» держави від «шиї» виробництва.

Якщо завдання першої фази посткомуністичної трансформації, пов'язані з фундаментальною зміною політичних та економічних процесів, успішно вирішені, тоді можливий плавний перехід до другої фази — фази стабілізації в політичній сфері і перетворень в економічній. Як бачимо з самої назви фази, в ній пошук політичної стабілізації об'єднаний із зусиллями, спрямованими на глибокі економічні перетворення. На цьому етапі доцільне прийняття нової конституції, введення нової виборчої системи і поглиблення демократичних процесів у суспільстві для становлення реальної демократії. Паралельно повинні зростати економічні перетворення, пов'язані зі становленням банківської системи, демонополізацією і проведенням малої і середньої приватизації, що повинно ґрунтуватися на законодавчо визначених правах власності.

Тільки після успішного закінчення цієї фази стає можливим перехід до наступної, третьої фази, яку можна умовно назвати фазою закріплення перетворень і стабільного зростання. У ній насправді починають закріплюватися демократичні процеси і створюються стабільні демократичні партії, інститути, а економічне зростання стає стабільним внаслідок повного звільнення поодинокої

[1] Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник авт. колективу); Заг. ред.: Є.Бистрицький, В. Полохало, С. Макеєв, О. Дергачов. – К.: Політична думка, 1995. – С.103–117.

ініціативи. Поступово стають реальністю демократична культура політичного дискурсу і підприємницька традиція.

Отакий зміст основних фаз трансформації посткомуністичних систем відповідно до концепції З. Бжезинського.

У той же час розглянута схема, як і будь-яка інша, вимагає уточнень, конкретизації. По-перше, під час застосування поданої схеми для аналізу реальних процесів перехідного періоду в посткомуністичних країнах необхідно зважати на те, що не всі з колишніх комуністичних країн перебувають на одній фазі трансформації і не всі вони проходять відповідні фази в однаковому темпі. Темп переходу від однієї фази до наступної значною мірою визначається тим, чим у політичному і економічному планах характеризувався останній період життя колишніх країн комуністичної системи. По-друге, під час планування радикальних перетворень у посттоталітарних системах необхідно чітко уявляти, що пріоритетність у здійсненні політичної реформи є основою для ефективних економічних реформ. У свою чергу, для швидкого й успішного проведення радикальної політичної реформи у першій фазі перетворень необхідно виконання ряду попередніх умов: а) досягнення демократичного політичного консенсусу в суспільстві з приводу необхідності і суті подальших політичних перетворень; б) наявність на цій стадії авторитарної системи порядку або принаймні наявність харизматичного популярного лідера, який має широку підтримку народу (наприклад, типу В. Гавела в Чехії або Л. Валенси в Польщі); в) існування політичного руху, який був би здатний підтримати такого лідера й організувати масові народні акції на підтримку президента в разі соціальних колізій і труднощів.

По-третє, швидкі і всебічні економічні перетворення, так звана шокова терапія, повинні проводитися дійсно швидко, навально і досягти очевидних результатів, інакше це буде вже не «шокова» (тобто миттєва) акція і не терапевтична (тобто лікувальна) для економіки, а болісно-затягнута ампутація старезних економічних членів за допомогою не пристосованих для цього предметів, що може призвести до вибуху народного обурення з приводу того, що смуга безрезультатних економічних реформ є затягненою, зупиненою, а після цього і згорнутою.

По-четверте, на думку більшості аналітиків у країнах, у яких немає традицій вільного ринку, належного досвіду і відповідної підприємницької культури, для проведення радикальних економічних перетворень необхідне державне регулювання ринковими механізмами. По-п’яте, західна допомога країнам, які здійсню-

ють трансформацію від тоталітаризму до демократії, особливо важлива на першому етапі перетворень. Пізніше, після закінчення цієї фази, вона перестає бути визначальною, замість цього все більш важливим стає доступ до західних ринків і одержання зарубіжних інвестицій. При цьому необхідно чітко розуміти, що, як справедливо відзначає З. Бжезинський, «після критичної фази, надходження капіталу із ззовні не головне. Якщо б західний капітал був гарантією успіху, колишня Східна Германія повинна була б «процвітати», одержуючи за останні роки великі суми «ззовні» — більше 100 мільярдів доларів кожного року на населення 16 мільйонів чоловік (тільки підрахуйте, скільки іноземного капіталу було б потрібно в такому підрахунку на душу населення для всієї Центральної Європи або тільки для Росії), але колишня НДР все ще знаходиться в масштабній суспільно-економічній кризі»[1].

І останнє. Капітал, який надається Заходом, для трансформації економіки посттоталітарних держав повинен знаходитися під суворим контролем, тому що ця допомога має здатність «втрачатися» в хаосі перетворень. Так, за даними західних аналітиків, російський уряд втратив контроль за рухом капіталу, внаслідок чого великі суми готівки, багато золота і смарагдів опинилися в банках Швейцарії, Гонконгу, інших країн й так званих «офшорних зонах». Розміри вивезення капіталу, на думку багатьох дослідників, складають сотні мільярдів американських доларів. Хоча, можливо, ці дані і перебільшені, проблема, поставлена авторами досліджень, від цього не стала менш гострою.

Такі основні концепції трансформації посттоталітарних систем, що частіше за все використовуються в дослідженнях, як теоретичні моделі перехідного періоду.

§ 4. Практичні моделі трансформацій посттоталітарних суспільств: особливості й загальні риси

Сучасні посттоталітарні держави, у тому числі й Україна, які роблять чергову в їхній історії спробу переходу до демократії, опинилися віч-на-віч перед великою кількістю гострих соціальних протиріч, конфліктів, струсів, що закономірно супроводжують цей процес. Різке зниження життєвого рівня населення, криміналізація суспільства, виникнення соціальних патологій — все це загострює

[1] Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – С.111–112.

і без того напружену ситуацію, породжуючи найнесприятливіші варіанти розвитку подій.

Для того щоб їх відвернути, потрібно не забувати, що на шляху переходу від тоталітаризму до демократії наша країна не є першою. Деякі соціуми вже пройшли цей важкий шлях після Другої світової війни (Німеччина та Італія) — це країни «першої хвилі» посттоталітаризму; інші вирішували схожу проблему переходу від диктаторських, авторитарних режимів у 70–80-і роки XX сторіччя або знаходяться на завершальному етапі її вирішення (Чилі, Південна Корея, Португалія та ін.) — це країни «другої хвилі». Багато корисного і навчального можна виявити і в уже здійснених (здійснюваних) реформах країн останньої на сьогоднішній день «третьої хвилі» посттоталітарних або, як їх часто називають, «посткомуністичних» суспільств, акцентуючи увагу на ідеологічних особливостях режимів, що трансформуються. А оскільки моделі й темпи трансформації, терміни початку політичних, правових та економічних перетворень цих країн різко відрізняються (є безумовні лідери, а є й аутсайдери), то цей досвід перехідного періоду різних країн можна і потрібно не лише вивчати й аналізувати, але й в розумних окреслених межах схожих умов, традицій, менталітету населення, ступеня модернізованості суспільства, використати.

Звичайно, здійснити всеосяжний аналіз усіх типів і практичних моделей посттоталітарних трансформацій в одному підрозділі не видається можливим, та й концепція нашого дослідження не передбачає вивчення одиничного, що в цьому контексті означає політологічні та економічні аспекти реформ у конкретних країнах. Наше завдання — по можливості вирізнити ряд особливостей, що відрізняють практичні моделі трансформації різних країн і періодів та виявити загальні риси, які об'єднують більшість моделей посттоталітарних трансформацій.

Перші практичні моделі посттоталітарних трансформацій найбільш чітко бачимо в історичному досвіді перетворень політичної й економічної сфер у післявоєнних Німеччині та Італії. Цей досвід перетворення і відродження країн, які зруйновані найкривавішою з війн в історії людства й позбавлені капіталу, колоній, сировини і зарубіжних ринків, які втратили незалежність і національну гордість й окуповані іноземними арміями, — на квітучі суспільства буквально за 20–25 років багатьом дослідникам видається фантастичним[1]. Тому не випадкова та посилена увага, яку приділяють вив-

[1] Див.: *Васильчук Ю. А.* Эпоха НТР: «Экономическое чудо» как воплощение мировой культуры // Полис. – 1996. – № 6 – С. 5.

ченню й осмисленню цього досвіду дослідниками як на Заході, так і на Сході [1].

Які ж особливості характерні для моделей посттоталітарних трансформацій країн «першої хвилі»?

Однією з найважливіших особливостей реформ у цих країнах є наявність у них на час їхнього здійснення ринкової економіки, класу підприємців, більш-менш розвиненої ринкової інфраструктури. У той же час ринковий механізм як в Німеччині, так і в Італії був обмежений надмірним і недостатньо ефективним державним сектором в економіці і (або) втручанням тоталітарної держави в управління економікою[2].

Так, наприклад, хоча в нацистській Німеччині підприємства не були націоналізовані державою й акціонери великих компаній (особливо військового профілю) продовжували одержувати певні дивіденди, однак держава, при збереженні приватної (акціонерної) власності на засоби виробництва, жорстко контролювала і спрямовувала роботу великих і середніх компаній. Цей державний «васалітет» над економікою виявлявся в обов'язковому встановленні приватним підприємствам і компаніям планових завдань на виробництво певної продукції; у матеріально-технічному постачанні всіх видів виробництва стратегічного і власне військового призначення; в організації розподілу виробленої продукції як військового, так і цивільного характеру; у забезпеченні виробництва безкоштовною робочою силою з окупованих Німеччиною країн і т. ін.

Іншою характерною особливістю практичних моделей посттоталітарних трансформацій «першої хвилі» є те, що вони проводилися, як вже зазначалося, в екстремальних умовах, у країнах, що зазнали поразки у світовій війні, в результаті якої були практично повністю зруйновані і значною мірою підірвані їхні економічні системи.

---

[1] Див.: *Брандт В.* Воспоминания: Пер. с нем. – М.: Новости, 1991. – 526 с.; *Румпель Р.* Подъемы и спады конъюнктуры: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1991. – С. 39–52; *Эрхард Л.* Благосостояние для всех: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1991. – С. 161–166; *Nolfo E. Di.* De paupe e le speranze degli italiaini (1943–1953).- Milano, 1986. – 189 p.; *Волынский Г. С.* Проблемы перехода к рыночной экономике. – Х.: АО «Бизнес Информ», 1996. – 111 с.; *Лисовский Ю. П.* Социокультурные предпосылки модернизации. Послевоенная Италия // Полис. – 1992. – № 5–6. – С. 167–175; *Хоффман-Ланге У.* Элиты и демократизация: германский опыт: Пер. с англ. В. В. Платковского // Социс. – 1996. – № 3. – С.11–24; *Васильчук Ю. А.* Эпоха НТР: «Экономическое чудо» как воплощение мировой культуры // Полис. – 1996. – № 6 – С. 5–12; та ін.

[2] Див.: *Волынский Г. С.* Проблемы перехода к рыночной экономике. – Х.: АО «Бизнес Информ», 1996. – С. 12.

Особливо ця ситуація була характерна для Німеччини, яка до останнього шматка землі була окупована ворогами. На місці добротних німецьких міст були руїни, країна виявилася розірваною на зони окупації, була знищена значна частина найбільш працездатного населення, матеріальна база економіки, інфраструктура тощо.

До того ж поразка країн фашистського блоку у війні і наявність окупаційного режиму правління в Німеччині, з одного боку, створювали певні труднощі і проблеми у здійсненні політичних й економічних реформ, а з другого боку, забезпечували створення умов, що сприяли їхньому кінцевому успіху.

До цих сприятливих умов, що забезпечили ефективне просування цих країн шляхом реформування, можна зарахувати: 1) повне, хоча і болісне знищення тоталітарної системи за допомогою зовнішньої сили; 2) заборону діяльності тоталітарних (фашистських, націонал-соціалістичних) партій і засудження їхніх лідерів; 3) демократизацію економіки Німеччини та її союзників і заборону на великі військові проекти, що практично звело до нуля військові видатки; 4) демонополізацію концернів, гігантських банків, тобто руйнування головного механізму гальмування НТР; 5) децентралізацію економіки посттоталітарних країн «першої хвилі», усунення бар'єрів протекціонізму і самостійне залучення великої кількості економічних суб'єктів цих країн до стихії світового ринку; 6) дебюрократизацію управлінського апарату цих країн, повну кадрову зміну чиновництва (особливо верхнього ешелону) і керівництва великих підприємств і компаній, що заплямували себе співробітництвом із нацистським (фашистським) режимом і т. ін.

Наступною особливістю трансформаційної моделі посттоталітарних систем «першої хвилі» є масована американська допомога скинутим країнам, яка полягала: 1) у прямих капіталовкладеннях в економіку Німеччини, Італії та інших країн[1]; 2) у митних пільгах на товари, вироблені в цих країнах; 3) у допомозі з боку переможців в організації виробництва і т. ін. Така Програма відновлення Європи, названа іменем тодішнього держсекретаря США Джорджа К. Маршалла, була прийнята 5 червня 1947 року і вже у квітні 1948 року почала виконуватися. До 1952 року США направили лише в західні зони окупації Німеччини (пізніше ФРН) відповідно плану Маршалла 1 389 млн. доларів капіталовкладень і 2 127 млн. доларів іншої економічної допомоги, що відіграло вирішальну роль у відродженні її економіки[2].

---

[1] Усього в Програмі відновлення Європи взяли участь 17 країн, серед яких і переможці, і ті, хто зазнав поразки.

[2] Див.: *Брандт В.* Воспоминания: Пер. с нем. – М.: Новости, 1991. – 526 с.

Важливою особливістю посттоталітарних трансформацій «першої хвилі» стало соціальне спрямування реформ, які проводилися у відкритому для інновацій і досягнень світової культури суспільстві, що допомогло простим громадянам відчути особисту відповідальність за долю Батьківщини, свою долю. «Для економіки вільної людини передусім, — справедливо зазначає Ю. Васильчук, — потрібна сама вільна людина, що самостійно, активно і відповідально діє, мобілізує необхідні ресурси, правильно оцінюючи значення і наслідки своїх дій, максимізуючи їх дійсний ефект, тобто створює нове виробництво й суспільство»[1].

Злам культурної, наукової, технологічної відокремленості тоталітарних систем, широке вторгнення світової культури у «знов відкриті» суспільства не лише перебудували систему шкільної освіти, культурного відпочинку і масової інформації ФРН, Італії, Японії і деяких інших країн, але й змінили «стереотип поведінки людей, їх менталітет і найважливіші особисті риси та якості, а в підсумку — головні характеристики виробництва, суспільства і держави»[2].

Пріоритет соціальної сфери в реформах цих країн зумовив і найважливіші їхні напрямки: 1) створення високоефективної ринкової економіки і різке підвищення на цій основі життєвого рівня населення; 2) відновлення колишніх і завоювання нових позицій на світових ринках тощо. Тому складником економічних реформ є структурна перебудова господарства і пріоритетний розвиток експортних галузей, які дозволять реалізувати порівняльні (відносні) переваги цих країн у галузі міжнародної торгівлі, що забезпечують надходження валюти, направлене на повернення зарубіжних кредитів, великомасштабну закупівлю сучасної техніки і новітніх технологій, а з часом і на вкладення капіталу в інші країни.

Раціональний вибір найважливіших напрямків реформи економіки, соціальне спрямування реформ, що проводяться, звільнення гігантського потенціалу вільної ринкової економіки за підтримки масованої економічної допомоги США визначили успіх перетворень у більшості посттоталітарних країн «першої хвилі». У найкоротший термін вдалося визволити ринкові сили саморозвитку економіки і заповнити внутрішній ринок різноманітними і якісними товарами. Буквально на руїнах у цих країнах виникли квітучі суспільства, які за багатьма показниками давно вже випередили країн-переможниць: Великобританію, Францію та ін.

---

[1] Див.: *Васильчук Ю. А.* Эпоха НТР: «Экономическое чудо» как воплощение мировой культуры. – С. 5.

[2] Там само. – С. 5–12.

Проведений аналіз практичних моделей посттоталітарних трансформацій «першої хвилі» дозволяє виявити певну подібність їхнього політичного та економічного стану в кінці 40-х років XX сторіччя із ситуацією, в якій перебувають зараз багато країн посттоталітаризму «третьої хвилі», зокрема Україна, Росія та ін. Як перші, так й останні зазнали нищівної поразки в результаті глобального зіткнення світових систем. Але якщо тоталітарні держави «першої хвилі» були повалені в результаті прямого військового зіткнення, що значною мірою підірвало їхню економічну міць, то тоталітарні держави «третьої хвилі» зазнали поразки в «холодній війні», яка хоча і призвела до істотної деформації їхньої економіки, але не мала настільки руйнівних наслідків для інфраструктури, населення, промисловості і т. ін.

Тому багато елементів політичних та економічних реформ, проведених в Німеччині, Італії і деяких інших країнах, наприклад у Японії, у 50–60-і роки XX сторіччя можна при певній адаптації до специфічних умов посткомуністичних країн використовувати в процесі їхньої трансформації. Найбільш очевидними елементами моделей посттоталітарних трансформацій «першої хвилі» є: 1) опора в ході проведення економічних реформ на приватну ініціативу; 2) помірне втручання держави в економіку; економічне регулювання «м'якими засобами» без безпосереднього управління галузями і підприємствами; 3) добре продумана приватизація, у результаті якої з'являється середній клас, а не вкрай поляризоване суспільство, на одному полюсі якого знаходиться кілька відсотків мільярдерів, а на другому — злиденна, озлоблена результатами «номенклатурної» приватизації більшість; 4) стабілізація валюти; 5) зниження податків до раціонального рівня; 6) сильна соціальна політика держави, передусім в галузі освіти, професійної підготовки, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та ін.

Такі деякі особливості практичних моделей посттоталітарних трансформацій «першої хвилі», тобто Німеччини та Італії.

Виокремлюючи як «другу хвилю» практичні моделі переходу від диктаторських режимів до демократії, який успішно здійснили багато країн світу в 70–80-і роки XX сторіччя, автор ґрунтується на твердженні про те, що «авторитарні політичні системи посідають, у певному значенні, проміжне між демократією і тоталітаризмом місце»[1]. З одного боку, авторитарний режим близький тоталітарному дик-

[1] *Филатова М. Н., Светенко А. С.* Политология: Учебник. – М.: Литература и политика, 1996. – С. 61.

таторською природою влади, не обмеженою законами і демократичним вибором. З другого боку, у ньому зберігається певна автономність окремих суспільних сфер і, особливо, приватного життя, у які держава не втручається своїм контролем і регулюванням. Крім того, в авторитарних режимів відсутні тоталітарні амбіції, у них немає єдиних ідеологій та утопічних планів побудови «ідеального» суспільства. Однак такі відмінності тоталітарних режимів від авторитарних не заперечують того факту, що в ході трансформації як тих, так і інших режимів доводиться вирішувати схожі завдання, а в ряді випадків перехід від тоталітаризму до демократії здійснюється безпосередньо через авторитарні режими. До аналогічних висновків приходять і багато інших дослідників. Так, наприклад, член-кореспондент РАН Е. Обмінський справедливо зазначає, що з набутого людством досвіду переходу до демократії посткомуністичним країнам, тобто Україні, Росії та іншим пострадянським державам, «... значно ближче латиноамериканський варіант, обумовлений і нинішньою соціально-політичною ситуацією, і менталітетом народу тощо»[1].

Інші автори, наприклад, М. Соколов, Д. Зеркін, Д. Фадєєв[2] як зразковий приклад мирного, еволюційного розвитку перехідного процесу пропонують досвід післяфранкійської Іспанії. Певний інтерес для цього дослідження становлять моделі поставторитарних трансформацій Португалії, Греції, Туреччини, Бразилії, Чилі, Південної Кореї, Філіппін і деяких інших країн[3].

Порівняльний аналіз практичних моделей трансформації вищезазначених країн від авторитаризму до демократії дозволяє зробити висновок, що хоча і в цьому разі процес переходу різних країн специфічний, все ж можна виявити деякі загальні риси, особливості такого варіанту транзиту. Ф. Гонсалес, один з авторів ефективної моделі демократизації Іспанії, з цього приводу зазначає: «... не вва-

---

[1] *Обминский Э.* Западная помощь и вхождение в мировое хозяйство // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3. – С. 5–11.

[2] Див.: *Соколов Н. В.* Традиция и инновация в посттоталитарных переходных процессах: Автореф. дис...канд. социол. наук: 23.00.02. – СПб., 1995. – 16 с.; *Зеркин Д. П.* Переход от авторитаризма к демократии // Основы политологии: Курс лекций. – Ростов н/Д : «Феникс», 1996. – С. 252-277; *Фадеев Д. А.* Опыт политики переходного периода. Испания после Франко // Полис. – 1991. – № 5. – С. 121–127.

[3] Переходы от авторитарных режимов // Общественные науки и современность. – 1992. – № 5. – С. 145–154; *Андреев Ю. А.* Филиппины: от диктатуры к демократии. – М.: Знание, 1990. – 64 с.; *Иргебаев А. Т., Осипов В. И.* Южная Корея. – М.: Знание, 1990. – 64 с.

жаю, що є якась універсальна модель політичного переходу, придатна у світовому масштабі. Значно доцільніше... поміркувати про елементи, які найчастіше зустрічаються і є найбільш загальними для будь-якої політичної зміни під час переходу від авторитарної диктаторської форми до демократичної»[1].

Які ж загальні елементи, особливості такого шляху до демократії поставторитарних країн можна виокремити?

Перед тим як вирізнити першу особливість трансформації авторитарних режимів, слід зазначити, що, як правило, авторитарні режими приходять до влади не випадково, а на хвилі кризи традиційних політичних структур, яка виникає на основі серйозного відставання цих країн в економічній сфері в поєднанні з різким посиленням загрози приходу екстремістських сил до влади.

Ця кризова ситуація свідчить про те, що політична система, яка існує в конкретній країні, не в змозі адаптуватися до змінених екзогенних або ендогенних умов і виконати свою функцію по стабілізації ситуації в країні. У такому разі прихід авторитарних режимів до влади можна розуміти як реакцію на екстремальні соціальні і політичні умови, які у випадку бездіяльності можуть призвести до національної катастрофи, до соціального і політичного хаосу і, зрештою, до руйнування соціуму, до тоталітарної форми правління або до окупації країни іншими державами. У разі приходу диктаторського режиму до влади цей режим авторитарними засобами створює ґрунт для підйому економіки шляхом підвищення економічної ролі держави, залучення в економіку капіталовкладень розвинених західних країн, придушення страйкового руху, а також стабілізує внутрішньополітичну обстановку в країні, придушуючи ліві екстремістські сили, формуючи завдяки цьому ситуацію, інколи штучну, національного примирення і класового партнерства. У разі успішної реалізації економічної реформи, стабілізації ситуації в країні, тобто після ліквідації умов, які створювали авторитарні режими, останні, як правило, вимушені трансформуватися у напрямку демократії як під впливом внутрішніх сил (розкол правлячої еліти; діяльність опозиційних партій; втрата легітимності), так і зовнішніх сил (тиск країн розвиненої демократії). Такий шлях від авторитаризму до демократії зробили в 70–80-і роки XX сторіччя Чилі, Республіка Корея, Іспанія, Португалія, Греція, Туреччина та інші країни.

[1] *Гонсалес Ф.* Создать в обществе основу для согласия и перемен // Свободная мысль. – 1995. – № 15. – С. 20–22.

Запобігаючи обвинуваченням у схильності до авторитаризму, автор вважає за потрібне зазначити, що історія лише XX сторіччя знає сотні прикладів установлення диктаторської, авторитарної форми правління, які не сприяли виходу з національної кризи, розв'язанню соціальних протиріч, що призводило до чергового державного перевороту, насильницької зміни влади. Особливо це характерно для слаборозвинених країн, багато з яких за останні десятиріччя пережили не один диктаторський режим, що приходив до влади під гаслами «боротьби з корупцією», «економічного підйому», «встановлення громадянського миру і злагоди» тощо, але після цього загрузав у внутрішньокланових суперечках, розподілі залишків національного багатства і західної допомоги.

Наприклад, кількість державних переворотів у Бразилії (після 1946 р.) досягло 61, в Чилі — 13, Сирії і Болівії — 12, Аргентині — 8, Венесуелі — 6 і т. ін. Причиною нестабільності авторитарних режимів у слаборозвинених країнах є відсутність у них громадянського суспільства і демократичних інститутів, слабкий зв'язок правлячих еліт і суспільства, напівколоніальний тип економіки, корумпованість правлячої верхівки тощо.

Звідси можна зробити висновок, що авторитаризм — це сильні ліки, які мають багато негативних наслідків, особливо на мікрорівні, і які не можна прописувати завжди, всім і у великих дозах, бо вони можуть призвести до тоталітаризму. Однак у деяких випадках, коли вирішується питання про життя або смерть соціальної системи, їх застосування допустиме і виправдане.

Дослідження авторитаризму XX сторіччя показує, що, як правило, більше можливостей успішної трансформації від авторитаризму до демократії мають авторитарні режими правого напрямку (їхні характерні риси: антикомунізм, прозахідне спрямування, консервативна ідеологія і т. ін.). Тим часом, історичний досвід розвитку Куби, Ефіопії, Нікарагуа, Кампучії, Афганістану та деяких інших країн доводить, що авторитарні режими лівого напрямку (їхні характерні риси: антизахідне спрямування; комуністична ідеологія, а точніше фразеологія; соціальний утопізм тощо), також приходячи до влади на хвилі політичної та економічної кризи, часто інспіровані екстремістською діяльністю лівих сил, не лише не сприяли розв'язанню цієї кризи, а, навпаки, призводили ці країни до ще більш хаотичного стану (Ефіопія, Кампучія, Афганістан) або трансформували їх у напрямку тоталітаризму (Куба).

Ґрунтуючись на вищевикладеному, можна сформулювати першу особливість практичних моделей трансформації країн «другої

хвилі»: авторитарні режими починають трансформуватися у напрямку демократії, як правило, тоді, коли для цього виникають відповідні економічні і політичні умови, тобто коли ці режими виконали поставлене перед ними історією завдання.

У свою чергу, наростання протиріч у правлячій еліті авторитарного режиму, її розкол на прибічників лібералізації та її супротивників, поступова втрата легітимності правлячим режимом, діяльність опозиційних сил призводять до кризи авторитарного режиму. Ця криза знаходить свій вияв у масовому незадоволенні режимом, у розгортанні страйкового руху, який все більше починає набувати політичного характеру, у вимогах опозиційних сил відставки режиму тощо. У ситуації такої кризи формується бажання більшості населення країни до політичних змін, виявляється потреба більшості до змін у напрямку демократії; це друга характерна особливість практичних моделей трансформації країн «другої хвилі». У цей же час формується нова політична еліта, яка знаходить широку підтримку в суспільстві. Втрачають своє значення і роль старі політичні та ідеологічні цінності, розгортається пошук інших опорних цінностей — громадянських і політичних[1].

Наступна особливість успішних трансформацій авторитарних режимів до демократії полягає в необхідності нейтралізації політичних противників демократичних реформ у реальних інститутах влади: на рівні правлячих еліт, в армії, політичній поліції, спецслужбах, офіційних профспілках тощо. Як справедливо зазначає Д. Фадєєв, демократичні реформи можуть бути успішними в тому разі, якщо вони «...спрямовані проти інститутів, а не проти людей»[2].

Будь-яка загроза життю або добробуту лідерів правлячої еліти, офіцерському корпусу, державним чиновникам і т. ін. неминуче викликають жорстоку протидію з їхнього боку, саботаж реформ і, зрештою, перехід не до демократії, а сповзання суспільства до стану громадянської війни. Тому уряд, що здійснює реформи, повинен, для запобігання протидії, гарантувати недоторканність і збереження статусу вищим чиновникам колишнього держапарату, профспілок, збройних сил, які не чинили злочинів проти народу. Взірцем реформаторського мистецтва вважається діяльність уряду А. Суареса (1976–1978, Іспанія), цей уряд не лише зберіг політичне життя діячам періоду франкізму, але навіть успішно інтегрував у нову демократичну систему такі опори диктатури, як армію і політичну

[1] Див.: Переходы от авторитарных режимов. – С. 145–154.

[2] *Фадеев Д. А.* Опыт политики переходного периода. Испания после Франко. – С. 121–127.

поліцію, що повністю виключило їхню протидію здійсненню реформ.

Важливою особливістю плавної трансформації авторитарних режимів у демократичні і їхня подальша стабільність багато в чому залежать від того, чи зуміють політичні сили, що очолюють цей процес, забезпечити собі безперервну легітимність. Така безперервна легітимність можлива за умови вмілого політичному маневрування правлячого режиму, постійного збереження в його руках політичної ініціативи, опорі на суспільну підтримку реформ, яка повинна виявлятися на референдумах і всенародних виборах, що проводяться, та в діяльності народних фронтів на підтримку перетворень.

І останнє, успішне здійснення реформування авторитарних режимів неможливо без наявності в суспільстві певних культурно-політичних передумов, що дозволяють досягти силам, що протидіють, — елітам, класам, етносам тощо — консенсусу у вирішенні тих питань, від яких залежить їхнє спільне виживання і подальший прогрес.

Однією з найважливіших культурно-політичних передумов досягнення консенсусу є формування в суспільстві такого явища, як толерантність, тобто терпимість і повага до різних думок, позицій, переконань, які реально існують у соціальній, політичній, культурній, релігійній та інших сферах життя соціуму. Як принцип політичних відносин толерантність виражається у визнанні поваги до різних політичних переконань, поглядів, теорій, обґрунтуванні їхнього права на множинність, відмінності як фундаментальної основи взаємовідносин у демократичному суспільстві, що формується. Толерантність проголошує право на висловлювання усієї багатоманітності політичних поглядів (у тому числі й помилкових), а також й обґрунтування, що право на такі висловлювання принципово важливіше за оцінку цих висловлювань з позиції їхньої істинності або помилковості.

Такі деякі особливості трансформації авторитарних режимів до демократії, які доцільно враховувати і в інших перехідних процесах, у тому числі і в тих, що їх зараз переживають країни «третьої хвилі» посттоталітаризму.

Дослідженню феномена трансформації посттоталітарних (посткомуністичних) систем «третьої хвилі» присвячена значна кількість робіт суспільствознавців як на Заході, так і в посткомуністичному просторі, у тому числі і в Україні. Причин, що пояснюють цей підвищений інтерес і теоретиків, і політиків до подій, які відбуваються на євразійському континенті, безліч. Однак найбільш важ-

ливими з них, очевидно, є такі. По-перше, відсутність історичного прецеденту одночасної (за шкалою тисячоліть) трансформації політичного та економічного ладу 32 держав світу від тоталітаризму до демократії, від одного типу соціально-політичного устрою до іншого. По-друге, визначальний вплив результатів трансформації країн «третьої хвилі» посттоталітаризму на долі світу, людської цивілізації, оскільки в процесі модернізації знаходиться четверта частина території планети, що має гігантський людський, промисловий, культурний і військовий потенціал, який може бути використаний як для загального добра, так на зло.

Які основні особливості перехідних моделей цієї хвилі посттоталітаризму можна вирізнити?

Однією з найважливіших особливостей трансформаційних моделей цих країн є відсутність (повна або часткова) на першому, початковому етапі їх реформування основ ринкової економіки, а точніше антиринковий характер економіки соціалізму, що особливо яскраво видно на прикладі держав, які виникли на території СРСР. У цих країнах практично повністю була відсутня приватна власність на засоби виробництва, товарно-грошові відносини мали формальний характер, економіка була деформована тотальним некваліфікованим втручанням «партії-держави» і наскрізь мілітаризована.

Зрівнялівка в оплаті праці, придушення поодинокої ініціативи, екстремальні умови існування населення (революції, війни, репресії, перебудови і т. ін.), ідеологічне обдурювання і пропаганда аскетичного способу життя сформували особливий «антиринковий» тип людей, які у своїй більшості ані професійно, ані морально, ані фізично вже не в змозі пристосуватися до нових умов їхнього соціально-економічного буття, вже не можуть відмовитися від стереотипного для них, звичного образу існування, який можна визначити як «гарантоване зубожіння». Використовуючи образне порівняння, можна сказати, що в такій ситуації, очевидно, опиняються звірі, які народилися й виросли в неволі, а після цього несподівано випущені на волю у дикі джунглі. Їхню долю не важко передбачити.

Друга особливість практичних моделей трансформації посттоталітарних систем «третьої хвилі» полягає в необхідності вирішення в перехідний період двоєдиного завдання: демократизації політичного і соціального життя суспільства і створення ринкової економіки. Це завдання також унікальне в історичному досвіді людства. Якщо в розвинених країнах світу, наприклад західноєвропейських, первісно

створювалася певна економічна система (у цьому випадку ринкова), а після цього на її ґрунті йшло формування демократичних політичних структур, то в країнах «третьої хвилі» перехід від тоталітаризму до демократії почався (за рідким винятком, наприклад Китай) зі створення нової політичної системи, а лише після цього робляться спроби розпочати трансформацію, а точніше, створення нової ринкової економічної системи. І якщо в країнах розвиненої демократії перехід від абсолютистсько-олігархічних систем до демократичної системи правління мав в основному природно-еволюційний характер і тривав кілька сотень років, то країнам «третьої хвилі» посттоталітаризму на такий перехід, а може бути, ще більш складний, відпущено історією значно менше часу. Звідси постає питання: чи зможуть реформатори здійснити одночасний процес відновлення ринкової економіки і формування плюралістичної політичної системи? Більш-менш позитивну відповідь на це питання дає поки що вивчення досвіду трансформації лише деяких країн Центральної Європи.

Черговою особливістю посттоталітарних трансформацій країн «третьої хвилі» є те, що в більшості з цих країн тоталітарний механізм у процесі народно-демократичних революцій був зламаний, частково демонтований, але не знищений. Про це свідчить, наприклад, той факт, що в багатьох посттоталітарних країнах цієї хвилі, за винятком Румунії, Болгарії, НДР, тоталітарні режими не були засуджені, а їх лідери, багато з яких вчинили злочинні дії або бездіяльність, не лише не зазнали навіть символічної кари, але й зуміли швидко змінити комуністичні ідеї на націоналістично-ринкові і взяли участь під час поділу загальнонародної власності партійно-господарським «активом» тоталітарного режиму.

Також у більшості країн «третьої хвилі», на відміну від післявоєнних Німеччини та Італії, не були розпущені або заборонені тоталітарні партії, що модифікувалися в нові політичні рухи «лівоподібного типу»[1] і зберегли у цих країнах високу популярність. Ця стійкість тоталітаризму пояснюється багатошаровістю тоталітарної системи в цих країнах, її глибокою суспільною вкоріненістю, що, у свою чергу, можна пояснити відсутністю глибоких демократичних традицій у докомуністичну епоху в більшості цих країн, деякими особливостями менталітету їхніх народів і, головне, значним

[1] Див.: Левые партии: от прошлого к будущему / Г. Кащенко, А. Лапшин, Я. Стрельцова, О. Шакирова // Общественные науки и современность. – 1991. – № 5 – С. 65.

падінням життєвого рівня населення, зумовленим непідготовленими псевдореформами.

Незвичайна різноманітність, множинність типів практичних моделей трансформації країн «третьої хвилі» посттоталітаризму — ще одна особливість. Ця різноманітність моделей і типів трансформації визначається багатьма чинниками. Серед них: 1) ступінь модернізованості країн: від середньоєвропейського рівня Східної Німеччини (колишня НДР), Угорщини, Чехії до напівфеодального рівня Монголії, Лаосу, Кампучії; 2) належність до різних цивілізацій: європейської, євразійської, азіатської; 3) особливості політичної системи і державного устрою конкретної країни; 4) величина її території і чисельність населення: від найбільшої на планеті держави за територією — Росії і найбільш населеного Китаю до невеликих за розміром держав типу Албанії і малонаселених, як Монголія; 5) національні і релігійні традиції, менталітет народу; 6) панівна ідеологія в країні: від марксистського типу в Китаї до антимарксистського в Латвії, Естонії та ін; 7) специфіка досоціалістичного періоду історії країни; 8) тривалість панування тоталітарного режиму і його жорсткість; 9) сучасна геополітична орієнтація країни; 10) масштаби економічної допомоги розвинених країн та ін.

Кожний із наведених чинників може бути основою для певного диференціювання практичних трансформаційних моделей країн посттоталітаризму, і різні дослідники проводять таке диференціювання залежно від мети своєї роботи.

Наприклад, З. Бжезинський, аналізуючи у своєму дослідженні транзитні моделі країн Центральної, Східної Європи і пострадянського простору шляхом вирізнення стадій посткомуністичних перетворень, пропонує чотиричленну класифікаційну схему[1]. У цій схемі до першого типу він зараховує країни, які мають в основному позитивні характеристики реформ, що проводяться, і в яких малоймовірна можливість реверсу до тоталітаризму. До першого типу країн належать: Польща, Чехія, Угорщина і з певними застереженнями Словенія та Естонія.

Другий тип країн — це країни, у яких імовірність побудови життєздатного демократичного суспільства в наступні десять років перевищує 50 відсотків, але можливість повернення до тоталітарного режиму є трохи вищою, ніж у першій групі. До цього типу

[1] Див.: Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – С. 103–117.

країн можна зарахувати: Словаччину, Хорватію, Болгарію, можливо, Румунію, Литву, Латвію, Киргизстан, Туркменістан (останні дві зараховуються до другого типу з огляду на їхній економічний потенціал).

Країни третього типу — це країни, у яких політичні та економічні показники реформ, очевидно, залишаться в найближчі десять років невизначеними. Це Росія, Україна, Білорусь, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Казахстан і Узбекистан.

І, нарешті, відповідно до цієї класифікації, до четвертої групи країн, які мають негативні показники у проведенні політичних та економічних реформ зараховуються: Сербія, Албанія, Македонія, Боснія, Таджикистан. Ці країни однією ногою ще перебувають у тоталітаризмі, і в якому напрямку буде зроблений наступний крок (вперед або ж назад) — невідомо.

У свою чергу, свої специфічні особливості практичних моделей трансформації політичних та економічних систем мають кожна з названих груп, кожна країна.

Основними особливостями транзитних моделей країн першої і другої груп (Центральна і Східна Європа, Прибалтика) є: 1) вибір західноєвропейської моделі державного устрою й орієнтація на швидку інтеграцію в основні європейські структури (ЄС, НАТО та ін.); 2) наявність досить глибоких історичних коренів державності, більш-менш тривалого досвіду життя в умовах демократії; 3) відносно невеликий (порівняно з країнами пострадянського простору) термін панування тоталітарного режиму і його «м'який» характер; 4) цивілізоване проведення приватизації, повернення приватної власності, націоналізованої в ході встановлення прорадянських режимів, законним власникам або їхнім спадкоємцям; 5) успішне просування шляхом створення ефективної ринкової економіки й переходу до правової держави і громадянського суспільства та ін.

Слід виокремити також деякі особливості трансформаційних моделей країн третьої і четвертої груп (країни в основному пострадянського простору). Серед них: 1) відсутність у керівництва чіткого розуміння, яке суспільство необхідно будувати, у якому напрямі рухатися в реформуванні політичної і, головне, економічної системи; а звідси: 2) відсутність більш-менш розроблених програм (моделей) реформування суспільства; 3) відсутність у більшості країн стабільного, підготовленого ядра реформаторів-практиків, очолюваного харизматичним лідером типу Л. Валенси, В. Гавела, що уміють передбачати економічні ходи і готові брати відповідальність на себе; 4) відсутність політичної стабільності в суспільстві, перма-

нентна боротьба між гілками влади, кланами політичних еліт, швидка зміна урядів, які думають не про реформування економіки, а про латання в ній незліченних дірок і про вирішення особистих проблем; 5) невдалий початок реформ у цих країнах, що деякі дослідники охрестили як «шок без терапії», який викликав найглибше розчарування більшості населення в «ринку», апатію, ностальгію за стабільністю і відносною забезпеченістю існування в роки «планової» економіки; 6) необхідність, на відміну від країн Східної Європи, проводити «наздогоняючу» модернізацію, вирішуючи водночас завдання, які належать за своїм походженням до різних етапів технологічного та економічного розвитку; 7) відсутність демократичного досвіду життя у населення цих країн тощо.

Свої особливості в посттоталітарних трансформаціях мають і країни Центральної, Східної, Південно-Східної Азії: Китай, Монголія, В'єтнам, Лаос, Кампучія. Ці особливості також визначаються багатьма факторами, серед яких не останнє місце посідають: рівень модернізованості цих країн; характер політичного режиму; етнонаціональні особливості населення; економічні, політичні, релігійні традиції тощо.

Особливий інтерес для нашого дослідження становить досвід трансформації політичного курсу та економічної системи Китайської Народної Республіки, яка в XXI сторіччі, на думку багатьох дослідників, буде світовим лідером вже не лише за чисельністю населення і темпами економічного зростання, але і за обсягом ВНП, золотовалютного резерву та іншими життєво важливими для держави показниками[1].

Незважаючи на часті висловлювання західних макроекономістів про те, що найбільш характерним для реформ, які проводяться в Китаї, є їх повна незрозумілість і нелогічність з погляду західної економічної науки, ці реформи з самого початку були і залишаються зараз одними з найбільш розроблених у теоретичному, ідеологічному і, в цілому, у науковому плані[2]. Винятком може вважатися лише достатньо нетривалий період кінця 70-х — початку 80-х років

[1] Див.: *Платковский А.* Компартия Китая в борьбе за передел собственности готова // Известия. – 1997. – 13 сентября.

[2] Див.: Реформа хозяйственной системы в КНР: Пер. с кит. / Науч. ред. А. И. Денисов. – М.: Экономика, 1989. – 350 с.; *Чжан Шухуа*. Политические реформы в России и Китае в условиях перехода к рыночной экономике (сравнительный анализ): Автореф. дис... канд. полит. наук: 22.00.05. – М., 1994. – 16 с.; *Гельбрас В. Г.* Китай после Дэн Сяопина: проблемы устойчивого развития // Полис. – 1995. – № 1.– С. 11–24.

XX сторіччя, який взагалі можна вважати « заявою про наміри». Але вже у 1982 році для реалізації мети і завдань реформи і координації її на всіх рівнях був створений Державний комітет з реформи економічної системи при Держраді КНР. Паралельно з ним у стислі терміни були створені відповідні комітети з реформи економічної системи на рівні провінцій, міст і нижче. Теоретичним обґрунтуванням цих реформ займалися більш 60 центральних наукових закладів і сотні науково-дослідницьких закладів регіонального рівня. Така ретельна, скрупульозна їх підготовка багато в чому пояснюється катастрофічним для економіки Китаю досвідом попередніх реформ.

У яких же умовах почалися перетворення політичного та економічного життя Китаю?

Ці перетворення почалися в КНР з кінця 70-х років XX сторіччя в умовах хронічної економічної депресії, після глибокої політичної кризи, викликаної трагічними підсумками «культурної революції». Політична система, що існувала в Китаї на момент початку реформ і що сформувалася під впливом «революційного процесу», в якому «революція» розумілася як війна або жорстока «боротьба класів», не відповідала умовам запланованого великомасштабного економічного будівництва. Ця система відрізнялася надмірною централізацією влади, злитістю державних і партійних органів, відсутністю незалежних від КПК суспільних організацій. Тому початок перетворень у Китаї був пов'язаний насамперед з реформами в політичній системі, вихідним етапом яких став III Пленум ЦК КПК 11 скликання, що проходив у грудні 1978 року. Першими важливими кроками в цій галузі стали зміни в статуті КПК, який указав на неприпустимість нового культу особи; закріплення в Конституції КНР і статуті КПК тези про відмову від практики довічного обіймання партійних і державних керівних посад, удосконалення практики проведення виборів до представницьких органів державної влади, посилення законодавчої діяльності з метою закріплення змін, що відбуваються.

Незважаючи на ряд позитивних зрушень у справі проведення політичної реформи, завзятий опір консервативних сил її проведенню, недостатність ідейно-теоретичної підготовки реформи і неготовність суспільної думки до її сприйняття стали серйозним гальмом для забезпечення успішного проведення перетворень.

Лише на XIII з'їзді КПК (1987 року) вперше був офіційно зроблений висновок про невідповідність політичної системи, що існує в КНР, вимогам економічної модернізації країни, а реформа цієї системи подана як частина довгострокового курсу перетворень, метою яких є створення ефективної демократичної політичної системи.

У подальшому, на XV з'їзді КПК (1997 року) були намічені подальші кроки по здійсненню політичної реформи і визначені найважливіші параметри стратегії на перспективу першої половини XXI сторіччя, які потім були підтверджені на XVI з'їзді КПК (2002 року), що ініціював політичні і економічні реформи, помітні навіть на тлі постійних змін у Китаю. Його делегатами одностайно було прийняте рішення про прийом бізнесменів до партійних лав. Історичне рішення, на думку ідеологів сучасного Китаю, відкриває нову епоху і можливості для подальшого економічного зростання. Проголошене на XVI з'їзді зростання ВВП у 4 рази протягом найближчих двох десятиліть і побудова суспільства середнього достатку за п'ятдесят років тепер видаються цілком реальними[1].

Які основні особливості трансформації китайської соціально-політичної системи в перехідний період?

Принциповою особливістю китайської стратегії переходу від тоталітаризму до нової системи суспільно-політичного буття є поступовість демократичних перетворень, переходу до ринкової економіки, розрахованого на «сто років». Саме такий термін відвели наступники Ден Сяопіна, великого реформатора, що розбудив давню цивілізацію, на здійснення по-східному повільних, але грандіозних перетворень. «Сто років, — зазначає Ю. Савенков, — цифра не випадкова. Стрімкі соціально-політичні зміни у Китаї неможливі — заважають тисячолітні традиції та ідеологія»[2].

Другою особливістю китайської стратегії трансформації соціальної системи є перенесення центру уваги з ідеологічної на економічну сферу управління суспільством, розуміння, що політична модернізація залежить від досягнутого рівня економічного розвитку.

При істотному підвищенні цього рівня, як стверджують китайські політологи[3], коли члени суспільства зможуть зекономити достатньо суспільно корисного часу, необхідного для виробництва матеріальних благ, у них виявиться більше можливостей для участі в управлінні державою, для реалізації своїх демократичних прав. При значному розвитку виробничих сил суспільства ефективно зможуть бути використані досягнення культури і величезній масі

---

[1] Див.: *Беба П.* Феномен капіталізму в компартійному Китаї // Урядовий кур'єр. – 2002. – 22 листопада.

[2] *Савенков Ю.* Китай нащупывает дорогу в XXI век // Известия. – 1997. – 11 сентября.

[3] Див.: *Чжан Шухуа.* Политические реформы в России и Китае в условиях перехода к рыночной экономике. (Сравнительный анализ). – 16 с.

громадян надані можливості для підвищення культурного рівня, засвоєння наукових знань, необхідних для ефективної участі в політичній діяльності.

У той же час політична демократизація може стати засобом вирішення завдань соціально-економічного розвитку суспільства, тому не слід відкладати демократизацію до досягнення цілком високого рівня економічного розвитку. Якщо політична демократизація, вважають китайські дослідники, здатна стимулювати соціально-економічний розвиток, який є метою економічної реформи, яка не може успішно розвиватися без політичної реформи, то демократичний процес повинен бути основою обох реформ. Реальна участь членів суспільства в управлінні державою вимагає неодмінного демократичного процесу відповідно до поступального соціально-економічного розвитку суспільства, інша справа, що процесом політичної модернізації, справедливо вважають китайські реформатори, також можна і треба керувати.

Звідси випливає наступна особливість трансформації соціально-політичної системи в Китаї — збереження сильної партійно-державної влади, яка організовує і контролює процес політичної модернізації, процес переходу до ринку, забезпечує його поступовий характер.

І хоча в останні роки в публікаціях китайських вчених відбувається жвава дискусія про необхідність удосконалення політичної й адміністративної системи в КНР, наголошуючи, що політична система вже не відповідає новим вимогам економічного розвитку, навіть є певним гальмом для подальшого просування економічних реформ, гостро порушується проблема розподілу функцій між партією та урядом — керівна роль КПК у політичному дискурсі не викликає особливих сумнівів. У недалекому майбутньому саме компартія, як упевнені китайські ідеологи, повинна бути гарантом стабільності суспільства[1].

Чергова особливість трансформації політичної та економічної систем у Китаї — збереження соціалістичної фразеології, твердження про те, що в країні будується «соціалізм із китайською специфікою», про можливість поєднання соціалізму з ринковою економікою, з обґрунтуванням ідей про різноманітний характер соціалістичної власності, багатоукладності характеру економіки при соціалізмі. Висунута в КНР концепція про початкову стадію соціа-

[1] Див.: *Савенков Ю.* Китай нащупывает дорогу в XXI век // Известия. – 1997. – 11 сентября.

лізму, на якій, вважають, перебуває і ще довго буде перебувати країна, знову підтверджена на XV з'їзді КПК (вересень 1997 року)[1], по суті ґрунтується на тому, що не можна безкарно «перескочити» через стадію розвитку цивілізації.

Іншою базовою тезою концепції є ідея забезпечення рівня «малого благоденства» або середнього рівня заможності населення країни на принципах реальної оплати за працю, яка припускає фактичну матеріальну нерівність людей і можливість певного розподілу на верстви. «Нехай деякі китайці збагатяться раніше за інших, — так визначив цю тезу Ден Сяопін, — і поведуть до загального процвітання всю націю»[2].

У той же час деякі китайські політологи припускають, що в перспективі деякі ідеологічні постулати плавно трансформуються в ідеї, що будуть більше відповідати духу часу. Наприклад, на зміну ідеям Мао Цзедуна в перспективі може прийти національна ідея, яка об'єднає усіх китайців; на зміну ідеї диктатури пролетаріату — ідея правової держави і т. ін.

Наступною особливістю у здійсненні політики реформ у Китаї є принципова настанова на те, що Китай не може беззастережно перенести на свій ґрунт цінності західної політичної культури. Це твердження обґрунтовується тим, що Китай має своєрідні соціокультурні характеристики, які дозволили деяким дослідникам зробити висновок, що Китай — це не країна, а ціла цивілізація. Специфіка цих соціокультурних характеристик полягає в історичній ролі гуманістичних ідей конфуціанства, головним стрижнем яких є ідея гуманізму і колективної людини, ідея підпорядкованості індивіда великій соціальній групі, ідея взаємної відповідальності і т. ін.

І останнє, важливою особливістю китайських реформ є те, що така практична модель трансформації показала свою високу ефективність: різко зросло виробництво сільгосппродуктів, і Китай не лише нагодував своє більш ніж мільярдне населення, але й активно займається експортом продуктів харчування, у тому числі і в Росію, Україну та інші країни, які йому раніше надавали гуманітарну допомогу; надзвичайно швидкими темпами розвиваються промисловість і будівельна індустрія: останні три десятка років темпи економічного зростання становили в середньому 10% на рік (хоча деякі дослідники вважають ці цифри дещо перебільшеними)[3]; у

[1] Див.: *Платковский А.* Компартия Китая в борьбе за передел собственности готова // Известия. – 1997. – 13 сентября.

[2] Там само.

[3] Див.: *Гельбрас В.* Китай: у пчелы спина полосатая, но тигром ее не назовешь // Вопросы экономики. – 2003. – № 3. – 62–63.

більшість районів країни ринув бурхливий потік іноземних інвестицій, які лише за 2002 рік становили 52,7 млрд. доларів, що на 12,5% більше порівняно з 2001 роком[1]; швидко зростає експорт у численні країни світу традиційних китайських товарів, які, зберігаючи свої низькі ціни та якість, різко покращили дизайн і наукомісткість. Наприклад у 2002 році він зріс більш як на 20%, у той час як імпорт — лише на 17,2%; позитивне сальдо у 2002 році досягло 20 млрд. доларів США, що удвічі більше ніж у 2001 році. Таким чином, експорт дедалі більше стає основним фактором швидкого зростання китайської економіки[2].

Звичайно, є свої дуже серйозні проблеми й у Китаю, і про це не слід забувати, запозичуючи його досвід. Головна проблема економіки, а таким чином і політики Китаю, гігантський держсектор країни, який налічує більше 300 тисяч у більшості своїй збиткових великих, середніх і дрібних підприємств, що спустошують бюджет і підривають потенціал економіки. Кардинальне перетворення цього держсектора може викинути на вулицю 170 млн. зневірених голодних людей, протест яких може водночас поховати завойовану насилу стабільність у суспільстві і відкинути Китай на давно пройдені рубежі.

Друга проблема Китаю — доволі висока різниця між Китаєм індустріальним і сільськогосподарським. Якщо середня зарплата службовця в місті на сході країни становить 100 дол. на місяць (набагато більшою вона є у працівника підприємств з іноземним капіталом), то на заході доходи селян на рівні трьохсот доларів на рік вважаються високими[3].

Такі деякі з особливостей практичних моделей трансформації посттоталітарних систем, які, як вже зазначалося, багато в чому залежать від ступеня модернізованості країн, національних традицій їхнього населення, готовності і бажання політичних еліт до проведення кардинальних реформ тощо.

Незважаючи на значні відмінності в практичних моделях трансформації посттоталітарних систем різних країн і періодів, їхні перехідні процеси одночасно мають і загальні риси, які більшою або меншою мірою характерні для країн усіх трьох «хвиль», що перехо-

---

[1] Див.: *Гайдуцький А. П.* Залучення іноземних інвестицій в економіку Китаю (досвід для України) // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 7. – С. 15.

[2] Там само – С.16.

[3] Див.: *Беба П.* Феномен капіталізму в компартійному Китаї // Урядовий кур'єр. – 2002. – 22 листопада.

дили або переходять від тоталітаризму (авторитаризму) до демократії.

Однією з найбільш драматичних загальних рис, що об'єднують практичні моделі трансформації всіх посттоталітарних соціумів, є те, що вони реалізуються в умовах перманентної кризи цих соціальних систем. Звичайно, форми прояву цієї кризи в різних посттоталітарних системах можуть значно різнитися: від зниження рівня легітимності правлячого режиму в політичній сфері і появи елементів депресії, певного рівня інфляції в економічній сфері, характерних для деяких поставторитарних режимів (Іспанія, Португалія), до глибокої, всеосяжної кризи — політичної, правової, економічної, соціокультурної (тобто системи взаємопов'язаних видів кризи), у який перебувають посттоталітарні Україна, Росія та інші країни пострадянського простору.

Коріння цієї посттоталітарної трансформаційної кризи, яку деякі дослідники називають «кризою перетворень»[1], інші «перехідною кризою»[2], криються в кризі старої тоталітарної системи, проростають із визрілих у її надрах соціальних протиріч. Масштаби цієї кризи тоталітаризму, як зазначає югославський політолог С. Живанов, з одного боку, «зробили можливим відносно легкий і швидкий крах соціальної системи, що існувала...», а з другого боку, «... сьогодні саме ця обставина — найбільша перешкода на шляху перетворень»[3].

Крах тоталітарного режиму, зміна його лідерів, проведення відносно вільних, демократичних виборів лише частково зняли деякі проблеми в політичній сфері і створили початкові передумови для проведення реформ. Багато ж труднощів залишилося, бо криза охопила не лише колишню політичну систему, але й суспільство в цілому. У сфері економіки посткомуністичних держав криза, пов'язана із транзитом закритої командної системи у відкрите ринкове господарство, не лише не послабла, але навіть поглибилася. Це поглиблення економічної кризи зумовлене як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами, серед яких: руйнування єдиного соціального і державного організму, економічної системи (на думку ряду експертів до 60% падіння рівня виробництва пов'язане

---

[1] Див.: *Бураковский И.* Кризис преобразований и стратегия «контролированного шока» // Політична думка. – № 1. – 1995. – С. 22.

[2] Див.: *Аукуционек С.* Переходный кризис как новый объект исследования // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6. – С. 5.

[3] *Живанов С.* Трудный переход в постсоциализм // Свободная мысль. – 1992. – № 3. – С. 99.

з розірванням кооперативних зв'язків у масштабах СРСР, РЕВ); проінфляційна кредитно-грошова політика держав; грубі помилки і зловживання під час проведення приватизації і т. ін.

Іншими формами прояву трансформаційної кризи в посттоталітарних системах можуть бути: 1) поглиблення протиріч між виконавчою і законодавчою гілками влади, відсутність в обох реалістичної концепції виходу із кризи; 2) банкрутство вибраного курсу реформ; 3) критичне зниження порогових рівнів суспільної моральності; 4) зубожіння й політична апатія населення; 5) вибух місцевих інтересів, який зростає і загрожує цілісності країни та ін.[1]

Одним із характерних проявів трансформаційної кризи посттоталітарних систем, який, у свою чергу, за своєю значущістю може бути вирізнений як одна із загальних рис їхнього перехідного періоду, — зростання частки тіньової економіки в сукупності економічної діяльності, зростання злочинності, криміналізація посттоталітарного суспільства. Звичайно, у кожній із країн посттоталітаризму є своя специфіка прояву цієї риси, однак загальна тенденція не викликає сумнівів. Як справедливо зазначає С. Глинкіна, ґрунтуючись на своєму дослідженні, «масштаби тіньової економіки зростають повсюди на етапі трансформації, незалежно від результатів ходу реформ. Це пов'язано з «революційним зламом» системи державного управління і контролю, швидкою реорганізацією виконавчої влади, слабкою у більшості країн нормативною базою економічних реформ, зниженням життєвого рівня значних верств населення, зростанням безробіття»[2].

Можна припустити, що масштаби «тіньовізації» економіки і форми її прояву, криміналізація суспільства в цілому безпосередньо визначаються глибиною «революційних» перетворень у політичній та економічній сферах, ступенем реорганізації виконавчої влади в країні. Чим глибшими і масштабнішими є перетворення в посттоталітарному суспільстві, тим вищою є ймовірність виходу економіки з «офіційного» сектора і «темнішою» форми «неофіційної», «підпільної» економіки.

Серед основних форм тіньової економіки в сучасній економічній літературі вирізняються, як правило, такі:

– неофіційна економіка — легальні види економічної діяльності, у межах яких має місце виробництво товарів і послуг, яке не

[1] *Коликов Н.* Россия в контексте глобальных перемен // Свободная мысль. – 1994. – № 2. – С. 3-18.

[2] *Глинкина С.* Теневая экономика в современной России // Свободная мысль. – 1995. – № 3. – С. 27.

фіксується офіційною статистикою, а також приховування цієї діяльності від податків;

– фіктивна економіка — економіка приписування, спекулятивних угод і будь-якого шахрайства, пов'язана з одержанням і передачею грошей;

– підпільна економіка — всі заборонені види економічної діяльності. До підпільної економіки, безпосередньо підпорядкованої кримінальному світу, входять: торгівля зброєю, наркотиками, гральний бізнес, проституція тощо.

Серед країн першої посттоталітарної «хвилі» найбільш глибоко була уражена економіка Італії, у якій у хаосі перехідного періоду глибоко укорінилися, потворно розрослися і перетворилися фактично на «державу у державі» мафіозні структури. Стрімке зростання їхньої могутності, перехід від традиційних форм до підприємницьких, поширення з півдня (Сицилія) на північ були пов'язані з розквітом міжнародного наркобізнесу і неспроможністю влади знайти ефективні засоби боротьби з цією страшною хворобою[1].

Хрестоматійними стали приклади корупції, яка розквітла в деяких поставторитарних країнах, наприклад у Південній Кореї у часи правління генерала, а після цього і президента Чон Ду Хвана (1980–1987), на Філіппінах при режимі президента Ф. Маркоса (1981–1986) та ін. Однак всі рекорди побили корупція керівництва, криміналізація економіки країн пострадянського простору. Так, за даними дослідження відомої міжнародної організації «Тренспеpенсі інтернешнл», Україна входить до двадцятки найкорумпованіших країн світу[2]. На думку ж Президента Л. Кучми в Україні ще з середини 90-х років XX сторіччя сформувалася «п'ята влада» — влада мафії, що стрімко підминає під себе всі інші гілки влади — законодавчу, виконавчу, судову, засоби масової інформації[3]. За даними МВС України в 2001 році в Україні було зареєстровано 503,7 тис. різних злочинів[4]. Не краща ситуація зі злочинністю, «тіньовізацією» економіки і в інших колишніх союзних республіках. Наприклад, за даними МВС Росії, у країні в середині 90-х років XX сторіччя ак-

---

[1] Див.: *Лисовский Ю. П.* Социокультурные предпосылки модернизации. Послевоенная Италия // Полис. – 1992. – № 5–6. – С. 167–175.

[2] Див.: *Танасійчук О.* Смертна кара за крадіжки // Голос України. – 2002. – 13 вересня.

[3] Див.: Як знешкодити «п'яту владу». Виступ Президента України Л. Кучми 5 серпня 1994 р. // Урядовий кур'єр. – 1994. – 9 серпня.

[4] Звіт перед українським народом. Десять років на варті правопорядку // Міліція України. – 2002. – № 2.

тивно діяло більше 200 тис. великих кримінальних угруповань. Практично кожній сьомій банді підкуплені чиновники сприяли у вчиненні злочинів. За оперативними даними, злочинні угруповання контролювали у Росії 35–40 тис. підприємств. До цього списку входять більше 400 банків і 47 бірж. Тільки за січень–лютий 2002 року в Росії зареєстровано 2 526,3 тис. злочинів[1].

Наступною загальною рисою, яка об'єднує різні практичні моделі трансформації посттоталітарних систем, є особлива роль державних органів у здійсненні перехідних реформ.

Необхідність державного втручання в суспільне життя, у тому числі і в економіку перехідного суспільства, в сучасному суспільствознавстві є аксіомою. Однак застосовується ця аксіома в різних дослідженнях у різних пропорціях. Так, наприклад, М. Фрідман припускає, що в посттоталітарному суспільстві державне управління повинно бути суворо обмежене його основними функціями: охороною законності й порядку, включаючи нагляд за виконанням приватних контрактів; підтриманням судової системи; встановленням «правил гри» на економічному просторі, включаючи визначення приватної власності[2].

Інші дослідники — М. Маколі[3], В. Шилов[4] відстоюють ідею, що сильна влада й порядок неможливі без сильної держави. А І. Клямкін стверджує, що більшість країн у період переходу до сучасної ринкової економіки потребують авторитарного правління[5].

На нашу думку, спроби теоретичного прогнозування ступеня державного втручання в суспільне життя абстрактної соціальної системи — заняття малопродуктивне. Занадто різноманітні типи й моделі посттоталітарних країн, щоб спробувати заочно визначити цю змінну величину. Ясно одне, що за відсутності вільної ринкової економіки, яка запускає саморегулювальні механізми, не існує іншого способу управління перехідними процесами, як за допомогою державного регулювання. Як справедливо зазначає С. Сулак-

[1] Див.: Аргументы и факты – 1994. – № 48. – С. 5, 8; Краткий анализ состояния преступности в России в 2002 году // Российская юстиция. – 2003. – № 5. – С. 74.

[2] Див.: *Фридман М.* Четыре шага к свободе // Общественные науки и современность. – 1991. – № 3. – С. 17.

[3] Див.: *Маколи М.* Становление новой российской государственности: опыт прогноза // Полис. – 1993. – № 3. – С. 36.

[4] Див.: *Шилов В.* Социалистический консерватизм в посткоммунистических обществах // Свободная мысль. – 1995. – № 3. – С. 67–77.

[5] Див.: *Клямкин И. М.* Какой авторитарный режим возможен сегодня в России? // Полис. – 1993. – № 5. – С. 50–54.

шин, «спроба усунути в перехідний період державний контроль й управління призводить до різко нестаціонарних, вибухових процесів, зрештою — до руйнування системи... Економіка перехідного періоду повинна бути тривалий час і достатньою мірою захищена від руйнівного впливу ззовні»[1]. Ступінь же державного регулювання, його оптимальність визначаються багатьма чинниками: рівнем розвитку ринкової економіки в конкретній країні, зрілістю громадянського суспільства, укоріненням демократії в соціальному середовищі і т. ін.

Важливою загальною рисою, яка розкриває характер перехідного процесу від тоталітаризму до демократії, як вже зазначалося раніше, є нестабільність. До такого висновку доходять багато дослідників. Наприклад, Е. Баталов доводить, що перехід суспільства від однієї системи відносин й інститутів є неможливим інакше, як через стан нестабільності[2]. Інший російський дослідник А. Лапшин справедливо зауважує, що «демонтаж тоталітарних суспільних систем завжди пов'язаний для суспільства з посиленням нестабільності і зростанням конфліктності»[3], а перший президент Болгарії Желю Желев пише з цього приводу: «Звичайно, під час перебудови в одних країнах перевага демонтажних процесів схиляється у бік базису, як це відбулося в Китаї, в інших — у бік надбудови, як у Радянському Союзі. Але і в тому, і в іншому разі тоталітарна система вступає у фазу нестабільності, образно кажучи, структурної недостатності, і, бажаючи це компенсувати, щоб уціліти, може не знайти іншого виходу, окрім все більш частого і відкритого використання насильства, репресій, терору»[4].

Стан нестабільності посттоталітарних систем може бути спричинений такими явищами: глибокою структурною кризою економіки, що веде до різкого падіння рівня життя населення, розшаруванням і люмпенізацією суспільства; поглибленням політичних, етнічних протиріч; одночасною дією двох різнонаправлених тенденцій: інтернаціональної модернізації суспільства і націоналізації

---

[1] *Сулакшин С.* Реформы в масштабе десятилетия // Свободная мысль. – 1995. – № 3. – С. 64.

[2] Див.: *Баталов Э.* Тоталитаризм живой и мертвый // Свободная мысль. – 1994. – № 4. – С.110–119.

[3] *Лапшин А. О.* Перемены в странах Восточной Европы: к чему они ведут. – М.: Знание, 1991. – С. 46.

[4] *Желев Ж.* Антикоммунизм с человеческим лицом // Московские новости. – 1992. – 27 сентября.

життя в певному регіоні; порушенням консенсусу в суспільстві між політичними силами, соціальними групами з питання цілей реформ і методів їхнього досягнення та ін.

Історичний досвід і, зокрема, порівняння практичних моделей трансформації посттоталітарних систем країн «першої хвилі» у післявоєнній Європі 40–50-х років XX сторіччя (Німеччина, Італія), поставторитарних режимів у таких порівняно нестабільних регіонах, як Латинська Америка і Південно-Східна Азія, досвід перехідних процесів у посткомуністичних країнах дозволяє говорити про принципову схожість циклів, що проходяться соціумами від стану дестабілізації до стану рестабілізації. Фази цього циклу можуть бути представлені таким чином: початок дестабілізації системи — зростання її некерованості — хаос — дезінтеграція на підсистеми, більшість яких набуває статусу самостійних — пошук (стихійний або цілеспрямований) нових управлінських зв'язків — політична стабілізація — економічна стабілізація — соціальна стабілізація — інтеграція в нову систему[1].

Серед інших загальних рис, характерних для всіх трьох «хвиль» країн, що переходили або переходять від тоталітаризму (авторитаризму) до демократії, можна вирізнити:

– зниження життєвого рівня основної маси населення, його розшарування, маргіналізацію;

– високий ступінь еталітаризму, пасивності в суспільстві, укорінену звичку до духовної і політичної несвободи[2];

– наявність істотних зрушень у духовній сфері життя суспільства, виникнення соціальної аномії, тобто стану ціннісно-нормативного вакууму в суспільстві, коли руйнування старого, звичного набагато випереджає зміни у свідомості;

– особливу роль політичних еліт, армії, чиновництва в перехідному процесі;

– виникнення в перехідному суспільстві соціальних патологій[3] та ін.

---

[1] Див.: *Баталов Э.* «Нестабильность» и политический процесс // Конфликты и консенсус. – 1992. – № 2. – С. 25–34.

[2] Левые партии: от прошлого к будущему. – С. 65.

[3] Див.: *Головаха Е., Панина Н.* Патология посттоталитарного общества: от психиатрического самодиагноза к анализу специфических социопатий // Философская и социологическая мысль. – 1993. – № 5. – С. 20-39; *Головаха Е., Панина Н.* Социальное безумие. История, теория и современная практика. – К., 1994. – 189 с.

РОЗДІЛ II ФІЛОСОФСЬКО-СОЦІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВЛАДИ І ПРАВА У СУСПІЛЬСТВАХ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ

§ 1. Легітимація влади і права у посттоталітарному суспільстві: справедливість і ефективність в оцінці політико-правових інститутів

Проблема легітимації влади і права є однією з центральних проблем правової філософії. За словами О. Гьоффе, «філософська критика спрямована на легітимацію і обмеження права і держави»[1]. У той же час ця проблема набуває особливої актуальності в посттоталітарних суспільствах, перехідний характер яких зумовлює наявність суперечності між вже здійсненою й навіть політично оформленою дією, з одного боку, та її соціально-правовим закріпленням у вигляді стабільного суспільного ладу, політичного режиму — з другого[2]. Ця суперечність створює ситуацію певної загальноправової невизначеності та політичної нестабільності. Процеси легітимації утримують суспільство від саморуйнування і хаосу та обумовлюють образ майбутнього трансформованого суспільного ладу. Як пише російський політичній філософ Т. О. Алексєєва: «Під знаком постійної загрози зісковзування до хаосу легітимність влади набуває доленосного значення для реформ»[3].

У чому ж суть проблеми легітимації? Слово «легітимний» і слово «легальний» мають однаковий переклад з латинської — «законний». Це дає привід трактувати деяким вченим поняття «легітимність» як відповідність конституції і чинному законодавству взагалі. Насправді ж латинський еквівалент у цих понять різний: у першому випадку це «legitimus», а у другому — «legalis», тобто в першому випадку поняттю «закон» дається більш широке значення, ніж просто юридичний закон. У наш час під легітимацією розуміють процедуру суспільного визнання державної влади. Легітимація дер-

---

[1] *Хёффе О.* Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства: Пер. с нем. – М.: Гнозис, 1994. – С. 3.

[2] Див.: Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – С. 320.

[3] *Алексеева Т. А.* Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 58.

жавної влади додає їй необхідний авторитет у суспільстві, внаслідок чого більшість населення добровільно і свідомо підкоряється цій владі, законним вимогам її органів і представників, що додає їй стійкість і стабільність. Як пише Є. К. Бистрицький: «Легітимація — це складний процес збирання суспільства на основі спільних цінностей та водночас доведення здатності реалізувати колективну ідентичність з боку політичної організації суспільства, надто ж у ситуації, коли створюються нові держави та соціальні інститути. А саме таку ситуацію ми маємо в сьогоденній Україні»[1].

Легітимація політичної влади є комплексною міждисциплінарною проблемою. У політологічному аспекті їй приділяють увагу С. Макеєв[2], Ю. М. Розенфельд[3] та ін., в аспекті юриспруденції — А. П. Заєць[4], М. Мірошниченко[5], Л. Шипілов[6], в аспекті політичної філософії — Т. О. Алексєєва[7], Є. К. Бистрицький[8]. Філософсько-правовий підхід до проблеми легітимації розвивається в працях відомих зарубіжних вчених — Ю. Габермаса[9], О. Гьоффе[10], Р. Циппеліуса[11]. Перевагою цього підходу є те, що він об'єднує феномени влади і права у єдиному легітимаційному вимірі.

---

[1] *Бистрицький Є.* Державотворення: шляхи легітимації // Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – С. 321.

[2] Див.: *Макеєв С.* Десятирічна криза легітимності правлячих кіл // Політична думка. – 2001. – № 3. – С. 5–9.

[3] Див.: *Розенфельд Ю. Н.* Проблемы легитимации государственной власти в Украине // Українська державність: становлення, досвід, проблеми: Зб. наук. статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х.: Право, 2001. – С. 131–133.

[4] Див.: *Заєць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламентське видавництво, 1999. – 248 с.

[5] Див.: *Мірошниченко М.* Ідентичність – легітимність – правопорядок: до проблеми реформування правової системи України // Право України. – 2003. – № 5. – С. 31–35.

[6] Див.: *Шипілов Л.* До юридичного розуміння легітимації влади // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1. – С. 185–193.

[7] Див.: *Алексеева Т. А.* Личность и политика в переходный период... – С. 58–65.

[8] Див.: *Бистрицький Є.* Державотворення: шляхи легітимації... – С. 320–347.

[9] Див.: *Габермас Ю.* До легітимації через права людини // Ціпеліус Р. Філософія права. Габермас Ю. До легітимації через права людини. – К.: Український філософський фонд, 1999. – С. 52–62.

[10] Див.: *Хёффе О.* Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. – 328 с.

[11] Див.: *Циппеліус Р.* Філософія права. Підручник: Пер. з нім. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.

З позиції політології та соціології проблема легітимації розглядається під кутом зору відносин між політичною елітою і народом. Слід погодитись з думкою С. Макеєва про складність цієї проблеми: «Легітимність — це завжди проблема; вона не річ, набута для користування, вона завжди певний проект, який належить реалізувати»[1]. Вчений наголошує, що легітимність є необхідною умовою нормального функціонування політичної влади і політичної еліти, яка цю владу персоніфікує. Але для визнання легітимності влади не достатньо обмежитись її формальною легальністю, отриманою в ході законодавчо встановлених виборчих процедур. Для цього потрібна також легітимація «знизу», тобто наділення її довірою, повагою і визнанням. Це здійснюється тоді, коли влада підтверджує свою легітимність ефективними діями. Але в умовах посттоталітарного переходу, коли бракує ефективності й внаслідок цього — легітимації «знизу», суб'єкти влади вимушені звертатись до технології самолегітимації, якими є: технологія, заснована на демонстрації відданості; технологія, заснована на культивуванні переконаності у відсутності авторитетної альтернативи; технологія легітимації авторитетом науки й мистецтва; технологія привчання до відносин «патрон—клієнт»[2]. Процеси самолегітимації в Україні розхитують підвалини легітимності і підтримують її перманентну кризу. Вихід з цієї кризи може бути знайдений шляхом розробки й реалізації моделі легітимації, яка відповідає суті відкритого правового суспільства.

У межах юридичної науки легітимація розглядається як основа розмежування понять правотворення і законотворення. «Якщо законотворення, — пише А. П. Заєць, — є процесом творення закону, владно-державних приписів органами державної влади, який завершується виданням відповідних нормативних актів, то у правотворенні увага акцентується на легітимації, тобто сприйнятті, схваленні, виправданні зазначених норм, визнанні норм поведінки правовими в суспільстві чи його частині»[3].

Для представників політичної філософії характерним є більш широке трактування феномена легітимності та легітимації й прагнення дати таку класифікацію форм легітимації, яка відповідала б умовам переходу від тоталітарного до демократичного суспільства. Т. О. Алексєєва вважає, що в сучасних умовах типологія легітимності не може бути зведена до веберівських «чистих» типів: тра-

---

[1] *Макеєв С.* Десятирічна криза легітимності правлячих кіл. – С. 5.
[2] Там само. – С. 7–8.
[3] *Заєць А. П.* Правова держава... – С. 38.

диційного, харизматичного і раціонально-легального. При цьому вона наголошує, що в суспільстві, яке встало на шлях демократичних перетворень, виникає дуже жвава і нестійка суміш раціональності й традиційності та пропонує надати розвитку веберівській класифікації як за горизонталлю, так і за вертикаллю. За горизонталлю, до демократичного типу додати квазілегітимний тип та тип тотально нелегітимних режимів, а за вертикаллю, тобто за ступенем легітимності, таки варіанти легітимації: згода під загрозою насильства; легітимність в силу традиції; згода в силу апатії; прагматичне підкорення (тобто, підтримка заради особистої користі); інструментальна легітимність (згода, оскільки даний режим може служити інструментом реалізації ідеї спільного блага); нормативна згода; ідеальна нормативна згода[1].

Є. К. Бистрицький розглядає легітимацію як процес реалізації колективної ідентичності з боку політичної системи на основі спільних цінностей[2]. Він вирізняє три форми легітимації державної влади в посттоталітарному суспільстві, які послідовно змінюють одна одну: а) легітимація на засадах національної ідеї як свідомим переживанням природно-культурної єдності людей; б) легітимація на засадах ідеї державності, або адміністративно-неономенклатурна модель легітимації; в) демократична легітимація. При цьому перші дві являють собою реальні форми, які є за своєю суттю посттоталітарними формами самолегітимації. Суть останньої полягає в тому, що владні особи та інститути влади не стільки шукають іманентні суспільству засади власної легітимації — природну систему базових цінностей, скільки кожного разу намагаються авторитарно створити її «під себе». Третя форма являє собою скоріше ідеал, до якого ще слід прагнути. Вона орієнтується на створення нової колективної ідентичності — політичної нації. Ця нація є суверенним народом і в її межах здійснюється «розподіл влади та владних повноважень між людьми на всіх рівнях суспільного життя»[3].

Оскільки концепція демократичної легітимації в посттоталітарному суспільстві відбиває не стільки те, що є, скільки те, що повинно бути, найкращим шляхом її розробки є філософсько-правовий підхід.

У межах цього підходу необхідність легітимації пов'язується з самою природою влади і права. З одного боку, влада являє собою необхідну умову досягнення людьми своїх інтересів, як загальних,

---

[1] Див.: *Алексеева Т. А.* Личность и политика в переходный период... – С. 59.
[2] *Бистрицький Є.* Державотворення: шляхи легітимації... – С. 321.
[3] Там само. – С. 329.

за рахунок організації зусиль, так і окремих, за рахунок їх спільного обмеження; з другого боку, вона набуває реального буття лише у визнанні її підвладними, спираючись на волю підвладних підкорятися. Будь-яка теорія легітимації намагається обґрунтувати право на володарювання і примушення. Кінцеве значення процедури легітимації виражається формулою «справедливе панування»: «Легітимною є не будь-яка держава, а тільки держава справедлива»[1].

Але тут встає питання: наскільки правомірно говорити про легітимацію саме права? Чи не є воно самодостатнім і таким, що не потребує легітимації? Дійсно, право потребує легітимації лише завдяки тому, що державна влада конституюється у формі права (позитивного). У той же час право вимагає від своїх адресатів не лише поваги, не лише фактичного визнання, але й претендує на те, щоб це визнання заслужити. «Тому, — пише Ю. Габермас, — легітимації конституйованого з правової точки зору державного порядку служать усі публічні обґрунтування та конструкції, метою яких є перетворення таких претензій на справжні претензії»[2].

Класичні правопорядки знаходили форму своєї легітимації в різних конструкціях суспільного договору. Сучасні правопорядки мають іншу структуру й модус значущості легітимації, бо вони ґрунтуються на суб'єктивних правах. Ці права надають правовій особі законне поле дій для досягнення своїх потреб та інтересів. Діючи в межах праводозволеного, людина звільняється від необхідності морально звітувати про свої дії, не зобов'язана публічно їх виправдовувати.

Сучасне право дає своїм адресатам свободу ставлення до норм права: або як фактичному обмеженню поля своїх дій і можливості будувати свою поведінку з урахуванням певних наслідків їх порушення, або слідувати приписам з «поваги до закону». Єдність цих двох моментів окреслена І. Кантом у понятті легальності, а Х. Хартом — в розрізненні внутрішнього і зовнішнього ставлення до норм. Правові норми повинні бути так влаштовані, щоб їх можна було розглядати одночасно і як закони примусу, і як закони свободи. «Держава мусить гарантувати і те і інше — з одного боку, легальність поведінки особи, яка в основному дотримується санкціонованих норм, не вимагаючи від неї особливого ентузіазму в такому виконанні, а з другого — легітимність приписів, що завжди забезпечує можливість дотримання норм з поваги до закону»[3].

---

[1] *Хёффе О.* Политика. Право. Справедливость... – С. 9.

[2] *Габермас Ю.* До легітимації через права людини. – С. 52.

[3] Там само. – С. 53.

Легітимація приходить на зміну релігійному і метафізичному обґрунтуванню нормативних систем як засіб утримання їх від розпаду і релятивізації. Основними легітимаційними принципами сучасної цивілізації є суверенітет народу і права людини, які діють в нерозривній єдності.

Права людини як принцип легітимації втілюються в класичних правах людини, що гарантують громадянам життя і свободу та забезпечують їх особисту (або моральну) автономію, суверенітет народу — в правах комунікації та участі в громадському житті, які забезпечують публічну (або громадську) автономію членів правового співтовариства. Разом вони обґрунтовують легітимне панування законів. З цих обох нормативних точок зору встановлене, тобто мінливе, право виявляється легітимним як засіб рівної гарантії особистої та громадської автономії індивіда.

Однак між принципами суверенітету народу і прав людини існує напруженість або суперечність. Різні політичні теорії по-різному прагнули зняти це напруження, подолати цю суперечність. Республіканізм, що бере початок від Арістотеля, віддавав перевагу публічній автономії громадян перед неполітичними свободами приватних осіб. Лібералізм в теорії Локка постулював перевагу прав людини перед народною волею, вказуючи на небезпеку тиранії більшості.

Сучасний політичний дискурс обґрунтовує поєднання дії народного суверенітету з системою прав людини. Значення останніх полягає в тому, що вони інституалізують комунікативні умови для формування розумної політичної волі. Загалом, особиста і публічна автономії взаємно доповнюють одна одну, однак при цьому нормативний пріоритет знаходиться на боці особистих прав.

Внутрішній взаємозв'язок демократії і правової держави полягає в тому, що, з одного боку, громадяни лише тоді можуть повністю використати свою публічну автономію, коли вони будуть досить незалежні у своїй однаково гарантованій особистій автономії. Але, з другого боку, вони лише тоді зможуть рівною мірою отримати задоволення від особистої автономії, коли як громадяни держави зможуть знайти потрібне застосування своєї публічної автономії.

У більш широкому аспекті легітимація влади і права може розглядатися як оцінка правової системи з позицій категорії справедливості. Право повинне створювати не лише надійний, але й справедливий порядок. «Методологія давно визнала, — пише Р. Ципеліус, — що відповіді на конкретні проблеми не можна строго вивести з державних законів, що здійснення правосуддя повинне

включати оцінки, і зокрема розуміння справедливості»[1]. Оскільки реальна легітимація державної влади і права пов'язана з оцінкою її соціальної та економічної успішності, то і справедливість як оцінка легітимності влади і права буде розглянута у тісному зв'язку з ефективністю.

Для оцінки функціонування нормативних систем і соціальних інститутів застосовують такі опозиції, як дієвість і дійсність (Г. Кельзен), ефективність і справедливість (Дж. Роулз), фактичність і значущість (Ю. Хабермас). Таке розмежування не є просто емпіричним фактом, воно зумовлене самою природою людської діяльності.

Відомий представник сучасного раціоналізму Е. Агацці специфічною рисою, що відрізняє людину від всіх живих істот, вважає те, що кожна людська дія обов'язково супроводжується уявленням про те, якою їй «належить бути»[2]. Це означає, що будь-яка людська поведінка орієнтується на певну «досконалість», ідеальну модель, те, що «повинне бути» (цінність у широкому значенні) і прагне наблизити її до реальності. Такими є: 1) дії-операції (які орієнтуються на специфічний конкретний результат), 2) дії-виконання (які орієнтуються на ідеальний спосіб діяльності), 3) власні людські дії (моральні вчинки).

Залежно від міри «належного» вирізняють два типи поведінки: 1) орієнтований на здійснення мети і 2) спрямований на досягнення досконалості (цінності). Людські дії («операції» і «виконання»), які здійснюються заради мети, відбуваються за певними правилами. Вони орієнтуються на певний результат і тому з'являються в конструктивному аспекті. Правила, які регулюють ці дії, є внутрішньо гіпотетичними і виражаються у вимозі: «Якщо хочеш досягти мети, дій таким і таким чином». Інший вимір людської дії виникає тоді, коли вона, як мета, орієнтується на «досконалість», «ідеальні моделі». Тут досконалість переслідується заради себе самої, а не заради гіпотетичної мети і діє принцип: «Ти повинен досягти мети». Такі дії регулюються вже не правилами, а нормами. На відміну від правил, норми не умовно, а категорично імперативні. Вони не «конструктивні», а просто «наказують». «Норми не є інструментом здійснення гіпотетично поставленої мети, а рекомендують певну поведінку тому, що вважають її безумовно доброю,

---

[1] *Циппеліус Р.* Філософія права. – С. 77.

[2] *Агацци Э.* Человек как предмет философии. Доклад на XVIII Всемирном философском конгрессе (Брайтон, август 1988 г.) // Феномен человека: Антология / Сост., вступ. ст. П. С. Гуревича. – М.: Высшая школа, 1993. – С. 145.

тобто цінною в собі і для себе»[1]. Існування норм залежить від визнання цінностей.

Цільовий і ціннісний аспекти людської діяльності тісно переплетені один з одним. Всі людські дії орієнтуються на певну мету, тобто вони навмисні, й всі людські дії оцінюються з точки зору міри досконалості дій, які спрямовані на виконання даної мети, тобто в них наявна цінність. Вимога, щоб мета здійснювалася, є вимогою ефективності. Вищим вираженням ефективності є здійснення дії найкращим способом зі всіх можливих варіантів. Вимога, щоб дія людини відбувалась відповідно до існуючих цінностей безвідносно гіпотетичної умови, — є вимогою моральності, яка в нормативно-інституціональній сфері виражається у вимозі справедливості. Тут досконалість здійснюється заради себе самої повною мірою, хоча і згідно з вимогами ефективності, тобто згідно з здійсненням мети найкращим чином, поняття цінності як певної досконалості в конструктивно-інструментальному значенні застосовне також.

Функціонування будь-якої соціальної системи виявляється успішним там, де інститути даної системи є ефективними і справедливими. Справедливість і ефективність являють собою необхідні, тісно пов'язані між собою, але різні критерії оцінки будь-яких соціальних інститутів, а політико-правових інститутів — особливо.

У класичній політичній і правовій філософії ця проблема ставилася і вирішувалася в аспекті співвідношення етики і політики. Якщо Арістотель розглядав етику і політику як єдність, *праксис,* вважаючи метою політики добре життя, то Макіавеллі відокремлював їх одна від одної. Він виходив з того, що в політиці результат виправдовує засоби, які призначені для маніпуляції та є позаморальними. Для Макіавеллі політика — це маніпуляція, *пойезис*. Її метою є політична потужність, направлена на утримання влади і підтримку стабільності. Засоби, які використовуються для досягнення цієї мети, оцінюються за ефективністю, а не з точки зору незалежних моральних стандартів[2].

Наприкінці XIX — початку XX сторіччя зв'язок цих двох форм оцінки людської діяльності розкривався в постановці і вирішенні традиційного для філософії права питання про співвідношення дієвості і дійсності права і його інститутів. За Г. Кельзеном, дійсність (згідно з іншим варіантом перекладу значущість) і дієвість (або

[1] *Агацци Э.* Человек как предмет философии... – С. 149.

[2] Див.: *Скирбекк Г., Гилье Н.* История философии: Учебное пособие для студ. высш. учеб. завед.: Пер. с англ. – М.: Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 2000. – С. 284.

ефективність) являють собою дві специфічні форми існування норми права. Дійсність норми полягає в належності, тобто в дозволі, розпорядженні або забороні певної поведінки, що виражається висловлюванням: «щось повинне або не повинно бути або здійснюватися». Дієвість норми стосується сфери буття. Вона виражається в тому факті, що норма насправді застосовується і дотримується і що люди насправді діють відповідно до цієї норми. Зв'язок між дійсністю і дієвістю норми Кельзен убачав в тому, що певний мінімум дієвості є умовою її дійсності. «Норма, яка ніким і ніколи не застосовується і не дотримується, тобто, як говорять, не є дієвою в жодній, навіть у найменшій мірі, не вважається дійсною правовою нормою»[1]. Пріоритет дієвості над дійсністю правової норми, який відстоюється Г. Кельзеном, є відображенням його позитивістської позиції, яка не дозволяла вийти за межі позитивного права і не враховувала більш універсального критерію — справедливості.

Концептуальну основу сучасного трактування співвідношення справедливості і ефективності становлять уявлення про різні типи соціальної обов'язковості та відповідних до них нормативно-критичних понять. О. Гьоффе, наприклад, вирізняє такі три рівні обов'язковості і оцінки.

1. Обов'язковість, що має інструментальний характер. Вона обмежена технічними і стратегічними питаннями і стосується оцінки тільки засобів, шляхів і способів, а не цілей і завдань. Оцінюючи щось як «добре», тут мають на увазі «добре стосовно чого-небудь». Основною формою оцінки на цьому рівні є ефективність.

2. Обов'язковість, що має прагматичний характер, тобто орієнтується на благополуччя (благо). Оцінці тут підлягають цілі й завдання. На цьому рівні оцінка «добре» означає «добре для будь-кого». Можливі індивідуально-прагматична оцінка, що має на увазі благо окремої людини, і соціально-прагматична оцінка, яка стосується блага групи. Крайніми позиціями тут є егоїзм і утилітаризм. Останній керується інтересами всіх осіб, яких це стосується («загальним благом»).

3. Обов'язковість, що має морально-етичний характер. Вона виходить за межі техніко-прагматичного вимірювання і стосується не засобів та цілей, а цінностей. Справедливість належить до цього, вищого нормативного рівня, або сфери належності [2].

---

[1] Чистое учение о праве Ганса Кельзена: Сб. перевод. с нем. – М.: ИНИОН, 1986. – Вып. 1. – С. 129.

[2] *Хёффе О.* Политика. Правою Справедливость... – С. 27–28.

Таким чином, правові та державні феномени (дії та їх суб'єкти, закони і правила, інститути) можна оцінювати як позитивні й негативні: а) у технічному («ефективні-неефективні»), б) у прагматичному («корисні-шкідливі») і в) в етичному значенні («справедливі-несправедливі»).

У сучасному світі все більше поширюється уявлення про первинність справедливості серед всіх інших якостей соціальних інститутів, в тому числі і їх ефективності. Про це пише автор найбільш відомої сьогодні теорії справедливості «як чесності» Дж. Роулз: «Справедливість є щонайпершою чеснотою суспільних інституцій, достоту як істина для філософських систем. Хоч би яка долана й ощадлива була ця чи та теорія, але, якщо вона виявляється неістинною, її слід відкинути або ж переглянути, переробити; подібним же чином і закони й інституції мають бути реформовані чи скасовані, коли вони виявляються несправедливими»[1].

Як відомо, соціальні інститути виступають умовою життєздатності суспільства, упорядковуючи його, позбавляючи від анархії і аномії. Зміст інститутів становлять норми (правила), санкції, що їх супроводжують і організаційні форми, в яких вони виявляються. Правила визначають положення суб'єктів, які мають владу і недоторканність, відповідні права і обов'язки. Ці правила визначають одні дії як дозволені, а інші — як заборонені, караючи одні дії й захищаючи інші. Інститути служать підтримці свободи, але тільки в тому разі, якщо вони не просто *законні* або *легальні*, але і *легітимні*. Легітимність інститутів означає їх визнання, яке забезпечується обґрунтованістю правил, котрі регулюють діяльність інститутів і підконтрольністю влади, що забезпечує спільні дії. Гарантуючи дотримання наших прав, інститути забезпечують соціальну справедливість. У той же час слабкі інститути, тобто такі, в яких відсутні ефективні норми і ефективна влада, не можуть захистити свободу, а створюють лише її ілюзію.

Справедливість є моральною категорією і цінністю, і при цьому вона посідає пріоритетне місце в критичній оцінці (легітимації) правових інститутів. Тому стверджують, що закон є добрим тому, що є справедливим, а не він є справедливим тому, що є добрим[2]. Справедливої поведінки ми не просто просимо або чекаємо від інших, а вимагаємо один від одного. Внаслідок цього вона визнається найбільш соціальною і найбільш правовою з усіх чеснот.

---

[1] *Ролз Дж.* Теорія справедливості: Пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 26–27.

[2] Див.: *Харт Х. Л. А.* Концепція права: Пер. з англ. – К.: Сфера, 1998. – С. 157.

Справедливість застосовна до питань розподілу благ (розподільча справедливість), а так само до питань компенсації в процесі обміну, включаючи і компенсацію за заподіяний збиток. Принципом першої є положення «кожному — належне, кожному — своє», принципом другої: «кожному — рівну частину», тобто жодна сторона не повинна мати втрат або переваг.

Загальний принцип, який можна виявити, аналізуючи різні втілення справедливості, полягає в тому, що стосовно один до одного люди мають право на певний відносний стан рівності або нерівності, відповідно до якого розподіляються блага. Існує загальна згода в тому, що «інституції тоді справедливі, коли не робиться довільних розрізнень між особами у визначенні основних прав та обов'язків і коли правилами установлено належну рівновагу між конкуруючими претензіями на користь переваг соціального життя»[1]. Призначенням справедливості традиційно вважається підтримка і відтворення рівноваги або рівної міри. Вона застосовна як для критичної оцінки поведінки людини, так і для критики самих цих правил і їх застосування, тобто для оцінки інститутів.

У структурі справедливості вирізняються дві частини: постійна (безперечна), або формальна справедливість, і змінна (дискусійна), або реальна справедливість. Принцип формальної справедливості — «трактувати однакові випадки однаково, а різні — по-різному», вимагає судити про кожну справу, виходячи з однієї і тієї самої позиції. Друга частина представлена різними концепціями справедливості, які дають різні пояснення тому, які випадки вважати однаковими, а які — ні. Так, залежно від реальної (substantive) концепції справедливості, що приймається (критерію схожості або несхожості), ми можемо здійснювати розподіл за потребами, за працею або за заслугами, при цьому погоджуватися з принципом формальної справедливості (тобто послідовно здійснювати один і той самий критерій).

Незалежно від того, схвалюємо ми чи ні реальну концепцію справедливості, на принципах якої базується той або інший політико-правовий інститут, ми можемо і повинні розглядати правову систему з точки зору формальної справедливості. Суть формальної справедливості полягає в послідовному (тобто неупередженому, об'єктивному) застосуванні правил. Багато в чому здійснення формальної справедливості робить інститут значною мірою справедливим. Однак повної тотожності між формальною справедливістю і

[1] *Ролз Дж.* Теория справедливости: Пер. с англ. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского университета, 1995. – С. 29.

справедливістю взагалі не існує. Формальна справедливість вимагає певного критерію «подібності» і «неоднаковості» випадків. А тут істотні відмінності в моральних і політичних поглядах можуть привести до розходження в трактуванні основ того, які випадки вважати однаковими, а які — ні.

Найбільш відомою і популярною на Заході є теорія справедливості Дж. Роулза, який сформулював принципи сучасного, тобто соціального лібералізму як концептуальної основи держави загального добробуту[1]. Відповідно до першого принципу: кожна особа повинна мати рівне право на щонайширшу сукупну систему рівних основних свобод, яка була б сумісною з подібною системою свободи для всіх. Відповідно до другого принципу: соціальні й економічні нерівності слід так упорядкувати, аби вони одночасно були: а) на найбільшу користь для найменш привілейованих, відповідно до принципу справедливих заощаджень; б) прив'язані до посад та позицій, відкритих для всіх за умов чесної рівності можливостей. При цьому він наголошує, що перший принцип справедливості (принцип свободи) має пріоритет перед другим принципом справедливості (принципом відмінності), який, у свою чергу, має пріоритет перед принципом ефективності і принципом максимізації вигод.

Ефективність політико-правових інститутів виражає співвідношення між цілями цих інститутів і результатом їх дії. Під цілями цих інститутів можна розуміти позаправові цілі — економічні, політичні, ідеологічні. У такому разі інститути і право загалом розуміють лише як інструменти реалізації якихось «більш високих» цілей. Однак відповідно до нових реалій сьогодення повинно йтися не про зовнішню щодо права мету, а іманентну йому мету, що полягає в узгодженні соціальних інтересів на базі правостворюючого інтересу і в забезпеченні максимально можливої загальної міри свободи для розвитку відповідної сфери суспільного життя. У зв'язку з цим критерієм ефективність такого інституту як законодавство потрібно вимірювати його внеском у зміцнення правових начал державного і суспільного життя, у формування і розвиток елементів свободи в суспільних відносинах, у реалізацію прав і свобод людини і громадянина[2].

Існують різні критерії ефективності права як соціального інституту: 1) чинники ефективного функціонування соціальних інсти-

---

[1] Див.: *Ролз Дж.* Теория справедливости. – С. 414.

[2] Див.: Проблемы общей теории государства и права: Учебник для вузов / Под общ ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА • М, 1999. – С. 503.

тутів взагалі; 2) чинники ефективного функціонування права в цілому; 3) чинники ефективного функціонування окремих політико-правових інститутів та інші. В аспекті співвідношення справедливості і ефективності політико-правових інститутів особливе значення мають принципи, які є мінімальними умовами ефективності сучасної правової системи. Згідно з американським філософом права Л. Фуллером ці принципи такі: 1) загальність правил; 2) обнародування (доступність закону для тих, кого він стосується); 3) передбачуваність юридичної дії (загальна заборона на зворотну силу закону); 4) ясність і зрозумілість закону; 5) відсутність суперечностей; 6) відсутність нездійсненних вимог; 7) постійність у часі (відсутність частих змін); 8) відповідність між офіційними діями і правилом, що декларується[1]. Ці принципи є не чим іншим, як «процесуальним природним правом», або принципами «верховенства закону» як одного з аспектів ідеї «верховенства права», що визнається важливим регулюючим ідеалом для західних правових систем.

Слід наголосити, що стосовно права ефективність розуміють інакше, ніж стосовно економічної або політичної діяльності. Для права ефективність не пов'язана з яким-небудь предметним результатом. Тому вказані принципи мають значення лише там, де людина визнається розумним і цілепокладаючим суб'єктом, тобто в демократичному, а не тоталітарному суспільстві. Вони — умови можливості цілеспрямованої творчої активності, оскільки така активність можлива лише в контексті соціального порядку, заснованого на дотриманні ясних і проголошених суспільством правил, тобто в умовах верховенства закону.

Якщо повага до «восьми принципів» робить неможливою крайні форми соціального пригнічення, то це не вирішує проблем, пов'язаних зі справедливістю закону. Різні погляди на справедливість можуть бути сумісні з повагою до верховенства закону, одночасно верховенство закону ще не гарантує справедливості законів.

Між справедливістю і ефективністю права існують як відносна незалежність і навіть протиріччя, так і зв'язок і взаємна доповнюваність. Відносна незалежність показників справедливості та ефективності виявляється в тому, що є можливим пошук ефективних засобів досягнення соціальних цілей ніби «по той бік добра і зла». Згодом може бути забезпечене прагнення до того, щоб ці засоби співпадали з вимогами справедливості, однак такий збіг може і не відбутися.

---

[1] Див.: *Фуллер Л. Л.* Мораль права: Пер. з англ. – К.: Сфера, 1999. – С. 49–90.

Суперечність між вимогами справедливості та ефективності виявляється тоді, коли обираються негуманні цілі або коли допускається нерозбірливість у виборі засобів. Метаполітичною основою таких протиріч може бути вибір умов застосування політичної справедливості. У «Легенді про Великого Інквізитора» з роману Ф. М. Достоєвського «Брати Карамазови» такою умовою був вибраний принцип «щастя для всіх», затверджений ціною відмови від принципу свободи вибору, «вільного рішення серця». Громадський порядок і слухняність закону були забезпечені шляхом усунення свободи як «найбільшого тягаря» для людини. Варіант тоталітарного устрою суспільства обґрунтовувався Великим Інквізитором з позиції любові до людей і розуміння природи людини, причому, з його точки зору, не меншими, якщо не більшими, ніж у Христа. Задля цієї батьківської любові моральна автономія була знехтувана на догоду патерналістської турботи про щастя людини і його «порятунок від самої себе»[1].

Соціальна система життєздатна в тривалій перспективі лише тоді, коли ефективні засоби досягнення соціальних цілей сумісні з вимогами справедливості. Якщо відсутня міра згоди стосовно того, що справедливо і що несправедливо, індивідам важче координувати свої плани досить ефективно для досягнення взаємної вигоди. Недовіра й образи вбивають повагу людей один до одного, підозра і ворожість спокушають їх діяти неналежним чином. І навпаки, неефективні політико-правові інститути не можуть забезпечити справедливість і втрачають свою легітимність. Зв'язок і взаємодоповнення вимог ефективності й справедливості виражається в тому, що кожний з цих феноменів виступає умовою для реалізації іншого. Однак у цьому співвідношенні пріоритет належить до справедливості. Якщо ефективність закону (за Г. Кельзеном і за Л. Фуллером) виступає мінімальною умовою його справедливості, тоді відповідно духу природного права справедливість виступає безумовною моральною (ціннісною) вимогою до законодавства і всієї правової системи загалом. Питання ж про їх ефективність стосується, головним чином, проблеми реалізації справедливості.

Отже, з усіх цілей інститутів політико-правової системи суспільства справедливість посідає пріоритетне місце, вона являє собою безумовну цінність, яка не може бути принесена в жертву міркуванням їх ефективності або добрій організації. «Будучи пер-

[1] Див.: *Достоевский Ф. М.* Братья Карамазовы // Собр. соч.: В 15 т. – Л.: Наука, 1991. – Т. 9. – С. 277–298.

шими чеснотами людської діяльності, — наголошував Дж. Роулз, — істина й справедливість — безкомпромісні»[1].

Положення про справедливість як вищу чесноту інститутів у категоріях суб'єкта влади з'являється як категоричний імператив: «Виключи війну між індивідами, віддаючи кожному своє». Бути справедливим — це мінімальна вимога для людини як моральної істоти. Однак для людини, якій доводиться розбирати чужі конфлікти, розподіляти чужі блага, призначати покарання і т.д., справедливість ставиться вище за всі інші чесноти. Внаслідок того, що справедливість є мірою морального достоїнства влади, яка змушує, вона є обов'язковою умовою морального визнання її з боку підданих, поваги і довіри до неї.

З позицій класичної ліберальної філософії права турбота про справедливість повинна безумовним чином ставитися на перший план у всіх діях влади. Будь-які інші цілі й завдання є вторинними, підпорядкованими до неї. Влада може лише сподіватися, що дотримання нею справедливості об'єктивно послужить засобом для здійснення економічного, соціального і культурного прогресу, однак вона ніколи не повинна розглядати і практикувати справедливість лише як засіб для досягнення цих цілей. Справедливість може сприяти прогресу в тому, і тільки в тому випадку, якщо вона ставиться вище будь-яких прогресистських спрямувань і відправляється владою як її щонайперший моральний обов'язок. Сприяти справі господарського, соціального і культурного прогресу правителі можуть лише виконуючи те, що вони дійсно зобов'язані і здатні виконати. Що ж до прогресу, то творча ініціатива маси людей у процесі діяльності «за правилами», що не стримується і що не витрачається даремно на подолання непередбачених перешкод, сама забезпечить цей прогрес.

Вироблення критеріїв справедливості, що розділяються всіма членами суспільства, є результатом тривалих і відвертих дискусій, результатом яких повинне стати конституційне (реальне, а не декларативне) закріплення цих принципів. В умовах України це передбачає орієнтацію на здійснення ідеї суспільства як справедливої системи кооперації між громадянами — вільними і рівними особистостями, кожному з яких забезпечені шанси і можливості для самореалізації в суспільстві.

Це означає, що кінцевою метою діяльності політико-правових інститутів є справедливість, а ефективність їх функціонування буде

[1] Ролз Дж. Теория справедливости. – С. 27.

являти собою засіб для реалізації такої мети. Саме справедливість, а не якісь зовнішні цілі, становить умову ефективності політико-правових інститутів. Проблема ефективності останніх має, по суті, зводитися до вироблення засобів, які б забезпечили можливість здійснення принципів справедливості в діяльності інститутів і їх взаємовідносинах між собою. Будь-якій великій соціальній реформі повинні передувати заходи, що забезпечують правову справедливість як умову її успіху. Бо тільки в цьому випадку вона може зустріти схвалення і підтримку громадян.

Нарівні з вимогами легітимності (справедливості й ефективності) щодо правової системи в цілому подібні вимоги можуть бути сформульовані також щодо окремих правових актів. Дієвість правового акта і, отже, його правовий характер визначаються, насамперед, його соціальною легітимністю, визнанням актом, що наділяє суб'єктів правами і обов'язками. Ціннісна основа такої легітимації є складною і не може зводитися лише до оцінки акта як справедливого або несправедливого на основі якого-небудь раціонального критерію. Не випадково відомий західний соціолог Н. Луман помітив, що «цінності суть "сліпі плями", які озброюють здібністю до спостереження і діяння». Але цінності приховані в комунікації: «Найпомітніша ознака цінностей полягає в тому, що комунікуються вони непомітно. Вони припускаються у формі натяків та імплікацій»[1]. Легітимація правового правила являє собою ірраціональний процес, який не піддається повною мірою раціональному перекладу в адекватну категорію справедливості. Цим пояснюється неможливість однозначно визначити правову справедливість як загальний і абстрактний принцип, «що апріорі» визнається всіма і на всі часи, оскільки його конкретне соціокультурне значення пізнається тільки емпірично.

Більше того акт, що раціонально оцінюється як несправедливий, може в деяких випадках зберігати значення правового тому, наприклад, що, на думку суспільства, «відсутні політичні умови для його скасування», «краще поганий закон, ніж ніякий», «необхідно підкорятися закону доти, доки він не буде скасований у встановленому для цього порядку», а також за ірраціональними мотивами, що виявляються лише засобами «глибинної психології». Іншими словами, можливі такі ситуації, коли, кажучи про один і той самий акт, можна стверджувати, що він одночасно є несправедливим в

[1] *Луман Н.* Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества // СОЦИО-ЛОГОС: Пер. с англ., нем., франц. – М.: Прогресс, 1991. – С. 206–207.

одному значенні і справедливим, легітимним в іншому значенні, тобто зберігає в результаті свою соціальну цінність (значущість).

Потрібно лише мати на увазі, що право являє собою відкриту систему, і в суспільстві йде постійна «боротьба за право». Тому соціальне визнання якого-небудь закону несправедливим, раціонально сформульоване і маніфестоване, є найсерйознішою основою для його законодавчої або правозастосовної трансформації відповідно до вектора громадської думки, в іншому разі необхідно чекати неминучої втрати ним своїх правових властивостей.

Таким чином, легітимація влади і права є процесом, який обумовлює можливість нормального функціонування політичної і правової системи суспільства, оскільки орієнтує на добровільне підкорення правовим нормам, які виходять від влади, що є справедливою і заслуговує на довіру і повагу завдяки ефективним діям. В умовах посттоталітарного суспільства цей процес здійснюється суперечливо і ще не набув належної демократичної форми, тому що поки не досягнуто консенсусу щодо системи цінностей як основи легітимації та не подолані старі стереотипи стосовно значення легітимності. Подальший розвиток цієї проблеми у філософсько-правовому аспекті здійснюватиметься шляхом детальнішої розробки концепції справедливості та її застосування як легітимаційного критерію як до правової системи України в цілому, так і до окремих законів.

Говорячи про справедливість як цінність, на основі якої правопорядок визнається легітимним, ми не можемо не поставити питання про те, чи можливе досягнення такого правопорядку? Прислухаємося до позиції відомого російського філософа права М. М. Алексєєва: «Менш за все правильно тлумачити вимогу подібного справедливого права, як щось нескінченне, ніколи не досяжне прагнення. Навпаки, ідеал справедливого права завжди повинен вважатися нами, як досяжний. Справедливий правопорядок є єдино можливим, нормальним і здоровим станом права. Будь-який правовий організм нормально повинен бути справедливим, і в ньому повинен бути наявним правовий ідеал»[1]. Саме ця обставина зумовлює наше звернення до проблеми соціально-правового ідеалу.

§ 2. Особливості правових реформ у транзитивних суспільствах

Соціально-економічним і правовим змістом всіх перетворень у транзитивних суспільствах є забезпечення прав людини, а кінцевим

[1] *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. – СПб.: Лань, 1999. – С. 224.

джерелом цих прав є свобода. Саме вона проголошується вищою засадою правових реформ всіх країн, що трансформуються. Але що таке свобода? При її визначенні завжди присутні певна неповнота і «розмитість». Щось подібне відбувається при спробах з'ясувати, що таке благо, красота, істина? Якщо підходити до поняття свободи з позицій певного прагматизму, то, на наш погляд, досить вдалим є визначення Чарльза Кулі, який розглянув свободу «як можливість стимулювати і спрямовувати наші практичні зусилля»[1]. Таким чином, свобода може розглядатися як індивідуальне джерело прогресу. А це означає, що в ній невід'ємно поєднані індивід і соціальний порядок, оскільки він є умовою реалізації життєвих прагнень як сукупності всіх особистостей, так і кожної з них окремо. Цей аспект слід особливо виокремити — і ось чому. Під час боротьби з соціальними і правовими засадами тоталітаризму свобода інколи визначалася як такий стан, при якому людей залишають у спокої. Можливо такий підхід годиться для тоталітарного суспільства, але він не придатний для суспільства, державно-правовий устрій якого претендує на правову державу, а саме побудову її і мають як кінцеву мету правові реформи держав, що трансформуються. Загальний же принцип полягає в тому, що довільний вияв свободи окремої особистості повинен бути сумісним зі свободою усіх інших людей. Тут можлива об'єктивна суперечність, і запобігти їй можна лише одним шляхом: існування закону, під дію якого, кажучи словами Цицерона, повинні підпадати всі. Відповідно до такого підходу, права людини — це певні можливості людини, що необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах і в той же час об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними і спільними для всіх людей. Онтологічною, субстанціональною ознакою прав людини є те, що вони являють собою певним чином унормовану її свободу[2]. Зважаючи на це, права людини як фундаментальне джерело побудови сучасних правових систем можуть бути охарактеризовані таким чином:

– це певні свободи людини, тобто можливість діяти певним чином або утримуватися від певних дій з тим, щоб забезпечити своє нормальне існування;

– зміст і обсяг можливостей людини залежить від стану розвитку і можливостей всього суспільства, оскільки самі ці права породжуються суспільством;

---

[1] *Кули Ч. Х.* Человеческая природа и социальный порядок: Пер. с англ.– М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – С. 303.

[2] *Рабінович П. М.* Права людини: загальнотеоретичні засади // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. – 1998. – Вип. 36. – С. 13–14.

– права людини не повинні відчужуватися, відбиратися, обмежуватися будь-ким, а також не можуть бути і предметом «дарування» з боку держави чи якоїсь іншої організації або особи, вони є невід'ємними;

– права людини повинні мати саме правову природу, тобто бути рівними, однаковими і забезпеченими всією правовою системою для всіх людей.

Суспільний устрій, в якому панує саме такий підхід до прав людини, можна розглядати як правову соціальну державу. А саме вона є кінцевим ідеалом транзитивних суспільств.

Внаслідок своєї функції як захисника прав людини, правові дії є одночасно виразом певної мети і як засобом для досягнення цієї мети. Цей аспект має принципове діяльнісне і оціночне значення при виявленні загального і особливого і щодо реформ у різних країнах.

Система особистості як об'єкт правового регулювання і суб'єкт взаємодії з іншими системами, у свою чергу, має такі особливості, що тим або іншим чином впливають на спрямованість правових реформ[1].

Особистість, з діяльнісної точки зору, — це система взаємопов'язаних реальних соціальних і індивідуальних дій. І виявити типове в такій системи дій, відбити це в правових настановах і в практичних заходах правової системи є однією з фундаментальних проблем правової реформи, це необхідно, оскільки реформа має «вписати» за допомогою права особистість у нову соціальну систему.

1. Дії особистості організуються в певну структуру за допомогою потреб. Виявити і законодавчо оформити ці потреби, надати за допомогою правової системи легітимної можливості їх реалізації в нових соціальних умовах є чи не найтяжчою глибинною проблемою правових реформ у суспільствах, що трансформуються.

2. Оскільки соціальні дії усієї численності осіб не можуть оцінюватися як випадкові, то вони повинні бути організовані на засадах співіснування, оскільки дії однієї особи співіснують, а з соціальної і правової точки зору ще й інтегруються з діями інших осіб. Необхідність врахування і оцінки вирішення цієї проблеми в процесі правових реформ ускладнюється тим, що майже завжди йдеться про співіснування не співпадаючих інтересів. Загальновизнано, що виходом з цієї ситуації є, по-перше, повноцінне відбиття у функціону-

[1] Див.: *Парсонс Т., Шилз Э.* К общей теории действия: В 2 ч. – М.: Академический проект, 2000. – Ч. 2: Ценности, мотивы и системы действия // *Парсонс Т.* О структуре социального действия. – С. 458–562.

ванні правової системи прав і свобод людини як загальнолюдської цінності, а по-друге, неухильне і навіть суворе дотримання принципу законності.

Проблема законності набуває особливого значення, коли йдеться про приватні інтереси, оскільки людина може бути надмірно ними захоплена. І тому соціальний порядок, який не дозволяє цю надмірну захопленість, є умовою свободи і самої людини[1]. Це означає, що жоден із демократичних різновидів суспільного устрою не може обійтися, якщо він прагне до соціального порядку, без певного регулятивного впливу на кожну особу. І це не можна розглядати як обмеження прав людини, навпаки, таку ситуацію можна розглядати як створення справжнього простору для реалізації прав кожної людини у її взаємодії з іншими особами.

Соціальними інститутами, однією з головних функцій яких є вирішення цієї проблеми, є інститути влади.

Влада має три повноваження: гарантувати і зберігати норми (консервативний аспект), розгортати норми і застосовувати їх (еволюційний аспект), установлювати норми і змінювати їх (реформістський аспект). Цим трьом аспектам влади відповідають три її класичні форми: судова, виконавча і законодавча[2].

Оскільки кожна з форм влади певним чином пов'язана з правовими нормами і відповідно з цим спирається на певну правову систему, то характеристика правової реформи може бути повною лише в тому разі, коли розкривається вплив правової реформи на кожну із гілок влади. Але при цьому слід мати на увазі, що зміни в правовій системі в різних країнах по-різному можуть впливати на кожну з гілок влади. Ці відмінності бувають дуже істотними, але вони не скасовують тих фундаментальних особливостей правових реформ, що пов'язані з необхідністю переходу правової системи будь-якої країни транзитивного характеру до нової і однотипної соціальної реальності.

Оскільки ключове місце в проведенні правових реформ належить змінам ролі права в системі влади, одним із головних джерел відмінностей цих реформ у різних країнах є рівень і характер залишків тоталітарних режимів.

Цей рівень виявляє себе у вигляді недооцінки людини, її прав і свобод. Формування не в декларативних заявах, а у повсякденному житті пріоритету прав людини як основоположної засади і громадянського суспільства, і правової держави — надзвичайно скла-

[1] Див.: *Кули Ч. Х.* Человеческая природа и социальный порядок. – С. 158.
[2] *Дарендорф Р.* Тропы из утопии: Пер. с нем. – М.: Праксис, 2002. – С. 354.

даний і тривалий процес, оскільки він пов'язаний з радикальною зміною цінностей. Ціннісний аспект готовності до реальних правових реформ є не лише основоположним при їх проведенні, але й, на жаль, дуже часто недооцінюваним аспектом. Ця недооцінка може виступати і впливати на правові реформи у двох формах: так ніби цієї проблеми не існує, або у формі відставання правових змін у суспільстві від того, що сформувалося в системі цінностей і очікування людей. Як свідчить досвід, ці форми недооцінки часто живляться егоїстичними інтересами певних соціальних прошарків і посадових осіб, що бажали б проводити правові «реформи» так, щоб нічого не змінилося в їх реальному становищі при певних формально правових проголошеннях. Існування таких інтересів не є абстрактним припущенням. Так, у публікації Загальної декларації прав людини[1] чомусь випущена преамбула, в якій містяться дуже неприємні для свавільної влади, яка нехтує права людини, речі. Наприклад, положення про те, що все людство являє собою єдину сім'ю, а кожен її член має рівні права, про повстання проти тиранії і гноблення як вимушеного засобу боротьби проти них. Якщо це зроблено не навмисне, то вона є свідченням непрофесійності, оскільки преамбула в правовому документі важить не менше, ніж його статті. Коли ж вона випущена свідомо, то це свідчить про острах, що люди глибше зрозуміють джерела своїх прав і скористуються цим. На це можна відповісти одним: замовчування проблем, як свідчить сумний досвід XX сторіччя, ніколи не було шляхом вирішення їх, а лише загострювало ситуації і врешті-решт посилювало потужність неминучого вибуху. Ось чому рівень наявності і опору цих зацікавлених прошарків є надзвичайно важливою характеристикою перебігу правових реформ у різних країнах.

Розгляд зазначеного фактору має ще один надзвичайно важливий аспект. Зневажливе ставлення до прав і інтересів людини, якщо воно не нейтралізується правовою системою суспільства, завжди викликає соціальну напругу і незадоволення в суспільстві, які можуть перерости в гострі політичні і соціальні конфлікти. Більше того, якщо ці конфлікти не вирішуються у повсякденній правовій практиці, то народ зрештою набуває права безпосереднього втручання в діяльність держави. Не випадково Велика Хартія вільностей 1215 року передбачала право захоплення володінь короля і навіть повстання, якщо він уперто порушує мир й злагоду, а також вольності, що затверджені цією Хартією. У Декларації незалежності

[1] *Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е.* Європейське право у галузі прав людини: Джерела і практика застосування. Пер. з англ.. – К.: «АртЕк», 1997. – С. 568–573.

США також проголошується, що «коли довгий ряд зловживань і насильства постійно має перед собою одну і ту ж мету, виявляючи прагнення підкорити народ абсолютному деспотизму, то право і обов'язок народу повалити такий уряд і створити нові гарантії забезпечення своєї майбутньої безпеки»[1].

Щодо нехтування правами людини попереджає Загальна декларація прав людини у своїй преамбулі. Вона наголошує на необхідності всебічної охорони прав людини за допомогою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була вимушена удаватися, як до останнього засобу, до повстання проти тиранії і гноблення[2].

Зважаючи на все це, характеристика національних особливостей правових реформ країн, що трансформуються, буде неповною і невірною, якщо не враховується об'єктивно обумовлений рівень нехтування правами людини і необхідність відповідних правових засобів подолання такого становища. Необхідність переходу суспільства і його правової системи в новий якісний стан виникає тоді, коли воно переживає кризу, породжену попереднім станом суспільства. Існують три варіанти вирішення такої кризи[3]:

1. Розпад або загибель суспільства, при якому його елементи або системні ланки захоплюються іншими суспільствами.

2. Реформа, тобто поступова перебудова ядра, генотипу суспільної системи, що веде до появи фактично якісно нової суспільної системи.

3. Насильницький (революційний) шлях перебудови системи, при якому її зміна має не лише стрибкоподібний, але й катастрофічний характер переходу від одного стану до іншого.

Порівняння цих варіантів свідчить про бажаність і ефективність шляху реформ (див. табл. 2).

Оцінка реалізації принципів реформ має першорядне значення для характеристики реформаційних перетворень у суспільстві, що трансформується. Справа в тому, що залишки впливу минулих революційних потрясінь можуть виявити себе в процесі реформ, в тому числі і правових, тим, що деякі принципи революційного

---

[1] Декларация независимости США // *Джефферсон Т.* Автобиография. Заметки о штате Виргиния. – Л.: «Наука», Ленингр. отд., 1990. – С. 34–38.

[2] The Universal Deklaration of Human Rights // *Lauren P.G.* The Evolution of International Human Rights. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998. – P. 299.

[3] Див.: *Володенков С. В.* Модели динамики политических процессов в условиях переходного периода // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1999. – № 6. – С. 41–42.

експерименту можуть під впливом популізму вкраплятися в здійснювані, так би мовити, класичні реформи. Особливо це стосується спроб негайного і радикального досягнення змін без співставлення їх з конкретними соціальними умовами і правовими вимогами громадянського суспільства. Загальні принципи реформ є своєрідними основоположними критеріями оцінки механізму здійснення правових реформ, за їх допомогою слід оцінювати також характер, перебіг та глибину процесу правових реформ різних країн.

Суспільство, що виникає внаслідок соціально-економічних, політичних і правових трансформацій не можна ідеалізувати. Як і будь яке життєздатне явище, воно має свої проблеми, суперечності і конфлікти.

Таблиця 2

Співвідношення принципів реформ і революцій (за П. О. Сорокіним)[1]	
Зміст принципів	
реформ	**революцій**
Здійснюються відповідно до людської природи та її гуманітарних засад	Фактично суперечать базовим інстинктам і нормальним прагненням людини
Практичній реалізації реформ передує вивчення конкретних соціальних умов її здійснення	Революційні реконструкції здійснюються спонтанно і під впливом ірраціональних збуджень
Кожна реконструктивна дія має адресний характер і втілюється в життя шляхом поступового розширення після певних випробувань	За мету проголошується докорінна і всеосяжна руйнація базових суспільних відносин
Здійснюються за допомогою правових і конституційних засобів	Зневажання правових засобів і свідома діяльність всупереч їм

[1] Див.: *Сорокин П. А.* Социология революции // *Сорокин П. А.* Человек Цивилизация. Общество: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – С. 271.

Нові конфлікти, що існують у суспільствах, які трансформуються, інколи розглядаються як «нове зло» порівняно з часами застою. Насправді ж це зовсім не так. Конкуренція і зіткнення інтересів є невід'ємними від будь-якої діяльності. І справжня проблема нових суспільних відносин полягає не стільки в самому явищі конкуренції, скільки в нестачі міцно засвоєних законів, правил і звичаїв, які визначають, що в ній є чесним і справедливим[1]. Ця нестача суспільних стандартів є однією з провідних причин суперечностей суспільства, яке трансформується. Подолати ж цю нестачу можна лише одним шляхом — формуванням адекватної новим суспільним відносинам правової системи. Це є фундаментальною проблемою абсолютно всіх країн, які здійснюють перехід шляхом суспільних трансформацій. Формування втілених у певну правову форму нових стандартів соціальної поведінки і створення механізмів, що забезпечують таку поведінку, є кінцевою суспільною метою правових реформ.

Основоположне значення поняття норми полягає в тому, що вона сприяє розкриттю закономірностей людської поведінки. Норми, окрім усього іншого, виявляють можливі види опору, що виникають у реальній людській поведінці. У той же час вони наділяють суспільне життя елементом надійності. Але це відбувається лише в тому разі, коли поняття норми і факту в суспільстві співпадають. У свою чергу, надійність набуває реальності лише за допомогою певної системи санкцій і винагород, без яких норма не виступає як щось обов'язкове[2].

Із наведених положень випливає, що характеристика правових реформ різних країн при соціологічному підході до них повинна розкрити передумови і зміст тих нововведень і змін, що стосуються норм, санкцій і влади.

Оскільки суспільні перетворення в транзитивних суспільствах за самою своєю природою характеризуються наявністю значних суперечностей, однією з фундаментальних засад їх вирішення є інституціоналізація цих суперечностей, тобто їх офіційне визнання і регулювання шляхом правової регламентації. Мета подібної інституціоналізації в процесі здійснення правових реформ полягає в тому, щоб надати легальні канали артикуляції нових інтересів, що виникли в суспільстві, а також запобігти можливим руйнівним конфліктам на засадах забезпечення законності їх врегулювання[3].

---

[1] Див.: *Кули Ч. Х.* Человеческая природа и социальный порядок. – С. 207.
[2] *Дарендорф Р.* Тропы из утопии. – С. 81–82.
[3] Там само – С. 35.

Інституціоналізація суперечностей і створення правового механізму їх вирішення є однією з основоположних характеристик як змісту, так і можливої ефективності правових реформ. Така інституціоналізація має в різних країнах різний рівень, але саме вона при характеристиці в них різноманіття правових реформ повинна враховуватися в першу чергу.

Право як суспільний феномен призначене для регулювання соціальних відносин, відповідно з цим і реформа, в якій би країні вона не проводилася, теж має, врешті-решт, регулятивне, тобто діяльнісне призначення. Згідно з сучасними теоріями соціальних дій реалізація такого призначення є синтезом взаємодії трьох систем — соціальної, системи особистості і культурної системи[1]. Це положення має надзвичайну цінність щодо порівняльної оцінки правових реформ суспільств, що трансформуються. Адже правові реформи передбачають зміну старих і утвердження нових принципів регулювання соціальних відносин, тобто принципів взаємодії трьох зазначених систем. І це повинно враховуватися повною мірою, оскільки нехтування можливостями правового регулювання кожної з цих систем або взаємодії між ними здатне перетворити проголошену правову реформу в набір правової фразеології, не впливаючи на реальне життя.

Що стосується діяльнісного аспекту впливу на соціальну систему, що його має забезпечити правова реформа, то він визначається і обов'язково оцінюється відповідно принаймні до таких основних характеристик:

а) забезпеченням соціальної взаємодії, яка включає взаємодію двох або більше соціальних суб'єктів і є предметом не лише правових дій взагалі, а також предметом подальшої їх оптимізації в процесі правових реформ;

б) рівновагою взаємодій, що здійснюються частково як незалежні, а частково — як узгоджені;

в) консенсусом нормативних очікувань, що їх особливо повинна враховувати і оцінювати правова реформа в умовах трансформації суспільства.

Одним із призначень правової реформи є підведення під суспільний устрій, що виникає, стабільної правової системи і забезпечення тим самим у майбутньому стабільного стану суспільства[2]. Під стабільністю правової системи розуміють здатність її зберігати

[1] Див.: *Парсонс Т., Шилз Э.* К общей теории действия. – С. 461–463.

[2] Див.: *Володенков С. В.* Модели динамики политических процессов в условиях переходного периода. – С. 36.

інтегративні системні властивості і функціональність її елементів протягом тривалого часу, а також в умовах нових суспільних обставин. При цьому слід наголосити, що пріоритетом, з точки зору стабільності, при проведенні правових реформ є забезпечення стабільності суспільства, а не самозбереження правової системи, хоча і вона повинна мати певний запас міцності. У разі необхідності правова система під впливом соціальних обставин повинна змінюватися.

Забезпечення суспільної стабільності, як одне з прагнень правової реформи, може виконати своє призначення лише в тому разі, коли вона має оптимальний характер. Стабільність, доведена до абсолюту, протистоїть принципу змін і подавляє будь-який розвиток системи. Надмірна стабільність — це шлях у глухий кут через стагнаційні процеси. Суспільству необхідна динамічна стабільність, така, що передбачає вплив і врахування так званих мутацій, тобто не передбачуваних заздалегідь впливів зовнішнього соціального середовища. Умовою існування такої стабільності є відкритість суспільної системи. Відповідно до цього і правова система повинна бути відкритою, що має першорядне значення в період правових реформ. При цьому відкритість у такі часи повинна мати певною мірою випереджаючий характер, тобто враховувати і створювати умови легітимації тих суспільних процесів, що тільки-но зароджуються, але мають майбутнє. Ця вимога, наприклад, проілюструвала себе майже в усіх країнах, коли законодавчо вирішувалася проблема приватної власності у ті часи, коли вона лише мала виникнути або набути соціальної значущості.

Порівняльна характеристика умов суспільної стабільності, що їх створюють правові реформи, та їх змістовної різноманітності є одним із фундаментальних підходів до вияву особливостей правових реформ у транзитивних суспільствах різних країн.

Поряд із соціальною стабільністю метою правових реформ є надання легітимності і створення правового простору для соціальних змін. Саме тому ці реформи підпорядковані загальним закономірностям таких змін. Ці закономірності в їх загальній формі можна охарактеризувати таким чином[1]:

– наявність соціально-структурної сприятливості, що стимулює соціальні, а потім і політико-правові зміни різного типу і спрямованості;

– певна структурна напруга, яка існує в суспільстві як наслідок конфлікту інтересів, що вимагає її подолання усіма доступними, в тому числі і правовими засобами;

[1] Див.: *Смелзер Д.* Соціологія: Пер. с англ. – М.: Феникс, 1998. – С. 595–608.

– наявність певних світоглядних і ідеологічних передумов, через які кристалізується незадоволення існуючим станом справ і які пропонують певний спосіб дій;

– наявність організованих соціальних груп, які готові і здатні втілити в життя назрілі реформаторські зміни;

– такий соціальний контроль, а також контроль з боку держави, що не обмежує, а забезпечує можливості здійснення фундаментальних реформаторських дій;

– наявність прискорюючих факторів, які є пусковим механізмом для переходу на практиці до всіх типів реформ — реформування власності, політичного устрою, правових механізмів функціонування держави, суттєвих культурних змін.

Реалізація цих закономірностей не є автоматичним процесом. У різних країнах вона здійснюється по-різному, аж до того, що можуть виникнути реформаторські прагнення утопічного характеру. Цей аспект при характеристиці відмінностей правових реформ різних країн слід особливо мати на увазі.

Загальні умови можливого характеру реформаційних змін Р. Дарендорф характеризував так:

– здійснення реформи таким чином, що до структур які підлягають змінам, застосовуються категорії, притаманні нерухливим, застиглим суспільствам;

– такий підхід до реформи, при якому вона відбувається з претензією на єдино можливу модель і не враховує плюралістичного характеру будь-яких суспільних процесів;

– здійснення реформи не супроводжується реалістичним підходом до змінюваних структур і явищ, у зв'язку з чим не відбувається заміна існуючої системи більш корисною і ефективною[1].

Слід зазначити, що, як свідчить досвід країн, які трансформуються, нехтування хоча б одним з цих аспектів і надає змінам певних елементів утопізму. Індикатором наявності таких елементів є ніби раптова реанімація уже віджилих порядків. Від такого ходу справи не застраховані і правові реформи, якщо в них наявні фактори утопізму.

Якщо синтезувати погляди правознавців різних країн на фактори, що врешті-решт визначають особливості правових реформ, то основоположними з них можна вважати такі.

Перший — це стан розвитку державності і рівень соціальної сили держави, її здатності до проведення реальних і ефективних

[1] *Дарендорф Р.* Тропы из утопии. – С. 338–339.

реформ. Справа в тому, що негативне ставлення до тоталітарної держави було поширене на державу взагалі. Вільний ринок, приватна власність, цивілізовані форми демократії не сумісні з соціально-правовою розпустою та егоїстичним свавіллям, оскільки вони руйнують суспільство. Тому правовій реформі завжди має передувати переоцінка ролі держави. Її слід розглядати не як силу, що ворожа суспільству, а як такий соціальний інститут, що потребує зміцнення, якщо суспільство не лише на словах зацікавлене в проведенні правових реформ. Для проведення правових реформ необхідна сильна державна влада, яка «повинна бути не позаправовою і не надправовою, а сформована правом і такою, що служить за допомогою права загальнонародному правопорядку»[1].

Другим і найбільш фундаментальним фактором здійснення правових реформ є економічна ситуація, що існує в тій або іншій країні. Саме вона визначає реальні можливості не лише захисту соціально-економічних прав людини, але й захисту прав людини взагалі. Стан економіки забезпечує кадрові, фінансові і матеріальні можливості реалізації прав людини. Ні для кого не є секретом, що існування навіть судової влади залежить від рівня її фінансування, а виконання рішень цієї влади — від економічного стану відповідачів. Не менш важливим є і те, що від економічної ситуації і характеру економічного розвитку залежить розподіл соціальної сили, а значить і впливу на правову систему та її інститути різних прошарків суспільства. Без врахування цієї обставини і без створення певних правових противаг соціальній силі правові реформи можуть стати соціально неефективними, а з точки зору знедолених прошарків і нелегітимними.

Наявність цих противаг, їх характер і ефективність застосування є надзвичайно важливою характеристикою особливостей правових реформ різних країн. Цей аспект особливо важливий для країн з високим рівнем розшарування (Україна, Росія, Румунія, Угорщина, деякі країни колишньої Югославії).

До фактору економічної ситуації приєднується фактор розстановки політичних сил. Наявність цих сил і їх різна спрямованість є об'єктивним фактом, вплив якого можна подолати не насильницькими, а лише правовими методами. Саме тому правова реформа і особливо реформа судової системи, як самостійної гілки влади, має орієнтуватися на правове закріплення можливостей політичного консенсусу. Єдино можливою засадою цього консенсусу

[1] Див.: *Ильин И. А.* Наши задачи. – М.: Юрист, 1994. – С. 389.

можуть бути лише права людини як вирішальний компонент функціонування інститутів демократії і правової держави.

Дещо перефразуючи думку Семюела Хантінгтона про умови успіху реформування східноєвропейських суспільств, можна сформулювати такі політико-правові засади, вплив яких може бути вирішальним при проведенні правових реформ[1]. По-перше, як довго певна країна мала ліберально-демократичний уряд у попередні періоди своєї історії. По-друге, яким був досягнутий рівень культурного розвитку. По-третє, наскільки ефективним було управління країною й наскільки суттєвим було в процесі управління використання цивілізованих форм і правових засад. По-четверте, якими за силою і широтою спектру були соціальні і політичні організації, що свого часу змогли зберегти незалежність від режиму. Зрештою, наскільки суттєвими були відмінності або навіть ворожнеча між субнаціональними і етнічними групами, регіонами та класами.

Самостійним і надзвичайно потужним фактором впливу на характер і зміст правових реформ країн, що трансформуються, є історичні традиції застосування в них правових норм громадянського суспільства. Чим більш розвиненим було таке застосування, тим більш соціально змістовними і безболісними можуть бути правові реформи. Наприклад, у Польщі, Угорщині, Чехії, Хорватії, Словенії право розвивалося в тому ж напрямку, що і в Німеччині, Австрії і Франції. Воно розглядалося як одна з найфундаментальніших засад суспільства, а особи юридичної професії були найбільш шанованими його членами. Таке ставлення до права збереглося, але різною мірою, і за часів соціалістичних перетворень (див. табл. 3). Це видно хоча б з того, що в Польщі і Угорщині діяли Особливі частини Цивільного і Кримінального кодексів ще довоєнних часів.

Різний рівень ставлення до права і його настанов, а особливо в разі збереження істотних традицій поваги до права, незважаючи на певні тоталітарні перетворення, значно, а інколи і вирішальною мірою визначає порівняльні особливості характеру і процесу протікання правових реформ у країнах, що трансформуються.

Врахування всіх факторів буде мати реальний сенс лише в тому разі, коли враховується, що правова реформа — це процес, досягнення якого розраховані на значний історичний період. У зв'язку з цим вона повинна відповідати в транзитивному суспільстві будь-якої країни певній системі вимог, серцевиною якої є надання правовій системі якісно нових адаптаційних можливостей. Під адап-

[1] Див.: *Гидденс Э.* Социология: Пер. с англ. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – С. 325.

Таблиця 3

Історичні зв'язки правових систем держав напередодні суспільних перетворень[1]

Країни	**Риси яких правових систем історично успадковувалися**	**Рівень зв'язку з успадковуваними правовими системами напередодні правових реформ**
Болгарія	романо-германська і візантійська	майже відсутній
Польща	романо-германська	Значущий
Росія	романо-германська	майже відсутній
Румунія	романо-германська і візантійська	слабкий
Угорщина	романо-германська і старо-угорська	значущий
Чехія	романо-германська	слабкий

таційними можливостями в цьому разі розуміють набуття правовою системою таких якостей, завдяки яким вона може легітимізувати уже існуючі соціальні явища і процеси, якщо вони не суперечать соціальній природі транзитивного суспільства і основам конституційного ладу.

Другим аспектом адаптаційних можливостей є створення такої правової системи, яка б зберігала свою регулюючу роль при нових суспільних обставинах, що виникають у процесі розвитку транзитивного суспільства. Формування подібної правової системи спирається на кілька передумов:

– на формування норм і досягнення спеціалізації загальних ціннісних моделей поведінки, які можуть бути підґрунтям застосування вироблених правових норм у різних ситуаціях;

[1] Складено за: *Жилинский А., Рерихт А.* Введение в немецкое право. – М.: Спарк, 2001. – С. 118–156; Конституції нових держав Європи та Азії. – К.: Укр. правн. фундація; Право, 1996. – С. 119–157, 233–265, 307–340, 405–440, 485–520; *Марченко М. Н.* Основные источники англосаксонского права: понятие, прецедент // Вестник Московского университета. – Серия 11. Право. – 1999. – № 4. – С. 26–41.

– на досягнення такого стану правової системи, аби вона була здатна виконувати регулюючі функції на кожному об'єктивно необхідному етапі розвитку нових соціальних процесів;

– на забезпечення за допомогою прав і правових інститутів такої системи влади, що базується на підході до людини виключно як до громадянина, а не члена якоїсь спільноти — родинної, політичної, етнічної релігійної, тощо;

– на створення конституційних і інших правових засад і противаг для того, щоб соціальна стратифікація не переростала у сфері права у ставлення вищих соціальних прошарків до нижчих як до громадян нижчого ґатунку;

– на існування системи правових інститутів, що здатна інституціоналізувати назрілу і об'єктивно необхідну для суспільства систему суспільно-правових цінностей.

Трансформаційні процеси в транзитивних суспільствах врешті-решт визначаються масовою поведінкою населення. Це стосується і правових реформ. Але при цьому їх проведення повинно враховувати, а інколи і протистояти деяким аспектам цієї поведінки. Справа в тому, що масова поведінка являє собою під час суспільних трансформацій єдність адаптаційного і реактивно-протестного аспектів[1]. Зважаючи на регулююче значення правових змін, навіть якщо переважає реактивно-протестний аспект, правова реформа в будь-якій країні повинна орієнтуватися на адаптаційну спрямованість суспільної поведінки. Сенс такої орієнтації полягає в тому, що лише за умови її реалізації можуть сформуватися відповідні новим соціальним реаліям норми соціальної поведінки і «правила гри». Що стосується реактивної складової трансформаційної поведінки, то вона відбиває безпосередню реакцію на деякі аспекти погіршення умов життя і тому не може бути основою правотворчих рішень. У той же час це не означає, що подібні настрої не відбиваються на правотворчій діяльності. Просто слід враховувати, що правове відбиття таких настроїв має тимчасовий характер, і одне із завдань послідовної і завершеної правової реформи полягає в тому, щоб правове відбиття подібних настроїв подолати.

Оскільки в різних країнах рівень протестних настроїв різний, то вплив їх, хоча і тимчасовий, може виявляти себе в діапазоні від незначного до досить суттєвого у здійсненні правових перетворень.

---

[1] Див.: *Заславская Т. И.* Движущие силы и механизмы трансформации постсоциалистических обществ // Харьковские социологические чтения: Сб. науч. работ. – Х.: ЦЭПП «Радар», 1998. – С. 5.

Таким чином, зміни в правовій системі можуть стати ефективним засобом регулювання суспільних відносин транзитивного суспільства лише в тому разі, якщо вони адекватно сприймаються як суспільством у цілому, так і кожною окремою особою. Вирішення цієї проблеми залежить від стану культурної системи і можливостей суспільства відповідно до потреб правової реформи. З цієї точки зору по відношенню до правових реформ у суспільствах, що трансформуються, першорядне значення має врахування принаймні таких особливостей впливу культурних систем на правові перетворення:

1) основою функціонування культурної системи є не дії окремої особи, а певним чином організована система цінностей і норм. Саме вони управляють на практиці вибором поведінки конкретного суб'єкта або обмежують цю поведінку. З цього випливає, що правова реформа повинна мати на увазі не лише прагматичну мету створення певної системи законів і правових інститутів, але й мати за мету формування нової системи правових за своїм характером цінностей. Ці цінності будуть тією «кореневою системою», що забезпечить життєздатність і закріплення здійснених реформ;

2) культурна система — це не емпірична система, суворо пов'язана з певною конкретною реальністю. Це така модель поведінки, яка живиться всіма формами людського буття і, у свою чергу, впливає на них. Це означає, що культурним підґрунтям правових реформ є не лише правова культура як така, а вся система культури — освітня, психологічна, трудова тощо. Тому правова реформа, удосконалюючи правопорядок певного суспільства, повинна мати на увазі захист і втілення в життя, як його неодмінну компоненту, всі форми культури. Такий підхід надасть нових якостей і самій правовій культурі;

3) у реальному житті організація культури здійснюється через певну систему культурних інститутів. Оскільки правова система і зацікавленість в її реформуванні пов'язані з певним станом культури, то правова реформа в жодному разі не повинна погіршувати статус і негативно впливати на захист правовими засобами інтересів культурних інститутів. Дотримання такого підходу є однією з ознак того, що правова реформа здійснюється в межах цивілізованого суспільства і соціальної держави. Кожна країна, що трансформується, внаслідок об'єктивних економічних, політичних і культурних зв'язків з іншими країнами світової спільноти, при здійсненні правових реформ неминуче повинна враховувати загальновизнані правові вимоги і досвід цієї спільноти. При цьому таке врахування виявляє себе в кількох напрямках[1].

[1] Див.: *Тихомиров Ю. А.* Теория компетенции. – М.: Издательство г-на Тихомирова М. Ю., 2001. – С. 48–49.

По-перше, слід орієнтуватися на такі концепції устрою державної влади, при яких верховенства в праві набувають права і свободи людини, плюралізм економічного та політичного життя, а центральна ланка правової системи — суди — набуває на практиці статусу самостійної гілки влади. По-друге, єдиною засадою діяльності всіх державних структур визнається лише закон. А це означає, що правова система набуває ролі гаранта законності і відповідно з цим повинна реформуватися.

По-третє, в громадянському суспільстві і правовій державі, що є кінцевою метою розвитку держав, що трансформуються, посилюються вимоги до чіткого визначення завдань і повноважень всіх державних органів і громадських об'єднань, а також їх посадових осіб. Всезагальною стає вимога до забезпечення «прозорості» їх діяльності, а також контролю за нею з боку суспільства. Правова реформа, що не орієнтована на реалізацію цієї вимоги, може не виконати свого соціального призначення, оскільки суспільство стає все більш нетерпимим до прояву свавілля й безвідповідальності.

По-четверте, підвищуючи значення судової гілки державної влади, правова реформа в той час завжди повинна орієнтуватися на досягнення взаємоузгодженості і зростання ефективності всіх гілок влади на неухильних засадах дотримання і практичної реалізації прав і свобод людини.

По-п'яте, зростає питома вага міжнародних і міждержавних об'єднань, правові засади діяльності яких у ключових моментах щодо прав людини мають знайти свої відбиття в національних законодавствах і в організації діяльності правових систем. Нехтувати цією вимогою стало неможливим, оскільки рішення виконавчих і правничих органів цих об'єднань, наприклад Європейського Суду з прав людини, стали обов'язковими для членів цих об'єднань.

Найбільш вагомими наслідками подібного підходу до правових реформ країн, що трансформуються, мають бути[1]:

– приведення правового поля держави до рівня сучасних розвинутих цивілізованих держав з метою оптимізації темпів та напрямків суспільних перетворень і виведення держав, що трансформуються, на рівень показників провідних країн світу;

– створення законодавчої бази, яка відповідає сучасним європейським стандартам і формує правові засади всебічного ефективного розвитку країни;

---

[1] Див.: *Пересунько С. І.* Права людини в реалізації Концепції правової реформи в Україні // Актуальні проблеми формування правової держави в України. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.: У 2 ч. – Х.: Національна юридична академія України, 2000. – Ч. 1. – С. 58.

– створення реальних правових можливостей для інтеграції країни в міжнародний як правовий, так і економічний простір на правах рівноправного партнера.

Що ж стосується бажаності запозичення правових настанов країн — сусідів або інших країн, що уже досягли бажаного рівня розвитку правових систем, то в принципі таке бажання є правомірним, але при цьому все ж необхідно зважати на те, що подібне запозичення повинно бути природним процесом, тобто таким, при якому запозичення органічно вплітається в систему правових відносин, що виникають, і не суперечить особливостям і тенденціям суспільного розвитку даної країни. Тут має діяти принцип, що його сформулював Б. Кістяківський: «прилучатися можна, а бути прилученим — неможливо»[1].

Цілі, що їх ставлять перед собою правові реформи транзитивних суспільств, принципи цих реформ і вимоги до них, саме тому, що має відбутися перехід від тоталітарних до демократичних засад суспільства, можуть стати реальністю лише за умовою неухильного дотримання законності. А це означає, що повинне радикально змінитися значення в житті суспільства судової влади.

Сутність судової влади в правовій державі полягає в тому, що вона підкоряється лише всезагальним правилам, встановлені суспільством у формі закону, і беззастережно користується цими правами, перетворюючи їх на обов'язкові для виконання стосовно всіх суб'єктів суспільства. Правила, за якими діє судова влада, можна звести до таких узагальнень:

– повна незалежність на засадах відокремлення від влади законодавчої і виконавчої;

– прояв владних повноважень лише на основі права і від імені закону, що є обов'язковим для всіх;

– така побудова системи судової влади, що, з одного боку, підкоряє її лише закону, а з другого — забезпечує суворо регламентовану систему судового нагляду за будь-якими її ланками;

– функціонування не як стихійно виникаючої влади, а такої, що діє на основі повноважень, котрі надаються від імені народу і держави.

Наведені вимоги є узагальненням реальної світової практики, їх не може обійти правова реформа в будь-якій країні. Виходячи з Основних принципів незалежності судових органів, прийнятих сьомим Конгресом ООН, «незалежність судових органів гарантується

[1] *Кистяковский Б. А.* Общество и индивид (методологические исследование): Пер. с нем. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2002. – С. 100.

державою і закріплюється в конституції. Всі державні і інші установи повинні поважати і дотримуватися незалежності судових органів»[1].

Із цього випливає, що судова реформа як найважливіший момент побудови демократичного суспільства є серцевиною правової реформи взагалі, оскільки з нею неминуче пов'язане реформування всіх інших правових секторів держави — прокуратури, досудового слідства, органів юстиції, а також адвокатури та нотаріату.

Судова реформа за загальним правилом в умовах суспільства, що трансформується, тією чи іншою мірою (залежно від стану судової і правової системи конкретної країни) повинна охоплювати вирішення принаймні таких проблем:

– законодавче формулювання завдань суду і його статусу як самостійної гілки влади;

– деталізація, з орієнтацією на конкретну практику, засад здійснення правосуддя відповідно до вимог права і конституції країни;

– визначення системи судів, їх організаційних основ, внутрішньої структури і юрисдикційних повноважень кожного з них;

– формулювання вимог до кандидатів у професійні судді і народних засідателів та присяжних, ліквідація прогалин у регламентації процедури добору кандидатів у судді, народні засідателі і присяжні;

– визначення критеріїв і порядку формування нових в даний час і для даної країни форм здійснення правосуддя (суд присяжних тощо)[2].

При здійсненні судової реформи в умовах суспільства, що трансформується, постійно в центрі уваги повинна бути проблема забезпечення такого статусу суду і здійснення правосуддя, які відповідають новим соціально-політичним реаліям і раніше були неможливі.

Реальне і особливе значення судової реформи для радикальних перетворень всієї правової системи транзитивних суспільств полягає в беззастережному підкоренні різноспрямованих політичних і соціальних сил принципам права і вимогам демократично прийнятих законів. Шляхом вирішення через діяльність судів проблеми

---

[1] Основные принципы, касающиеся независимости судебных органов. Резолюция ООН // Советская юстиция. – 1991 – № 16. – С. 27–28.

[2] Див.: *Сташис В. В.* Завдання нового епату судової реформи // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Матеріали наук.-практ. конф. 18–19 квітня 2002 р., Харків. – К.-Х.: «Юрінком Інтер», 2002 – С. 6.

законності нової якості набуває в процесі правової реформи функціонування інститутів, установ, процедур, які забезпечують здійснення на практиці процедур стримування і противаг, що їх віками виробила і відсіяла людська цивілізація для попередження суспільних потрясінь і катастроф. Тому новий рівень здійснення за допомогою судів консенсуального принципу організацій нової правової системи транзитивних суспільств слід розглядати як реальний прояв моральності суспільства, що відкидає методи насильства на користь суспільної злагоди.

Правова реформа в транзитивних суспільствах за визначенням є процесом глибинних змін правової системи. Це означає, що ці зміни підвладні певному механізму системних змін, які можна охарактеризувати за допомогою певної «системи координат», в межах якої і відбувається реформування (рис. 1).

Подібна система координат у суспільстві, що трансформується, має два напрямки. Один з них характеризує поступ змістовних змін у правовій системі. Ці зміни координат виражають себе через такі поняття, як права і свободи людини, демократичний зміст правового устрою, правова держава, соціальна держава тощо. Ці коорди-

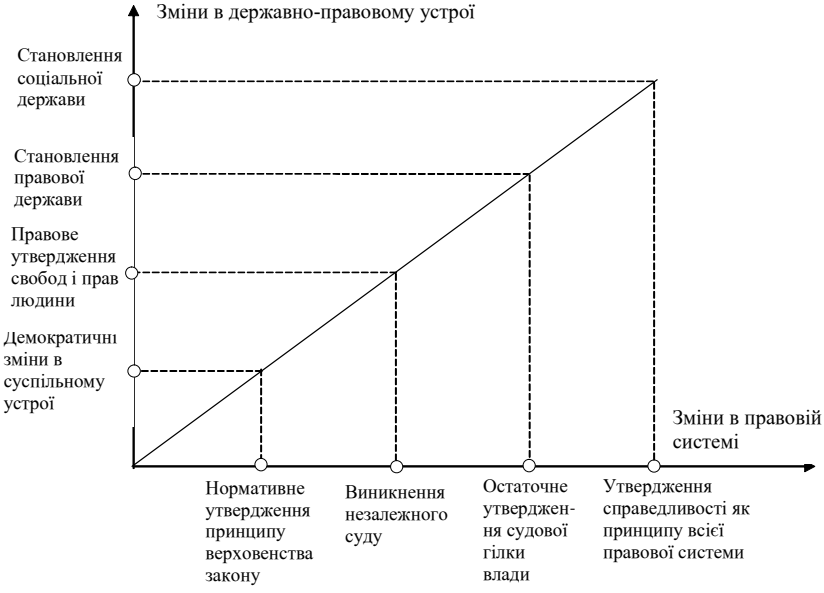

Рис. 1. Координатна система змін у процесі визрівання і здійснення правових реформ

нати мають інваріантний характер, тобто вони можуть за формою виразу дещо різнитися від країни до країни або в процесі здійснення правової реформи, але їх сутнісна змістовність і спрямовуючий характер змін від цього не порушуються. Визначення подібної системи реформаторських координат є одночасно і науковою, і практичною передумовою здійснення правової реформи і оцінки її наслідків. Другий напрямок виражає зміни регулятивних можливостей права і правової системи. Він теж характеризується певними поняттями, які відбивають регулюючі можливості впливу правової системи на суспільні відносини. До таких координатних характеристик належать нормативне утвердження в законодавчих актах поняття законності, роль судової системи як самостійної гілки влади, утвердження справедливості як принципу всієї правової системи. Таким чином, координатна система змін є системою, що визначає зміни під впливом правових реформ у соціальному значенні права.

Безпосередньою рушійною силою змін у правовій системі під впливом її реформ є структурні зміни самої системи як такої. Відповідно до сучасних уявлень поняття правова система характеризується наявністю в ній таких основних складових: позитивного права, правових відносин, правової свідомості, юридичної науки, правових інститутів держави[1]. При системних змінах правового устрою в транзитивних суспільствах справжня і всебічна оцінка правової реформи та змін, що відбулися під її впливом, передбачає характеристику змін кожної із цих складових. При чому така характеристика повинна мати, оскільки йдеться про суспільство, що трансформується, як юридичний, так і соціальний аспекти.

Характеристики структурних змін правової системи в процесі реформи недостатньо, необхідно також аналізувати і оцінювати взаємовідносини її ланок, їх відносну динаміку (зміни) в процесі здійснення правової реформи, швидкість і спрямованість цих змін. Тут криються значні відмінності країн, що трансформуються, у характері і динаміці правових реформ.

Заключною ланкою механізму системних змін виступають об'єктивно необхідні суспільству зміни в реалізації системи. Характеризуючи функціональні зміни як складову частину механізму правових реформ, на наш погляд, недостатньо розглядати лише зміни в регулятивній та охоронній функціях. Правова система виконує також з суспільної точки зору функції статичні і динамічні, тобто вона закріплює, консервує те, що вже склалось, і в той же час

[1] Див.: *Бобылев А. И.* Современное толкование системы права и системы законодательства // Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 22.

певними сторонами своєї діяльності забезпечує прогресивний розвиток суспільних відносин.

Динаміка змін правової системи в процесі її реформи не вичерпується лише змістовними її змінами, що відбуваються на кожному відрізку часу реформ. Не менш важливим аспектом є розуміння також того механізму, що обумовлює сам процес перебігу змін у правових системах транзитивних суспільств. Якщо розглядати будь-яку соціальну систему як систему життєздатну протягом значного періоду її існування, то вона відповідно до теорії самоорганізації (синергетики) є не лише відкритою, але й нерівноважною і нелінійною.

Нерівноважність виявляє себе в тому, що вона перебуває весь час під впливом флуктуацій (часткових змін, кожна з яких окремо не впливає зразу і істотно на стан системи). Накопичення таких змін веде до виникнення кризового стану системи, пік якого є точкою біфуркації, тобто точкою, після якої розвиток системи визначатиметься не продовженням уже існуючих тенденцій, а виникненням уже якісно нових. Стосовно правових реформ транзитивних суспільств типовим є такий стан речей, коли аналогічні системи, що знаходяться на одній фазі розвитку і в аналогічній точці біфуркації, в подальшому починають розвиватися по-різному, іноді навіть різними шляхами. У цьому, в безпосередній непередбаченості подальшого розвитку, і полягає його нелінійній характер (див. рис. 2).

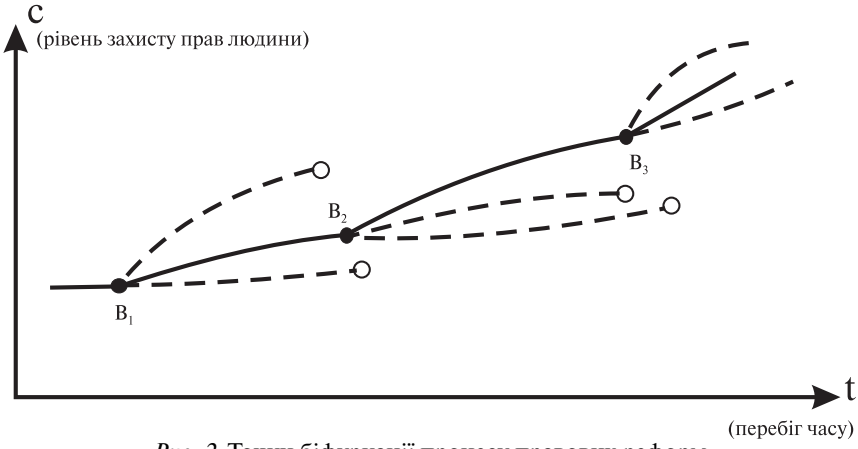

Рис. 2. Точки біфуркації процесу правових реформ

B_1 — перша точка біфуркації: початок радикальних змін всіх соціальних систем;

B_2 — друга точка біфуркації: створення конституційних засад правових реформ;

B_3 — третя точка біфуркації: початок безпосереднього реформування правової системи.

Будь-яка система, що перебуває в стані біфуркації, включає як детерміністські моменти, так і моменти ймовірності. Саме тому на практиці і існує цілий спектр можливостей подальшого розвитку. Але при цьому слід зважати на те, що розвиток по будь-якій гілці спектру завжди означатиме розвиток на якісно новій основі. Це не завжди враховується, і тому в точках біфуркації розвитку державної або правової системи можливе виникнення суперечності між деклараціями щодо розвитку і фактичним об'єктивним його розвитком. Так, на початку 90-х років XX сторіччя стан суспільного розвитку України був кризовим, тобто знаходився фактично в точці біфуркації. Декларація про державний суверенітет України і подальші правові акти, проголошуючи державний суверенітет, були складені таким чином, що Україна нібито зберігала істотні риси соціалістичного розвитку.

Життя виявилося непередбачуваним: Україна пішла шляхом відмови від тоталітаризму і стала на шлях панування демократичних принципів суспільного устрою. Слід наголосити, що якби і була спроба втілити в життя всі, до останньої букви, продекларовані положення, то з їх соціалістичних аспектів все одно нічого б не вийшло. Справа в тому, що хоч би шлях після точки біфуркації було обрано, цей шлях є незворотнім. І пояснюється це просто: точка біфуркації означає, що попередній якісний стан пережив сам себе і повернення до нього неможливе при будь-якому перебігу подій.

Надзвичайну вагу для суспільств, що трансформуються, має проблема болісності переходу до нових правових систем у процесі правових реформ. З точки зору механізму протікання цих реформ ключове місце посідає тут питання про системну взаємоузгодженість ланок нової правової системи. Немає такої країни, що трансформується, в якій не було б скарг на відставання розвитку законодавчої бази нового соціального устрою або на невідповідність деяких ланок судової системи вимогам реалізації законності. Такі скарги мають реальне підґрунтя, але про відповідність або невідповідність ланок правової системи можна говорити, керуючись не абстрактними вимогами або плинними інтересами, а з позицій, по-перше, адекватності всієї правової системи, як певної цілісності, новим суспільним вимогам, а по-друге, з огляду на відповідність розвитку кожної структурної ланки (в рамках самої правової системи) іншим ланкам.

Якщо розглядати правову реформу як рух, то пропорційно розвинена система має всі об'єктивні можливості рухатися з мінімум «поштовхів» (рис. 3 А), а рух системи з неадекватними одна одній

ланками буде нагадувати рух колеса з шпицями різної довжини (рис. 3 В).

А, В,....,G, Н — ланки правової системи (позитивне право, правова свідомість, правова наука і ін.)

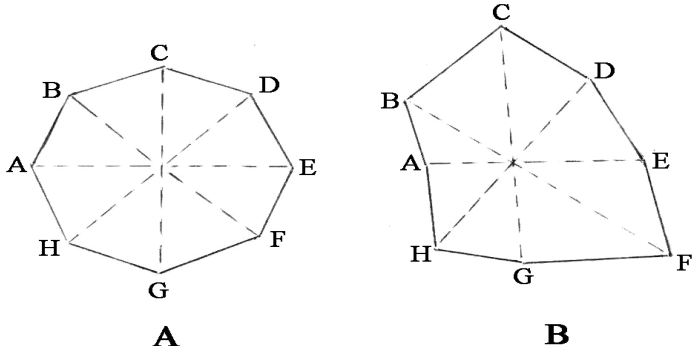

Рис. 3. Принципова схема конфігурації правової системи при адекватному (А) і неадекватному (В) співвідношенні її ланок.

Оскільки при проведенні правових реформ суспільств, що трансформуються, досить потужним є вплив популізму, а значить і поверховості, це часто призводить до погляду, що в правовій системі є першорядні і другорядні ланки. Вплив цих поглядів і веде до диспропорцій у перебігу правових реформ, а значить і до підвищеної їх болісності. Це загальна біда всіх суспільств, які трансформуються, різниця між ними полягає лише в тому, що в різних країнах відстають різні ланки або подібне відставання має різну глибину. При цьому однаково болісно, коли відстає будь-яка ланка, хоча зовні вона не так впадає в очі, наприклад, якісний аспект юридичної освіти або розвиток правової науки.

Розгляд проблеми об'єктивно необхідного розвитку правових систем під час реформ не буде неповним без аналізу рушійної сили цього розвитку. Такого рушійною силою є людина та її права і свободи.

Кожна особа, залишаючись у межах певної правової системи, зберігає значну свободу дій, без цього, власно кажучи, і неможливе задоволення її потреб за допомогою права. Але свобода в такому контексті насправді співпадає з самоорганізацією. Це означає, що в самій природі права закладені можливості використання парадигми самоорганізації (синергетики).

Синергетика є теорією функціонування й трансформації систем, що самоорганізуються. Серед її закономірностей для правової

системи найбільш цікавим є механізм переходу від «безладу» (хаосу) до «порядку»[1]. Само собою зрозуміло, що це не абсолютні, а співвідносні поняття. Певна упорядкованість наявна в системі завжди, в іншому разі остання не була б системою — тому під «безладом» і «порядком» розуміють лише більший або менший рівень упорядкованості. Якщо підходити до цієї проблеми з позиції синергетики, то співвідношення і динаміку цих понять можна виявити лише тоді, коли виявлено головний фактор, вплив якого є вирішальним на процес руху до «порядку» і якому підкорені всі інші фактори. Цей фактор умовно іменується «параметром порядку». Його дія не завжди безпосередньо управляє розвитком системи, але при будь-якому перебігу справ вплив його є вирішальним, оскільки завдяки саме цьому параметру система може переходити в інший, наперед передбачений стан.

Стосовно правової системи можливі багато варіантів підходу до параметру «порядку». Як такий параметр можна запропонувати законність, справедливість тощо. Але, на наш погляд, цей параметр повинен мати не лише правову форму, а й такий зміст, що охоплює всю систему суспільних відносин в їх безпосередній реальності. Таким вимогам найбільшою мірою відповідає параметр «права і свободи людини». Що це не є теоретичним припущенням, свідчить факт використання поняття прав і свобод людини як основоположної засади реформи правових систем суспільств, що трансформуються. Впровадження під час правових реформ цього параметра в життя виявило значні труднощі, які теж слід розглянути як особливість правових реформ транзитивних суспільств.

Період правових трансформацій, за загальним правилом, супроводжується розмитістю, невизначеністю, а інколи і суперечливістю цих реформаторських процедур, але рівень розвитку цих несприятливих явищ у різних країнах різний. Необхідність удосконалення цих процедур багато в чому визначає характер і спрямованість правових реформ. Слід зазначити, що цей аспект правових реформ не обмежується лише законодавчими заходами (прийняття нових процесуальних кодексів тощо). Надзвичайно важливим і важко здійснюваним є завдання забезпечення доступності для громадян правосуддя і інших засобів захисту їх прав та інтересів. Віддаючи безумовний пріоритет судовій владі в захисті прав і свобод людини, слід враховувати необхідність удосконалення в процесі правових реформ адміністративних засобів захисту прав громадян, а та-

[1] Див.: *Ветютнев Ю. Ю.* Синергетика в праве // Государство и право. – 2002. – № 4. – С. 64.

кож захисту цих прав через законодавчо забезпечену можливість їх звернення із заявами у відповідні органи законодавчої і виконавчої влади.

Складність цієї проблеми посилюється тим, що стосовно деяких країн створення механізмів і процедур захисту прав людини не має коріння у реальній правовій практиці. Наприклад, згідно зі ст. 80 Конституції Російської Федерації, Президент РФ є гарантом прав і свобод громадян; і в той же час конституція РФ не має абсолютно ніяких вказівок на ті форми, за допомогою яких має здійснюватись ця гарантія[1]. Те саме можна сказати про ст. 102 Конституції України, де Президент України проголошується гарантом прав і свобод людини і громадянина, але ні в цій статті, ні в будь-яких інших навіть не згадується про механізм реалізації цієї гарантії[2].

Другим аспектом складнощів у реалізації вимог стосовно механізмів і процедур захисту прав і свобод людини виступає необхідність такого їх реформування або створення, щоб вони набули якостей і можливостей, які відповідали б принципам і вимогам впровадження прав і свобод людини, що їх виробило світове співтовариство демократичних держав. Цей процес інколи супроводжується створенням нових інститутів захисту прав і свобод людини (інститут Уповноважених з прав людини, що є в усіх нових державах Європи, Комісій з прав людини при президентах деяких країн), наділенням органів місцевого самоврядування повноваженнями у сфері захисту прав і свобод людини і перетворення їх на специфічний інститут такого захисту.

Залучення до загальнолюдських цінностей у сфері правових відносин, практичні потреби враховувати досягнення правових реформ різних країн, необхідність наукового опанування як власним, так і зарубіжним досвідом реальних перетворень актуалізують проблему порівняння змісту і перебігу змін у правових відносинах.

Одна з головних проблем порівняння породжена досить поширеною точкою зору, що реформи під час трансформаційних процесів, які відбувалися і відбуваються в колишніх суспільствах адміністративно-командного типу, були нібито переважно стихійними. Це далеко не так. З цієї точки зору можна послатися на відомого російського вченого академіка Л. І. Абалкіна, який, спираючись на погляди наукової громадськості, а також на досвід су-

[1] Див.: Конституції нових держав Європи та Азії. – К.: Укр. правн. фундація; Право, 1996. – С. 425.

[2] Див.: *Кроткова Н. В.* Круглый стол «Права человека и стратегия устойчивого развития» // Государство и право. – 1998. – № 11. – С. 29.

спільних трансформацій, що почали відбуватися в європейських соціалістичних країнах, сформулював вихідні методичні положення концепції радикальних суспільних реформ:

– необхідність зламу адміністративно-командної системи і заміну її якісно новою моделлю державних і суспільних відносин;

– фундаментальний характер всіх типів реформ, а не просто зміна зовнішніх форм економічного і соціального життя;

– системний характер реформ з точки зору реформування як суспільних відносин в цілому, так і окремих їх форм;

– об'єктивна необхідність певного часу (перехідний період) для здійснення реформ, протягом якого одні економічні, соціальні, правові тощо відносини будуть замінюватися іншими[1].

Коли є методологічна єдність у розумінні реформ, то питання щодо їх порівняння зводиться головним чином до його принципів і підходів.

Зважаючи на зміст і спрямованість правових реформ у транзитивних суспільствах, наукова характеристика особливостей цих правових реформ повинна базуватися, на наш погляд, на порівнянні того, що створюється в процесі реформи, з тим, від чого вона повинна позбавити суспільство. У зв'язку з цим тут цілком доречне використання принципів порівняльного правознавства, що їх найбільш всебічно сформулював М. М. Ковалевський[2]. Першим з цих принципів є вимога дослідження особливостей функціонування органів влади і правового регулювання, що виникають і розвиваються в процесі нової диференціації суспільних груп. Наступним принципом виступає порівняння не окремих законів, а систем законодавств за умови, що таке порівняння стосується країн, які близькі за рівнем суспільного розвитку і його перспективами. При цьому слід запобігати тієї помилки, коли в схожі або однотипні поняття вкладався не той зміст, яким його наділяла законодавча система тієї або іншої держави. Іншими словами, ідентифікувати конкретну правову систему, виходячи із змісту якоїсь іншої системи, навіть більш прогресивної, неприпустимо. У наш час це інколи виявляє себе в тому, що поняття національно забарвленої правової системи, що виникає, ідентифікуються переважно за допомогою понять сучасної англосаксонської системи та її американського варіанту.

---

[1] Див.: *Абалкин Л. И.* Радикальная реформа: от конценции к практическим действиям // Вопросы экономики. – 1990. – №1. – С. 14-15.

[2] Див.: *Ковалевський М. М.* Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. – М.: Типография Ф. Б. Милера, 1880. – С. 9–12.

Особливої уваги заслуговує принцип оцінки нової правової системи, яка виникає в процесі правових реформ, що його разом з Ковалевським можна назвати дослідженням «переживання права». Під цим терміном розуміють той факт, що в реальній дійсності правові уявлення, настанови і інститути досить часто переходять від одного етапу суспільного розвитку до іншого. Подібний процес мав місце, коли в центральноєвропейських і східноєвропейських країнах формувалося так зване соціалістичне право. Факти свідчать, що у свою чергу деякі моменти цього права, особливо якщо вони мають коріння в попередніх системах права, не можуть ігноруватися правовими реформами в транзитивних суспільствах.

Оскільки право і його система породжуються соціальними потребами, то правова система, що виникає, неминуче виконує як загальносуспільні (економічні, політичні, суто соціальні, ідеологічні), так і спеціально юридичні функції. Такий поділ свідчить не про існування якихось додаткових функцій нової правової системи, а про різні соціальні якості і наслідки реалізації загальновизнаних функцій, що при порівняльній характеристиці правових реформ має першочергове значення.

Змістовне ядро правової системи як соціального феномена має системний характер. Тому порівняльний аналіз реформування правової системи має починатися з вияву того, в яких межах і яким чином трансформується кожна з ланок. Найбільш важкою і настільки ж недооцінюваною проблемою є урахування змін у такій ланці як правосвідомість. Реформа правової системи, що не передбачає реальні самоорганізуючі зміни в правосвідомості, ризикує залишитися соціальним пустоцвітом[1].

Якщо поглянути на правову реформу не з ідеалізованої точки зору, а під кутом зору того, що вона здійснюється реальними людьми під впливом цілком визначених і різних інтересів, то стане зрозумілим, що на її шляху завжди постають певні негативні впливи[2]. Стосовно правових реформ у країнах, що трансформуються, слід враховувати чотири аспекти таких впливів. По-перше, вона здійснюється під впливом ініціативних соціальних суб'єктів, зацікавлених у змінах, але становище яких у суспільстві, а відповідно з цим і їх інтереси, не співпадають. По-друге, діяльність ініціаторів (акторів) правових реформ завжди упереджена, а певною мірою навіть і корислива, що неминуче викликатиме спроби надати цим рефор-

[1] Див.: *Ветютнев Ю. Ю.* Синергетика в праве. – С. 67.

[2] Див.: *Ритцер Дж.* Современные социологические теории: Пер. с англ. – 5-е изд.– СПб.: Питер, 2000. – С. 400–401.

мам упередженого характеру. По-третє, реальні пропозиції щодо правових реформ виробляються в рамках певних соціально-професійних груп, які різняться одна від одної, а тому шляхи цих реформ значною мірою визначаються активністю і співвідношенням сил між цими групами. По-четверте, на правову реформу впливає уже існуюча влада незалежно від того, формується ідеологія і механізм здійснення реформи рівнозначними чи підлеглими в минулому групами. Всі ці аспекти мають першорядне значення при вияві конкретних особливостей однотипних за соціальним змістом правових реформ у суспільствах, що трансформуються, а тому повинні враховуватися при аналізі правових реформ, в тому числі і порівняльному.

§ 3. Правове суспільство як регулятивна ідея реформування посттоталітарної правової системи

Важливою складовою процесу демократичної трансформації українського суспільства є реформа правової системи. У межах теоретичної рефлексії загальної концепції правової реформи в Україні дається таке розуміння цього феномена: «Реформа правової системи України (правова реформа) — це здійснювані Українською державою (або завдяки її впливу) якісні зміни соціальної спрямованості, сутності, змісту та структури законодавства й інших складових елементів цієї системи»[1]. Визначаючись принципами гуманізації, цивілізації, соціалізації, етнізації та інтернаціоналізації правового регулювання[2], правова реформа має своєю метою забезпечення верховенства права: «Кінцевою метою, найважливішим соціальним призначенням реформи правової системи є перетворення її на ефективний інструмент формування громадянського суспільства з ринковою соціально орієнтованою економікою, яке характеризуватиметься утвердженням в Україні верховенства права, тобто реальним забезпеченням юридичними засобами максимально можливого здійснення, надійної охорони й захисту прав та свобод людини і громадянина»[3].

Погоджуючись у цілому з такою оцінкою сутності і мети правової реформи, ми вважаємо за доцільне доповнити теоретичну рефлексію концепції правової реформи рефлексією філософською.

---

[1] *Рабінович П.* Загальна концепція правової реформи в Україні: до характеру вихідних засад // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 1 (12). – С. 18.

[2] Там само. – С. 20–21.

[3] Там само. – С. 22–23.

У межах такого підходу процес реформування посттоталітарної правової системи має розглядатися та оцінюватись відповідно до вищого ціннісного орієнтиру розвитку сучасного суспільства — суспільного ідеалу.

Проблема суспільного ідеалу набуває особливої значущості у перехідні епохи, оскільки її постановка і вирішення дає орієнтир як для теоретичних пошуків, так і для практичних дій. Не випадково питання про суспільний ідеал, його теоретичне конструювання і філософське обґрунтування здавна входило до предметної сфери класичної філософії права, яку навіть визначали як науку про «пізнання суспільного ідеалу»[1]. При цьому поняття «правовий ідеал», «політичний ідеал», «суспільний ідеал» майже не розрізнялися, а філософія права ототожнювала з політичною і соціальною філософією[2]. Це було пов'язано з тим, що захоплене висунутим в епоху Просвітництва «проектом модерну» людство перебувало під впливом ідеї встановлення на землі досконалого ладу, пошуками «земного раю». Подібні сподівання були пов'язані з вірою в те, що «земний рай» може бути знайдений у праві і здійснений через право. Такий підхід до розуміння соціального світу, як відомо, був названий «юридичним світоглядом». Юридичні форми договору, особистих прав і юридичних гарантій видавалися панацеєю для лікування від усіх соціальних і політичних нещасть. У проблемах філософії права була сконцентрована вся соціальна і політична мудрість. Філософія права стала немов би всеосяжною суспільною наукою. Найбільш яскравим втіленням усіх цих сподівань була «Філософія права» Гегеля. У ній були порушені всі основні проблеми суспільної і політичної філософії, рішення яких випливали з ідеї права.

Така позиція ґрунтувалася на переконанні, що там, де немає правового регулювання, там узагалі неможливе ніяке соціальне життя, а її прихильники дійшли висновку про те, що єдиним шляхом удосконалення суспільства вважався шлях права, тобто поліпшення регулюючого закону (Р. Штаммлер). Це означало, по суті, ототожнення соціальної і правової реальності[3], але не в значенні

---

[1] Див.: *Франк С. Л.* Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – С. 21.

[2] Див.: *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. – Прага: Пламя, 1924. – С. 247.

[3] Макс Вебер, наприклад, у дусі неокантіанства оголошував «визнання», яке становить конститутивний момент правосвідомості, моментом будь-якої соціальної дії взагалі. (Див.: *Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н.* История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс. – М.: Мысль, 1991. – С. 69.)

розчинення права в соціальних явищах, що було характерно для соціологізму, а в значенні редукції соціальних явищ до правових феноменів.

Однак у XX сторіччі філософія права поступово відходить від спроб формування суспільного ідеалу, конструювання і затвердження універсальних нормативних принципів, ідеальних правових засад[1]. Подібна тенденція була характерна і для сучасної вітчизняної філософії права, що, у противагу насаджуваним ззовні в недалекому минулому вимогам неодмінного твердження і вихваляння «комуністичного ідеалу», донедавна прагнула уникати постановки питання про суспільний ідеал, щоб не бути обвинуваченою в утопізмі та ідеологізмі.

Однак при правильному розрізненні понять ідеалу й утопії такі побоювання виявляються надто перебільшеними. Слід пам'ятати, що в практичному відношенні суспільний ідеал виступає як регулятивна ідея, тобто принцип, що забезпечує можливість удосконалення громадського життя й одночасно як критерій його оцінки. На відміну від утопічного проекту, що перетворюється на практичну мету, яку розуміють як кінцевий результат того або іншого різновиду соціально-практичної діяльності, суспільний ідеал виступає у своїй недосяжності у звичайній дійсності. Тому за механізмом впливу на суспільний процес він є регулятивною ідеєю, тобто тим, що орієнтує думку і практику у визначеному напрямку, але ніколи не може бути досягнутий у повному обсязі.

Під ідеалом звичайно розуміють те, до чого прагне людина, нормативно-ціннісний зразок належного в його найвищій, найбільш досконалій формі. У самій природі людини, що розуміють як «відкритість світові», закладена орієнтація його на зразки належного, вищі цінності, на основі яких відбувається постійний «вихід» людини за власні межі, здійснюється процес удосконалення.

Питання про міру сумісності духовного вдосконалення і права активно обговорювалося в дореволюційній російській філософській думці. Слов'янофіли, які стояли на позиціях правового нігілізму, вважали духовне удосконалення станом неправовим, а тому й у змісті суспільного ідеалу, якій розумівся як спілкування, засноване на любові, не знаходили місця праву як зайвому і не-

[1] Див, наприклад: *Гарник А.* Учение П. И. Новгородцева об общественном идеале в контексте проблемы дисциплинарной идентификации современной отечественной философии права // Ідея правової держави: історія і сучасність: Зб. наук. пр., присвячений 135-річчю з дня народження П. І. Новгородцева. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2002. – С. 50.

потрібному принципу. Навпаки, представники філолофсько-правової думки (В. С. Соловйов, П. І. Новгородцев, М. М. Алексєєв, Б. П. Вишеславцев, І. О. Ільїн) виходили з положення, що право аж ніяк не є запереченням морального і релігійного відношення до світу, а необхідний момент самої ідеї духовності. Для них цілісність духовного життя була немислима без права, без правового ставлення до іншої людині. Цей висновок робився ними на підставі твердження про необхідний зв'язок між світом цінностей і ідеєю справедливості, а також шляхом обґрунтування справедливості і права ідеєю любові, тобто простеженням коріння права в любові. Формула цього обґрунтування виражається в такий спосіб: любов вимагає, щоб усі мали право вільно любити, іншими словами, припускає визнання права[1]. У такому визнанні міститься повага до особистості іншого і проявів її індивідуальності.

Однак як помилковим було б ототожнення суспільного ідеалу з ідеалом правовим, так помилковою була б думка, що ідеал духовного життя перекривається ідеєю права. Право є лише моментом духовного відношення до світу, але не охоплює його цілком, воно — необхідна, але аж ніяк не достатня умова вдосконалення суспільства і людини. Правовий ідеал виступає тому лише моментом ідеалу суспільного й ідеалу духовного життя.

У російській філософії права початку XX сторіччя пріоритет у дослідженні суспільного ідеалу належав П. І. Новгородцеву, який у роботах «Криза сучасної правосвідомості» (1909 рік)[2] і «Про суспільний ідеал» (1917 рік)[3] досліджував це питання з погляду історії політико-правових ідей, тобто у тісному зв'язку з правом. Ідеальну мету суспільного розвитку вчений вбачав у «прагненні до вільного об'єднання осіб на ґрунті визнання їхніх природних прав»[4]. Міркування про правовий ідеал як модифікацію суспільного ідеалу з погляду внутрішньої побудови феномена права були представлені його учнем М. М. Алексєєвим у книзі «Основи філософії права» (1924 рік)[5]. Особливо цінним у позиції цих мислителів, які відстоювали безумовну цінність права в боротьбі з правовим нігілізмом, було: по-перше, заперечення «утопії земного раю», тобто віри в якнайшвид-

---

[1] Див.: *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. – С. 264.

[2] Див.: *Новгородцев П. И.* Введение в философию права. Кризис современного правосознания. – СПб.: Лань, 2000.

[3] Див.: *Новгородцев П. И.* Об общественном идеале. – М.: Пресса, 1991.

[4] Там само. – С. 54.

[5] Див.: *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. – Прага: Пламя, 1924. – С. 276–283.

ше й остаточне здійснення суспільної досконалості[1], і по-друге, заперечення віри в універсальну, яка все рятує і все зціляє, місію права, тобто в те, що просякнуте правом суспільство і держава є зразками соціальної досконалості[2].

Хоча утопічну стадію навчань про суспільний ідеал уже давно вичерпано, при цьому заподіяно чимало і практичної шкоди, це не означає, що узагалі всякі міркування і роздуми про правовий ідеал позбавлені сенсу. Правовий ідеал продовжує відігравати свою орієнтуючу і регулюючу роль. Більш того, невизначеність суспільного ідеалу і недостатньо ясні уявлення про роль права в удосконаленні сучасного українського суспільства й інших посттоталітарних суспільств є стримуючим фактором у їхній трансформації. Інша річ, що уявлення про нього повинні бути поставлені на ґрунт здорового критичного реалізму. Правова аксіологія подібно до правової антропології повинна бути «скромною», або «мінімальною». У частині вчення про правовий ідеал вона повинна не стільки спрямовуватися «в аксіологічну віддаленість загальнолюдських надзавдань, де справедливість зіллється воєдино з істиною і красою»[3], скільки орієнтуватися на створення умов для принципового цивілізованого вирішення соціальних протиріч[4]. Іншими словами це означає завдання збереження суспільством своєї цілісності, недопущення «земного пекла», або стану варварства. Основною темою навчання про суспільний і правовий ідеал повинно бути не відшукання кінцевої формули суспільної досконалості (типу «царство осіб як цілей», або «принцип вільного універсалізму»), але вказівка тих дійсних шляхів і засобів, за допомогою яких може бути поліпшений усякий можливий правопорядок.

М. М. Алексєєв, розвиваючи свою концепцію правового ідеалу, наголошував, що для його визначення потрібні не кінцеві формули, а «суто конкретний опис того необхідного досвіду, що повинен бути вироблений для того, щоб право було побудовано на засадах правди і справедливості, щоб воно стало щирим, правильним правом»[5]. Досвід удосконалення права, на його думку, припускає,

---

[1] Див.: *Новгородцев П. И.* Об общественном идеале. – М.: Пресса, 1991. – С. 33.

[2] Див.: *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. – С. 276.

[3] *Бачинин В. А., Сальников В. П.* Философия права. Краткий словарь. – СПб.: Лань, 2000. – С.117.

[4] Існує якщо не універсальний набір цінностей, то їх необхідний мінімум, без якого суспільства навряд чи зможуть жити. (Див., напр.: *Берлин И.* Философия свободы. Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – С. 24.)

[5] *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. – С. 280.

по-перше, удосконалення суб'єкта права, по-друге, пізнання, критику і реалізацію правових цінностей. Досягнутий у результаті такого досвіду правопорядок буде справедливим, а права й обов'язки його членів виявляться істинно обґрунтованими[1].

Концепція правового ідеалу М. М. Алексєєва дозволяє перенести акцент удосконалення права, реформування правової системи з процесу простого поліпшення законодавства на більш глибокі моменти, пов'язані з антропологічними і ціннісними підставами права. У той же час у ній недостатньо враховується як те, що удосконалення суб'єкта права не може здійснюватися поза процесом взаємодії з іншими суб'єктами, тобто не враховується соціально-комунікативний аспект права, так і те, що процес пізнання, оцінки і реалізації цінностей не може відбуватися поза національно-культурним контекстом буття права. Тому сучасна концепція правового ідеалу має потребу в урахуванні додаткових методологічних передумов.

Насамперед слід звернути увагу на кантівську концепцію морально-правового ідеалу, засновану на ідеї фундаментальної єдності моралі і права. Кант мислив ідеал як образно представлену «внутрішню мету», що регулює вічне прагнення людства перебороти всі протиріччя між загальним і одиничним, суспільством і індивідом[2]. Вищим моральним орієнтиром для людини як учасника історичного процесу він вважав правовпорядковане співтовариство правових держав, що забезпечує міцний мир між народами. Подібний фінальний стан історії можливий лише як віддалений, навіть такий, що лежить у нескінченності ідеалу. Разом з тим, він є внутрішньо незаперечним для морального суб'єкта і входить до структури його актуальної правосвідомості: до будь-якого суспільного конфлікту суб'єкт цей повинен ставитися так, ніби він від народження був громадянином світу і членом уже сталої правової держави.

Привабливість позиції Канта полягає в тому, що він прагне з'єднати міждержавний і навіть ширше — міжкультурний аспект людського спілкування і дискурсу з внутрішньодержавним, внутрішньокультурним аспектом на основі єдиної фігури «людини правової» як громадянина світу. Співтовариство правових держав і співтовариство правових суб'єктів може і повинне ґрунтуватися на одних і тих самих принципах справедливості і права, що зрозумілі

[1] Див.: *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. – С. 280–282.

[2] Див.: Современный философский словарь / Под общ. ред. В. Е. Кемерова. – Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск, 1998. – С. 304.

будь-якому суб'єкту, здатному до самостійних суджень, учаснику правового дискурсу.

Дані методологічні передумови дозволяють запропонувати й обґрунтувати концепт «правове суспільство» як соціально-правовий ідеал в умовах посттоталітарних трансформацій.

Слід зазначити, що проблема соціально-правового ідеалу в специфічній постановці проблеми прогресу в праві і правових орієнтирах історичного прогресу в сучасній «пострадянській» теоретико-правовій літературі ставилася В. С. Нерсесянцем[1]. У межах своєї концепції автор розглядає історично різні втілення принципу права — формальної рівності суб'єктів, і простежує його втілення в якомусь, на його погляд, більш досконалому ладі, що знімає протилежності капіталізму і соціалізму — цивілізмі. Основний принцип цього суспільства — невідчужуване право кожного на цивільну власність. Ідея цивілізму, на думку відомого російського вченого, має регулятивний потенціал як для соціалізму, так і для капіталізму, тобто є правовим ідеалом, який він у дусі неокантіанства цілком ототожнює із суспільним ідеалом, мислячи тотожність історичного прогресу і правового прогресу. Іншим недоліком методологічного характеру, властивим цій концепції, є надання новому стану суспільства конкретних рис визначеного етапу, стадії в розвитку суспільства. У цьому відношенні концепція «правового суспільства» намагається перебороти визначені недоліки хоча б у тому, що не ставить питання про конкретні риси бажаного суспільного устрою.

Що ж являє собою «правове суспільство»? Під правовим суспільством слід розуміти суспільство, що само регулюється, у якому обмеженням свободи одного суб'єкта є лише така ж рівна свобода іншого суб'єкта, або таке суспільство, у якому затверджений принцип панування права. Поняття «панування права» є близьким за значенням до поняття «верховенство права» і «правління права». Його вживання пояснюється тим, що саме він застосовувався у вітчизняній дореволюційній філософії права, зокрема, Б. О. Кистяківським. Сучасну юридичну інтерпретацію цього поняття пропонує В. О. Четвернін: «Панування права, — пише він,— припускає такий механізм регулювання, при якому позитивна соціальна активність не обмежується твердими рамками імперативних норм і конкретно регламентується переважно договором, сторони яко-

[1] Див.: *Нерсесянц В. С.* Наш путь к праву. – М.: Российское право, 1993; *Його ж.* Прогресс в праве (исторический опыт и перспективы) // Теория права и государства. – М.: Юридическая литература, 1995. – С. 267–317.

го самостійно визначають його зміст у рамках свободи вибору, що випливає з закону»[1]. Автор формулює також основні принципи взаємин суб'єктів у правовому суспільстві: «У правовому, саморегульованому суспільстві і правовій державі фізичні і юридичні особи у відносинах соціального обміну вільні робити усе, що не заборонено правом; коли ж вони виступають у ролі підлеглих суб'єктів владно-наказових відносин, вони вільні від втручання в їхню діяльність з боку вищестоящих суб'єктів за межами дозволеного втручання і мають у своєму розпорядженні гарантії проти такого втручання»[2]. Правове суспільство виступає як таке гіпотетико-ідеальний стан, що є альтернативним як стану твердої упорядкованості і домінування політичного панування (при реальній відсутності порядку), так і стану аномії, тобто дезорганізації, розпаду і вседозволеності.

Звичайно як ідеал[3] в умовах демократичних трансформацій розглядається правова держава[4]. Таке рішення хоча і є вірним, власне кажучи, але недостатнім. Ідея правової держави є ідеєю обмеження державної влади людиною, її невід'ємними правами і нормативно-інституціональним гарантуванням цих прав. Однак для того, щоб щось гарантувати, воно повинно вже існувати як певна реальність (нехай і суб'єктивно-вольова). Це значить, що право як форма відносин між людьми повинно знайти своє здійснення за межами держави, у сфері громадянського суспільства і визнаватися як цінність якщо не всіма і кожним, то принаймні більшістю.

Далі, такий підхід концентрується лише на інституціональному аспекті вирішення проблеми, залишаючи поза належною увагою аспект особистісний, суб'єктивний. Але ж у вирішенні дилеми класичної філософії права: з чого слід починати удосконалення суспільства — з людей або установ, акцент повинний робитися на їх взаємодоповнюваності при певному пріоритеті духовно-особистісного начала.

Нарешті, поняття «правове суспільство» краще, ніж «правова держава» передає зміст англійського поняття «rule of law» («прав-

---

[1] *Четвернин В. А.* Демократическое конституционное государство: введение в теорию.– М.: ИГПАН, 1993. – С. 68.

[2] Там само. – С. 68–69.

[3] В аспекті визначення політико-правового ідеалу слід також, на наш погляд, інтерпретувати ст. 1 Конституції України: «Україна є...демократична, соціальна, правова держава».

[4] Див.: *Рабінович П.* Загальна концепція правової реформи в Україні... – С. 23.

ління» або «верховенство права»), що як принцип конституційного ладу означає пріоритет права над політичною владою, рівність усіх (у тому числі і влади) перед законом і судом, а також дотримання фундаментальних (або природних) прав людини[1].

Отже, повинно йтися про формування, а точніше, про становлення саме правового суспільства як такого, у якому усі підкоряються праву, але не заради самого підпорядкування, а заради можливості виражати свої думки, приймати власні рішення, почувати себе самостійним і незалежним від волі «можновладців».

Ідея правового суспільства є логічним завершенням концепції правової реальності. У такому суспільстві правова реальність одержує своє адекватне соціально-предметне втілення. Тому образ такого суспільства може бути представлений шляхом відтворення основних моментів цієї концепції[2].

Поняття правової реальності було введено, виходячи з досвіду осмислення права, який виявляв, що при спробі відповіді на фундаментальне питання філософії права і юриспруденції в цілому «що таке право?» ми не можемо обмежитися твердженням про його локалізацію винятково в нормах і інститутах або в якійсь іншій сфері. Право — це багатогранний феномен, цілий світ, особлива реальність. Поняття правової реальності наголошує на динаміці всіх елементів права в їхньому зв'язку з життям як метасферою права. При цьому найважливішу роль у механізмі функціонування цієї реальності відіграє людська суб'єктивність (єдність здібностей, свідомості і діяльності). Концепція правової реальності дозволяє представити право як певний спосіб буття людини, динамічне утворення, яке постійно відтворюється в процесі розв'язання як внутрішніх протиріч права, так і протиріч права з життям (реальністю соціальною і культурною). Такий підхід дозволив розглянути право як частину людського життя і людину як основну ланку у функціонуванні правової реальності, її «таємницю» і «душу», головний нерв, носія правових змістів, творця і користувача цієї системи. Момент вирішення протиріччя права з життям обумовив необхідність звернення до концепту «правове суспільство» як соціально-предметного втілення правової реальності. Це таке суспільство, в якому право проникає в усі його пори (економіку,

---

[1] Див.: *Франс А. М.*, *Гейзау А. фон*. Как совершить переход к правовому обществу? Размышления, обращенные к моим русским друзьям. – М.: Рудамино, 1997. – С. 6.

[2] Див.: *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х.: Право, 2002.

культуру, інститути держави й ін.) і виступає як необхідна умова людської взаємодії.

Яким чином можливе правове суспільство? Умови можливості такого стану суспільства є одночасно засадами правової реальності. Ці умови можна підрозділити на інституціональні і неінституціональні. До інституціональних умов належать громадянське суспільство і правова держава в їхній єдності. Інституціональне опосередкування взаємодії суб'єктів є характерною ознакою феномена права, внаслідок чого самі інститути одержали назву «порядків визнання». Право не лише є феноменологічним вираженням інституціональності громадського життя, але й виступає одним з таких інститутів, а також припускає наявність інституціонального аспекту у своїй структурі. Причому правові інститути опредмечують процеси здійснення ідеї права як у сфері держави, так і у сфері громадянського суспільства.

Хоча право як соціальний регулятор виникло давно, але повною мірою служити особі, її самореалізації воно починає лише в умовах громадянського суспільства, що формується. Тому правове суспільство може бути представлено як ідеальний тип, що розкриває певний аспект громадянського суспільства, спосіб його буття, або, говорячи словами Канта, «громадянський стан, розглянутий тільки як стан правовий». Громадянське суспільство є сферою вільної, автономної активності громадян і створених ними організацій, які у цій сфері виступають як самостійні і незалежні суб'єкти, що переслідують свої приватні цілі й інтереси. Ця саморегульована сфера спонтанності і творчого хаосу служить опорою свободи.

Можливий руйнівний потенціал боротьби різних сил громадянського суспільства блокується і спрямовується у творче русло завдяки презумпції «суспільного договору», що виражає зміст правових відносин як відносин формальної рівності, які стають формою свободи всіх членів суспільства. Саморегулювання і панування права є відповідно визначальними принципами громадянського і правового суспільства, а точніше, двох сторін цивілізованого, єдиного «правового громадянського суспільства»[1].

Сама наявність громадянського суспільства обмежує державну владу. Однак безпосередньо таке обмеження здійснюється правовими інститутами громадянського суспільства:

1) приватним (цивільним) правом, що регулює відносини між формально рівними суб'єктами, де позитивна соціальна активність

[1] Див.: *Кант И.* Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Кант И. Соч.: В 6 т. – М., 1966. – Т. 6. – С. 12.

регламентується переважно договором; тут діє аксіома панування права: «усе, що не заборонено, дозволено»; ці горизонтальні відносини координації і є правовими у власному розумінні;

2) фундаментальними невід'ємними правами людини, що безпосередньо діють у суспільстві й є обов'язковими для всіх суб'єктів не лише юридично, але й етично; громадянське суспільство, засноване на загальному характері прав людини, дає найкращу можливість усебічної реалізації, виступає найбільш міцною основою свободи;

3) незалежним і сильним правосуддям, здатним протистояти законодавчій і виконавчій владі; правосуддя в правовому суспільстві є єдиним інститутом, що володіє правомочністю на вирішення конфліктів, воно служить посередником між індивідом, що володіє «правом на примус», і державною владою, що володіє монопольним правом на застосування примусової сили.

Розвиток і зміцнення цих інститутів служить індикатором становлення правового суспільства.

Громадянське суспільство — це «суспільство, де особа є метою, принципом (а не засобом) організації суспільного виробництва, державного ладу й управління, де людина з її законними правами і свободами розглядається осереддям економічної, політичної, юридичної та інших соціальних систем, де закони держави мають бути гуманними і правовими, тобто діяти заради потреб та інтересів людини та суспільства в цілому (а не навпаки людина існуватиме заради того чи іншого юридичного акта)»[1]. «Не людина для держави, а держава для людини» — це, за словами В. М. Селіванова, один з головних принципів побудови і функціонування громадянського суспільства в Україні, який знайшов свої юридичне закріплення в Конституції України[2].

Очевидно, що без лімітованої сили держави правові відносини громадянського суспільства залежали б лише від доброї волі сторін, що вступають у них, і були б негарантовані, а значить, не були б підкріплені довірою, а отже, були б нелегітимні, як і при суперечливій довірі нелімітованій владі державного примусу. Тому правова держава як обмежене справедливе панування не є самоціллю. Воно є лише механізмом, що обслуговує потреби правового, саморегулюючого суспільства, системою формально-юридичних і інституціональних гарантій, що забезпечують умови його можливості.

[1] *Селіванов В. М.* Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – К., 2002. – С. 220.

[2] Див.: Там само.

Правовий характер суспільства виключає як домінування громадянського суспільства над державою, так і держави над суспільством і припускає їх «рівновагу» через розмежування функціональних сфер. Громадянське суспільство і правова держава є взаємопередбачаючі і взаємодоповнюючі сторони (динамічна і статична) цивілізованого, або правового, суспільства, де спонтанні і раціональні засади, свобода і порядок урівноважені і де підпорядкування універсальним нормам організовано таким чином, що не лише не придушує, а, навпаки, сприяє прояву самостійності і незалежності людини, розвитку її індивідуальності.

Неінституціональні умови можливості правового суспільства є одночасно і засадами правової реальності: методологічно-пізнавальними, онтологічно-структурними, антропологічними, ціннісно-змістовними й комунікативними.

Під методологічно-пізнавальними умовами можливості правового суспільства розуміють основні способи осмислення правової реальності і світоглядно-методологічного обґрунтування змісту права: позитивістський, об'єктивістський (об'єктоцентристський), суб'єктивістський (суб'єктоцентристський), інтерсуб'єктивний у їхній взаємній додатковості, які відбивають різні сторони правової реальності (формально-нормативну, соціальну, моральну, антропологічну). При цьому визначений пріоритет слід віддати інтерсуб'єктивному підходу, який виражає особливості сучасної методологічної парадигми взагалі і праворозуміння зокрема. Цей мотив визначає орієнтацію на вибір основних методів дослідження — екзистенційно-феноменологічного і феноменологічно-герменевтичного, які найбільшою мірою відповідають аналізу антрополого-гуманістичної й ціннісно-змістовної сторін права.

Під онтологічно-структурними умовами можливості правового суспільства розуміють врахування багатогранності правової реальності і принцип збалансованості різних її сторін. Насамперед це стосується збалансованості, або єдності, належного і сущого (нормативного і фактичного), сутності й існування (природного і позитивного права), відтворення всіх елементів «правового циклу» в процесі руху від абстрактного до конкретного (ідеї права, закону, правового життя).

Під антропологічними (суб'єктними) умовами можливості правового суспільства мається на увазі сама людина як правовий суб'єкт, тобто носій прав і обов'язків, а також спроможність до визнання як правової здатності, що робить можливим ставлення до іншої людині як істоти вільної і рівної в цій свободі. Визнання ле-

жить в основі обґрунтування правопорядку в цілому і прав людини зокрема. Таким суб'єктом, на існування якого орієнтується право, є автономна і відповідальна особа. Саме особа, що здійснює своє право на самореалізацію, виступає основною умовою існування як громадянського суспільства, так і правової держави. Як суб'єкт правового суспільства вона «одягнена в мундир громадянина». Громадянин, на відміну від просто підданого, має можливість і здатність вільного вираження власної волі. Громадянин має гідність і мужність, готовність стати на захист цінностей вільного суспільства. Він наділений громадською відповідальністю, і його правосвідомість принципово відрізняється від законослухняної свідомості члена неправового суспільства.

У своїй статті «На захист права», опублікованій у збірці «Віхи», Б. О. Кістяківський звернув увагу на необхідність висування ідеалу правової особи[1]. І хоча, за оцінкою Б. О. Кістяківського, обидві сторони цього ідеалу — особи, яка дисциплінована правом і стійким правопорядком, і особи, яка наділена всіма правами і вільно користується ними, є чужими свідомості нашої інтелігенції[2], сам ідеал правової особи, безумовно є найважливішою складовою частиною ідеалу правового суспільства.

Під ціннісно-змістовними (суб'єктивними) умовами можливості правового суспільства маються на увазі очевидні структури правосвідомості як смислового вираження права, установки правосвідомості, що дозволяють судити про наявність або відсутність у суспільстві права. Вищим смисловим вираженням права є визнання автономії кожного члена суспільства, його незалежності або, за словами Канта, «здатності бути паном собі самому». Автономія особи є етичним корелятом прав людини. Завдяки поняттю автономії правосвідомість несе антипатерналістський заряд. Якщо в умовах усталеного правового суспільства зміст права виражає себе мов би автоматично і немає необхідності моральної участі індивіда в правових нормах, то в умовах правового суспільства, що встановлюється, ригористичне слідування установкам правової свідомості є моральним обов'язком будь-якої відповідальної людини (повага чужого права і відстоювання власного, слідування заборонам, які універсалізуються, сумлінне дотримання угод, громадянська чесність результуються в презумпції «взаємного визнання» як вираженні сутності справедливості і права. В емпіричному вираженні ця

[1] Див.: *Кистяковский Б. А.* В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. Из глубины. – М.: Пресса, 1991. – С. 128.

[2] Див.: Там само.

смислова реальність дає правові відносини. Тому відповідність установкам правосвідомості і є шлях у складному і суперечливому процесі становлення правового суспільства в Україні.

Основною правовою цінністю є справедливість, що може розумітися як прагнення діяти відповідно до прав і обов'язків, відплачуючи кожному своє і забезпечуючи умови для реалізації здібностей кожного. Універсальне прагнення до справедливості і готовність багатьох людей пожертвувати собою в ім'я справедливості вказує на те, що вона, подібно до свободи, має метафізичний вимір, що виходить за межі нашої повсякденності, у якому справедливість відкривається у своєму абсолютному аспекті. Справедливість (також і у формі правосуддя) є визначною цінністю людського спільного життя, критерієм для всіх соціальних, правових і політичних цінностей. Від здійснення справедливості багато в чому залежить усе громадське життя людства. Перефразування відомого латинського виразу розкриває нам власне правовий зміст справедливості: «Хай здійсниться справедливість, щоб не загинув світ!». Справедливість має пріоритет і в питаннях забезпечення ефективності правових інститутів, і в механізмі вирішення правових конфліктів, і у вирішенні проблеми співвідношення міжнародного і національного права. Правове суспільство саме і є здійсненням ідеї справедливості, справедливим суспільством.

Комунікативні умови можливості правового суспільства забезпечують з'єднання неінституціональних та інституціональних аспектів правового суспільства і дозволяють побудувати юридичний простір. Цей аспект виражається поняттям суспільного простору дискусії, що було розроблено у філософії Х. Арендт і Ю. Хабермаса і було уведено для позначення проміжної сфери між громадянським суспільством і державою, у якій у процесі дискусії, обговоренні предметів, що становлять загальний інтерес для окремих індивідуумів, формується суспільна думка. У просторі публічності як просторі правового дискурсу здійснюється відповідальність, реалізуються права й обов'язки, забезпечується легітимація держави і права, а також перехід від здібностей до їхньої реалізації. В описах Ю. Хабермасом простору публічності вимальовується образ правового суспільства, що виражає ідею безперервного створення: нормативні умови правових відносин безупинно і щоразу заново породжуються у дискурсі громадськості.

Перетворення очевидних структур правосвідомості (правових змістів) в установки індивідуальної свідомості і, більше того, правовий етос, є шлях трансформації концепції правової реальності в

особисту реальність, внутрішній досвід права, коли буття у світі права стає способом індивідуального буття людини. Якщо людина подужає «зміст права», тоді вся складна система правової символіки (предметний світ права) виявиться не «книгою за сімома печатками», а путівником по лабіринтах права.

При цьому повинно усвідомлюватися, що навіть самий досконалий стан права як лише однієї сторони громадського життя не призведе до досконалого стану всього громадського життя, стану «земного раю». Роль права в житті людини скоріше аналогічна ролі страховки в альпіністів, що аж ніяк не піднімає людину нагору, тобто не є чинником її «удосконалення», але вона і не дає упасти їй вниз і тим самим робить свій внесок у його «сходження до реалізації здібностей». Право не гарантує успіху сходження, але воно страхує від невдач (у разі дотримання основних правил — єдиних для всіх «заборон, які універсалізуються»). Тим самим воно нічого не говорить про те, як треба йти нагору, куди поставити ногу тощо, це справа волі кожного. Але якщо в суспільстві є право, то людина вже не опиниться на дні прірви не з власної провини. І якщо «чудо перетворення» в соціально-онтологічному плані, тобто в масштабах соціуму як досконалий стан (емпіричне здійснення ідеалу) виявляється неможливим (а ця заборона в гуманітарному пізнанні аналогічна забороні на виробництво вічного двигуна), то в плані індивідуально-екзистенціальному такий морально-метафізичний акт, як «перетворення», «друге народження», просто необхідний, щоб прийняти етику «категоричного імператива» як умови можливості правосвідомості, світу права в цілому. Такий акт містить і момент «покаяння» як зароку назавжди порвати з неправовими установками власної свідомості, орієнтованими на утилітарне пристосовництво до обставин.

Слід наголосити, що за поняттям «правове суспільство» не стоїть якась емпірична реальність, досяжна у якійсь термін, хоча презумпція досяжності — необхідна умова функціонування правового ідеалу. Воно являє собою регулятивну ідею, що як якась мета організує нашу ситуацію, надає усвідомленість навіть там, де зміст поки що є невловимим.

Таким чином, концепт «правове суспільство» у єдності його інституціональних і неінституціональних аспектів виступає як ціннісний орієнтир реформування посттоталітарної правової системи, тобто саморегулююче суспільство, у якому затверджено принцип верховенства права. Як вираження суспільного ідеалу в умовах посттоталітарних трансформацій, яке сприймається як регулятив-

на ідея, це поняття дозволяє виразити специфіку процесів, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, більш повно й адекватно, ніж поняття «правової держави». Концепція «правового суспільства» не ставить питання про конкретні риси бажаного суспільного устрою, знімаючи тим самим споконвічне питання нашого політичного і правового менталітету: «А яке суспільство ми будуємо?». Якими б не були конкретні риси співтовариства, що формується, важливо лише те, що в ньому втілювався б принцип автономії особи і знайшли би вираження правові змісти. Аналіз складного і суперечливого процесу становлення правового суспільства в Україні є важливим завданням подальших філософсько-правових досліджень.

§ 4. Філософські проблеми правотворчості в перехідних суспільствах

Сьогодні Україна несе на своїх плечах важкий тягар реформування. З чим це пов'язано, чому так відбувається і що чекає нас попереду — питання, які вимагають глибокого аналізу.

Розглядаючи цю проблему в сучасних умовах, необхідно врахувати історичну фабулу розвитку ідеї формування правової держави в Україні й спроби її практичного здійснення. Саме на базі історичного досвіду можливо висвітити основні закономірності правотворчого процесу в перехідних умовах.

Змінювалися епохи, на зміну одним державам приходили інші, але незмінною залишалася мета: забезпечення порядку, розвитку різних процесів у суспільстві в рамках правових норм. Стабільність суспільства — гарантія його процвітання, і відповідно забезпечення цієї стабільності — основна мета держави. Як зазначав Томас Гоббс: «Тільки в державі існує загальний масштаб для виміру чеснот і вад, таким масштабом можуть служити лише закони кожної держави»[1].

Відомо, що перехідні (трансформаційні, кризові) періоди в житті суспільства здатні викликати переоцінку колишніх і бурхливий розквіт нових, у тому числі й правових, ідей. Кризи є особливо хворобливими для тих галузей знань, що вивчають стабільні, стійкі явища й процеси. До таких галузей знань можна віднести й міждисциплінарний блок, що займається проблемами права й влади в соціальних системах.

[1] *Гоббс Т., Левиафан.* Мир философии: Книга для чтения: В 2 ч. – М.: Политиздат, 1991. – Ч. 2.: Человек. Общество. Культура. – С. 175.

Правові системи за своєю природою є малорухомими, вони змінюються «стрибками», інколи випереджаючи події, але здебільшого, відстаючи від поточного життя[1]. Такі періоди «правового безвладдя» є вкрай хворобливими для суспільства й держави. Наочним прикладом є ситуація, що склалася на правовій арені в нашій країні. Спроби стабілізувати вкрай небезпечну ситуацію шляхом проголошення правової держави, хвилею нового законодавства, що заповнює правові прогалини, які утворилися, виявилися марними. Створилася парадоксальна ситуація: проголосивши розбудову правової держави, ми не створили умов для стабільного розвитку суспільних процесів, для встановлення режиму законності. Але ж правова держава — це такий тип держави, у якій наявний реальний поділ влади з ефективною взаємодією гілок влади і взаємним контролем, з розвиненим соціальним контролем політики й влади.

Зараз, коли політичні й економічні реформи, які проводяться в Україні, зажадали реального законодавчого забезпечення, як ніколи стає ясно, наскільки важливим є сам процес правотворчості, вироблення первісної концепції майбутнього нормативно-правового акта, складання й обговорення законопроекту, урахування думок та інтересів різних соціальних груп, співвідношення з іншими нормативними актами, здатність майбутнього закону «вписатися» у вже існуючу правову систему, адаптуватися в умовах трансформаційної динаміки, наявність економічних основ його існування й реального застосування.

«Право, — як справедливо вважає В. Кудрявцев, — створюється державою, яка, разом з тим, повинна бути ним зв'язана»[2]. Процес створення правових норм починається з виникнення об'єктивних суспільних закономірностей, що вимагають правового регулювання, проходить через інститути суспільства й держави, реалізується законодавчою, виконавчою й судовою владою у властивих їм формах. Але процес створення правових норм не може бути довільним, суб'єктивним, він базується на конституційно й нормативно прийнятих і закріплених правилах, яких держава зобов'язана дотриму-

[1] Див., напр.: *Ониськів М.* Глобалізація і правотворення // Право України. – 2002. – № 9. – С. 10–14; Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; За ред. акад. НАН України В. Я. Тація, акад. АПрН України Ю. М. Тодики. – Х.: Право, 2003; *Стовба О. В.* Трансформація поняття правотворчість у посттоталітарних суспільствах // Проблеми законності: Респ. міжвід. наук. зб. – 2003. – Вип. 62. – С. 178–184.

[2] *Кудрявцев В. Н.* О правопонимании и законности // Государство и право – 1994. – № 3. – С. 4

ватися. Вона (держава) зв'язана власною правовою системою і ця залежність закріплена в Основному Законі держави. Відступаючи від принципу законності або створюючи закони, нездатні прижитися в суспільстві, такі, що суперечать один одному і суспільній системі в цілому, державна влада послабляє свій авторитет, знижує ступінь суспільної довіри.

Перехідна соціальна реальність свідчить, наскільки широким є коло питань, неврегульованих правом, без яких неможливо реалізувати економічні й соціальні програми, висунуті життям. Йдеться не лише про відновлення, поліпшення законодавства, але й про формування багатьох принципово нових правових інститутів, що відповідають новим економічним умовам, критеріям правової держави[1].

Процес правотворчості в перехідних суспільствах проходить у складній і неоднозначній обстановці. Зростає озлоблення і взаємне відчуження людей, міжетнічні (міжнаціональні) протиріччя й конфлікти, зростає злочинність, рвуться господарські зв'язки. Усе це відбувається на тлі економічної й фінансової кризи. Курс на прискорення реформ змушує законодавця прагнути до швидкого охоплення правових норм, регулювання нових суспільних відносин. Це позначається на якості законів, їхній системності, стабільності правової системи, рівні правової захищеності громадян.

У сучасних умовах соціального буття перехідних соціальних систем особливо актуалізується необхідність, не зупиняючись на суто процесуальних аспектах розробки й прийняття закону, зосередитися на теоретичних проблемах правотворчості, показати її як процес комплексної творчості, що будується на певних принципах і має чіткі філософсько-логічні основи. Особливо важливо сьогодні не просто описати процес проходження нормативно-правового акта через усі стадії його створення, а виявити наукові основи цієї діяльності: це питання необхідності правового регулювання суспільних відносин і адекватного відбиття нормативно-правових потреб, питання наукового планування законодавчої роботи й прогнозування наслідків прийняття закону, питання наукової експертизи проектів законів і їхньої модальної збалансованості, а також герменевтичні проблеми мови законодавства й створення єдиного термінологічного словника тощо.

---

[1] Див, напр.: Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; За ред. акад. НАН України В. Я. Тація, акад. АПрН України Ю. М. Тодики. – Х.: Право, 2003.

Проблема правотворчості й механізму забезпечення реалізації закону як ніколи актуальна саме в перехідних умовах, коли перед державою постає завдання зміцнення її правової основи. Некомпетентність, поспіх законодавця, ігнорування наукових основ правотворчої роботи можуть негативно позначитися (і позначаються на практиці вже сьогодні) на всій правовій системі.

Однією з найважливіших умов удосконалення законодавства є вироблення на рівні філософсько-правового узагальнення й оволодіння системою певних вимог, пропонованих до процесу створення законів і підзаконних актів. Ці вимоги, вироблені протягом століть різними державами, концентровано формулюються в галузь знання, яка має назву законодавчої техніки. Ця галузь знань докладно розроблена в багатьох цивілізованих країнах, відображена в літературі[1], що докладно описує, як слід «творити закони», яким вимогам вони повинні відповідати, починаючи з мови закону до його добірності, краси і навіть поетичності.

На жаль, у нечисленній вітчизняній літературі ця проблема не знайшла належного відображення. Фахівцями в галузі як філософії права, так і прикладної юриспруденції явно недостатньо уваги приділяється цій галузі теорії й практики правотворчості. Більше того, у юридичних вузах країни дисципліна «законодавча техніка» або не викладається зовсім, або розглядається одним з розділів інших дисциплін.

Чи не цим пояснюється та сумна обставина, що наше законодавство страждає безліччю недоліків технічного характеру, особливо стосовно тих законів та інших нормативно-правових актів, які прийняті в останнє десятиліття. І цілком виправданим є припущення про те, що ця обставина (у числі інших) стала однією з причин недосконалості чинного законодавства, яка прогресує в суспільстві, правового нігілізму, що склався в масовій свідомості, враження про необов'язковість виконання закону, про можливість безкарного його порушення, про припустимість «боротьби законів» і використання «телефонного права» тощо. Некомпетентність і легковажність, з якими деякі посадові особи беруться за складну, тонку й відповідальну справу — правотворчість, обертаються в результаті не лише недосконалістю законодавства, але нерідко і трагічними наслідками для суспільства, його формувань і окремих членів.

[1] Див.: *Нагребельний В. П.* Законодавча техніка та ефективність право творення в Україні // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 3. – С. 3–7.

У сучасному суспільстві люди і різного роду їхні об'єднання постійно стикаються з правилами (нормами), зафіксованими в законах і підзаконних актах — з їхніми вимогами, заборонами й дозволами, з необхідністю їхнього дотримання, виконання і застосування, з тими наслідками, що настають при їх порушенні. Кожна держава встановлює в суспільних відносинах певний порядок, який за допомогою законодавства і законності формулює їх у правових нормах, забезпечує, охороняє і захищає. Законодавство охоплює більшість сфер людської життєдіяльності, розширює межі свого регулюючого впливу на суспільні відносини по мірі ускладнення соціального буття, безпосередньо супроводжуючи людей у їхньому спілкуванні один з одним.

Значна роль законодавства в житті особистості й суспільства припускає знання, насамперед, того, яким чином воно створюється, формується й розвивається, у чому суть правотворчості. Без такого знання виключається скільки-небудь успішна діяльність стосовно створення законів і підзаконних актів, покликаних служити завданням забезпечення свободи особи й прогресу суспільства.

Правотворчість, як відомо, є формою здійснення функцій держави, яка полягає у встановленні, змінах чи скасуванні правових норм. Ці норми знаходять своє закріплення і зовнішнє вираження в юридичних нормах або джерелах права[1]. Правотворчий процес пов'язаний з законотворчою та правозастосовчою діяльністю.

Законотворчість (як складова правотворчості), як і будь-яка творчість, передбачає в законодавців не лише загальну культуру, але вимагає від них спеціальних знань, певних навичок оволодіння мистецтвом формування й формулювання законодавчих актів. Ці знання у світовій юридичній теорії й практиці називаються законодавчою технікою, яка являє собою певну систему вимог при створенні нормативно-правових правил, законів і підзаконних актів, їхній систематизації.

Успішна діяльність стосовно створення законів (інших правових нормативних актів) залежить, насамперед, від правової культури законодавця, його справді творчого ставлення до своєї місії, від володіння юридичною наукою і прийомами законодавчої техніки. У перехідному суспільстві вимоги до правової культури законодавця істотно зростають, оскільки будь-яка флуктуація у сфері правотворчості в умовах соціальних трансформацій здатна викликати дуже

[1] Див.: *Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю.* Юридическая энциклопедия / Под ред. М. Ю. Тихомирова. – М.: Издательство г-на Тихомирова М. Ю., 1998. – С. 347.

серйозні наслідки державних масштабів. Суть правової культури законодавця, як складової частини загальної культури, полягає у способі мислення і відповідній дії, заснованій на визнанні й пізнанні загальнолюдських цінностей права, вимог законності й режиму правопорядку, відповідно до яких здійснюються законотворча діяльність і правореалізуюча практика.

Правова культура законодавця тисячами ниток пов'язана із загальною культурою. Її могутній сприятливий вплив на правову свідомість, мислення, світогляд, чинні закони, ціннісні правові установки безпосередньо (або опосередковано) визначають характер законодавства, що відповідає історичному й національному духу народу, його сподіванням, потребам і інтересам. Разом з тим, правова культура законодавця має зворотний вплив на загальну культуру, захищає й створює умови її вільного розвитку шляхом вироблення прогресивних законів, встановлення режиму правової стабільності, послідовного втілення в життя вимог законності й встановлення правопорядку.

У культурі законотворчості акумулюються: різнобічні знання дійсності, її історії й перспектив розвитку; спеціальні знання про право, закон і законодавчу техніку, уміле їхнє використання в практичній діяльності стосовно створення законів та їх реалізації. Оволодіння цими знаннями і їхнє використання в процесі законотворчості дозволяють створювати навіть у нестабільних і динамічних умовах перехідного суспільства науково обґрунтовані і відносно технічно відпрацьовані законодавчі акти, які повною мірою відповідають назрілим і назріваючим потребам суспільного буття, що трансформується. Отже, законодавець повинен мати всебічні й глибокі знання, постійно поповнювати їх у повсякденному спілкуванні з народом, збагачуватися його мудрістю. І для того щоб перекласти всі ці знання, народну мудрість і свій власний життєвий досвід на мову закону, йому слід опанувати майстерність законотворчості, професійно використовувати прийоми законодавчої техніки.

Динамізм економічних, політичних і соціально-культурних потреб сучасного суспільства висуває все нові й нові завдання правового опосередкування відповідних суспільних відносин. Багатогранність і глибока соціальна обумовленість цих завдань наочно виявляється вже простим перерахуванням проблем, що постають перед правотворчістю в умовах суспільств перехідного типу, а саме необхідністю:

– дослідження різних соціальних факторів, що обумовлюють потребу в нормативно-правовому регулюванні відповідних суспільних відносин в умовах їх трансформації;

– виявлення і ретельного урахування при формуванні законів динамічних інтересів різних соціальних груп, національних утворень і суспільства в цілому, їхніх особливостей, звичаїв, традицій;

– використання в процесі правотворчості відповідних досягнень науки і культури;

– проведення порівняльного аналізу законопроекту не лише з аналогічними встановленнями минулих і нині діючих законодавчих систем інших держав, але і з іншими регуляторами суспільної життєдіяльності;

– постановки в доцільних і можливих випадках спеціальних експериментів для визначення оптимального варіанта правового регулювання відповідних груп суспільних відносин у перехідних умовах і на перспективу, а також вироблення найбільш ефективної форми правового впливу на ці відносини;

– визначення зв'язку, відповідності і взаємодії законопроекту з даною правовою системою в цілому і насамперед з Конституцією;

– удосконалення й адаптації до умов перехідного суспільства організаційних форм, процедури створення закону тощо.

Настільки об'ємні і трудомісткі завдання не можуть бути успішно здійснені без філософського осмислення, творчого підходу до вирішення їх законодавцем.

Правотворчість характеризується органічною єдністю трьох його основних компонентів: пізнання, діяльності й результату, що у своїх діалектичних взаємопереходах створюють відносно закінчений цикл правотворчості, слідом за яким за висхідною лінією випливають у тій самій послідовності аналогічні цикли, що створять у своїй цілісності систему цього процесу. Насправді, для того щоб у законах адекватно відбивалися процеси, які відбуваються у суспільстві, що трансформується, необхідно постійно виявляти, вивчати і уміло використовувати об'єктивні закономірності, що спрямовують ці процеси. Саме тому передумовою створення закону є пізнання тих складних умов, факторів і обставин, суспільних відносин, що розвиваються і трансформуються, правове регулювання яких диктується вимогами суспільного прогресу. Однак обмеження правотворчості межами «чистого» пізнання, яке не переходить у «діяльну сутність», таїть у собі небезпеку обмеження його пасивною умоглядністю. За пізнанням обов'язково повинна йти діяльність. Цей перехід не є прямолінійним і одноразовим, він являє собою трудомістке багатоступінчасте розгортання і конкретизацію знання у творчості необхідних перехідному суспільству законів. Лише після того, як усвідомлені потреби і цілі правового регулю-

вання тих або інших відносин, законодавець приймає рішення про перехід від пізнання до діяльності. Настає період створення самого закону, розділений, у свою чергу, на ряд стадій, що регулюються зазвичай законом і регламентом, установленими процедурами.

Якщо пізнання в правотворчості є процесом перетворення об'єктивної дійсності на факт законодавчої свідомості й ухвалення відповідного рішення, то реалізація цього рішення стосовно створення закону являє собою зворотний процес перетворення законодавчої свідомості в об'єктивно існуючий закон. Тим самим результатом правотворчості, його продуктом, виступає закон. Але цей результат — лише проміжний, первинний результат, слідом за яким настає дія самого закону, що полягає в практичному регулюванні відповідних суспільних відносин. Вивчення чинності закону дозволяє визначити його ефективність, доцільність, наукову обґрунтованість тощо, що, у свою чергу, впливає в порядку зворотного зв'язку на правотворчий процес, дозволяє уточнити, відкоригувати, доповнити існуюче законодавство, підвищити його рівень, збагатити його практичним досвідом.

Право, як будь-яке соціальне явище, має свої функції. Породжене суспільними відносинами, тобто певними соціальними зв'язками, які за своєю природою мають елементи хаотичності, право природно виступає певним фактором стабільності. Звідси з очевидністю випливає той факт, що для нормального функціонування перехідного суспільства є необхідною наявність регулятора, який підтримував би певний порядок у розрізнених суспільних відносинах і забезпечував би їх взаємозв'язок і взаємодію. Таким регулятором, очевидно, є право. Виконуючи функцію стабілізації суспільних відносин, що трансформуються, воно в той же час виступає з'єднуючою ланкою між державою й суспільством, дозволяючи їм взаємодіяти один з одним.

Звертаючись до проблеми соціальної обумовленості правових явищ, сучасні дослідники вводять у науковий обіг поняття «факторний аналіз»; при цьому зазначається, що соціальна ефективність реалізації права залежить від повноти і точності виявлення, зміни й урахування факторів, які відбивають потреби в правовій регламентації. Це вказує на важливий взаємозв'язок, на суспільну обумовленість правових норм, первинність економічних та інших суспільних відносин у порівнянні з правовими нормами. Суспільство у певний момент свого розвитку неминуче приходить до необхідності за допомогою загального правила внести порядок і

стійкість у повторювані суспільні відносини[1]. Тут постає питання, чи усі відносини можуть бути врегульовані державою через право? Правова діяльність держави у зв'язку з цим може бути названа діяльністю, що трансформує: економічні й інші суспільні відносини вона перетворює на правові відносини, які потім фіксуються в правових нормах.

Як відомо, сфера правового регулювання — це той соціальний простір, що є підпорядкованим дії права (сфера можливого (потенційного) регулювання, сфера необхідного регулювання, сфера законодавчого регулювання, сфера правореалізуючого регулювання). Межі державного впливу в цьому разі можуть бути розглянуті з двох сторін: його можливості і його необхідності. Верхня межа правового регулювання суспільних відносин є межею можливого. Відносини, що знаходяться за ним, знаходяться поза досяжністю державної влади і регулюються іншими, неправовими нормами (природні фактори, закономірності суспільного розвитку, рівень економіки тощо). Нижня межа (необхідність втручання) визначається важливістю для держави тих або інших суспільних відносин. Ця межа, особливо в умовах перехідних суспільств, є найбільш хиткою. Існує безліч суспільних відносин, ефективність яких підтримується шляхом саморегуляції, за допомогою взаємодії норм моралі, звичаїв та інших неправових регуляторів. Слід мати на увазі, що порушення державою меж правового регулювання призводить у результаті до порушення еквівалентного характеру відносин, рівності їхніх учасників.

Ведучи мову про законотворчу діяльність держави в трансформаційних умовах, слід звернути увагу на те, що вона, як уже зазначалося, є частиною більш загального процесу правотворчості. Характеризуючи цей процес, необхідно зазначити, що є насамперед переклад об'єктивних законів суспільного розвитку на мову рішень, оформлений у відповідну юридичну форму. «Звичайно сформована в житті норма реальної поведінки передує правовим розпорядженням. У законі часто закріплюється те, — пише В. Кудрявцев, — що вже виправдало себе на практиці, сформувалося як оптимальна форма поведінки»[2].

---

[1] Див.: *Дзьобань О. П.* Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект) // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 10. – С. 65–74.

[2] *Кудрявцев В. Н.* Правомерное поведение: норма и патология. – М.: Наука, 1982. – С. 287.

Правотворчість — складне соціальне явище, яке має управлінську природу. Це одна з форм державного управління суспільством. Як будь-який соціальний процес — це свідома, цілеспрямована діяльність, здійснювана через право і правові норми. Ведучи мову про правотворчість як про явище соціальне і юридичне, не можна його обмежувати лише виданням нормативних актів. Воно охоплює більш широке коло процесів: підготовка нормативного акта, виявлення потреб у правовому регулюванні тих чи інших правотворчих суспільних відносин, напрямок і характер регулювання.

Існують і особливо актуалізуються в перехідному суспільстві фактори, що впливають на формування права і які знаходяться поза кожним окремим законом і передують йому. Існує певне джерело, що лежить поза понятійним правом, як сукупність факторів, які, будучи зовнішніми стосовно правової діяльності, орієнтують, не обмежуючи діяльності законодавця певними рамками, додають їй наукового характеру. «Комплексний підхід до правотворчості вимагає розвитку реальних зв'язків між різними явищами, які беруть участь у формуванні права, що здійснюють перехід від матеріальних факторів до свідомості і від неї — до правових норм»[1], — справедливо зазначає О. Нашиц. Правотворчість — основна, початкова ланка механізму правового регулювання. У перехідному суспільстві вона починається тоді, коли необхідність нововведень уже назріла і їхній напрямок уже визначений суспільним розвитком. На цьому етапі в процес правотворчості повинні вступати компетентні державні органи. Відповідно до традиційної точки зору правотворчість — це діяльність держави, спрямована на створення юридичних норм. Р. Лукич визначає правотворчість як «комплексну діяльність, що складається з операцій, які є різновидом розумової діяльності, і кожна з яких, виконується різними способами й методами»[2]. У цьому разі правотворчість тлумачиться як юридично неформалізована діяльність людського розуму, оскільки вона так чи інакше спрямована на створення юридичних законів. За визначенням О. С. Піголкіна, правотворчий процес являє собою «порядок здійснення юридично значущих дій з підготовки, прийняття й опублікування нормативного акта, які процесуально оформлені, юридично опосередковані, мають офіційний характер»[3].

---

[1] *Нашиц А.* Правотворчество. Теория и законодательная техника. – М.: Прогресс, 1974. – С. 256.

[2] *Лукич Р.* Методология права. – М.: Прогресс, 1981. – С. 215.

[3] *Пиголкин А. С.* Процессуальные формы правотворчества / Под ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенева. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 85.

На підставі цього здійснимо проекцію вищевикладеного на розуміння правотворчості в умовах трансформації суспільства. На наш погляд, це організаційно оформлена діяльність держави стосовно зведення державної волі в закон шляхом виявлення потреб (наявних, сталих і динамічних, перспективних) у нормативно-правовому регулюванні суспільних відносин і створення відповідно до цих потреб нових правових норм, заміна і скасування діючих.

Становлення правової системи — це тривалий процес, що відбувається поступово, тобто через створення окремих нормативних актів. Нормативний акт є тут завершальною ланкою і безпосереднім результатом правотворчої діяльності. Відповідно правотворчий процес є порядок послідовних операцій, у результаті яких у споруджувану правову систему вливається новий елемент, що регулює окремий аспект буття перехідного суспільства.

Як будь-яка процесуальна діяльність, правотворчість являє собою офіційний порядок здійснення юридично значущих дій. Відповідно у перехідних умовах виникає ряд взаємозалежних і найчастіше суперечливих взаємин, наприклад, правовідносини з приводу підготовки й прийняття нормативного акта, тобто відповідні права й обов'язки. Сюди слід віднести колізії відносно обов'язку підготувати й обговорити законопроект, права внести його на розгляд правотворчого органу, права цього органу розглянути проект і винести по ньому рішення тощо. Протиріччя, що виникли, в правовідносинах мають як державно-правовий (протиріччя в реалізації законодавчої ініціативи, прийняття закону тощо), так і адміністративно-правовий характер (невідповідність доручень підлеглим органам відносно підготовки законопроектів, невідповідність компетентності підлеглих органів об'єктивним потребам правотворчості тощо).

Як і будь-яка процесуальна діяльність, правотворчість виникає лише за наявності певного юридичного факту. Підставою виникнення правотворчого процесу, як відомо, є ухвалення офіційного рішення про підготовку проекту нормативного акта. Хоч би в якій формі це рішення виражалося, воно є юридичним актом, що створює права й обов'язки. В умовах перехідного суспільства необхідно по можливості відмежувати дії, що передують правотворчій діяльності, від процесуального початку цієї діяльності, оскільки матеріали преси (найчастіше суперечливі), висловлювання політичних діячів і науковців, пропозиції державних і громадських організацій про удосконалення законодавства ще не свідчать про початок правотворчого процесу. Подібні пропозиції слід вважати соціально-політичними передумовами й підставами правотворчої діяльності.

Цілком очевидно, що в більшості сучасних (у будь-якому разі європейських) держав перехідного типу зазнали краху обмеження політичних свобод і цензура преси. У колишньому вигляді вони навряд чи коли-небудь відродяться. Однак право й правосуддя не посіли як в Україні, так і в інших державах належного місця. Система поділу влади, закріплена Конституцією України, проходить важко. Виявилося, що поділити владу — ще не достатньо, необхідно забезпечити співробітництво і взаємодію гілок влади між собою на основі закону; на практиці ж ми бачимо частіше їх суперництво і навіть протиборство. У прогресуючій паперовій купі тонуть дійсно серйозні законопроекти, необхідні для становлення сучасної правової системи.

Якої-небудь концепції розвитку законодавства в умовах перехідного суспільства зараз немає. Воно розвивається методом спроб і помилок, а також за рахунок механічного копіювання західних зразків. Ясно, що рух цим шляхом має свої межі і рано або пізно постане питання: яку правову систему ми хочемо в себе мати. Ситуація значно б покращилася, якщо б:

1. Уряд не критикував і не гальмував законодавчого процесу, а концентрував свою увагу на якісній підготовці законопроектів.

2. Відсоток технічного браку був істотно скорочений за рахунок більш якісної роботи комітетів, комісій і служб парламенту тощо[1].

3. Процес правотворчості розвивався синхронно з розвитком мови законодавства. Тут йдеться про те, що на тлі численних втрат, що переживає наше суспільство, на жаль, деградує й наша українська мова. Адже мова законодавства має відрізнятися особливим функціональним стилем, надзвичайною чистотою мови, найвищими лінгвістичними стандартами. Зараз, коли за еталон права беруть західні зразки, коли в депутати обираються люди без вищої освіти, а іноді — раніше засуджені, важко зберегти історично сформовану культуру української мови. Як справедливо вважає М. Карпенко, положення і розвиток мови у суспільстві є продуктом політичних, правових, економічних, культурних та інших процесів і водночас мова є фактором консолідації держави і відповідно одним з ефективних чинників державотворення (у тому числі й правотворчості)[2].

---

[1] У сучасних українських законодавців часто бракує часу і сил, щоб поцікавитися, чи є в наявності матеріальна база для реалізації закону, чи прийнятий пакет підзаконних актів, чи скасовані нормативні акти, що протирічить даному закону, а без відповіді на ці та багато інших аналогічних питань неможливо оцінити реальне значення прийнятого закону, його соціально-правовий ефект.

[2] Див.: *Карпенко М. М.* Мовний фактор у формуванні ідеології державотворення // Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2002. – С. 125–133.

Типовою підставою відхилення законів є їхня суперечливість Конституції, системі чинного законодавства. Нерідко прийняті закони порушують права і свободи громадян, обмежують права регіонів і місцевих структур. Реалізація багатьох законів неможлива через відсутність фінансових гарантій. Є факти прийняття законів, які прямо суперечать діючому державному бюджету. Як і раніше чимале число законів відбиває вузькогалузеві або корпоративні інтереси. Таким чином, наявне зниження рівня законотворчої діяльності, що гальмує проведення економічної і соціальної реформ, вирішення проблем державного будівництва, реалізацію основних напрямків внутрішньої і зовнішньої політики.

Видається, що найбільш вдалими для умов суспільства, що трансформується, є широке розуміння правотворчості, тобто включення в цей процес діяльності з підготовки й обговорення проектів нормативних актів, у якій беруть участь інші державні органи, громадські організації, широкі кола громадськості. На підставі такого розуміння найбільш адекватною і розгорнутою є класифікація стадій правотворчого процесу, що виокремлює стадії двох основних етапів правотворчості.

Перший — попереднє формування державної волі, що зовні виражається в складанні проекту нормативного акта. Ця ситуація має підготовчий характер і складається з дій, які безпосередньо не породжують правових норм. Вона створює основу для наступних стадій, будучи передумовою прийняття акта. Тут можна вирізнити ряд самостійних етапів: ухвалення рішення про розробку проекту акта, підготовка проекту, його обговорення, узгодження і доробка.

Другий — офіційне зведення державної волі в норму права, тобто видання нормативного акта. На цьому етапі правотворчого процесу вирішальне значення має діяльність самого правотворчого органу. Сюди ми відносимо внесення проекту на обговорення правотворчого органу, безпосереднє обговорення проекту, прийняття нормативного акта і його опублікування.

Перераховані стадії властиві всім видам правотворчості, однак найбільш повно вони виявляються при виданні законів вищим законодавчим органом держави. Ця діяльність найбільш повно моделює правотворчий процес у перехідному суспільстві, і хотілося б зупинитися докладніше на ній з точки зору стадійності, як одного з видів правотворчості.

Правотворчий і законотворчий процеси, як зазначалося, співвідносяться як загальне й особливе. Але, пам'ятаючи про те, що закони займають у правовій системі особливе положення, ми вио-

кремлюємо в законотворчому процесі ряд характерних ознак. Саму процедуру прийняття законів регулюють правила, закріплені конституційно.

Слід розглянути кожну стадію законотворчого процесу докладніше.

Отже, першим етапом законотворчого процесу є підготовка проекту закону. Це, як видається, найбільш складний і відповідальний момент створення правового акта. Як уже говорилося, потреба в регулюванні суспільних відносин може виникнути з появою нових або істотною зміною старих суспільних відносин, що може бути пояснено мінливою соціально-економічною ситуацією в державі перехідного типу.

Як відомо, воля законодавця, хоч би як широко тлумачилося це поняття, формується під впливом об'єктивних закономірностей. Тому «усвідомлення об'єктивної необхідності того або іншого явища або процесу, його оцінювання суспільною свідомістю, співвіднесення з віддаленими і близькими цілями, виявлення можливості впливу права на прояв об'єктивних законів, застосування відповідних правових форм для реалізації прийнятого рішення — усе це основні етапи прийняття правотворчого рішення»[1].

Ухвалення рішення про підготовку законопроекту знаменує собою початок законотворчого процесу. З прийняттям такого рішення визначається тема майбутнього акта, його загальна спрямованість. Дуже багато залежить від того, який є законопроект початково, як подана його основна ідея і наскільки він відповідає реальним суспільним потребам як в умовах трансформації, так і на перспективу.

За пропонованим до розробки законопроектом попередньо повинна складатися його концепція. У зміст концепції законопроекту слід включати такі параметри, як його загальний зміст, основні ідеї, характеристика і загальний план. Залежно від наукової обґрунтованості концепції визначаються терміни прийняття акта, перевіряється його якість і ефективність. У концепції нормативного акта вказується також і віднесення його до певного ієрархічного рівня правової системи, що видається особливо важливим на цьому етапі її формування. Ігнорування цих очевидних вимог в умовах трансформаційної соціальної динаміки може призвести до такої ситуації, коли правозастосувальна практика зіштовхнеться зі знач-

[1] Научные основы правотворчества / Отв. ред. Р. О. Халорина. – М.: Юридическая литература, 1981. – С. 37.

во законодавчої ініціативи, що здійснюється у формі винесення на розгляд Верховної Ради законопроектів і поправок до них; законодавчих пропозицій про розробку і прийняття нових законів; законопроектів про внесення змін і доповнень у чинні закони або про визнання цих законів такими, що втратили силу. Якщо така ініціатива буде схвалена, то її «обробкою» займуться професіонали. На наш погляд, дійсна реалізація законодавчої ініціативи істотно скоротила б кількість «неякісних» проектів, а можливо навіть і законів.

Безумовно, важливо при розробці проекту закону використовувати світовий досвід правового рішення цього питання. Але тут слід уникати копіювання законів зарубіжних країн чи міжнародних договорів, що найчастіше й відбувається. Зміст закону повинен відповідати об'єктивним потребам часу й економічним умовам, враховувати національну й правову ментальність[1] та особливості українських законотворчості[2] та правозастосування[3].

У процесі складання проектів деяких законів у перехідних умовах виникає необхідність підготувати інші акти, що розвивають і конкретизують закон. Звичайно в тексті Основного Закону вирішується питання про підготовку і прийняття таких актів, передбачається пункт з відповідним дорученням про порядок їхнього видання. Але це ще не гарантує своєчасну підготовку всього комплексу норм для рішення конкретного питання. Здається, доцільно було б прийняття пакету необхідних документів з даного питання, як це здійснюється в законотворчій техніці інших країн. Одночасна розробка комплексу документів від закону до інструкцій міністерств і відомств попереджало б непорозуміння і неясності, що виникають при застосуванні закону під час відсутності роз'яснюючих нормативних актів, а також виключило б протиріччя між ними.

Обговорення, доробка й узгодження проекту — ця стадія завершує підготовчий етап. Суть процедури — обговорення проекту робочою групою з залученням фахівців-експертів. Пропозиції й зауваження, висловлені під час обговорення, узагальнюються і відповідно до них проект остаточно відпрацьовується і редагується.

[1] Стосовно основних рис і особливостей української правової ментальності та їх прояву в умовах трансформації українського суспільства див.: *Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Калиновський Ю. Ю., Моісеєва Н. І.* Національна безпека України в етно-ментальному та міжнародному вимірах: Монографія. – Х., 2004. – С. 148–198.

[2] Див.: *Погорєлова З. О.* Законодавчий процес в Україні: проблеми теорії і практики: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2004.

[3] Див.: *Василюк С.* Правотворча і правозастосовча діяльність: їх діалектична єдність // Право України. – 1996. – № 10. – С. 48–54.

Потім він надходить на розгляд того органу або комісії, яким доручена підготовка проекту й внесення його на затвердження.

Ряд проектів проходить особливі, додаткові стадії підготовки, що обумовлено їхньою винятковою важливістю і значущістю для регулювання перехідних суспільних відносин. У практиці підготовки законопроекту нерідко використовується його всенародне обговорення. Основним інструментом вираження думки громадськості є преса, що усе активніше включається в процес законотворчості. Таку тенденцію зазначають і юристи, наголошуючи, що «потік» пропозицій у пресі і особливо в листах громадян про необхідність прийняття того або іншого закону або цілої їх серії збільшується.

Таким чином, ми маємо справу з феноменом ініціювання законодавчих пропозицій у пресі не лише на стадії обговорення висунутих законопроектів, але й оперативного виявлення й аналізу законодавчих проблем. Завдання суспільної дискусії у пресі полягає в тому, щоб з'ясувати різноманітність альтернативних думок, вибрати оптимальні пропозиції, що послужили б базою для ефективного вирішення правотворчих проблем. На жаль, для ряду сучасних засобів масової інформації характерна низька культура дискусій з найважливіших державно-правових питань, нетерпимість до інших позицій. Важливим залишається питання про порядок обліку й урахування висловлених у пресі законодавчих пропозицій; механізму підведення підсумків обговорення та їхнього урахування ми також поки що не маємо. Аналіз свідчить, що лише невелика частина пропозицій і зауважень до законопроектів використовується в їхньому остаточному варіанті. Доля інших залишається невідомою, як і мотиви, за якими були відхилені ті чи інші зауваження. У зв'язку з цим, видається необхідним додати каналам громадської думки упорядкованості й ефективності, зокрема, вирізнити в банку даних парламенту блок «пропозиції громадськості» для їхньої автоматизованої обробки й використання. Тоді по кожному законопроекту можна буде давати концентровано оброблену й досить об'єктивну інформацію.

У сучасних перехідних умовах існує також чимало негативних моментів. Часом громадська думка буквально детермінує усі фази підготовки прийняття законів. Вихор думок, інтересів, здебільшого настільки потужний, що законодавці діють ніби в «безальтернативному» режимі. Зміщуються їхні власні оцінки і осторонь залишаються інші джерела інформації, необхідні депутатам. Стихійно вибухаюча громадська думка нерідко заважає підготувати проект на

добротній науковій основі, зважити усі варіанти й прорахувати наслідки. Вагомість громадської думки підсилюється від поєднання її з іншими видами інформації. В умовах трансформаційних періодів розвитку суспільства особливо доцільно на кожному етапі законодавчого процесу користуватися «інформаційною комбінацією», тобто вміло поєднати усі види і джерела інформації. Для майбутнього закону важливо, коли преса та інші засоби масової інформації, науковці, а також соціологічні опитування й публічні дискусії спокійно і компетентно оголюють проблеми, які вимагають законодавчого вирішення.

У підготовці законопроекту провідна роль, безсумнівно, належить фахівцям і народним депутатам. Громадська думка може краще виразити себе в альтернативних проектах. Видається, що доцільно було б готувати і вносити такі проекти заздалегідь, вбачаючи за ними певні суспільні прошарки з їх запитами, інтересами, потребами, зіставляючи варіанти проектів і вибираючи кращий.

Затвердження законопроекту є центральною стадією законотворчого процесу, тому що саме на цьому етапі відбувається додання юридичного значення правилам, що знаходяться в тексті законопроекту.

Не вдаючись до детального розгляду процедури подальшого проходження законопроекту, зазначимо, що процес створення закону завершується його опублікуванням. Щоб стати загальнообов'язковими велінням держави, правова норма повинна об'єктуватися в загальнодоступних друкованих виданнях, і цей процес видається особливо важливим. Опублікування законів — головна передумова їхнього вступу в силу і юридична підстава презумпції знання законів. Не слід вважати, що громадяни можуть знати неопублікований закон, і накладати на них відповідальність за порушення невідомих їм правил.

Опублікування — це встановлений законом спосіб доведення до загального відома прийнятого законодавчого акта, що полягає, як правило, у розміщенні повного і точного його тексту в загальнодоступному, офіційному органі преси. Оскільки опублікування має особливе юридичне значення для вступу в силу і подальшого застосування законодавчого акта, воно являє собою найважливіший політичний акт і відбувається в суворо визначеному порядку. На стадії опублікування завершується процес створення закону.

У продовженні аналізу феномена правотворчості в умовах перехідних суспільств слід зупинитися на логічних основах правотворчого процесу.

Слово «закон» у спеціальній і популярній літературі, у побутовій мові найчастіше позначає загальнообов'язкове правило, забезпечене примусовою силою держави. У такому розумінні закон ототожнюється, власне кажучи, із правом (позитивістська традиція). Але в чіткому юридичному змісті закон — це правовий акт, що має специфічні, тільки йому властиві ознаки. У юридичній літературі вирізняються три основні характерні риси закону. По-перше, закон — акт вищих представницьких органів держави. Закони, прийняті представниками всього населення, є актами первинного характеру, формулюючи і закріплюючи основні засади для всієї системи законодавства. По-друге, закони регулюють найбільш важливі суспільні відносини. У державі, яка прагне бути правовою, поряд із загальнодержавними найбільш значущими проблемами, законом повинні регулюватися всі питання, що стосуються прав, свобод і обов'язків громадянина. По-третє, закони — це акти, прийняті в особливому порядку й такі, що мають вищу юридичну силу[1].

На підставі усього вищевикладеного, необхідно зробити висновок про те, що закон — це надбання особливого роду, що має свої характерні риси й особливості, обумовлені призначенням права в суспільному житті. Відповідно сам законотворчий (а, отже, й правотворчий) процес — це не лише особлива форма державної діяльності з розробки й встановлення правових норм, але й творчий процес, який будується на основних принципах, що утворюють його логічні основи.

У юридичній літературі вирізняють чотири основних принципи законотворчості:

– принцип адекватного відображення нормативно-правових потреб;

– принцип понятійної визначеності;

– принцип модальної збалансованості;

– принцип ретрибутивної забезпеченості[2].

Видається необхідним докладніше розглянути кожний з цих принципів стосовно соціальних умов перехідних суспільств.

Принцип адекватного відображення нормативно-правових потреб.

У суспільстві, що трансформується в сторону істинної демократії, об'єктивно-необхідне визначає логічний шар законотворчо-

---

[1] Див.: Общая теория права: Курс лекций / Под ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – С. 304.

[2] Див.: *Кененов А. А., Чернобель Г. В.* Логические основы законотворческого процесса // Правоведение. – 1991. – № 6. – С. 71.

го процесу. Кожна правова норма повинна мати свій логічний фундамент, зміст, визначений закономірностями трансформаційного суспільного розвитку, його реальними потребами. Залежність між адекватністю реальності суспільних відносин і їхнім правовим опосередкуванням встановлена давно і практично ніким не опротестовується. Разом з тим, практика правового регулювання в перехідних умовах дає масу прикладів ігнорування даної закономірності. Пов'язано це не в останню чергу з тим, що філософсько-правова і юридична наука дотепер не виробила ефективних механізмів перекладу вимог економічних законів у юридичний зміст.

Вирішення цієї проблеми пов'язане, на наш погляд, з особливостями української дійсності, де, крім суто економічних факторів, на ситуацію в країні потужно впливають політичні, психологічні, ментальні та інші фактори[1]. Щоб підкріпити своє ствердження фактами, наведемо приклад із законодавчої практики. У 1992 році Верховна Рада прийняла Закон України «Про банкрутство»[2] (зміни в який внесені у 1994 році[3]), який так і не усунув досить дивну ситуацію: у державі-банкруті, де загальна сума внутрішнього боргу перевищила вартість усього державного майна, як і раніше триває погашення заборгованості постачальників і споживачів, хоча юридично держава не несе відповідальності за їх борги.

Приватизація взагалі втрачає будь-який економічний сенс без реального інституту банкрутства, коли не настає невідворотної економічної відповідальності за повернення боргів, у тому числі й для держави. Схоже, що найближчим часом навряд чи слід очікувати змін у цій сфері. До банкрутів застосовують передбачені законом реорганізаційні процедури, спрямовані на реанімацію вже безнадійних з точки зору платоспроможності підприємств. Отже, поки в уряду не з'явиться чітко розроблена й економічно виправдана промислова політика, цей закон реально не діятиме.

Хоч б якою складною була економічна обстановка, закріплення в законодавчому порядку свідомо помилкових з точки зору економічної доцільності положень не лише різко знижує ефективність реалізації чинного законодавства, але й суперечить здоровому глузду. Право, яке невірно відбиває соціальні потреби, не має нічого спільного з логікою суспільних відносин.

---

[1] Див.: *Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Калиновський Ю. Ю., Моісеєва Н. І.* Національна безпека України в етно-ментальному та міжнародному вимірах: Монографія. – Х., 2004.

[2] Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 31.

[3] Там само. – 1994. – № 27.

Необхідно визнати, що у свідомості людей закон не завжди сприймається як акт, котрий адекватно відбиває їхні реальні потреби, інтереси. Правотворча робота законодавця не завжди здійснюється на підставі глибокої і всебічної розробки назрілих суспільних проблем.

Видається очевидним, що в сучасному українському державному механізмі ще не налагоджений процес участі населення у вирішенні важливих законодавчих проблем. Несучи певний заряд соціальної інформації, громадська думка є істотною, насамперед, на етапі виявлення суспільної потреби в прийнятті закону, його зміні або скасуванні. Компетентно відпрацьованої, юридично кваліфікованої процедури стосовно цього не існує.

Законодавча робота десь утратила, а десь ще не набула якостей науково обґрунтованої, демократичної діяльності. Нерідко наспіх висловлена думка, без ретельної обробки «оформляється» у законопроект. Його обґрунтування найчастіше готується поспішно і тому поверхнево, час для прийняття законів визначається довільно, до прогнозів, наукового передбачення наслідків їхньої реалізації справа зазвичай не доходить.

Отже, необхідно перевести законодавчу діяльність на чітко наукову основу. Видається, що вирішення проблеми професійної наукової обґрунтованості в діях законодавця є сьогодні одним з найважливіших напрямків. Потрібно прагнути до того, щоб кожен депутат почував себе цілком компетентним при законодавчому вирішенні того чи іншого питання, мав свою професійну точку зору, аргументовано втілював її в життя. Це, на наш погляд, допоможе уникнути тих недоречних дебатів, що все частіше розпалюються на засіданнях Верховної Ради і, безумовно, заважають конструктивній роботі народних депутатів. Воля законодавця, як регулюючий бік його свідомості, повинна бути оптимально мотивованою. Багато дослідників феномена правотворчості вирізняють мотивацію як особливу логічну стадію законотворчого процесу. Завдання полягає в тому, щоб створити надійний організаційно-правовий заслін немотивованим (або недостатньо мотивованим) законодавчим актам. Тільки науково обґрунтований норматив може бути покладений в офіційні правові норми, і це слід було б закріпити конституційно. Вільна від мотиву воля законодавця здатна породити лише силовий закон, що є не сумісним з правовою державністю. Для вирішення цієї проблеми необхідно, на наш погляд, законодавчо закріпити участь юристів (теоретиків і практиків) у законопроектній роботі.

Важливим у перехідних умовах видається питання про підготовку плану законодавчих робіт на перспективу. Деякі автори пропонують у плані законопроектних робіт на 2–3 роки передбачати теми найважливіших законопроектів із вказівкою на те, хто й у які терміни повинний їх підготувати. Такий план дозволить виокремити головні напрямки в законодавчій роботі і зосередити на них основні зусилля. На більш віддалені роки доцільно було б передбачити основні напрямки законопроектних робіт і їхню подальшу конкретизацію. Висловлюється також думка про можливості запланованого опрацювання великих і трудомістких законодавчих реформ, проведення експериментів, інших громіздких законотворчих робіт (з систематизації, кодифікації законодавства, його розчищення від застарілих актів). Не виключається також і можливість мораторію на деякі «передчасні» закони, нормативно-правові акти для збалансування їх приписів з реальними економічними й політичними можливостями суспільства, що трансформується.

Однак планування правотворчої роботи в перехідних умовах пов'язане з певними труднощами. Тут можна вирізнити чотири основні групи проблем. По-перше, це слабкість або найчастіше проста відсутність наукових концепцій законопроектів. По-друге, це наукове забезпечення планування. Для вирішення цих проблем, здається, перспективним було б розширення наукових розробок питань, що будуть ядром майбутнього законопроекту, налагодити наукові обговорення цих проблем за участю депутатів різних рівнів. Важливим видається і збагачення інформаційної бази законодавчого процесу.

Особливо актуальним для правотворчого процесу в перехідних умовах існування суспільства є уведення наукової експертизи проектів законів. Аналіз сучасної правотворчості в Україні дозволяє вести мову про те, що все частіше в нас забуваються об'єктивно обумовлені вимоги до правових актів. У результаті їх недотримання встановлювані норми нерідко ставлять правозастосовника в скрутне становище: не завжди враховується їхня доцільність, мета конкретного акта часто не погоджується з цілями інших паралельно діючих актів, має місце суперечливість правових норм, відсутня комплексність правового регулювання конкретних суспільних відносин тощо.

Незважаючи на зростаючий правовий нігілізм, населення усе ще пов'язує з новими законами великі сподівання. Рідкий кандидат у народні депутати не обіцяв у передвиборчій компанії підготувати й провести новий закон, рідкий виступ у пресі не закінчується про-

позицією прийняти новий закон. У такому разі юристи повинні поставити запитання: які акти з даного питання існують, як вони працюють, чим не задовольняють, яких виправлень потребують. Лише відповівши на ці й інші питання, проаналізувавши достатню кількість зумовлених життям змін, можна вести мову про необхідність прийняття нового закону. Цьому ж повинна служити й експертиза проектів нових законів. Кожному законодавчому акту повинна передувати відповідна правознавча розробка. У зв'язку з цим постає питання про створення інтегрованої мережі спеціальних служб такої експертизи, професійно компетентні висновки яких виступали б своєрідною мотиваційною санкцією при розробці конкретних законодавчих актів.

І, нарешті, проблема організаційна. Вона передбачає чітку організацію робіт на всіх стадіях підготовки законопроекту. Тут і виявлення суспільної потреби в законодавчому регулюванні, і вибір форми законодавчого акта, і інформаційне забезпечення, і розрахунок наслідків набуття чинності закону, а також етапи розробки й обговорення тощо.

Слід зазначити, що план законодавчих робіт, прийнятий законотворчим органом, природно не є догмою. Законодавча діяльність, як уже зазначалося, є, насамперед, творчою й соціально обумовленою діяльністю, а отже, гнучко реагує на будь-які соціальні, політичні й інші зміни в суспільстві. План законодавчих робіт має стати лише орієнтиром, що коригується залежно від змін соціальної обстановки. Законодавцю необхідно мати певну інтуїцію, щоб вчасно реагувати на ці зміни і коригувати свою діяльність, створюючи своєчасні й відповідні об'єктивній реальності закони.

Принцип понятійної визначеності. Мова закону — єдиний спосіб вираження думки законодавця, а правотворче мислення лежить в основі законодавчої діяльності. Жодна правова норма як результат правового мислення не може бути сконструйована без конкретної системи понять, що додають правовій нормі логічного змісту, обумовлюють її логічний рух у практичному застосуванні. І хоча подальші міркування про сутність цього принципу є універсальними, для умов перехідного суспільства вони особливо актуальні.

Юридична мова як комплексне поняття охоплює кілька мов права: мова закону, наукова юридична мова, судова мова, мова публіциста-правознавця, мова адвоката тощо. У цьому контексті нас природно цікавить насамперед мова закону. Система державних вимог до мови закону є суттєвою гарантією його якості. Мова нормативного акта повинна бути зрозумілою й загальновживаною,

у той же час їй необхідно бути чіткою і ясною, досить лаконічною. Логічність тексту закону — загальна вимога для процесу нормотворчості — досягається через ясність мови закону. Вона повинна бути настільки простою, щоб кожний громадянин міг би точно й правильно зрозуміти права й обов'язки, що породжує для нього правова норма, загальний зміст правового припису, мати чітку установку на його виконання. Але тут виникає небезпека зайвого спрощення правової мови, що може призвести до вульгаризації тексту закону, стати перешкодою правильного словесного вираження деяких тонкощів законодавчої регламентації. Відповідно, на слушну думку Б. П. Спасова, доступність мови закону можна виразити через два основних критерії:

– кожний громадянин повинен точно й правильно розуміти свої права й обов'язки, які породжує закон;

– кожний громадянин має розуміти загальний зміст юридичного приписи у зв'язку з його призначенням у системі соціальних норм[1].

На нашу думку, до вимог юридичної мови слід віднести лаконізм і точність правових визначень. Юриспруденція не може оперувати можливими, помилковими визначеннями. На жаль, правові визначення в чинному законодавстві не відрізняються науковою досконалістю. Існують, зокрема, визначення логічно непослідовні, недостатньо повно або такі, що невірно (неповно) відбивають сутність того чи іншого явища, так би мовити «ознаки, що відтинають» його суттєві характеристики, наприклад, «приватна власність», «посадова особа» тощо. Не менш поширеними в законах є слова, які використовуються для різного роду замовчувань або, навпаки, зайвої деталізації описуваного. У попередні роки значного розмаху набули замовчування про явища, ліквідація понять і термінів, широко уживаних у світовій практиці. Теза Дж. Орвела «немає понять, значить, немає реалій» широко застосовувалась у нашій юридичній дійсності[2].

У нашому внутрішньодержавному юридичному термінологічному словнику панує хаос. Навіть не всякий фахівець може розмежувати поняття «повноваження» і «компетенція», «законодавчий акт» і «акт законодавства». У сфері правових відносин розбіжності при

[1] Див.: *Спасов Б. П.* Закон и его толкование. – М.: Юридическая литература, 1986. – С. 70–91.

[2] Так, наприклад, у Юридичному енциклопедичному словнику немає терміна «проституція» як, імовірно, на думку укладачів, не було на момент видання словника (1987 рік) і самого явища.

визначенні понять є неприпустимими, це підірвало б усі критерії законності формулювання й застосування правових норм, що набуває особливого важливого значення на сучасному етапі реформування правової системи, коли з'являється безліч нових юридичних понять, відроджуються старі забуті терміни. Однак це не означає, що всі правові поняття повинні бути закріплені законодавчо. Окремі правові терміни, що мають основне значення, повинні бути закріплені в Конституції, інші — на рівні актів місцевих органів влади.

У ситуації, що створилася, очевидною стає необхідність створення термінологічного словника законодавства. За умови його наявності у законодавстві не буде неоднозначностей і розбіжностей, а це скоротить кількість актів, що конкретизують і тлумачать закони. Вивільняться юридичні сили, зайняті сьогодні дослідженням розвитку й трансформації в праві; розширяться можливості правильного використання правових розпоряджень самим широким колом осіб. Тут доречно згадати старе правило: кожен новий термін повинен бути чітко визначений у тому нормативному акті, де він з'явився вперше і внесений у відповідний перелік.

Однак поряд з цим багато правових понять можуть успішно функціонувати на базі загальноприйнятих визначень, що містяться в кваліфікованих наукових коментарях, теоретичних працях учених-юристів. Значна кількість поширених понять просто не має потреби в правових визначеннях.

Законодавчим визначенням повинні піддаватися в обов'язковому порядку всі правові поняття ключового значення, тобто поняття, за допомогою яких осягається як загальний цільовий зміст конкретної законодавчої акції, так і оперативний зміст її логічних складових.

І ще хотілося б додати, що в чинному законодавстві увійшло вживання слів «як правило», «з урахуванням того», «звичайно», «відповідний» тощо. Ці вирази, вбудовані в правовий контекст, ще до застосування законодавчого акта заздалегідь відкривають широкі можливості для його порушення. Замість повного перерахування винятків, необхідність яких може бути цілком обґрунтованою, відкривається простір суб'єктивному тлумаченню закону. Природно, що для оцінки ясності законодавчого акта немає певних критеріїв. У ряді випадків це питання вирішується органом (особою), що будуть застосовувати закон, але від законодавця багато в чому залежить межа цього суб'єктивного розуміння закону, можливість його ситуативного тлумачення правозастосовником. Видається, що за допомогою легальних дефініцій необхідно гранично чітко і ясно

викласти вимоги нормативного акта, що багато в чому зумовить його подальше життя.

Принцип модальної збалансованості. Модальний феномен усякої нормативної реальності виражається як правило, у модусах: «дозволено», «потрібно» («обов'язково»), «заборонено». Правового характеру цей модальний триптих набуває в суспільних відносинах, однією із сторін яких виступає влада. Ефективність функціонування таких відносин зумовлена тим, наскільки збалансовані, тобто в якому логічному відношенні знаходяться складові правової модальності, як вони узгоджуються між собою. Нормальне, соціально здорове законодавство — не довільний набір тієї чи іншої кількості нормативів. Кожен модус має конкретні логічні передумови. Будь-яке, навіть незначне протиріччя в законодавстві — це функціональна «дірка», що деформує й дестабілізує правозастосовчий процес.

На жаль, відпрацьованої концепції модусної збалансованості правових нормативів у нашому правознавстві немає. Самі поняття «правовий дозвіл», «правова вимога» («правовий обов'язок»), «правова заборона» категоріально не визначені. Логічні межі дозволеного й забороненого практично відкриті для вільного розсуду — як законотворчого, так і правозастосовчого. Стародавній принцип «коли дозволено більше, менше вважається дозволеним» в умовах трансформації суспільної системи не працює.

В умовах існування права, що захищає, в основному, права держави, а не громадянина, загальнодозвільна, коли в основі лежить загальний дозвіл, якому кореспондують конкретні заборони (у цілому будується за принципом: дозволено все, крім безпосередньо забороненого); дозвільна, коли основною є загальна заборона, якій відповідають конкретні дозволи (за принципом «заборонено все, крім прямо дозволеного»).

Використання вищезгаданих юридичних засобів підпорядковане певній державній логіці. Влада цілком турбується про суспільство і його членів, у результаті держава, апарат політичної влади виявляється вільним у своїх відносинах із громадянами, а громадяни ставляться в положення примусово залежних. Жорстко пов'язувати діяльність апарату влади правовими формами в таких умовах невигідно, відповідно, вона регулюється в загальнодозвільному порядку. Воля індивіда виступає в даному випадку як вимушена поступка держави громадянинові, або як засоби вирішення поставлених апаратом завдань, але не розглядається, на жаль, як самостійна соціальна цінність. Отже, можна зрозуміти, чому держава на тлі загальної заборони дозволяє собі в правовій формі регла-

ментувати окремі дозволи. Поряд з цим використовується принцип «позитивного зобов'язання», що означає вимогу зробити під загрозою покарання або інших примусових заходів необхідні для держави дії.

У правовій ситуації, що створилася, при декларуванні правової держави, першочергова увага все-таки приділяється не гарантіям прав людини, а гарантіям виконання ними своїх обов'язків.

Реформуючи законодавство, доводиться замислюватися про критерії й особливий порядок встановлення юридичних заборон. Є необхідним певне коло заборон, що торкаються інтересів усього суспільства, пропускати через «санкцію» народного референдуму. Усунення системи анонімних заборон, встановлення юридичної відповідальності за прийняття антиконституційних заборон дало б, безумовно, позитивний результат. Доцільно було б визначити такі сфери суспільних відносин, які внаслідок своєї специфіки принципово не можуть регулюватися за допомогою заборон.

У процесі нинішнього широкого реформування нашого законодавства підхід до права з позицій «право для суспільства й людини» починає помітно тіснити традиційний підхід «право для політичної влади», який підкоряв суспільство державним інтересам. Головне, що відрізняє нинішній процес відновлення законодавства — це поява в ньому саме таких джерел права, які «говорять про права». Уже діючі закони про власність, про пресу й інші засоби масової інформації, про довірчу власність тощо — все це джерела права, засновані в цілому на ліберальному його розумінні. У них використовується переважно загальнодозвільний принцип регулювання, побудований на взаємозв'язку дозволів і заборон, значна увага приділяється забезпеченню прав громадян і їхніх об'єднань.

Але не можна не сказати й про існуючу негативну тенденцію. Нестримна відомча нормотворчість скувала діючу систему законодавства, свавільно конкретизуючи норми загальнодозвільного значення.

Визнання за підзаконними актами сили закону, встановлення норм права без урахування елементарних правил законодавчої техніки й потреб суспільства призвело до появи безлічі відомчих нормативних актів, що захопили сферу законодавчого регулювання. Прикладів тому маса, якщо говорити про вищезгаданий Закон України «Про банкрутство». Тут достатньо обґрунтовано можна висловити сумнів в його дієвості, оскільки для його нормативного застосування потрібно прийняти багато відомчих нормативних актів, щонайменше, ще один закон про аудиторську діяльність,

організувати агентство у справах про банкрутство (або його аналог). Така ж ситуація склалася й у податковому законодавстві, де в застарілі ще в 1992 році закони було внесено безліч суттєвих змін, за якими досить складно простежити; цей процес супроводжується одночасним виданням потоку підзаконних актів, які до того ж рідко публікуються.

Оцінюючи нинішній стан співвідношення законів і підзаконних актів як тимчасовий, вимушений, необхідно продовжувати роботу з підготовки й прийняття нормативних актів, що відтворюють баланс між законами й актами управлінських органів з обмеженими можливостями останніх. Такими актами могли б стати закон про порядок підготовки й прийняття законодавчих актів, правила підготовки й видання урядових і відомчих актів. Видається необхідним передбачити в цих актах такі положення:

1. Віднесення до виняткової компетенції органів державної влади питань, що стосуються прав і свобод громадян, встановлення різних видів юридичної відповідальності громадян, видів і основ застосування примусових заходів.

2. Чітке визначення предмета підзаконного нормативного регулювання (наприклад, за допомогою закріплення кола питань, з яких можливе прийняття нормативних актів органами управління).

3. Встановлення нагляду й контролю за прийняттям підзаконних нормативних актів, введення обов'язкової попередньої юридичної експертизи проекту підзаконного нормативного акта, обов'язкове його опублікування.

4. Закріплення дозвільного порядку в питаннях відомчої нормотворчості тощо.

Загальним конституційним принципом повинно стати те, що будь-яка правова норма видового значення конструюється на основі відповідного правового нормативу родового значення. Важливий момент при збалансованості загальнонародного й загальновидового в правовому регулюванні — узгодження внутрішньодержавних правових нормативів з нормами міжнародного права. Принцип пріоритету міжнародного права отримав визнання в цивілізованому суспільстві, де має конституційне значення і набув практичного застосування. У перехідному суспільстві в цьому контексті є чимало проблем і неузгодженостей. Загальновідомою є універсальна значущість для розвитку міждержавних і внутрішньодержавних відносин таких нормативно-правових актів, як Декларація прав людини і громадянина 1789 року, Пакти про права людини 1966 року тощо. Відбиваючи загальнолюдські потреби й інтереси, зазна-

чені акти виступають як загальнозначуща правова модель соціально-особистісних відносин у співтоваристві народів, закріплюючи основні правові поняття «народний суверенітет», «право народів на самовизначення», «демократія», «закон», «громадянин», «права людини» тощо. Саме загальнолюдські правові цінності мають створювати передумови для певного узгодження внутрішньодержавного й міжнародного права для встановлення універсального правового регулятора суспільного буття, що трансформується.

Принцип ретрибутивної забезпеченості. Ретрибутивна забезпеченість, що в перекладі з латини означає воздаяння, відшкодування, оплата, є функціональною специфікою права, умовою його ефективної дії. У стародавні часи це забезпечення здійснювалося через релігійні постулати, моральні звичаї, моральна сила яких була здатна коригувати поведінку людини відповідно до суспільних потреб. Подальший розвиток суспільних відносин неминуче породив зовсім інший регулятор, що забезпечує дієвість правових норм, — юридичні санкції. Їхня основна функція зводиться до «силової охорони» правових норм, тобто превентивна гарантія певного правопорядку, правової безпеки суспільно-особистісного буття.

Закон без санкцій втрачає свій практичний зміст. Позбавлення права санкцій обов'язково спричиняє втрату його ціннісно-регулятивної значущості, оскільки імперативи, що містяться в ньому, цілком ставляться в залежність від довільного розсуду того, кому вони адресовані. Отже, у цьому разі, не можна вести мову про правозастосувальну гарантованість дії законодавства.

Утворюючи механізм юридичного захисту на випадок виникнення правопорушної ситуації, санкції визначають зміст і реальну функціональну силу принципу невідворотності юридичної ретрибуції, ігнорування якого або непослідовність у його здійсненні можуть призвести до деградації або навіть до загибелі самої державності як такої.

Зараз спостерігається в принципі парадоксальна ситуація, коли в ході реформування правової системи з'являється безліч нових нормативних актів, але багато законоположень практично не діють. З'явилося поняття бездіяльного закону. У цілому ряді випадків закон відкрито саботується. Про правопорядність, засновану на законності, вести мову поки що не доводиться. Юридичні механізми, які були б здатними реально втілити в життя принцип ретрибутивной забезпеченості діючих норм права, досить надійно не відпрацьовані. Сказане не означає, що проблема ретрибутивної забезпеченості права упирається в одні лише правозастосовчі фактори.

Вдосконалення правозастосувальної діяльності — актуальне й злободенне питання; однак його вирішення прямо залежить від того, наскільки відпрацьовані самі закони. Недоліком же чинного законодавства є, зокрема, те, що не всі його ланки в досить ретрибутивні, тобто відсутні однозначні визначення юридичної відповідальності за ті або інші порушення.

Найчастіше ретрибутивні норми права здійснюються абстрактно, непослідовно (йдеться, наприклад, про закони, що стосуються сфери освіти, охорони здоров'я, культури).

Особливої уваги заслуговує питання про моральний рейтинг чинного законодавства. Зокрема, закон є несправедливим, якщо він невірно відбиває потреби суспільного буття, не може служити підставою встановлення юридичної провини й відповідних ретрибуцій.

Украй гостро постає проблема виконання правозастосовником неякісного, дефектного, необґрунтованого й суперечливого закону. У цьому разі неправомірно вести мову про особисту відповідальність і безумовне виконання такого закону. Немає рації вести мову й про верховенство закону як головний критерії правової держави безвідносно того, чи володіє він якістю соціальної справедливості. Будь-який диктатор може спиратися на цю формулу «верховенство закону», знищуючи при цьому будь-яку тінь законності. У дійсно правовій державі домінує справедливий закон. Ідея справедливості лежить в основі демократичної системи права, визначає культуру взаємин держави та її громадян, міру правової свободи або ж ретрибуції. Соціально несправедливе не повинно мати юридичної сили. У процесі руху перехідного суспільства у бік правової держави необхідно ввести в юридичний обіг такі поняття, як «антиконституційний закон» і «неправомірні санкції»[1].

Інтеграція України в міжнародне співтовариство, у тому числі і в правовій сфері, повинна супроводжуватися реальними можливостями кожного громадянина скористатися своїми конституційним правом на звертання в будь-який міжнародний орган для захисту своїх прав і свобод; це також є безумовно важливим, коли йдеться про права цілого народу.

Які ж причини й умови дії механізму забезпечення реалізації закону в умовах перехідного суспільства?

Реформа політичної системи, процес демократизації суспільства і формування правової держави висунули на перший план про-

[1] Тут слід зазначити, що в правовій державі акти суспільного протесту, які не порушують громадського порядку, юридичним ретрибуціям не підлягають.

блему виконання законів. Від її вирішення багато в чому залежить не лише ефективність нового законодавства, але й сама доля демократичних інститутів, економічної і правової реформи. Щоб вирішити цю проблему необхідно звернутися до причин цього явища. Чому знову прийняті закони не виконуються? Причин цьому безліч. Назвемо лише головні з них.

Насамперед, це нестабільна політична ситуація. Конфліктні відносини законодавчої й виконавчої гілок влади призвели до розвалу всієї системи державного управління, дестабілізації громадського життя. Видається, що глибинні причини правової анархії лежать не в юридичній, а у соціально-економічній сфері. В умовах економічної кризи місцева влада довільно маніпулює законами, прагнучи реформувати відносини власності і перевести планово-регульовану економіку на рейки автоматично діючої ринкової економіки.

Швидкісна блочно-потокова законотворчість не досягає своїх цілей, оскільки ефективність законів залежить не від простого бажання їхніх творців, а від комплексу економічних, політичних, моральних, культурних і інших факторів. Навряд чи можна погодитися з твердженням: «Краще недосконалий закон, аніж ніякого закону».

Ще однією з важливих причин невиконання закону є деформація правового мислення і правової свідомості не лише значної частини громадян, але й посадових осіб у вищому ешелоні влади. Зневага до вимог закону з боку можновладців породжує загальний правовий нігілізм у суспільстві.

У багатьох вчених-юристів занепокоєння викликає рівень спеціальної підготовки правозастосовників, професійної підготовки кадрів правоохоронних органів. Звідси — малокомпетентні, некваліфіковані коментарі знову прийнятих законів у засобах масової інформації.

Багато дослідників вважають необґрунтованим шукати причини неефективності дії законів у тексті самого закону. Відповідно до такої точки зору, справа не в законах. Прийнявши чимало авангардних законів, ми не домоглися яких-небудь серйозних змін соціальної дійсності, але зате ґрунтовно підірвали стабільність усієї правової системи — найважливішу умову ефективності будь-якого закону. Здається, що з цим твердженням можна погодиться лише почасти. Усе-таки ясно й чітко викладений закон — це вже запорука його ефективної дії у сфері практики, він викликає менше труднощів при його застосуванні, виключає невірне тлумачення.

Хоча не можна не погодитися з тим, що найбільша кількість проблем виникає саме у сфері практики. Видається, що недоліки законодавства не були б настільки руйнівними, якби в суспільстві існувала ефективна структура юридичної діяльності й захисту прав. У державі не створено системи юридичної адаптації законодавства. Раніше діяла наказова система його втілення в життя, тепер її немає. Відсутність наскрізного для всіх правових актів правозабезпечення зводить до мінімуму ефект самих прогресивних законів. Немає також практики відстеження недоліків знову прийнятих актів і оперативного внесення доповнень.

Усі перераховані вище причини невиконання законів, безумовно, мають істотне значення, але видається, що необхідно звернути особливу увагу на механізм забезпечення реалізації законів. Такий механізм, як справедливо зазначає В. Синюков, являє собою «комплекс взаємозалежних заходів матеріально-технічного, організаційно-управлінського і спеціально-юридичного характеру, які здійснюються державою, її органами й посадовими особами і призначені забезпечити реальну чинність закону, а також безперешкодно й ефективно створити умови, за яких громадяни, їхні об'єднання й організації погодять свої дії з вимогами закону»[1]. Визначальними в розумінні зазначеного механізму є заходи або використовувані державними органами (посадовими особами) засоби, здатні надати доброякісному закону реально діючого характеру.

Як бачимо з наведеного, існують групи заходів неправового і спеціально-юридичного характеру. Співвідношення між ними залежить від цілей законів і змісту регульованих відносин. Так, наприклад, реалізація законів у сфері господарських відносин (про банки й банківську діяльність, про біржі й біржову торгівлю, про оренду, про власність тощо) вимагає, насамперед, матеріальних, фінансових ресурсів, досить розвиненої господарської активності суб'єктів, адекватного ринковим відносинам економічного і соціально-правового середовища тощо. Дещо інші умови й механізми потрібні для здійснення законів про місцеве самоврядування, про громадські об'єднання. У той же час дії законів, незалежно від галузевої належності, властиве щось загальне, закономірне. Це дозволяє не лише сконструювати загальну модель механізму забезпечення реалізації закону, але й виявити особливості в здійсненні тих законодавчих актів, що мають у нинішніх перехідних умовах пріоритетне значення.

---

[1] *Синюков В. Н.* Исполнение законов // Советское государство и право. – 1991. – № 6. – С. 7.

Головним недоліком існуючої правової практики є те, що досить часто конкретизуючі нормативні акти «запізнюються», дозволяючи тим самим не діяти закону або даючи ґрунт для його хибного тлумачення. Здається, що в сучасних умовах є способи вирішення цієї проблеми. По-перше, необхідно відмовитися від практики уведення закону у дію відразу ж після його прийняття, що, на наш погляд, абсолютно неприйнятно для законів непрямої дії. По-друге, вирішення цієї проблеми сприяє впровадженню в правову систему вимоги безпосередньої дії приписів закону. Неприпустимими є відмови в здійсненні приписів посиланням на відсутність конкретизуючих положень.

Хотілося б торкнутися ще однієї сторони правозабезпечення — соціально-правового контролю, завдання якого полягає в тому, щоб забезпечити правову систему надійними інструментами блокування деструктивного впливу на чинність закону. У чинному законодавстві практично немає жодних мір захисту. Наприклад, Закон України «Про статус суддів»[1] передбачає забезпечення суддів житлом протягом шести місяців (ст. 44), але практично ніхто не несе відповідальності за невиконання вимог закону.

Аналіз законодавчої і юридичної практики показує, що найбільш чітко розроблено механізм реалізації кримінального закону. Тут є елементи:

– інституціонального характеру (норми процесуального і виправно-трудового права);

– об'єктно-суб'єктного характеру (органи досудового слідства, судового розгляду, статус учасників кримінального процесу);

– види процесуальних дій, що допускаються законом;

– дії стосовно дотримання й виконання юридичних обов'язків і використання суб'єктивних прав;

– умови, за яких допускається реалізація правових норм (всебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин кримінальної

[1] Закон України від 15 грудня 2002 р. «Про статус суддів» // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 8. Із змінами, внесеними згідно із законами № 3913-XII 02.02.94 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 22; № 4015-XII від 24.02.94 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 26; № 358/95-ВР від 05.10.95 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 34; № 1145-XIV від 08.10.99 р. // Відомості Верховної Ради України.– 1999. – № 50; № 1381-XIV від 13.01.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 10; № 1459-III від 17.02.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 13; № 1857-III від 06.07.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 38; № 2534-III від 21.06.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 33.

справи, обов'язкова участь захисника в передбачених законом випадках тощо);

– засоби виправлення неправильних рішень, відновлення порушених прав і примушення в разі ухилення від виконання обов'язків (скарги, протести, перегляд судових рішень у касаційному й наглядовому порядку).

Очевидно, що теоретична модель такого механізму повинна стати еталоном (принаймні на період трансформаційних процесів у суспільстві) механізму дії будь-якого закону.

Таким чином, процес законотворчості — це складний соціальний процес, що поєднує в собі дії законів об'єктивної дійсності і суб'єктивну волю законодавця. Тільки прийняття об'єктивно обумовлених суспільними потребами законів може стати основою ефективної правотворчості, основним показником якої є реальна чинність закону.

Життєздатність законів забезпечується безліччю компонентів. Їх необхідно піддати глибокому аналізу, щоб визначити найуразливіші місця в процесі підготовки й реалізації законів.

Підбиваючи підсумок викладеному, можна вирізнити ряд найсуттєвіших проблем правотворчості в умовах перехідних суспільств.

По-перше, необхідно змінити існуючу практику законотворчості на стадії підготовки проекту закону. Тут видається можливим розробка проекту групою вчених-фахівців, що замінила б відомчий порядок підготовки законопроектів. Доцільно виносити найважливіші законопроекти на всенародне обговорення, попередньо розробивши механізм підведення підсумків обговорення і їх урахування в законопроекті.

Серйозною проблемою є невиправдана законотворча активність. Багато законів змінюються і доповнюються вже через кілька місяців або навіть тижнів після їх прийняття. Причина — зовсім не в мінливій соціальній практиці, як стверджують деякі дослідники, а в споконвічно занижених вимогах до прийнятих законопроектів. У результаті їх застосування виявляється безліч «дірок», які доводиться негайно «латати».

Інший блок проблем пов'язаний з питаннями якості самого закону, тобто з адекватним відбиттям законодавцем нормативно-правових потреб, що є можливим лише при строго науковій основі законотворчого процесу. Основне завдання полягає в тому, щоб створити надійний організаційно-правовий заслін немотивованим законодавчим актам. Тільки науково обґрунтований норматив може бути оформленим офіційно-правовим способом, і це слід закріпити конституційно.

Надзвичайно важливою є проблема понятійної визначеності законодавства. Для досягнення стислості й точності юридичної мови велике значення має правильне використання правової термінології. Необхідно створити єдиний термінологічний словник законодавства.

Інша проблема — це модальна збалансованість заборонних і дозвільних норм у нашому законодавстві, а також законів і підзаконних нормативних актів. Необхідно конституційно встановити коло питань загальноправового характеру, які повинні регулюватися винятково на законодавчому рівні, уточнити систему державних органів, що володіють правом приймати законодавчі акти.

Серед усіх проблем правотворчості найбільше гостро постає проблема виконання законів. Багато законів, що створюються з величезними інтелектуальними і психологічними витратами, не працюють, паралізуючи всю правову систему, усі три гілки влади — законодавчу, виконавчу й судову — повинні зосередитися саме на реалізації прийнятих рішень.

Природно, перерахований перелік труднощів законотворчого процесу в умовах перехідного суспільства не є вичерпним. Необхідне глибоке наукове дослідження цих питань, розробка на його основі практичних заходів для удосконалення законотворчого процесу в перехідний період.

Наша оновлена Україна повинна творчо сприйняти значну частину юридичної техніки й правового досвіду, накопиченого за тисячоліття в демократичних країнах світу. Майбутнє українського суспільства повинне базуватися на цивільному, а не лише адміністративному праві, як це було за радянських часів.

Однією з найважливіших умов входження України у світове співтовариство є удосконалення її законодавства, адаптація юридичної інфраструктури до основних європейських і міжнародних норм і правил, які виправдали себе на практиці. Нам слід створити державу, засновану на авторитеті й поділі різних гілок влади, чіткому формулюванні законів.

На етапі трансформації українського суспільства необхідна єдина державна програма правотворчості. Такою програмою повинен стати план розвитку всієї законотворчості в цілому, де кожному суб'єкту законотворчості буде визначене особливе місце, і він зможе на підставі цього документа виробити стратегію законотворчості принаймні на десятиліття вперед. На жаль, зараз цілісної загальнодержавної програми законотворчості немає. Очевидно, що ані Президентові, ані уряду, ані парламенту, ані суспільним об'єд-

нанням самим по собі таке завдання не під силу. Воно може бути вирішене лише в результаті активної творчої взаємодії всіх перерахованих суб'єктів. За нинішнього стану це співробітництво гілок влади видається проблематичним. Очевидно, найближчим часом загальнодержавний план законопроектних робіт розроблений не буде і суб'єкти законотворчості будуть як і раніше обмежуватися частими випадковими ініціативами й вирішувати свої проблеми методом спроб і помилок.

Закон, якщо навіть він втілює нагальні інтереси, не буде працювати автоматично. Для його реалізації потрібен особливий механізм, що починає діяти на організаційному етапі. Лише так держава може впливати на недержавні механізми й суспільство в цілому з метою встановлення відносин, запропонованих законом.

§ 5. Соціологічний підхід до аналізу проблем правотворчості та правозастосування в суспільствах, що трансформуються

В Україні відбуваються процеси формування громадянського суспільства й побудови демократичної, соціально орієнтованої правової держави з ринковою економікою. Соціально-економічні трансформації в державі з ринковою економікою спричинили необхідність реформування всіх сфер її життєдіяльності, які повинні відбуватися виключно в правовому полі, в межах закону. Для українського суспільства розгляд держави, характеру її функціонування, правової легітимності дій її органів є конче актуальним. У недостатньо розвиненій державі, в якій деформовані основні функції, не можна реалізувати завдання формування громадянського суспільства.

Пошук шляхів будівництва правової держави в Україні вимагає нових форм і методів науково-дослідної роботи, нового стилю науково-правового мислення. До їх числа слід віднести залучення засобів соціології для інтеграції наукових підходів, всебічного аналізу проблем правотворчості та правозастосування. Правотворчий процес — становить упорядковану систему стадій прийняття, зміни і скасування правових приписів, включених у загальну державну систему чинного законодавства, вид діяльності держави.

Загальновизнано, що однією з форм правотворчості є законодавча діяльність.

До законів і законодавчої діяльності ставлять особливі, підвищенні вимоги. Регулюванню підлягають часто найскладніші відносини організаційних систем та індивідів на різних рівнях ієрархії, і

знайти міру найбільш ефективного, оптимального за будь-яким критерієм виконання функцій державних або громадських організацій, міру допущеної, бажаної та належної поведінки індивідів можна тільки із застосуванням найновіших досягнень науки та техніки, на основі синтезу знань природознавчих і суспільних наук, на основі системного підходу до створення закону та організації законодавчої діяльності.

Важливим джерелом подальшого удосконалення законодавства є розширення його соціальної та наукової бази. У зв'язку з цим виникають проблеми виміру та дослідження ефективності законодавчої діяльності та її соціальної обумовленості.

Соціологічні дослідження в галузі правотворчості доцільно згрупувати, виділивши:

1) соціологічні дослідження, спрямовані на наукове забезпечення правотворчого процесу, і

2) соціологічне вивчення саме правотворчої діяльності (з точки зору механізму цієї діяльності:

– чинників, які впливають на процес прийняття правотворчого рішення;

– чинників, що визначають якість і ефективність правотворчої діяльності тощо).

Соціологічне забезпечення правотворчості є одним з найважливіших елементів у структурі наукових основ правотворчого процесу.

Початковою стадією роботи з наукового забезпечення правотворчого процесу є виявлення потреби у правовому регулюванні (ґрунтується на аналізі проблемної ситуації, що склалась на практиці, яка потребує нового правового рішення) і пов'язане з цим обґрунтування соціальної обумовленості правової новели, яка пропонується.

Соціологічний підхід до виявлення потреб у правовому регулюванні повинен бути спрямований на визначення системи основних чинників правотворчості, під якими розуміють об'єктивно створенні та функціонуючі в суспільстві економічні, політичні, демографічні, соціокультурні та інші чинники, що обумовлюють потребу в правовому регулюванні та здійснюють таким чином вплив на процес правотворчості.

Ці чинники можуть мати:

– нормативний характер (коли йдеться про фактичні норми, що вже склались, об'єктивна природа і соціальна значущість яких потребує правового оформлення) або

– відбивати тенденції суспільного розвитку, які сприяють становленню таких норм і форм відносин.

Виявлення потреби в правовому регулюванні завжди має прогностичну спрямованість.

У період трансформації суспільних відносин, їх ускладнення, необхідне правове регулювання, яке було б гнучке, пристосоване до змін суспільного життя. Однак подібна вимога суперечить такому важливому принципу соціального управління, як принцип стабільності закону.

Розв'язати зазначене протиріччя можуть правові норми, орієнтовані не лише на закріплення ситуації, але й на забезпечення тенденції. Це передбачає вивчення та узагальнення прогнозів економічного, політичного, демографічного, екологічного тощо розвитку, які є на цей час; виявлення найбільш актуальних проблем, які потребують законодавчого врегулювання.

Наступна стадія роботи з наукового забезпечення правотворчості пов'язана з підготовкою проекту нормативного акта.

Виконання завдань, які стоять перед парламентом у сфері формування національної правової системи, потребує серйозного науково-правового та соціологічного обґрунтування рішень парламенту, а також відповідного прогнозування результатів реалізації цих рішень.

Рішення парламенту мають ґрунтуватись на активному використанні соціальної інформації, в тому числі соціальної статистики, інформації про економічні процеси, даних соціологічних досліджень.

З метою посилення науково-правового забезпечення законотворчої діяльності та обґрунтованості рішень парламенту було б доцільним посилити вхідну парламентську експертизу законопроектів[1], здійснювати законотворчу роботу в парламенті на плановій, науковій основі, вдосконалити механізм забезпечення парламенту соціальною інформацією, залучати до законотворчої діяльності наукові сили та правові центри країни, вдосконалити законодавчу основу розробки і прийняття законодавчих актів.

Згідно з Положенням про Міністерство юстиції України, затвердженим Указом Президента України від 30 грудня 1997 року[2], Міністерство здійснює експертизу (готує висновки) щодо відповідності Конституції і законам України, вимогам нормопроектної техніки проектів законів, інших актів законодавства, які подають-

[1] Див.: *Онопенко В.* Яким має бути законодавчий процес... // Голос України. – 1998. – 10 липня.

[2] Див.: Збірник указів Президента України. – К., 1997. – Вип. 4. – С. 295–304.

ся на розгляд Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України; нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Очевидно, що здійснення офіційної обов'язкової експертизи Міністерством юстиції є виправданим і вона має здійснюватись і надалі.

Однак необхідно запровадити на постійній основі також наукову експертизу найбільших важливих відомчих та урядових законопроектів. Така експертиза має здійснюватись відповідно до законодавства України, яке регулює питання наукової та науково-технічної експертизи в частині статусу, повноважень та відповідальності експертів, статусу їх експертних висновків, а також гарантій об'єктивності експертизи та реалізації її висновків. Експертиза дозволила б розв'язати проблему об'єктивного аналізу й оцінки урядових і відомчих проектів на основі сучасного рівня наукових знань, використання зарубіжного досвіду.

Контакти уряду і Міністерства юстиції України з науковими та експертними установами Європи останнім часом значно розширились, однак проблема ще остаточно не знята. Тому науково-експертне забезпечення урядової і відомчої нормотворчості, як вагомого фактора реформування масиву підзаконних нормативно-правових актів і навіть всієї адміністративно-правової реформи, яка здійснюється на основі Конституції України, залишається на порядку денному.

Слід зазначити, що необхідно проводити не лише правові, а й соціологічні та політологічні дослідження, що дало б змогу вивчити глибинні закономірності функціонування суспільства, дозволило б оптимізувати процес здійснення влади і державний механізм на основі наукового інструментарію і реальних оцінок.

За наявності суттєвих суперечностей між авторами проектів видається доцільним на стадії обговорення, доробки та узгодження проекту провести опитування експертів. Відбір експертів для цієї мети повинен базуватися на науковому обґрунтуванні їх кількості та професійного складу. Склад експертів повинен у своїй сукупності відбивати передовий рівень науки та практики.

Важливим джерелом інформації, яка необхідна для розв'язання спірних (суперечних) питань, що виникають на цієї стадії правотворчого процесу, є громадська думка.

Громадська думка — стан реальної свідомості мас, що виникає як реакція на актуальні, суспільно значущі явища та процеси, а також виражає активну позицію громадян щодо цього.

Сучасна система суспільних відносин в Україні, нові соціально-економічні і політичні процеси вимагають їх адекватного відбиття у механізмі і результатах правотворчої діяльності.

У будь-якому демократичному суспільстві законодавча діяльність здійснюється з урахуванням громадської думки. Але яке саме значення повинна мати для законодавства інформація про стан громадської думки, яка її роль у механізмі прийняття законодавчих рішень? У науці з цього питання окреслилися дві крайності.

Перша виходить з уявлення про те, що у періоди соціальної нестабільності, коли громадська думка збуджена і надто нестійка, вивчати її необхідно лише для того, щоб урахувати обмежувальний чинник, який необхідно знати для переконання, виховання, уникнення вибухів. У такі моменти значно важливіше, вважають прибічники цієї позиції, наявність компетентних людей, здатних приймати кваліфіковані рішення. Подібний погляд на проблему є зараз досить поширеним у середовищі фахівців (експертів, порадників, аналітиків), зайнятих інтелектуальним обслуговуванням владних структур.

Але ж ми вже мали досвід перебування у владі «компетентних людей», які займалися «переконанням і вихованням громадян», замість того щоб зважати на їх позиції. Зберігаючи сам принцип такого підходу, ми не гарантовані від повернення колишніх методів «переконання і виховання».

Запропонована модель ставлення органів влади до громадської думки, по суті справи, мало чим різниться від попередньої. Відмінність лише в тому, що якщо раніше громадська думка взагалі не враховувалась через її фактичну відсутність, то зараз нам пропонують розглядати її як обмеження, яке неосвічене суспільство накладає на діяльність влади по обговоренню цього суспільства зверху.

Замість того щоб пізнати й адекватно відбити у законі очікування й інтереси суспільства, йому знову хочуть нав'язати «компетентну» позицію зверху.

Досвід свідчить, що активна взаємодія соціологів і представників владних структур здійснюється головним чином у рамках такої моделі, при якій громадська думка розглядається як чинник корегування поведінки влади у плані покращення її іміджу.

Друга точка зору на роль і значення громадської думки для законотворчості зводиться до того, що «необхідно законодавствувати відповідно до громадської думки». Ж. Карбоньє заявляє: «Опитування громадської думки, проведене у національному масштабі, рівнозначне виявленню тієї спільної волі, яка покликана створювати закон»[1].

---

[1] *Карбонье Ж.* Юридическая социология. – М.: Прогресс, 1986. – С. 335.

Подібний підхід, заснований на переконанні, що, створюючи закон, загальна воля, напряму відбита у громадській думці, уявляється спрощеним. І справа не лише в тому, що для виявлення спільної волі у різноголосиці громадської думки необхідно як мінімум вміти відрізнити в ній істинне від хибного. Але крім проблеми хибного у громадській думці залишається питання, на чию саме волю повинен орієнтуватися законодавець. Відомо, що громадська думка має складну структуру. У неї, крім думки більшості, є цілий спектр інших, часто вельми значущих позицій. Тому питання слід поставити таким чином: чи виражає більшість у громадській думці спільну волю, яка може стати основою норми закону?

Для розуміння витоків відміни громадської думки та спільної волі необхідно мати на увазі таке. Законодавчий орган як державний інститут базується на волі і мандаті народу, що його сформував (в обличчі виборчого корпусу, електорату), а не на мінливій громадській думці. Адже свої повноваження законодавець одержує не від членів громадянського суспільства як окремої особи, а від громадян як політичних суб'єктів (точніше, від виборців, тобто громадян, наділених виборчим правом). І хоча громадська думка формується тими ж людьми, вони виступають тут уже в іншій якості — не як громадяни-виборці, а як окремі особи.

Законодавець повинен знати громадську думку, але аж ніяк не зобов'язаний безпосередньо керуватися її судженнями як веліннями спільної волі. Яку ж роль у виявленні законодавцем спільної волі повинна відіграти інформація про стан громадської думки? Очевидно, лише роль вихідного матеріалу, з якого законодавець робить щось якісно інше. Неупорядкований, хаотичний конгломерат думок, який наведений у громадській думці, законодавець повинен з урахуванням усіх інших численних чинників, значущих для соціально обумовленого законодавства, привести до такого загального знаменника, який може бути сформульований у вигляді загальної норми закону. Зрозуміло, він повинен ураховувати усю різноголосицю громадської думки, але в остаточному підсумку йому необхідна одна позиція, яка не може бути результатом будь-яких арифметичних дій з інформацією про структуру громадської думки. Тут потрібен інший, якісний підхід до осмислення цієї інформації, у ході якого повинні бути задіяні знання самих депутатів, їх життєвий досвід, інтуїція, а також позиції і рекомендації вчених-юристів, консультантів, експертів тощо. Адже в остаточному рахунку законодавцю необхідна не думка (навіть якщо це і громадська думка), а знання, точніше, знання про соціальні потреби й інтереси, які ховаються за тими або іншими думками.

Хоч би яка збуджена і нестійка була громадська думка, за нею завжди стоять об'єктивні потреби суспільного життя. Часто ці потреби можуть бути неусвідомлені носіями громадської думки, подані у судженнях громадської думки у завуальованому або перекрученому вигляді. Досвід показує, що реальні інтереси людей нерідко розходяться з їх вербальною позицією, яка одержана у ході опитування громадської думки.

Громадська думка повинна бути для органів влади насамперед не обмежувальним чинником, а індикатором соціальних потреб й інтересів, які треба знати і враховувати.

Необхідно подолати традицію відчуження від громадської думки, яка має глибоке коріння в нашій дійсності і бере початок у домінуванні держави над особою. Гарним показником зміни такого ставлення може бути хоча б незначне розширення практики проведення референдумів з важливих як місцевих, так і державних питань. Цей інститут показав свої могутні потенції на етапі визначення долі української незалежності 1 грудня 1991 року.

Яке знання повинна нести законодавцю інформація про стан громадської думки? Очевидно, що характер такої інформації повинен визначатися змістом роботи на різних стадіях процесу створення закону. Так, на початкових етапах, пов'язаних з виявленням потреби у правовому регулюванні, законодавець повинен отримати відомості про наявність соціальної потреби, яка вимагає правового рішення.

Одним із важливіших (і характерних) для соціологічного підходу способів одержання інформації про об'єктивні потреби суспільного розвитку є вивчення відбиття цих потреб у свідомості людей, їх відбиття в потребах і інтересах представників тих соціальних груп і верств суспільства, на яких розрахована дія правової норми, що проектується.

Важливе місце в методиці таких досліджень повинні посісти методи вивчення громадської думки. При цьому можуть бути використані такі додаткові способи вивчення громадської думки, як контент-аналіз преси та читацької пошти; узагальнення пропозицій громадян, які внесені до державних органів; аналіз наказів виборців депутатам тощо. Однак основну увагу слід приділити організації та проведенню спеціальних опитувань громадської думки, які повинні бути зорієнтовані на вирішення специфічних завдань досліджень соціальної обумовленості права.

В основу оцінки соціальної обумовленості законодавства шляхом вивчення громадської думки можна покласти методику п'яти-

мірного плану Геллапа[1]. У ньому використовуються п'ять категорій питань: 1) фільтруючі (тобто питання, які мають на меті з'ясувати ступінь поінформованості опитуваних про проблему в цілому, ступінь розуміння змісту та сутності питання); 2) відкриті або вільні (питання, які з'ясовують позицію опитуваного, тобто спрямованість думки); 3) причинні (питання, які мають на меті визначити, чому опитуваний додержується таких поглядів); 4) специфічні (питання, які містять конкретні пропозиції про вирішення проблеми та передбачають, як правило, стислу позитивну або негативну відповідь); 5) питання, які виявляють інтенсивність думки.

На стадії роботи над концепцією правової новели дослідження громадської думки повинні дати інформацію про співвідношення різних соціальних інтересів і про можливості їх узгодження на правовій основі. В остаточному підсумку законодавцю необхідний тут загальний правотворчий інтерес, який відбиває спільну волю і являє собою результат узгодження різноспрямованих соціальних інтересів. Після того як проект закону готовий, нерідко буває важливо знати громадську думку з приводу найбільш принципових його положень. І, нарешті, після уведення закону в дію законодавець повинен регулярно отримувати відомості про відповідність закону суспільним очікуванням, про ступінь його ефективності, причинах його неефективності тощо.

Зрозуміло, у повному обсязі таку схему соціологічного забезпечення законотворчої діяльності доцільно використовувати лише при розробці законів, які характеризуються особливою соціальною значущістю. В інших випадках інформація про громадську думку може і не мати такого комплексного характеру. На жаль, зараз законодавчі органи не приділяють належної уваги аналізу й урахуванню громадської думки у своїй роботі.

Для владних структур, в тому числі і для законодавця, громадська думка, як і колись, становить інтерес головним чином лише як показник лояльності мас по відношенню до діяльності влади. При такому підході до громадської думки владні структури позбавляються належної опори на раціональні моменти громадської думки, на те, що звичайно називається здоровим глуздом народу і узагальнює в собі усвідомлення людьми своїх інтересів, кореневі для суспільної свідомості цінності, уявлення, орієнтації тощо. Однак труднощі з реалізацією законів, що не враховують належною мірою соціальні

[1] Див.: Американское общественное мнение и политика. – М., 1978. – С. 76–79.

інтереси і цінності масової свідомості, рано чи пізно примусять законодавця повернутися обличчям до громадської думки і соціологічних даних про її стан, її ціннісний зміст й орієнтири, тенденції її зміни тощо.

Найбільш ефективною формою виявлення громадської думки з приводу проекту нового нормативного акта є організація обговорення проекту серед представників тих соціальних груп і верств суспільства, на яких розрахована дія норми, що розробляється.

У завдання дослідницької групи, яка займається соціологічним забезпеченням правотворчості, повинно, очевидно, увійти:

– визначення тих верств населення, на обговорення яких слід винести проект;

– розробка організаційних форм виявлення громадської думки (зокрема, вибір друкованого органу, в якому повинен бути надрукований проект, а також інших каналів інформації);

– розробка форм робочих документів, які б дозволили згрупувати пропозиції з урахуванням статі, віку, професії, соціального стану їх авторів;

– узагальнення та аналіз громадської думки і вироблення пропозиції по удосконаленню проекту нормативного акта.

Після обговорення, доробки та узгодження проекту доцільно у ряді випадків (залежно від характеру і суспільної значущості розроблюваного акта) перейти до наступного етапу соціологічного забезпечення правотворчості, що пов'язаний з прогнозуванням ефективності проектованої правової норми.

Ефективність закону є результативною характеристикою його дії, яка свідчить про спроможність закону вирішувати відповідні соціально-правові проблеми. Під ефективністю закону розуміють співвідношення між цілями правових норм, які містяться в законі, та результатом їх дії, тобто ступінь досягнення цілей закону при його реалізації.

У пострадянському суспільстві формується новий тип права і нормативно-правової регуляції.

Сутність підходу полягає в орієнтації на правове законодавство і розуміння законотворчості як узгодження різних соціальних інтересів, при якому свобода реалізації одних інтересів не торкається інших. Йдеться про правову законотворчість, в основі якої лежить виявлення та урахування соціально обумовлених правотворчих інтересів. Щоб виявити правотворчі інтереси в кожному конкретному випадку, законодавець повинен не просто піднятися над приватними, груповими інтересами, але спромогтися виявити

в тому або іншому груповому інтересі загальнозначущий момент, побачити ті напрямки і форми його реалізації, які не завдають шкоди інтересам інших груп населення й узгоджені з регулятивним змістом і вимогами правової норми. Таким чином, правотворчий інтерес — це певний підсумок взаємопов'язування та узгодження приватних, групових інтересів, який дозволяє найбільш повно використовувати закладений у кожному з них потенціал суспільно корисної або як мінімум суспільно нешкідливої соціальної активності, що допускається загальним інтересом правової норми.

У руслі сучасного розуміння правової природи і сутності закону в умовах правової державності, що формується, ефективність законодавства слід вимірювати його внеском в укріплення правових основ державного і суспільного життя, становлення і розвиток форм свободи у соціальних відносинах.

Визначення ефективності законодавчої норми у кожному конкретному випадку потребує творчого підходу. Але загальним для усіх досліджень методологічним принципом могла би стати орієнтація на виявлення показників конфліктності, які характеризують міру задоволення правомірних інтересів учасників регульованих відносин. Було б корисним, щоб подальша розробка проблематики ефективності законодавства здійснювалась з урахуванням можливостей юридичної конфліктології.

Використання у процесі досліджень такого показника ефективності законодавства, як ступінь конфліктності урегульованих даною нормою суспільних відносин, передбачає виявлення і визначення оптимального для цієї сфери рівня (ступеня) конфліктності на даний момент (з урахуванням загальної соціально-політичної, економічної, моральної тощо ситуації). При цьому очевидно, що критерієм для ефективності закону не можна вважати повну відсутність будь-яких конфліктів.

Оптимальний ступінь конфліктності в тій чи іншій сфері суспільного життя означає, що існуюче правове регулювання забезпечує необхідну і достатню міру свободи в реалізації правомірних інтересів суб'єктів соціального спілкування у відповідній сфері. В іншому разі ми маємо справу або з надто жорсткою законодавчою політикою, яка зачіпає свободу людей у суспільних відносинах, або з недостатньою правовою врегульованістю, що веде до хаосу і свавілля з боку учасників цих відносин. І в тому, і в іншому випадках законодавство, яке не виконує свою роль по упорядкуванню соціальних конфліктів і закріпленню нормативно-правової моделі їх розв'язання, є неефективним.

Накопичення в нових умовах досвіду емпіричних досліджень ефективності законодавства дозволить стосовно до кожної конкретної сфери визначити ту допустиму межу конфліктності, при якій норма може вважатися ефективною. Передусім доцільно звернутися до досвіду і знань експертів і використовувати для цих цілей методи експертних оцінок.

Окремого дослідження потребує роль і значення інституту законодавчої ініціативи для подолання державно-правових конфліктів і збереження злагоди в суспільстві.

Проблематика прогнозування ефективності законодавства зацікавила дослідників зовсім недавно. Здійснюються лише перші кроки у розробці теорії, методології і методики таких досліджень.

Ефективна стратегія правотворчості як комплексне поняття включає, на думку О. А. Гаврилова, такі елементи:

– визначення довгострокових завдань розвитку правотворчості, правової системи і законодавства;

– старанний аналіз вихідної ситуації (сучасного стану законодавства) і визначення об'єктивних тенденцій розвитку правової системи;

– визначення пріоритетних правових засобів вирішення перспективних завдань, оцінка порівняльної ефективності правових і неправових методів досягнення кінцевих цілей — юридичних і соціальних;

– всебічна оцінка ресурсів, які мають українська держава і суспільство, для досягнення конкретних цілей правового розвитку (матеріально-фінансових, кадрових, інформаційних тощо);

– визначення ефективності різних варіантів розвитку правотворчої діяльності вищих установ державної влади й управління[1].

Ефективність дії законодавства визначається складним комплексом чинників, які характеризують правову, соціально-економічну, політичну, моральну тощо ситуацію у країні. До основних складових ефективності законодавства належать:

– соціально-правова якість самого законодавства;

– ефективність правозастосувальної діяльності;

– рівень правосвідомості правозастосовувачів і населення в цілому.

При оцінці якості закону слід враховувати як:

1) характеристики юридичної форми закону; так і

2) його соціальний зміст.

---

[1] Див.: *Гаврилов О. А.* Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование. – М.: Институт государства и права РАН, 1993. – С. 3.

При цьому до характеристик юридичної форми закону належать:

– адекватність вибору способу правового впливу;

– правильність визначення суб'єктів правового регулювання;

– забезпечення відповідної координації прав та обов'язків;

– значущість передбаченого нормою заохочення або санкцій;

– наявність і дієвість необхідних юридичних гарантій реалізації закону;

– «вписуваність» даної норми в систему законодавства тощо.

Соціальний зміст закону характеризується його адекватністю потребам регульованих суспільних відносин, його спроможністю бути інструментом узгодження різних соціальних інтересів у рамках загальнозначущої норми і засобом розв'язання соціальних конфліктів.

Завдання юридико-соціологічних досліджень ефективності законодавства полягає насамперед в тому, щоб у кожному конкретному випадку знайти причини тієї розбіжності соціальних інтересів, яка блокує дію даного закону, і спробувати по можливості виявити форми і механізми узгодження інтересів усіх основних суб'єктів, які підпадають під регулятивний вплив даної норми.

При цьому слід мати на увазі, що правове (тобто засноване на правотворчому інтересі) рішення тієї або іншої проблеми, як правило, може бути ефективним лише у тому випадку, якщо є частиною загальної правової моделі громадської (суспільної) згоди.

Важливе місце у методиці прогнозування ефективності проектів нормативних актів повинен посісти законодавчий експеримент як найбільш надійний у науковому відношенні спосіб емпіричної перевірки ефективності експериментальної правової новели і прогнозування ефективності загального нормативного акта, який приймається на основі експериментальної норми.

Використання експерименту при розробці того або іншого варіанту правового рішення знайшло відбиття в ряді праць, присвячених теоретичним питанням правового експерименту[1].

---

[1] Див.: *Сафаров Р. А.* Социальный эксперимент и проблемы государства и права // Советское государство и право. – 1964. – № 10. – С. 14; *Казимирчук В. П.* Право и методы его изучения. – М.: Юрид. лит., 1965. – С. 181–185; *Лазарев В. В.* К вопросу о понятии и пределах эксперимента в области государства и права // Правоведение. – 1966. – № 1. – С. 17–23; *Никитский В. И.* Значение эксперимента в нормотворческой деятельности // Советское государство и право. – 1967. – № 6; *Карбонье Ж.* Юридическая социология. – М., 1986. – С. 268.

Загальна схема законодавчого експерименту така: за наявності сумнівів у принциповій установці, яка покладена в основу запропонованої реформи, або сумнівів у методах її реалізації законодавець приймає закон і вводить його у дію лише для того, щоб подивитися, як він буде застосовуватися.

Законодавець резервує за собою право скасувати або змінити закон залежно від одержаних результатів. Законодавчий експеримент суперечить класичному поняттю закону як загальній і постійно діючій нормі. При експерименті заздалегідь передбачена можлива зміна закону й дуже часто він апробовується лише на певній частині території країни. Це дає можливість порівнювати його результати з тим, що відбувається на решті території, де продовжує діяти «старе» право.

Законодавчий експеримент часто використовувався просвітницьким абсолютизмом у XVIII сторіччі. Так, наприклад, Тюрго у Франції прославився тим, що випробовував фінансові реформи у своєму інтендантстві Лимузен. У Німеччині та Італії багато монархів малих держав також випробували нові ідеї свого часу[1].

Експерименти в галузі правового регулювання використовувались ще у перші роки Радянської влади. До числа нормативних актів як дослід відносились, наприклад, декрети про введення для робітників ряду галузей промисловості натурпреміювання[2], постанова Ради Праці та Оборони від 18 червня 1921 року про введення як дослід колективного постачання робітників і службовців.

Однак для широкого проведення таких експериментів був потрібен час, якого й не вистачало, оскільки більшість рішень необхідно було приймати негайно без попередніх практичних дослідів.

Експериментальний метод почав широко використовуватися в цілях удосконалення норм різних галузей законодавства наприкінці 50-х років XX сторіччя. Особливо багато експериментів було проведено в галузі управління народним господарством. На основі експерименту створювались норми трудового права, пов'язані з виробленням нових систем оплати праці, з переходом на п'ятиденний робочий тиждень з двома днями відпочинку. В експериментальному порядку розроблявся порядок проведення заходів по підсиленню зацікавленості робітників, інженерно-технічних працівників і

[1] Див.: *Карбонье Ж.* Юридическая социология. – С. 268–270.

[2] Див.: Декрет СНК РСФСР от 1 апреля 1921 г. // СУ РСФСР. – 1921. – № 28. – Ст. 156; Декрет СНК РСФСР от 9 мая 1921 г. // СУ РСФСР. – 1921. – № 45. – Ст. 224; Декрет СНК РСФСР от 10 ноября 1921 г. // СУ РСФСР. – 1921. – № 76. – Ст. 617.

службовців у збільшенні випуску продукції, підвищенні продуктивності праці та зменшенні чисельності зайнятого персоналу. Проводились експерименти й у галузі виправно-трудового права. Можна згадати Закон СРСР від 30 червня 1987 року «Про державне підприємство (об'єднання)». Тому, що він був якісним, багато в чому сприяло проведення економічного експерименту по розширенню прав виробничих об'єднань і підприємств промисловості у плануванні господарської діяльності і посиленню їх відповідальності за наслідки роботи. Він був проведений на базі підприємств і об'єднань загальносоюзних Міністерств важкого і транспортного машинобудування та Міністерства електротехнічної промисловості, а також Міністерства харчової промисловості Української РСР, Міністерства легкої промисловості Білоруської РСР і Міністерства місцевої промисловості Литовської РСР[1].

Економічний експеримент добре спрацював і на ряді підприємств України, зокрема, Сумському науково-виробничому об'єднанні ім. М. В. Фрунзе.

Враховуючи те, що цей економічний експеримент показав свою життєздатність, виявив великі можливості для підвищення ефективності виробництва і якості продукції, його було у 1985 році поширено. Внаслідок цього були виявлені не лише позитивні, а й негативні моменти, які були враховані при розробці проекту закону про державне підприємство (об'єднання). Проект закону обговорювався і в багатьох трудових колективах, засобах масової інформації, внаслідок чого надійшло понад 140 тис. пропозицій, які було вивчено й узагальнено. Такі заходи і надали можливість прийняти зрештою Закон «Про державне підприємство (об'єднання)».

Відсутність подібної попередньої експериментальної перевірки найважливіших законодавчих актів призводить до небажаних наслідків, особливо, коли це стосується громадян. Внаслідок застосування, наприклад, Декрету Кабінету Міністрів України від 17 березня 1993 року «Про довірчі товариства» за допомогою шахрайських методів було ошукано мільйони людей. На кінець 1995 року із майже 2,5 тис. довірчих товариств та інших підприємницьких структур, за попередніми даними, їх заборгованість перед громадянами і юридичними особами сягала 28,2 трильйона карбованців. Причому активів і майна, що залишилось у цих структурах, недостатньо для повернення вкладів навіть без обіцяних відсотків[2]. Як нам здається, якщо був би проведений у цьому напрямі відповідний

[1] СП СССР. – 1983. – № 20. – Ст. 109.

[2] Див.: Голос України. – 1995. – 29 грудня.

експеримент на базі кількох утворених довірчих товариств, то таких наслідків вдалося б уникнути.

У практиці законотворення нашої держави починаючи з 1990 року жоден закон не проходив попередньої апробації. У цьому разі юридичним полігоном випробування найважливіших законів могла б стати якась галузь, сфера, регіон тощо. Експериментальна перевірка майбутніх законів повинна здійснюватися і в нашій державі. Тоді, мабуть, менше буде «мертвонароджених» законів або окремих норм, змін і доповнень до них. До цього слід залучити науковців і практиків на місцях, де можна було б з'ясувати на регіональному, галузевому чи якомусь іншому рівні, як спрацьовують ті чи інші законодавчі акти, в чому причина їхньої низької ефективності, сформулювати відповідні пропозиції для врахування в майбутньому в законотворчому процесі.

Водночас цілком зрозуміло, що кожен майбутній закон неможливо експериментально перевірити, спрогнозувати його ефективність. Однак Верховна Рада України як законодавчий орган має знати, як спрацьовують прийняті нею закони, які причини того, що вони «пробуксовують» або зовсім не діють. І в цьому ми вбачаємо одне з основних завдань Інституту законодавства — виявляти і аналізувати причини, що негативно впливають на ефективність застосування законодавчих актів, формувати пропозиції щодо їх усунення[1].

Отже, можна зазначити, що в нормотворчій діяльності держави експеримент став одним з методів пошуку нових ефективних правових рішень. Теоретичний аналіз проблем, пов'язаних з проведенням правових експериментів, є одним з важливіших завдань розвитку як правової, так і соціологічної науки. Між тим радянська юридична наука протягом багатьох років або взагалі ігнорувала проблему експерименту, або заперечувала можливість його проведення. Лише з середини 60-х років XX сторіччя стали з'являтися праці, в яких приділяється увага дослідженню проблем правового експерименту як у загальнотеоретичному плані[2], так і стосовно до

---

[1] Див.: *Опришко В. М.* Вдосконалення законодавства України – складова частина стратегії його розвитку. // Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 5–17.

[2] Див.: *Дрейшев В. В.* Некоторые особенности экспериментального правотворческого процесса // Правоведение. – 1969. – № 1; *Смирнов С. В.* Социально-правовой эксперимент и регулирование общественных отношений // Советское государство и право. – 1973. – № 11; *Фельдман Д. И., Курдюков Г. И., Лазарев В. В.* Теоретические проблемы методологии исследования государства и права. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1975.

галузей права[1].

Однак розробка зазначеної проблеми продовжує відставати від вимог життя. Й сьогодні дискутується питання про поняття правового експерименту, про можливі сфери його використання, не визначені припустимі межі його проведення, не розроблене питання про юридичні гарантії, які повинні використовуватися при проведенні експерименту, типові методики проведення експериментів й оцінки результатів тощо.

Певною мірою експеримент виконує прогностичну функцію, смисл якої полягає в тому, щоб передбачити розвиток соціально-правового інституту, процесу або явища.

Так, у середині 50-х років XX сторіччя в ряді міст Франції була уведена експериментальна система застосування так званих «відстрочених покарань» з кримінальних справ незначної тяжкості. Експеримент одержав позитивну оцінку. У результаті ордонанс від 23 грудня 1958 року включили до КПК Франції інститут «відстрочених покарань»[2].

Можна зазначити, наприклад, що у Франції законопроектні експерименти з проведенням широких за обсягом соціологічних досліджень відіграють суттєву роль у регулюванні суспільних відносин. Так, протягом 1964–1974 років більш ніж 20 важливих законів у галузях сімейного, адміністративного, господарського, кримінально-процесуального та виправного права були прийняті після узагальнень висновків, одержаних під час досліджень[3]. Таким чином, за до-

[1] Див.: *Смирнов О. В.* Эффективность права в области организации труда // Советское государство и право. – 1966. – № 7; *Його ж.* Эффективность правового регулирования организации труда на предприятии. – М., 1968; *Пертцик В. А.* Проблемы местного самоуправления в СССР // Труды Иркутского государственного университета. – Иркутск, 1963. – Т. XXXII. – Вып. 6. – Ч. 11; *Шмаров И. В.* Социологический эксперимент в практике исправительно-трудовых учреждений // Советское государство и право. – 1966. – № 10; *Подымов П. Е.* О дальнейшем развитии новых форм исправительно-трудового воздействия и закрепления результатов правовоспитания осужденных // Советское государство и право. – 1965. – № 11; *Крахмальник Л. Г., Фетизов В. З.* Эксперимент как метод совершенствования советского законодательства. Проблемы совершенствования советского законодательства // Труды ВНИИСЗ. – 1977. – № 9; *Колдаева Н. П.* Социально-правовой эксперимент (некоторые теоретические аспекты) // Право и правотворчество: вопросы теории. – М.: Институт государства и права, 1982.

[2] Див.: *Никитский В. И.* Эксперимент как метод поиска оптимальных вариантов правовых решений // Эффективность правовых норм. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 255

[3] Див.: *Боботов С. В.* Буржуазная социология права. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 115.

помогою експерименту законодавець і практика одержують цінну інформацію, яка стосується побажань різних груп, організацій з тих або інших питань суспільного життя, що потребують правового регулювання або удосконалення правової регламентації.

Але є й інша, мабуть більш суттєва, функція експерименту — досягнення оптимальності дії кожної норми й кожного акта. У цьому розумінні можна говорити про те, що експеримент забезпечує правильне поєднання засобів і методів впливу на регулювання правовідносин і дозволяє забезпечити надійність і точність самого регулювання.

Отже, законодавчий експеримент має велике значення в нормотворчій діяльності. Як мета виступає завдання вдосконалення правового регулювання, визначення його меж, можливостей змін діючого законодавства.

Будучи тісно пов'язаним з правотворчістю, експеримент, з одного боку, є складовою частиною науково-дослідної роботи, а з другого — являє собою елемент нормотворчого процесу. Він забезпечує синтез науки та практики, служить методом перевірки правової гіпотези в конкретних умовах.

Однак це найбільш складний і дорогий метод, пов'язаний із змінами соціально-правової практики, яка склалась. Це може, як свідчить досвід, призвести до непередбачених наслідків негативного характеру. Тому там, де це є можливим, доцільно використовувати інші способи та засоби прогнозування ефективності правових рішень, такі, зокрема, як обчислювальний експеримент, моделювання, експертні оцінки, вивчення громадської думки та правосвідомості населення, виявлення настанов на правомірну та протиправну поведінку тощо.

Після вступу нормативного акта в силу завданням соціологічного забезпечення повинно стати вивчення ефективності дії прийнятої правової норми.

Подібні дослідження, що є логічним завершенням усієї програми комплексного соціологічного забезпечення правотворчого процесу, несуть на собі особливе навантаження, тому що служать каналом зворотного зв'язку між правовим регулятором і системою суспільних відносин, що регулюються, між процесами правотворчості й реалізації права.

Поряд з дослідженнями, спрямованими на соціологічне забезпечення процесів планування законопроектних робіт, підготовки й прийняття нормативних актів, важливе значення для удосконалення правотворчості мають соціологічні дослідження закономірностей саме правотворчої діяльності.

Соціологічний підхід до вивчення правотворчої діяльності пов'язаний з виявленням системи чинників, які впливають на правотворчу діяльність, і з визначенням механізму цього впливу.

Дослідження в цієї галузі дозволили змістовно розкрити й ввести у науковий обіг таке поняття, як соціальний чинник законодавчої діяльності[1], під яким розуміють явище суспільного життя, яке впливає у тій чи іншій формі на виявлення потреби у правовому регулюванні, на розробку, прийняття, зміну або скасування законодавчого акта і, зрештою, на його зміст. На основі конкретних юридико-соціологічних досліджень була розроблена класифікація соціальних чинників законодавчої діяльності.

Згідно з цією класифікацією, чинники законодавчої діяльності у найзагальнішому вигляді підрозділяються на основні й забезпечуючі.

До основних належать чинники, які обумовлюють виникнення проблемної ситуації, що потребує законодавчого втручання.

Основні чинники умовно підрозділяються на об'єктивні й суб'єктивні.

До об'єктивних соціальних чинників можуть бути віднесені:

– економічний — який відображує вимогу розвитку економіки країни як у матеріально-виробничому, так і в фінансовому аспектах; економічний чинник відбиває стан розвиненості суспільних відносин, які складаються з приводу власності, виробництва матеріальних благ. Він є вирішальним у формуванні цивільного, підприємницького та деяких інших галузей права. Однак це не означає, що його не враховують при встановленні норм публічного права (конституційного, адміністративного), вирішенні питань державного управління;

– екологічний — зберігання природних багатств країни і раціональне використання її природних ресурсів;

– природно-географічний — відбиває особливості географічного положення країни, наявності природних ресурсів, клімату, що, безумовно, впливає на зміст актів управління, які приймаються;

– демографічний — його визначили статево-вікова структура населення, урбанізація та інші явища і процеси, специфічні для життєдіяльності і розвитку міського і сільського населення країни. Державні органи повинні враховувати його при здійсненні державної політики і правового регулювання в галузі охорони здоров'я,

[1] *Лапаева В. В.* Конкретно-социологические исследования в праве. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 117–119; *Леванский В. А.* Моделирование в социально-правовых исследованиях. – М.: Наука, 1986. – С. 57–61.

забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя, охорони материнства і дитинства, свободи пересування громадян конкретної держави й іноземних громадян.

Суб'єктивними чинниками, вплив яких на законодавчу діяльність залежить (на відміну від об'єктивних чинників) від діяльності суб'єктів-учасників правотворчого процесу, вважають:

– політико-правовий — концентрує в собі найбільш суттєві інтереси різних груп, прошарків, класів. Це поняття складне, включає всі політичні процеси, що відбуваються у суспільстві, виявляється у формі політичної практики, вплив якої на процес правоутворення досить значний;

– ідеологічний — світоглядові основи поведінки суб'єктів законодавчої діяльності, рівень правової пропаганди і правого виховання населення;

– національний — національні звичаї і традиції, мовленнєві особливості,

– міжнародний (інтернаціональний) — міжнародні аспекти законодавства країни, урахування досвіду правового регулювання в інших країнах;

– соціокультурний — культурний та освітянський рівень членів суспільства, особливо депутатів, посадових осіб державних органів, які займаються правотворчою діяльністю; правова поінформованість; поширеність і розвиненість засобів масової інформації, організація та ефективність їх діяльності;

– ціннісно-психологічний — ціннісні орієнтації і настанови населення країни у сфері держави і права, особливості правової психології суб'єктів законотворчого процесу.

Крім переліку основних чинників, можна вирізнити групу чинників, які забезпечують належне здійснення правотворчої діяльності.

До забезпечуючих чинників належать:

– програмуючий (планування і прогнозування розвитку законодавства);

– організаційний (поєднання змістовних і процесуальних аспектів демократичної процедури законодавчої діяльності);

– інформаційний (типи та інтенсивність інформаційних потоків, ступінь і форми урахування громадської думки тощо);

– науковий (забезпечення необхідного наукового рівня законодавства).

Необхідність створення сучасної системи інформаційно-аналітичного забезпечення законотворчої, іншої нормотворчої, право-

застосовної та правоосвітньої діяльності обумовлена актуальністю розв'язання проблем розбудови нормативно-правових основ держави, формування її інформаційно-правової бази, піднесення якісного рівня системи організаційного управління, скорочення технологічного циклу законотворчого процесу, а також аналізу, експертизи, обґрунтування та колективного розгляду і схвалення відповідних нормативних актів.

Спільними зусиллями фахівців Національної Академії наук України, Академії правових наук України, Секретаріату Верховної Ради України, Дослідницької служби Конгресу США, інших учасників проекту, починаючи з 1990 року, створена і розвивається комплексна, багатофункціональна система інформаційно-аналітичного забезпечення законотворчої, нормотворчої, правозастосовної та правоосвітньої діяльності[1], послугами якої користуються тисячі державних і недержавних структур, юридичних та фізичних осіб як в Україні, так і за її межами.

Інформаційна система Верховної Ради України надає можливість отримувати різноманітні аналітичні довідки з таких підсистем, баз даних, як «Законопроект», «Законотворець», «Контроль проходження законопроектів» та інші.

Підсистема «Законопроект» обслуговує технологічний процес розроблення законодавчих актів від дати реєстрації початкового варіанта, вивчення проблеми, що потребує правового врегулювання, збирання пропозицій, необхідної інформації з різних джерел, формування змісту законопроектів до кінцевого юридичного оформлення.

Ця підсистема дає можливість залучати до творчого процесу авторитетних фахівців і зацікавлених осіб, які бажають або зобов'язані працювати над проектом закону.

Застосування АРМ (автоматизоване робоче місце) «Законотворець» дає можливість оперативно, якісно та ефективно готувати законопроекти для розгляду на сесії Верховної Ради України, подавати інформацію в наочній формі (порівняльні таблиці), користуватися базою чинних законів, створювати таблиці змін і доповнень у порівнянні з іншими текстами законів.

Основними результатами впровадження комп'ютеризованої інформаційно-аналітичної системи законотворчої та правозастосовчої діяльності є:

---

[1] Див.: *Швець М.* Системна інформація законотворчого процесу // Віче. – 2000. – № 2.

– підвищення рівня обґрунтованості рішень за рахунок можливості широкого використання різних джерел альтернативної аналітичної інформації, вчасної обробки даних, достатнього інформаційного забезпечення нормотворчої діяльності, застосування сучасних методів та засобів обробки даних, що сприяє також зменшенню впливу суб'єктивних чинників;

– підвищення продуктивності праці в нормотворчій та правозастосовчій діяльності за рахунок можливості швидкого пошуку та порівняльного аналізу даних у великих масивах інформації;

– впровадження принципу одноразової фіксації та колективного використання даних, а також технології їх опрацювання і пересилки;

– синхронізація інформаційних потоків, скорочення технологічного циклу проходження документів, уникнення паралелізму в законопроектних роботах та багатоаспектному використанні накопичених даних;

– можливість моделювання та прогнозування наслідків уведення нових нормативно-правових актів;

– значна економія матеріальних і трудових ресурсів при розробленні законопроектів та інших нормативних актів.

Соціологічні дослідження чинників нормотворчості, які проводяться зараз, спрямовані головним чином на вивчення тих, які обумовлюють правотворчу діяльність вищих органів державної влади та управління.

Що стосується проблем відомчої (а тим більше локальної нормотворчості), то вони ще не привернули увагу фахівців у галузі соціології та правознавства.

Отже, до основних функцій соціологічного підходу до аналізу правотворчої діяльності можна віднести:

а) виявлення та обґрунтування наявності у соціальних відносинах проблем, які потребують законодавчого регулювання, або зміни цих відносин, визначення змісту та форми законодавчих норм, що відповідають цим відносинам та потребам їх ефективного урегулювання законом;

б) прогнозування соціальних (насамперед економічних, політичних, соціально-психологічних, кримінологічних, екологічних та ін.) наслідків прийняття та реалізації законодавчого акта, тобто його соціальної ефективності;

в) соціально-науковий законотворчий експеримент;

г) науковий аналіз (спостереження) реалізації прийнятого закону, у тому числі за критеріями його ефективності, та обґрунтування необхідних змін та доповнень законодавства.

Поряд з активізацією правотворчої діяльності в країні в останні роки здійснюється комплекс заходів по удосконаленню процесу реалізації права, укріпленню правопорядку в усіх сферах життя суспільства.

Прийняття Конституції України й здійснення державою розгорнутої системи інших законодавчих заходів неминуче тягне за собою зміщення центру ваги в справі удосконалення механізму юридичного впливу на суспільні відносини та розвиток правової основи державного і громадського життя. На перший план все більш висуваються питання організації належної реалізації правових норм і, зокрема, застосування права як одного з способів втілення законодавства у життя.

У руслі цієї закономірної тенденції актуально зосередити увагу на невирішених проблемах правореалізуючої діяльності. Право лише тоді виконує свою соціальну функцію регулятора суспільних відносин, коли воно виконується в дійсності. Життя норм права полягає не лише і не стільки в їх наявності, існуванні, скільки у функціонуванні, реалізації. Лише в русі права від можливості до дійсності, у втіленні правових приписів у реальних вчинках і діях людей виявляється його призначення, дієвість і ефективність. Право є перетворюючою силою не само по собі, а в процесі його впливу на розвиток соціальної дійсності, в переході в цю дійсність, у регулюванні й зміні її боків. У цьому полягають соціальна суть і цінність права.

Застосування права є однією з найважливіших форм реалізації права. Будучи своєрідним організаційно-правовим методом виконання державно-владної діяльності, застосування права в багатьох випадках виступає у вигляді складного комплексу матеріально-правових, процесуальних, організаційних, інформаційних, психологічних і інших зв'язків і відносин. Подібний характер правозастосовної діяльності об'єктивно обумовлює необхідність міждисциплінарного підходу до її дослідження, яке передбачає широке використання різних наукових методів. Між тим у літературі досліджуються в основному формально-юридичні аспекти здійснення цієї діяльності. Існує потреба в спеціальних дослідженнях з використанням соціологічних методів, присвячених комплексному розгляду застосування права як системи і процесу державно-владної діяльності.

Застосування правових норм, як одна з форм реалізації права, може бути охарактеризовано як певний результат і як процес.

Воно виконує посередницьку роль між правовими нормами та їх основними адресатами, забезпечує цілеспрямований рух право-

вих відносин, створює додаткові гарантії для правильної реалізації права в правових життєвих ситуаціях. Правозастосування — це владна, організуюча діяльність компетентних суб'єктів.

Правозастосування — це особлива розумова та фізична праця, яка полягає в здійсненні одна за одною ряду внутрішніх розумових і фіксуючих їх зовнішніх операцій, спрямованих на установлення правової та фактичної основи юридичної справи й її вирішення.

Як різновид соціального управління правозастосування являє собою складний комплекс правових, організаційних, інформаційних і інших форм і засобів втілення приписів закону в життя.

Слід указати на важливу властивість, притаманну правозастосуванню як управлінському процесу, а також окремим його стадіям. Суть його полягає в тому, що, незважаючи на різнохарактерність і різну масштабність конкретних правозастосовчих процесів і їх окремих стадій, усім їм притаманні три структурно-часових компоненти:

1) вихідний початок, тобто їх інформаційні та матеріальні передумови: наявність нормативно-правових приписів, які запроваджують обов'язковість здійснення діяльності відповідного виду, її цілі, завдання та засоби їх досягнення і вирішення; наявність спеціальних суб'єктів здійснення цієї діяльності (органів держави та їх посадових осіб), у повноваження й обов'язки яких входить реалізація цих цілей і завдань; наявність приводів і підстав до здійснення цієї діяльності — соціальної події або факту, конкретної життєвої ситуації, яка має юридичне значення й підлягає вирішенню;

2) хід здійснення, тобто динамічна фаза правозастосування й управління його здійсненням, що є реалізацією відповідними державними органами покладених на них обов'язків шляхом використання ними правових, організаційних, управлінських, інформаційних, науково-технічних і інших форм, методів і засобів пізнання, оцінки та правильного юридичного розв'язання ситуації, прийняття законного й обґрунтованого рішення; застосування в необхідних випадках заходів владного примусу тощо;

3) результат здійснення, який відбиває та фіксує завершення тієї чи іншої стадії або процесу в цілому, що об'єктивується у правозастосовчому акті — документі (управлінському рішенні), який винесений[1].

Велике значення має аналіз тих конкретних чинників, які впливають на результативність правозастосовчої діяльності. Вивчення

[1] Див.: *Лазарев В. В., Левченко И. П.* Правоприменительная деятельность органов внутренних дел. – М.: Академия МВД СССР, 1989. – С. 30.

цих чинників сприяє виявленню причин недостатньої ефективності деяких правових норм і полегшує внесення конкретних рекомендацій, спрямованих як на удосконалення законодавства, так і покращення організаційної діяльності правозастосовчих органів.

У науковій літературі знайшли відбиття результати досліджень ефективності діяльності по застосуванню права. Так, на основі одного з них, Є. П. Шикін запропонував таку класифікацію чинників, які впливають на якість діяльності по застосуванню права:

– міра оптимальності правової норми (практично тут йдеться про якості норми);

– стан управління (науковість організації праці тих, хто застосовує право, організаційна структура установ, що застосовують право, порядок їх діяльності, чіткість розподілу функцій, компетенцій, злагодженість усіх ланок системи установ, що застосовують право);

– мікроклімат, в якому відбувається застосування права (діловитість, творча критика і самокритика, обстановка, в якій немає місця бюрократизму, прояву відсталості, байдужості до людини);

– суб'єктивні якості того, хто застосовує право (його політична зрілість, знання ним права, рівень правосвідомості, професійна етика, авторитет, досвід, високі моральні якості, загальний культурний рівень). Тут же доречно нагадати, що важливою умовою ефективності правових норм є їх доцільне застосування;

– матеріально-технічний чинник, в тому числі естетика процесу застосування норм (зовнішнє оформлення та обладнання приміщення, забезпечення транспортом тощо)[1].

Чинники, що забезпечують ефективність правозастосовуючих актів, були також детально досліджені та систематизовані В. В. Лазарєвим. Автор вирізняє такі чинники: матеріальні та соціально-політичні; ідеологічні; організаційні, правові[2]. Кожний з цих основних чинників об'єднується ним у певну систему відповідних компонентів. Наприклад, до організаційних чинників забезпечення ефективності актів щодо застосування права автор відносить належний підбір і розміщення кадрів; планування; забезпечення кожного працівника конкретними завданнями та організацію внут-

---

[1] Див.: *Шикин Е. П.* Факторы, определяющие эффективность норм права // Советское государство и право. – 1973. – № 5. – С. 104–107; Назначение наказания, его эффективность и освобождение от уголовной ответственности и наказания. – Иркутск, 1978. – С. 12.

[2] Див.: *Лазарев В. В.* Эффективность правоприменительных актов. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1978.

рішнього контролю за їх виконанням; внутрішній контроль за правильністю витрачення фінансових коштів і матеріальних ресурсів; установлення зв'язку з керівництвом та підлеглими організаціями, а також із суб'єктами, що зацікавлені в цій діяльності; організацію засобів інформації та її систематизацію; організацію навчання кадрів; налагоджування ділових стосунків, створення сприятливого мікроклімату; належне стимулювання праці співробітників; організацію їх відпочинку.

Більшість авторів під ефективністю застосування права розуміють міру досягнення цілей відповідної діяльності. Особливим видом застосування права є діяльність суду, що виражається у відправленні правосуддя, яка, як відомо, складається з установлення юридичних фактів, охоплених гіпотезою норми права; прийняття владного рішення про належну або припущену поведінку громадян і юридичних осіб (дозвіл, припис, заборона, які визначаються диспозицією правової норми); застосування юридичних санкцій до осіб, які порушують вимоги закону.

Розвиток конкретно-соціологічних досліджень правосуддя й умов його ефективності дозволить угамувати «інформаційний голод» у цій галузі наукового знання. Соціологічні методи можуть бути використані у дослідженні таких напрямів вивчення ефективності правосуддя:

1. Розробка загальної концепції ефективності правосуддя: цілі правосуддя та соціальні потреби, які задовольняються завдяки їх досягненню; зміст поняття ефективності правосуддя; співвідношення оптимальності та ефективності правосуддя; правосуддя як система, умови (гарантії) ефективності правосуддя, їх зв'язок і взаємодія, інформаційна забезпеченість судової системи; методи дослідження ефективності правосуддя тощо.

2. Розробка системи критеріїв і показників ефективності правосуддя в цілому і за окремими судовими стадіями процесу; визначення «вагомих» (ціннісних) співвідношень між різними критеріями і показниками ефективності; виокремлення критеріїв організації та критеріїв якості судової праці; співвідношення критеріїв ефективності правосуддя та ефективності інших видів судової діяльності (наприклад, правова пропаганда); визначення ефективності правосуддя та процесуальної діяльності інших (крім суду) учасників судочинства; розробка однозначних критеріїв для порівняльної оцінки якості роботи судів по регіонам і періодам.

3. Вивчення на теоретичному рівні складної системи чинників (гарантій), які впливають на ефективність правосуддя; ранжуван-

ня цих чинників за ступенем значущості, виявлення ієрархічних і координаційних зв'язків між ними; розгляд усіх чинників як складної системи «управління» правосуддям, де кожна структурна ланка і кожний елемент її виконує певну функцію; вивчення цих функцій на підставі знання «сили впливу» чинників тепер і в майбутньому; створення структурно-функціональної, «працюючої на управління» моделі чинників (умов, гарантій) ефективності правосуддя.

4. Обчислення ступеня ефективності правосуддя з вживанням логіко-математичного апарату на основі інформації, яка регулярно надходить, про стан судової праці (статистика, дані соціологічних та інших досліджень); удосконалення методів обробки й аналізу інформації з використанням сучасної обчислювальної техніки.

5. Виявлення дисфункцій, «слабких місць» у системі гарантій правосуддя, розробка науково обґрунтованих заходів підвищення ефективності правосуддя та передача відповідних управлінських впливів.

Це програма-максимум усього наукового напряму. Зараз ми знаходимося лише у його початку.

Можна окреслити три рівня соціологічного дослідження ефективності правосуддя.

На першому рівні аналізуються чинники, пов'язані зі станом і застосуванням судом галузей, інститутів і окремих норм права, а також характеристики ефективності процесуальної діяльності (правовий аспект). На цьому рівні вивчаються повнота установлення предмета доказування, стосунки суду з учасниками процесу, вплив останніх на внутрішнє переконання суду, помилки при проведенні окремих процесуальних дій та їх вплив на вирішення справи, а також й інші питання застосування судом норм права.

Другий рівень дослідження ефективності правосуддя передбачає використання поряд з соціологічним також психологічного та етичного підходів до вивчення особи суддів, а також об'єктивних умов, в яких проходить службова діяльність і взагалі все життя судді. Ця друга ланка в системі гарантій правосуддя теоретично виявилась мало дослідженою, хоча саме вона значною мірою визначає ефективність діяльності по застосуванню права.

Третій рівень дослідження ефективності правосуддя полягає у виявленні залежностей між якістю судової праці та дією соціально-економічних, політичних, ідеологічних гарантій, загальних для усіх видів державної діяльності. Цей глибинний рівень значною мірою визначає характер соціальних чинників першого та другого рівнів.

Слід зазначити, що була показана в спрощеному вигляді абстрактна схема (модель) умов ефективності правосуддя. У реальній дійсності — це постійно діюча, динамічна, прогресуюча, взаємодіюча з іншими соціальними утвореннями система дуже високого ступеня складності.

Питання про те, як суддя здійснює політику, яка проводиться через систему юридичних органів, і яким чином відбиваються в цьому його особистісні погляди, може висунути на перший план чинники, що стосуються особи судді. Йдеться не лише про те, наскільки суддя адаптується до вимог судової політики. На його діяльність впливає цілий ряд позаправових, неформальних чинників, наприклад, розуміння ним своєї ролі. Справа в тому, що кожне суспільство і кожна правова система створюють свій власний тип судді, який, якщо його взяти абстрактно, може бути ідентичним. Однак у кожному суспільстві та правовій системі існує різне розуміння ролі судді, яке значно впливає на формування цього абстрактного типу.

Праця судді повинна бути оцінена як надзвичайно складна, оскільки вона потребує знання кваліфікованого, всебічно освіченого юриста, його незалежності при прийнятті рішень, уміння керувати не лише колективом постійних працівників суду, але й «колективами» учасників процесу, часто численних і специфічних у кожній справі, відповідальності за долю людей, високого ступеня інтенсивності праці.

Виявлення та усунення чинників, які негативно впливають на забезпечення належного рівня якісних параметрів особи та діяльності судді, — необхідний шлях підвищення ефективності правосуддя.

Можна визначити такі чинники. Насамперед комплектування кадрів суддів, рівень їх освіти та якість професійної підготовки. Важливо також суб'єктивне ставлення суддів до якості отриманої ними професійної підготовки.

Зараз відсутня теоретична розробка професіограми судді, як необхідної психологічної характеристики особистості, що є основною у визначенні професійної придатності. Тому звичайно, що і практика прийому до юридичних вузів ніяк не пов'язана з виявленням придатності обійняти у майбутньому посаду судді.

При розробці професіограми судді можуть бути взяти до уваги характеристики, які використовуються, наприклад, для деяких інших видів інтелектуальної праці, а саме:

1) суспільне значення праці відповідної професії, її зміст;

2) галузь використання цього виду праці;

3) склад осіб відповідної професії;

4) особливості професії:

– політична спрямованість, професійно-етичні вимоги;

– загальна і професійна підготовка;

5) психологічні особливості діяльності:

– схильність до діяльності;

– загальні та спеціальні здібності;

– індивідуально-психологічні особливості (темперамент, характер, вольові якості, комунікативні якості);

6) умови праці, підвищення кваліфікації.

Аналіз стану можливих перспектив розвитку кадрів суддів і планування кадрової роботи потребують систематичного дослідження таких параметрів: рівня і принципів професійної підготовки суддів; умов, які полегшують їх професійну адаптацію; процесу підбору судових кадрів, формування їх резерву і ролі у ньому молодих фахівців; характеристик за віком і стажем роботи суддів; плинності судових кадрів і стимулювання тривалості роботи в судах.

За всіма цими параметрами необхідні постійні спостереження, звичайно, не лише шляхом кадрової статистики, яка забезпечує загальну «інвентаризацію» судових кадрів, але і шляхом спеціальних досліджень і перевірок. У процесі такого роду спостережень забезпечується опрацьовування системи характеристик, що дають досить повні відомості про контингент судових працівників.

Наступний чинник — система підвищення кваліфікації працівників юстиції. Це забезпечує можливість для систематичного підвищення кваліфікації працівників судів, які можуть не лише привести в систему свої знання, осмислити та правильно оцінити власний досвід, але й безпосередньо ознайомитися з діяльністю центральних органів юстиції та судів.

Необхідно звернутися ще до однієї проблеми в галузі підготовки кадрів для судів. Потребують вирішення питання професійного навчання не лише суддів, але й інших працівників суду (секретарі суду, секретарі судових засідань, діловоди). Судді доводиться витрачати багато часу на навчання цих працівників, перевірку їх праці, а іноді й виконувати деякі їх функції, що збільшує і без того велику навантаженість суддів основною працею та суперечить основним принципам розподілу праці.

Дослідження особи судді було б неповним без вивчення його правосвідомості та морально-етичної характеристики. Правосвідомість суддів відіграє важливу роль у тлумаченні та застосуванні ними норм права, у визначенні міри покарання, у виборі найбільш доцільної поведінки в процесі, коли закон не твердо детермінує її,

у визначенні допустимості та відповідності доказів, у стосунках судді з іншими учасниками судового розгляду.

Ефективність правосуддя залежить від умов, в яких проходить судова діяльність. Вивчення та свідома зміна цих умов сприяє підвищенню якості судочинства.

Серед соціальних умов, які впливають на якість судочинства, повинні насамперед вивчатися проблеми соціального планування та наукової організації праці в суді. Одна з таких проблем — визначення службового навантаження та необхідної кількості судових працівників. Актуальність цього диктується об'єктивно існуючими межами інтенсивності та обсягу праці, які гарантують збереження працездатності суддів і високу якість правосуддя. Для обґрунтування цього положення важливо простежити існуючий взаємозв'язок між обсягом службового навантаження й якістю судової праці.

Слід зазначити, що скасування та зміна вироків залежать від зростання службового навантаження.

Необхідно удосконалити обґрунтування як існуючої чисельності судових кадрів, так і динаміки їх зростання. Зараз визначення кадрів суддів недостатньо відповідає змінам кількості справ, які розглядаються, з демографічними чинниками, зі специфічними територіальними й правовими умовами в окремих регіонах країни.

Прагнення до економії часу при надмірному навантаженні судді часом призводять до процесуальних порушень (наприклад, не дотримуються необхідні процесуальні строки, формально проводяться віддання до суду, немотивовано викладені висновки суду у вироку).

Потрібна розробка принципових положень, які дозволили б обґрунтовано визначити правильність формування судових кадрів і необхідні зміни чисельності суддів.

Кількість справ, що надходить до судів, не завжди похідна від щільності населення, територіальної протяжності та сфери діяльності судів. В основі планування розвитку та розподілу контингенту суддів, мабуть, повинні лежати середні затрати часу на розгляд справ за окремими категоріями та видами злочинів, які експериментально встановлені. Однотипність справ кожної категорії обумовлює єдину методику їх розслідування та проведення з кожної категорії взагалі одного й того самого комплексу слідчих і судових дій. Тому такі середні витрати часу для усієї маси справ можуть служити реальним мірилом їх трудомісткості.

Необхідно розглянути ще одне питання, пов'язане з організацією праці судді, а саме — питання про функціональний розподіл їх праці, якість праці суддів при спеціалізації є вищою. Спеціалізація економить час суддів й є більш раціональним методом праці.

Звичайно, спеціалізація не може бути здійснена в судах з невеликою кількістю суддів, але в цих судах розглядається менша частина всіх справ, що проходять через судову систему.

Оцінюючи судову діяльність, необхідно враховувати і характер «зовнішнього середовища». При правильних показниках, які характеризують правосуддя, перевагу слід віддавати судам, що працюють у більш скрутних умовах (погано розвинута мережа шляхів сполучення, в результаті чого виникають труднощі при викликанні свідків, потерпілих, експертів; порівняно високий рівень злочинності в окремих районах, який збільшує службове навантаження суддів; порівняно низький рівень загальної і правової культури населення, який впливає на поширення неправдивих свідчень свідків, нез'явлення свідків і потерпілих у суди тощо).

Порівняно несприятливі умови «зовнішнього середовища» подовжують строки судочинства, тобто знижують продуктивність праці суддів. Вихід з цього положення — інтенсифікація праці, тобто більша витрата сил на проведення трудових операцій.

У складних умовах «зовнішнього середовища» високі результати досягаються завдяки кращій організації праці, більш повному використанню існуючих резервів.

Правосуддя як особливий вид діяльності по застосуванню права характеризується органічним поєднанням державних і громадських засад.

Потреба в здійсненні функції правосуддя обумовлена, насамперед, наявністю конфліктів у суспільстві та прагненням держави захистити від будь-яких посягань встановлений правопорядок.

Правосуддя — це свідома, цілеспрямована діяльність людей (суддів), які правомочні вирішувати долі інших людей (обвинувачених, позивачів, відповідачів та ін.), вступати при цьому в складні зв'язки з численними учасниками судочинства, нерідко зацікавленими в кінці справи, отримувати від них необхідну інформацію та розв'язувати соціальні конфлікти, виявляючи при цьому виховний вплив на громадян.

Суть соціологічного підходу до застосування права виявляється насамперед у тому, що застосування права починає розглядатися одночасно й як соціальний процес, суб'єкти якого є, разом з тим, й учасниками суспільних відносин. Як такі вони посідають крім місця в посадовій структурі правозастосовчих органів ряд інших соціальних позицій.

І оскільки соціальна поведінка людини — функція її місця у суспільстві, на прийняття нею рішення з окремої справи впливає не лише безпосередньо правова норма, а й уся сукупність її соціальних зв'язків, включаючи її особисту правосвідомість, правосвідомість

класу або соціальної групи, до якої вона належить, вплив громадської думки про право тощо.

Соціологічний підхід дозволяє поглибити розуміння змісту правозастосовчої діяльності і побачити, який соціальний зміст ховається за логічною операцією підведення окремих випадків під дію загальної норми.

Комплекс людських стосунків, які виникають при здійсненні правосуддя, в психологічному відношенні може бути поданий як дуже складна система взаємодії психічних процесів, властивостей і настроїв окремих осіб і соціальних груп.

Значення органів судової влади виходить далеко за межі здійснення ними правосуддя. Організаційно-оформлені соціальні групи, взаємодіючи в умовах громадянського суспільства, все частіше і частіше будують свої стосунки на основі угод, договорів. Це дає можливість оформити суспільні конфлікти як судові справи з цілком мирними процедурами їх розв'язання. Суд, таким чином, є й органом запобігання соціальним катаклізмам.

Суб'єктом, який здійснює судову владу, виступає не будь-який державний орган, а лише суд з притаманними тільки йому можливостями впливу на поведінку людей та соціальні процеси.

Суди, правосуддя та його гарантії можуть розглядатися як різновид соціальних систем.

Один із соціологічних напрямків дослідження правосуддя — додержання його головного принципу: рівність громадян перед законом. Цей напрямок включає дослідження розмірності між складом злочину і мірою покарання; виявлення порушень принципу індивідуальності покарання, які відбиваються як у надмірно суворих, так і в необґрунтовано м'яких рішеннях суду; аналіз причин цих порушень (або результат некомпетентності, або соціальних тисків на суди, або інші причини).

Допоміжним засобом, що може використовуватися судом, можна визначити соціологічну експертизу. Вона може виконувати різні функції. Наприклад, доказ професійних звичаїв, які мають значення в торговому та трудовому праві. Часто для підтвердження факту існування таких звичаїв користуються висновками спеціальних експертів. Сторона, яка збирається послатися на звичай, подає відповідне свідоцтво, підготовлене професійною організацією — торговельною палатою, спілкою підприємств, профспілкою тощо. Ця процедура відбиває процес бюрократизації права (згадаємо закон М. Вебера). Недивно, що деяким висновкам цих організацій можна докорити, що вони витримані в дусі захисту власних професійних інтересів. Суд отримав би більш об'єктивну експертизу,

якби звернувся до соціології. Експерт-соціолог підійшов би до питання з двох боків, відповідно до двох аспектів, властивих класичному аналізу звичаю. Перший — вивчення фактичної сторони справи, з тим, щоб виявити, яка дійсна практика. Другий — вивчення громадської думки для з'ясування питання про те, чи супроводжується ця практика тим, що заведено називати «opinio necessitatis» або «opinio juris». Слід зазначити, що організація та проведення опитування досить дорогі, і сторони в процесі навряд візьмуться проводити їх за свій рахунок.

Отже, соціологічні методи можуть використовуватися для вивчення правосуддя за такими напрямами:

1. Визначення місця і значення правосуддя у більш широкій державній і соціальній системі.

2. Соціальна обумовленість правосуддя як особливого виду державної і громадської діяльності.

3. Визначення соціальних потреб, які задовольняються здійсненням правосуддя, соціальних цілей і соціальних функцій правосуддя.

4. Операціоналізація цілей правосуддя як умова використання кількісних методів для визначення рівня його ефективності.

5. Вивчення системи і структури умов ефективності правосуддя, включаючи і норми права, які використовуються судом; визначення їх функцій.

6. Забезпечення теорії ефективності правосуддя інформацією про те, як діє ця система в цілому й окремі її компоненти («зворотній зв'язок» при управлінні системою).

7. Оптимізація правосуддя: практична перевірка ефективності заходів, які мають забезпечити підвищення рівня організації і функціонування судової системи.

Підбиваючи підсумки розгляду проблем, пов'язаних з соціологічними дослідженнями в галузі правотворчості та правозастосування в суспільствах, що трансформуються, слід зазначити необхідність урахування тісного взаємозв'язку цих двох різних видів правової діяльності. Адже, з одного боку, ефективність правозастосування багато в чому залежить від якості правотворчої діяльності. З другого боку, саме на стадії правозастосування висвітлюються ті дефекти та прогалини в законодавстві, які слід подолати в процесі правотворчості. Тому глибоке вивчення цієї проблематики і потребує комплексного підходу, який ураховує як специфіку правотворчої та правозастосовчої діяльності, так і їх взаємний вплив. Лише на такій основі можна виробити конструктивні пропозиції по вдосконаленню правотворчості та правозастосування.

РОЗДІЛ III ПОЛІТОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА І ВЛАДИ У ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

§ 1. Сутність і особливості функціонування політико-правових інститутів у суспільствах, що трансформуються

Проблема сутності політико-правових інститутів вирішується, передусім, через онтологічний підхід до них. Онтологія і онтологічна настанова є зверненням до буття в його первинності і автономності стосовно нашої суб'єктивної свідомості. Перевага такого підходу полягає в думці, що дійсність підкоряється раціонально-пізнавальним законам. На цьому аспекті слід особливо наголосити, оскільки крайнощі застосування принципів постмодернізму і інших сучасних концепцій часто ведуть до підміни змісту семіологією. У зв'язку з цим реальний матеріал дійсності розчиняється в текстах культури, і частіше за все реальних підходів і рекомендацій стосовно впливу на дійсність не відбувається. Подібна ситуація особливо небажана стосовно політико-правових інститутів, тому що будь-яке дослідження політико-правових явищ повинне відповісти принаймні на два питання: що і для чого (в ім'я чого)[1].

Об'єктом політико-правових інститутів, як специфічної форми впливу на стан суспільних відносин, є сукупність цих відносин, а предметом впливу кожного із них — конкретні політико-правові проблеми, вирішення яких потребує втручання зацікавлених у цьому організованих спільнот людей або певних закладів, що діють на наданих їм правових засадах.

Стосовно ж змісту проблем, на вирішення яких об'єктивно спрямована діяльність політико-правових інститутів, то вони полягають у такому:

– інтеграція суспільства через систему горизонтальних та вертикальних політико-правових зв'язків, що врешті-решт повинно забезпечувати цілісність суспільного організму та спадкоємність його розвитку;

– забезпечення єдності публічних аспектів функціонування суспільства з широкою мережею приватних і особистих інтересів,

[1] Див.: *Пригожин А. И.* Переходные процессы и механизмы. – М.: Наука, 1990. – С. 207.

для яких зовнішнє (державне) регулювання лише створює простір функціонування;

- створення базових форм міжособистісної і міжінституціональної солідарності, що базується на близькості приватних і суспільних інтересів, створення на цій основі механізмів узгодження інтересів, що не співпадають або переросли в конфлікти[1].

Кінцевий зміст діяльності є джерелом принципової різниці між інститутами, наприклад підприємницької спрямованості, і політико-правовими інститутами. Це видно хоча б з точки зору проблем, які стоять перед ними. Те, чого прагнуть досягти політико-правові інститути, є набагато складнішим, ніж те, чого домагаються підприємці. За самою його природою головне прагнення бізнесу — мати прибуток, забезпечити підприємницьку стабільність і «відбитися» від збитків. Це прагнення має соціальну значущість і важливе для суспільства. Будь-яка помилка бізнесмена несе нещастя тисячам і десяткам тисяч людей. Разом з тим, успіх обіцяє благополуччя всім тим, хто прямо або опосередковано зазнав би невдачі. Крім того, суспільство, щоб існувати, повинно мати певне багатство, а в умовах ринкових відносин воно створюється, головним чином, на засадах підприємництва. Регулювання всіх цих проблем при їх сучасних масштабах набуває політичного характеру. Ось чому співробітництво з підприємництвом та його інститутами і в той же час контроль над ними є однією із передумов оптимального суспільного розвитку.

Проблеми, що стоять перед діячами політико-правових інститутів, порівняно з проблемами діячів підприємництва якісно інші. Ці діячі спрямовують людську енергію і фінансові кошти на досягнення суспільно різноманітних цілей: забезпечення безпеки, законності і порядку, вирішення проблем освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення, охорони природи, покращення торговельного балансу і, врешті-решт, умов діяльності бізнесу. Приймаючи своє рішення, політичний діяч повинен також враховувати цілий ряд факторів — воєнних, фінансових, соціальних, національних, релігійних, естетичних, природних тощо. Можливість урахування всіх цих факторів не може бути забезпечена якимось одним політико-правовим інститутом. Ось чому із самої природи політичної діяльності і політико-правових рішень випливає необхідність

[1] Див.: *Тихомиров Ю. А.* Теория компетенции. – М.: Издательство г-на Тихомирова М. Ю., 2001. – С. 109.

системного підходу до них і співробітництва або принаймні консенсусу цих інститутів[1].

Якщо те, що стосується окремих дій політико-правових інститутів перекодувати на самі ці інститути, то ефективними можуть бути лише ті із них, які усвідомлюють дві речі. По-перше, їх діяльність повинна задовольняти життєві потреби тієї соціальної групи, на яку кожен із них спирається. І в той же час не можна цього робити в такій формі і масштабах, що це викликає значне, суттєве порушення інтересів інших соціальних груп. По-друге, вплив політико-правових інститутів повинен бути спрямований не лише відносно тих, ким керують, але й по відношенню до свого політичного і виконавчого апарату, тих, хто є «інструментом реалізації» його прагнень і цілей[2].

Характер проблем, що їх слід вирішувати політико-правовим інститутам, свідчить, що під відносинами, регулюючи які політико-правовий інститут виконує своє суспільне призначення, недостатньо розуміти лише відносини суто політики та її цінностей. Це явище більш складне і має воно системний характер.

По-перше, в ньому наявний правовий аспект, при чому право в цьому разі існує не лише як регулятивна система, але і як простір політичних дій. Ці дії та принципи, на яких вони базуються, можуть існувати лише в межах цього простору. Навіть такі радикальні зрушення як набуття Україною державної незалежності і перехід до іншого суспільного устрою відбувався на тлі певного правового простору (існування в міжнародному праві і в Конституції держави права на самовизначення аж до створення самостійної держави, вирішення цієї проблеми через волевиявлення народу, законодавче оформлення цієї волі легітимним законодавчим органом, визнання змін, що відбулися, суб'єктами міжнародного права). І хоча ці зміни сталися за ініціативою певних політико-правових інститутів, діяли ці інститути як представники певних і політичних, і правових прагнень.

Все це означає, що не дивлячись на відмінності між правовим і політичним аспектами у функціонуванні політико-правових інститутів, основоположним і фундаментальним принципом їх діяльності є верховенство права. Саме цей принцип лежить в основі взаємовідносин політико-правових інститутів і суспільства, взає-

[1] Див.: *Паркинсон Сирил*. Законы Паркинсона. Сборник: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – С. 248–251.

[2] *Вятр Е.* Социология политических отношений: Пер. с польского. – М.: Прогресс, 1979. – С. 198.

мин цих інститутів між собою, а також відносин політико-правових інститутів та суб'єктів, що входять до нього. Цей принцип є також основою суспільно значущого, нормативно обумовленого розподілу компетенції між різними інститутами[1].

Правовими повинні бути як зовнішня діяльність, так і її внутрішні засади, а правовим у сучасному розумінні визнається лише те, що виходить з прав і свобод людини. Із сутності політико-правового інституту випливає, що він повинен забезпечувати свободу волевиявлення, думок і поглядів, забезпечувати справедливий розгляд справ всіх його суб'єктів, які повинні мати вільний доступ до інформації про його діяльність. Обов'язковими є демократичні вимоги до формування керівних ланок політико-правових інститутів (виборність, підзвітність, можливість викликання). В європейських країнах це регулюється законодавчо, що ж стосується України, то, наприклад, в Законі «Про партії» для реєстрації партії необхідна лише наявність її статуту і програми і не йдеться про те, якими вони повинні бути з точки зору вимог демократії, прав і свобод людини. І невідомо, чи може суд відновити членство в партії, якщо при розгляді питання про членство були порушені права і свободи людини або справа розглядалася всупереч статуту[2].

По-друге, суспільні відносини, що є суб'єктом регулювання політико-правових інститутів, мають і інформаційний аспект. Без його врахування неможлива рівність у шансах, а крім того, це веде до помилок у діяльності, за що суспільство щонайменше розраховується своєю злагодою і стабільністю. Зіткнення при інформаційному дефіциті інтересів політико-правових інститутів веде, зокрема, до таких типових хибних уявлень і відповідних їм дій:

– опонент здається як такий, що має більш ворожі інтенції і здійснює більш ворожі дії, ніж це є в дійсності, а тому набагато жорсткішими стають зустрічні дії і вимоги;

– виникає неправильна уява про баланс сил, коли опоненти здаються як такі, що мають менші (більші) можливості і як наслідок, виникає хибна, на шкоду суспільству, стратегія політико-правових інститутів;

– стають пануючими уявлення, що боротьба буде короткою і без значних страт, що веде до притуплення почуття відповідальності, а інколи до небезпечних авантюр;

---

[1] Див.: *Тихомиров Ю. А.* Теория компетенции. – С. 66.

[2] Див.: Політичні партії в демократичному суспільстві. – К.: Видавництво Йозеф Тезінг та Вільгельм Гофмайстер, 1997. – С. 43–45.

– формуються невірні уявлення про можливості і наміри третіх сторін, інтереси яких може зачепити боротьба; тим самим постає загроза злагоді з конструктивними за своїми намірами політичними силами і політико-правовими інститутами;

– виникає хибне уявлення про те, який саме варіант іміджу політико-правового інституту існує в суспільстві, а відповідно з цим, яку він може обрати стратегію[1].

Але проблема інформаційних аспектів у діяльності політико-правових інститутів має і більш глибокі засади, які в умовах виникаючого інформаційного суспільства набувають основоположного значення.

Щоб виявити значення інформаційного аспекту функціонування політико-правових інститутів, треба насамперед відійти від традиційного трактування самого поняття «інформація». Згідно з сучасними методологічними уявленнями, під інформацією розуміють не просто передачу відомостей від людини чи групи людей іншій людині або групі людей, а відбиття різноманітності, відтворення внаслідок взаємодії різноманітності одного об'єкту в іншому об'єкті. Кількісно ця взаємодія описується законом необхідної різноманітності, що сформульований У. Р. Ешбі. Сутність цього закону полягає в тому, що інформація, вплив не можуть передаватися в більшій кількості, ніж це дозволяє кількість різноманітності суб'єкта впливу. З позицій цього закону першою вимогою до політико-правового інституту як суб'єкту інформації є різноманітність його системних якостей і максимально можлива кількість каналів впливу.

Інформація, далі, є не просто відображеним різноманітності. Це така різноманітність, яку одержуючий об'єкт перетворює, перебудовує відповідно до своєї внутрішньої організації. Це методологічне твердження має основоположне значення для розуміння механізму як передачі, так і перебудови інформаційного впливу, що надходить від політико-правового інституту. Вирішальною ланкою цього механізму є феномен так званих «лідерів думок». Ці лідери є не лише лідерами сприйняття інформації, але й тими авторитетами, які уособлюють ставлення до неї. При чому вони передають свій вплив значною мірою незалежно від зовнішньої інтерпретації інформації, тому опора на цих лідерів, підкорення їх впливу політико-правового інституту інколи є для цього інституту справою більш фундаментальною і ефективною, ніж створення якихось нових інформаційних ланок[2].

---

[1] Див.: *Почепцов Г. Г.* Теория коммуникации. – М.: Рефл-бук, Ваклер, 2001. – С. 554–555.

[2] Див.: Там само. – С. 45–46.

Із сказаного випливає, що комунікаційна модель політико-правового інституту має не одноступеневий характер (інститут — інформаційний вплив — одержувачі), а двоступеневий (інститут — інформаційний вплив — лідери думок — інформаційний вплив — одержувачі). Одноступенева модель відбиває у загальній формі лише шлях передачі інформації, що само по собі не може бути інформаційною метою, а ось двоступенева відбиває не просто рух інформації, але й передачу впливу, що для політико-правових інститутів має вирішальне значення.

Нарешті, по-третє, система суспільних відносин, що є об'єктом впливу, політико-правових інститутів і визначає характер та спрямованість їх діяльності, своєю органічною частиною має і соціологічно-психологічний аспект.

Соціально значущі дії людини залежать від того, як вона визначає ту або іншу конкретну ситуацію. Щоб орієнтувати себе в цій ситуації, вона повинна шляхом спілкування з іншими людьми спочатку усвідомити свій дійсний стан, власні інтереси і лише потім перейти до активних дій, щоб зробити все можливе для володіння обставинами[1]. Згідно з цим можливість виконання політико-правовими інститутами свого суспільного призначення залежить врешті-решт від стану прямих і зворотних зв'язків цих інститутів з населенням або його певними прошарками. Регулюючим соціально-психологічним механізмом цього стану є довіра. Вона полягає в тому, що існує уявлення про зацікавленість однієї сторони, — політико-правових інститутів, у поважанні інтересів і успіхів інших їх суб'єктів. Без довіри наслідки функціонування політико-правового інституту будуть нульовими або негативними. При цьому слід наголосити, що довіра не завжди веде до вибору позитивної стратегії вирішення проблем. Інколи вона виявляє себе зовсім по-іншому: породжує підвищені, негнучкі претензії (зазіхання), які, у свою чергу, породжують стратегію протистояння з усією системою політико-правових інститутів. Яскравим прикладом цього є історія останніх десятиліть СРСР. В умовах нестримних обіцянок тут відбувався підйом, що при пануванні егалітарних принципів породило підвищені вимоги, а потім, у зв'язку з економічними і соціальними негараздами, ці вимоги виявилися не здійсненними. У решті-решт зникла довіра до суспільства і

[1] Див.: *Шибутани Т.* Социальная психология: Пер. с англ. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – С. 145.

його політико-правових інститутів, що і привело до радикальних суспільних змін[1].

Якщо згрупувати фактори, що формують процес впливу політико-правових інститутів, а також надають йому певну структурну форму, то можна виокремити такий ряд параметрів впливу:

а) завдання і цілі, до яких прагне інститут і які можуть вплинути на процес взаємних дій інституту і його об'єкта;

б) інтереси адресатів, їх політико-правові можливості та можливості впливу на них;

в) правовий, інформаційний і соціально-психологічний механізми комунікації політико-правового інституту, їх стандарти та потенціал політико-правового впливу.

Схематично механізм соціального й інформаційного впливу політико-правових інститутів на характер взаємозв'язків зі своїми адресатами можна відобразити так:

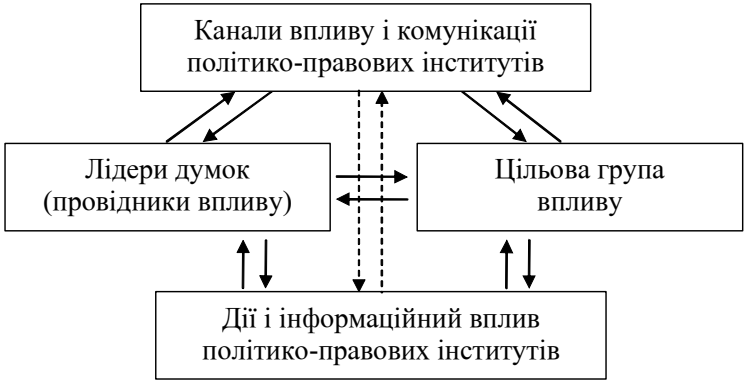

Висновки, які можна зробити із цієї схеми стосовно діяльності політико-правових інститутів, полягають в тому, що:

– діяльність стосовно впливу політико-правового інституту включає ланки, пов'язані між собою прямими і зворотними зв'язками;

– інформаційне забезпечення політико-правового інституту здійснюється шляхом прямого і опосередкованого (через лідерів думок і цільову групу) впливу, а також врахування співвідношення цих впливів, досягнення їх гармонійності і ефективності;

[1] Див.: *Кожинов В. В.* Победы и беды России. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – С. 37; *Рубин Дж., Пруйт Д., Ким Хе Сунг.* Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение. – СПб.: Прайм – ЖВРОЗНАК, 2001. – С. 80–81.

– діяльність політико-правових інститутів прямо чи опосередковано розрахована на вплив людей і здійснюється через них; тому врахування особистісних факторів та можливостей їх використання (правових, соціальних, соціально-психологічних, економічних тощо) є основною вимогою до будь-якого аспекту цієї діяльності.

Природа політико-правових інститутів як суспільного явища обумовлює два основоположних аспекти їх діяльності. Перший — це забезпечення за допомогою принципів демократії реальної участі в справах всім прибічникам інституту, покладання повної відповідальності на кожного з них за прийняття рішень у сфері найважливіших матеріальних, правових і політичних проблем. Все це є способом функціонування політико-правового інституту як суб'єкта, що здатний мати свою політичну волю і здійснювати втілення її в життя.

Оскільки політика робиться людьми, а люди діють під впливом певних інтересів і ідей, то другим аспектом є вплив за допомогою громадської думки на поведінку людей. Цей вплив не можна розглядати лише в пропагандистському й інформаційному плані. Головний його напрямок — це реальна політична діяльність по захисту інтересів певних соціальних груп і станів, а також суспільства в цілому. Саме відповідно до них громадська думка виносить своє судження про єдність програмних проголошень і реальних дій політико-правового інституту, його здатність бути провідником певної політичної волі і відповідно з цим підкоряється цій волі або чинить опір їй[1].

Оскільки здатність і можливість здійснювати свою волю і тим самим впливати на поведінку людей є фундаментальною ознакою влади, то вихідною функцією будь-якого політико-правового інституту є владна функція. Але цю функцію не слід примітизувати. Вона виступає не як здатність до примусу, а у формі авторитетного впливу. Цей вплив, у свою чергу, досягається кількома шляхами.

Першим із них є шлях легітимації. Справа в тому, що рішення політико-правових інститутів, необхідні суспільству, все ж неоднозначно торкаються інтересів тих чи інших груп. А значить слід спонукати людей не лише визнавати запропоновані рішення, а й підкорятися та виконувати їх. Навіть якщо вони їм не до вподоби. Оскільки різні суспільні групи неминуче будуть розходитися в думках стосовно політичного і правового змісту рішень політико-правового інституту, то повинен існувати механізм, за допомогою якого ці групи могли б реалізувати свою здатність впливати на прийнят-

[1] Див.: Політичні партії в демократичному суспільстві. – С. 148.

тя рішень і тим самим реалізувати свої інтереси. Таким механізмом є механізм легітимації, загальної згоди відносно правил гри в конкретній суспільній ситуації і регулювання взаємодії між різними інтересами і цінностями[1]. Встановлення таких правил як певної соціальної і правової реальності і є одним із шляхів здійснення владних функцій. Щоб цей шлях вів до ефективного функціонування політико-правових інститутів, є необхідність щоб інтереси і вольові прагнення цього інституту не перетворилися в його суб'єктивне право, тобто норми, які намагаються поставити в супереч загальному праву. Ця вимога особливо стосується і представницьких, і виконавчих ланок системи політико-правових інститутів та їх посадових осіб.

Другим шляхом здійснення владних функцій є формування за допомогою політико-правових інститутів діячів, що їх потребує суспільство. Відносно цього шляху здійснення владних функцій політико-правових інститутів існує одна недоречність. Всі ланки громадської думки, як правило, міркують про те, якими повинні бути і як мають себе поводити ідеальні, «справжні» політики і представники влади та що їм слід знати і чим керуватися. А вони залишаються такими, якими вони є. Їхня політична поведінка, вчинки та дії, так само як і визнання їх цінностей та них самих як влади, наприклад з боку виборців, вказують на існування реальних, таких, що не піддаються прямій аргументації, факторів поведінки. І справжня проблема для політико-правових інститутів полягає не у виявленні «ідеальних» політиків, а в тому, щоб знайти шляхи впливу на «живих», реальних політиків, зробити їх більш соціально ефективним, відповідним, з одного боку, соціальному призначенню тих політико-правових інститутів, на які вони спираються, а з другого — прагненням і сподіванням суспільства.

Об'єднуючи людей з метою реалізації їх політико-правових прагнень і соціальних сподівань, політико-правові інститути, так би мовити, органічно включені в систему соціалізуючих особистість інститутів. Соціалізація виступає і як одна із цілей політико-правових інститутів і як функціональна їх характеристика.

Фундаментальне значення соціалізації полягає в тому, що в процесі об'єднання людей, чим більше вони стають «іншими», тобто ревнителями загальних інтересів, тим більше вони стають «самими собою», тобто «особистостями». Лише в процесі спілкування лю-

[1] Див.: *Липсет С. М.* Политическая социология // Американская социология: Перспективы. Проблемы. Методы: Пер. англ. / Ред. Талкотт Парсонс. – М.: Прогресс, 1972. – С. 205.

дина стає особистістю, бо «вершина нас самих, вінець нашої оригінальності — не наша індивідуальність, а наша особистість». Допомогти стати особистістю, а потім як особистість залучити людину до вирішення політико-правових проблем — це основоположна, системотворча функція всієї функціональної системи політико-правового інституту. Серед функціональних проблем соціалізації найбільшу актуальність мають такі з них.

1. Подолання відокремлення людини. За образним висловом П. Шардена, відокремлення є «глухий кут універсуму», якого будь-що необхідно уникнути[1], оскільки «для людини нема майбутнього поза її об'єднанням з іншими людьми»[2]. Однією із найбільш ефективних і необхідних форм такого об'єднання і є політико-правові інститути.

2. Формування політико-правової культури особистості. При цьому слід виходити з того, що будь-який суспільний або індивідуальний досвід стосовно діяльності політико-правових інститутів трансформується в певний стан політико-правової культури. Цей стан врешті-решт визначає характер безпосередньої діяльності політико-правових інститутів, стан соціального середовища особистості, а через них — характер її включеності в систему політико-правових відносин.

3. Необхідність подолання віртуального впливу на індивідуальну свідомість. Коли людина в інформаційному суспільстві попадає виключно в інформаційний світ, то ніби опиняється в дзеркальному залі, де стіни, підлога і стеля відбивають один одного. При цьому соціально значущі зовнішні впливи втрачаються настільки, що спостерігач втрачає почуття реальності, а відповідно з цим і особисті якості, пов'язані з цим почуттям. Людина починає співвідносити себе не з реальністю, а переважно з пануючими думками щодо цієї реальності. І як наслідок вона починає усвідомлювати себе і діяти в інформаційному світі, тобто світі не реальності, а зовнішньо пов'язаних оцінок і очікувань[3].

Політико-правові інститути, включаючи особистість у реальні політико-правові проблеми та в діяльність по їх подоланню, є найкращим середовищем і інструментом соціалізації — повернення до втрачених зв'язків з соціальною дійсністю.

---

[1] Див.: *Шарден П. Т. де*. Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – С. 189.

[2] Там само – С. 195.

[3] Див.: Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. – М.: ИНФРА, 2000. – С. 62–63.

4. Політико-правова соціалізація молоді. Головним аспектом проблеми тут є передача їй знань і досвіду. Молодь, внаслідок своєї природи, прагне не відтворювати і копіювати досвід, а оновлювати його і втілювати оновлений досвід у життя. При соціалізації молоді через політико-правові інститути слід виходити з двох фундаментальних засад. Перша з них полягає в тому, що досвід повинен передаватися молоді не вибірково, по мірі просування її в кар'єрному відношенні, а в повному обсязі. Друга — необхідно подолати штучне гальмування молоді представниками зрілих або навіть геронтологічних прошарків.

Вирішення цих проблем значною мірою визначає майбутній стан функції соціалізації, а значить і майбутнє самих політико-правових інститутів.

Сучасною політологією сукупність політико-правових інститутів розглядається як та частина суспільної системи, що несе відповідальність, по-перше, за єдність і злагоду суспільства і тих його ланок, які мають не співпадаючі інтереси, а, по-друге, за розподіл суспільних ресурсів — економічних, соціальних, духовних відповідно до принципів, усталених і прийнятих у суспільстві[1]. Таким чином, із характеру відповідальності політико-правових інститутів перед суспільством випливає їх функція суспільної злагоди. Першою засадою реалізації цієї функції є прагнення надати своїм настановам легального статусу. Подібний статус характеризується такими ознаками:

– при легальному статусі будь-яка настанова має такий зміст і форму, що могла б стати нормою права, на яку зважають усі члени суспільства;

– настанова політико-правового інституту завжди має правове підгрунтя, а її дії є формою пристосування законів до конкретних соціальних і політико-правових обставин;

– люди, що мають владні функції в політико-правових інститутах, не є самостійними правителями, а виконавцями визначених правом обов'язків у чітко визначених обставинах і часі;

– підвладні певному політико-правовому інституту громадяни є вільними громадянами, що зобов'язані підкорятися праву, а не є підданими, зобов'язаними підкорятися правителям.

Діяльність політико-правових інститутів стає також фактором злагоди, коли вони постійно піклуються про соціальне здоров'я суспільства і кожен свій крок спрямовують, у решті-решт, на

[1] Див.: *Липсет С. М.* Политическая социология. – С. 204.

вирішення певних соціальних проблем. Тому діяльнісною закономірністю політико-правових інститутів з метою досягнення злагоди є перекодування будь-якої своєї суспільної дії (політичної, економічної, духовної) у таку форму, що має позитивний соціальний зміст і значення. Розуміння цього змісту і неупереджене ставлення до нього є передумовою соціальної злагоди і значущості з цієї точки зору практичних соціальних ініціатив політико-правових інститутів.

Аналіз сучасної політико-правової ситуації України свідчить, що розвиток стратегії злагоди в діяльності політико-правових інститутів неможливий без врахування національного аспекту проблеми і опори на об'єднуючу національну ідею. Національна ідея — це синтез соціального і духовного буття і творчості всього народу, концентрований вираз уявлень нації про спосіб власного самоствердження, про те, як і заради чого вона існує, в чому її особливість і цінність для людської цивілізації. Цінність національної ідеї в сучасних умовах, як фактору злагоди, полягає в тому, що вона не може існувати поза загальними людськими цінностями.

Зміст національної ідеї будь-якого народу не тотожний ані головним рисам національного характеру, ані схильності народу до певного соціального устрою, ані трактуванню власної міжнародної ролі. У той же час кожен з цих компонентів може істотно вплинути на зміст цієї ідеї. Наприклад, в американській національній ідеї центральною ланкою є ідея свободи особи з її месіанським забарвленням, прагнення до успіху попри всякі перешкоди. У національній ідеї росіян, на тлі невибагливості до матеріальних умов існування, провідними є погляди на месіанство російського народу, на прагнення до внутрішньої свободи і реалізації «вселюдських» сподівань[1].

У виникаючій національній українській ідеї панує ідея прагнення до незалежності і суспільної злагоди з метою забезпечення соціально щасливого і духовно забарвленого буття. Реалізація параметрів ідеї є одним із основоположних практичних підходів до реалізації політико-правовими інститутами їх функцій забезпечення суспільної злагоди.

З функцією злагоди тісно пов'язана, але має самостійне значення, функція попередження і вирішення соціальних конфліктів.

Соціальні конфлікти є надзвичайно складним явищем і мають як позитивний, так і негативний аспект.

---

[1] Див.: *Колодій А. Ф.* Нація як суб'єкт політики. – Львів: Кальварія, 1998. – С. 47.

Позитивний аспект діяльності політико-правових інститутів по вирішенню конфліктних ситуацій полягає в них у тому, що вона є підґрунтям для здійснення політико-правових, у решті-решт, соціальних змін. Якщо люди невдоволені умовами свого життя або політикою, вони вступають у боротьбу і все ж таки домагаються певних змін до кращого. З точки зору законності ця діяльність відіграє визначну роль при примиренні законних інтересів людей, адже в разі реального завершення конфліктів не просто виникає ситуація «програш—виграш», а здійснюється опрацювання певних інтегративних узгоджень, що відповідають інтересам і однієї і другої сторін, визначених правом. Нарешті, діяльність по завершенню конфліктів є фактором консолідації і згуртування, реального і чіткого розмежування соціальних сил і інтересів, що має позитивне значення для вияву сил, які здатні втілити в життя той або інший закон.

Що стосується можливих негативних аспектів діяльності по вирішенню конфлікту, то в основі їх завжди лежить застосування жорсткої тактики суперництва. Із всіх можливих стратегій опанування конфліктними ситуаціями найбільш ефективною є стратегія вирішення, тією або іншою мірою, проблем обох сторін.

У проблемі конфліктів є один недооцінюваний аспект. Значущість того або іншого суспільного інституту слід оцінювати не лише з того, як він вирішує проблему конфліктів, що спалахують, а й з того, як їм запобігають. У запобіганні конфліктів політико-правовим інститутам належить визначальна роль, але за умови, що вони у свій політико-правовій поведінці не допускають таких позицій або дій, що сприяють виникненню конфліктів у майбутньому. При цьому слід мати на увазі принаймні три можливі помилки при формуванні стратегії вирішення конфліктів.

1. Перебільшення своїх минулих успіхів у попередженні і вирішенні конфліктів. Моделі минулого досить легко переносяться на внутрішньо несхожі ситуації сьогодення, що і робить неефективними попереджувальні політико-правові дії.

2. Надупевненість. Небезпека її полягає в тому, що все концентрується на одній обраній альтернативі. Політики не можуть прийняти іншого рішення, але такого, що веде до успіху. Вони впевнені, що лише їх стратегія є найкращою.

3. Нечутливість до попереджень. Суть цього явища полягає в тому, що нехтуються факти, до яких треба придивитися і визначити динаміку процесів, що за ними криються. Більше того, політики прямо або опосередковано підштовхують своїх співробітників до

збору інформації, яка підтримує їх очікування та уподобання. Тобто політик живе у світі, що створений ним самим.

З соціально-психологічної точки зору існує ще одне явище, яке заважає попереджувати або вирішувати конфлікти і яке при нехтуванні його з боку політико-правових інститутів дуже часто є джерелом виникнення нібито несподіваних конфліктів. Йдеться про явище, відоме як «когнітивний дисонанс». Сутність його полягає в тому, що люди, які нам подобаються, нібито повинні поділяти близькі нам погляди і виступати проти наших опонентів. Неприємні ж люди, у свою чергу, сприймаються як такі, що не співпадають з нами за поглядами і підтримують опонентів. З таких позицій підходити до політико-правових рішень принаймні небезпечно, бо це повністю може не відповідати реальності, що в умовах назріваючого або можливого конфлікту становить особливу небезпеку. Адже йдеться про можливих союзників або політичних опонентів чи навіть ворогів, які реально виявлять себе в реальній конфліктній ситуації[1].

Нарешті, при намаганні попередити конфлікти або нейтралізувати ті, що виникли, неприпустимим є для політико-правових інститутів так би мовити семіотичний підхід, коли реальні факти або дії просто підмінюються престижним демократичним текстом (наприклад, «влада заклопотана правами людини», «влада будує ринкові відносини» тощо). Це контрастує з системо-діяльнісним підходом до вирішення конфліктів, який виходить із реальної визначеності і передбачуваності принципів, функцій і практичних дій кожного політико-правового інституту.

Крім того, семіотичний підхід паралізує волю політико-правового інституту і викликає недовіру соціального оточення щодо щирості проголошуваних намірів. А про роль політико-правових інститутів у попередженні або погашенні конфліктів можна говорити лише в тому разі, якщо йдеться про інститути, які поставили собі за мету здійснювати постійний вплив на формування власної і загальної політичної волі у вирішенні конфліктних ситуацій і підкріплюють ці вольові прагнення реальними діями. Цей підхід є основоположним не лише стосовно вирішення і попередження конфліктних ситуацій. Обґрунтоване і виважене рішення, яке органічно переходить у конкретну і соціально ефективну дію — ось що є серцевиною механізму, за допомогою якого політико-правові інститути здійснюють свої суспільні функції.

---

[1] Див.: *Почепцов Г. Г.* Теория коммуникации. – С. 549.

Розглянуті сутність і функції політико-правових інститутів набувають нових форм і дещо нового змісту в суспільстві, що трансформується. Це цілком природно, оскільки в такій ситуації стосовно самого суспільства і будь-яких його ланок діє закономірність, відповідно до якої якісний стрибок розвитку, перехід його в нову площину і новий вимір визначається зростанням числа можливостей у його змінах[1]. Ця закономірність і визначає якісно нову роль політико-правових інститутів у суспільстві, що трансформується, оскільки за самою своєю природою ці інститути уособлюють в собі необхідність розвитку, пошуку і можливостей реалізації цієї необхідності.

Якщо розглядати трансформації, що відбуваються після краху державно-соціалістичних експериментів, як певний процес, що врешті-решт, визначає також місце і роль у суспільстві політико-правових інститутів, то він має такі основоположні ознаки.

По-перше, фундаментальність перетворень, завдяки чому суспільство переходить до нового якісного стану (легітимація приватної власності, кінець суспільного виробництва, формування підприємництва і середнього класу, а також нової політичної еліти).

По-друге, радикальна демократизація всього суспільного устрою на засадах загальновизнаних цивілізованих норм, прав і свобод людини (вільні демократичні вибори, становлення демократичної політичної культури, вільна преса, створення відповідної демократичним засадам суспільства його нормативної і законодавчої бази, кінець однопартійності і формування демократичних партій).

По-третє, набувають принципово нових рис взаємини держави і суспільства, поступове перетворення держави в державу правову і демократичну (нова конституція і виборчий закон, фактичне розмежування гілок влади, усунення невиправданого державного контролю, децентралізоване регіональне самоврядування, міжнародне визнання демократичних перетворень суспільства і держави).

Стосовно політико-правових інститутів все це означає виникнення величезної різноманітності соціальних і політико-правових процесів, в яких вони повинні брати участь, їх зростаюча регулятивна роль у фундаментальних суспільно-політичних процесах і, нарешті, зростаючі очікування стосовно самих політико-правових інститутів і зростання суспільних вимог до них.

Щоб зрозуміти характер проблем, які виникають у діяльності політико-правових інститутів при розширенні сфер їх діяльності, контактів і взаємозв'язків з суспільством, можна скористатися так

[1] Див.: Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. – С. 29.

званою «сферою Арістотеля». Обсяг цієї сфери символізує накопичені знання, а поверхня — те невідоме, що стикається з невідомим, але доступне людині, сприймається нею і чекає свого пізнання. І чим більше людина пізнає, чим більший радіус сфери, тим більша та площина, що стикається з невідомим. Аналогічний процес відбувається з діяльністю політико-правових інститутів. Чим більші реалізовані їх можливості стосовно взаємодії з суспільством, тобто чим більший радіус політичних дій, тим значніша кількість зіткнень з суспільством і проблем, що випливають з цього. Продовжуючи аналогію зі «сферою Арістотеля», можна сказати, що оскільки збільшення площини сфери прямо пропорційне квадрату радіуса, то і кількість проблем політико-правових інститутів зростає не прямо пропорційно новим можливостям цих інститутів, а пропорційно їх квадрату. Якщо можливості, наприклад, виборчих інститутів зростуть у два рази, то кількість проблем, які при цьому виникнуть, зросте в чотири рази.

Подолати це протиріччя політико-правові інститути можуть лише шляхом підвищення відповідальності і організаційної чіткості у своїй діяльності, підвищення її якості і ефективності, шляхом розширення кола своїх політичних прихильників, а також активістів у різних прошарках суспільства.

Політико-правові інститути України ще не спроможні в повному обсязі і ефективно стати на цей шлях. Це криється в існуючих вадах їх статусу, діяльності та взаємин з громадянами. Головними з цих вад є:

– феномен надмірних запитів та вимог до політики, а відповідно — до конкретних політико-правових інститутів;

- таке вживання поняття «політики», яке робить політичною проблемою все, що громадяни вимагають від суспільства та політико-правових інститутів і вирішення чого чекають;

– існування упереджень громадян проти всієї політико-правової структури та її діячів, реальна праця, що відбувається не на очах громадськості, не викликає поваги;

– суб'єктивне, тобто часткове і упереджене, сприйняття політико-правових дій, громадяни сприймають лише те, що їм подобається і відчужують те, що не подобається; внаслідок незначним є сприйняття дійсних масштабів діяльності політико-правових інституті;

– схильність більшості політико-правових інститутів до втручання абсолютно у всі сфери суспільних дій, у зв'язку з чим складається враження, ніби вони всемогутні, а відповідно з цим формуються і вимоги до них, значну кількість яких вони реалізувати неспроможні;

– заплутаність фінансових джерел існування політико-правових інститутів та здійснення їх акцій, особливо під час виборів.

Як бачимо, першою проблемою підвищення ефективності дій політико-правових інститутів у транзитивному суспільстві є подолання упереджень відносно них з боку громадян. Вирішення ж її майже повністю залежить від вирішення другої фундаментальної проблеми — радикальних змін у побудові і характері діяльності самих політико-правових інститутів. Пояснимо це на прикладі політичних партій.

Коли трансформаційні процеси досягли свого піку, всезагальними стали вимоги щодо створення демократичних, великих і впливових загальнонаціональних політичних партій. І це не примха окремих політиків, а вираз усвідомлення того, що саме такі партії найбільшою мірою відповідають тим вимогам, що постали перед політико-правовими інститутами в суспільстві, що трансформується. Переконатися в цьому можна, поглянувши на таблицю 4.

Таблиця 4

Крупні й малі політичні партії (за Токвілем)[1]

Крупні партії	Малі партії
Діяльність, що базується на принципах	Без сталих політичних переконань
Праця над значними проблемами	Фактична орієнтація на незначні завдання
Орієнтація на певні ідеї	Орієнтація на можливості наявних людей
Можливість примату суспільного інтересу	Егоїзм
Пристрасті більш великодушні, переконання більш реальні	Мізерність засобів і цілей
Сміливість	Нерішучість, боязкість
Ініціювання і участь у перетвореннях суспільства	Участь у суспільному збудженні
Розколюють суспільство і можуть врятувати його шляхом встановлення нових можливостей злагоди	Поширення смути в суспільстві без видимої користі

[1] Складено за: *Кола Д.* Политическая социология: Пер. с франц. – М.: Весь мир; «ИНФРА-М», 2001. – С. 174.

Функціонування політико-правових інститутів у транзитивних суспільствах здійснюється в умовах, коли переважаючою тенденцією стає принцип самоорганізації. Умови, відповідно з цим, характеризуються двома моментами. По-перше, наявністю в соціальних процесах і у впливі на них певної непередбаченості. Тобто існує такий аспект і спрямованість руху, який формально, нормативно не може бути описаний. По-друге, в цій дійсності особливе місце посідає конкретна мутація (відхилення), яка і являє собою справжню реальність безкінечної мінливості того світу, що виникає під впливом індивідуальних прагнень. Визнання таких якостей соціальної дійсності є приводом для того, щоб при характеристиці транзитивного суспільства і впливу на нього політико-правових інститутів користуватися парадигмою, що дістала назву «універсального еволюціонізму» (синергетики).

Зміст і спрямованість механізму самоорганізації в соціально-політичній сфері суспільства, що трансформується, включають кілька найважливіших аспектів парадигми універсального еволюціонізму[1]. Одним з них є існування адіабатичних інваріантів, тобто конкретних параметрів розвитку, які при зміні навколишнього середовища і власних форм зберігають свою суттєву визначеність. До таких інваріантів, що стосуються політико-правових структур, належить, наприклад, вимога законності.

Адіабатичні інваріанти в політико-правовій сфері суспільства, що змінюється, не мають абсолютного характеру. У них також ж відбуваються зміни, але змінюються вони значно повільніше, ніж ті фундаментальні характеристики, що визначають стан суспільної системи. Це веде до виникнення протиріччя, що виявляється, наприклад, у спробах зберегти консервативні стандарти політико-правової поведінки в умовах якісних економічних (легітимація приватної власності) і соціальних (розшарування суспільства) змін.

Для аналізу стану політико-правових інститутів у транзитивному суспільстві слід враховувати також синергетичну закономірність, відповідно до якої самоорганізуючі системи знаходяться у своєму розвитку під впливом малих флуктуацій (випадкових або таких, що в кожному конкретному випадку не можуть бути враховані, відхилень). А це неминуче веде до їх накопичення і виведення на цій основі організаційних структур, соціальних відносин і цінностей до такого рівня, який істотно відрізняється від соціально очікувано-

[1] Див.: *Пригожин А. И.* Переходные процессы и механизмы. – М.: Наука, 1990.

го. В умовах суспільства, що трансформується, таке накопичення відбувається у сфері функціонування кожного з політико-правових інститутів безперервно. У зв'язку з цим необхідними є постійний клопіт про нейтралізацію накопичених відхилень, а також контроль з боку як самих інститутів, так і суспільства в цілому за здійсненням такої нейтралізації. Якщо цього не буде, то подібне накопичення набуде характеру небезпечного рівня соціальної ентропії, що веде до зростання дезорганізації, руйнування соціально-політичних відносин або істотного зниження ефективності впливу на них з боку політико-правових інститутів.

Врахування політико-правовими інститутами впливу тих протиріч, що породжуються існуванням адіабатичних інваріантів і суспільно-політичних флуктуацій, має ще один, можливо більш фундаментальний, аспект. Полягає він у тому, що в транзитивному суспільстві адіабатичні інваріанти старого суспільства, а також накопичення споріднених з ним флуктуацій здатні породити нову версію тоталітаризму. Реальність такої загрози підсилюється тим, що для цього маються і певні суб'єктивні передумови, наприклад, переважання в ключових владних структурах кадрів, сформованих у надрах попередньої політико-правової системи (див. табл. 5).

Таблиця 5

Рівень рекрутування в Російській Федерації сучасної еліти із радянської номенклатури (у відсотках до загальної кількості окремих груп номенклатури)[1]

Оточення Президента	Уряд	Регіональна еліта	Партійна еліта	Бізнес-еліта
75,0	74,3	82,7	57,1	61,0

Дані, наведені по Росії, певною мірою відбивають загальний стан з керівними кадрами країн СНД.

Ситуація загрози відновлення тоталітарних тенденцій по-новому висвітлює роль політико-правових інститутів. Одне з кінцевих їх призначень у суспільстві, що трансформується, полягає в тому, щоб не просто перекрити шлях до тоталітаризму, але й сформува-

[1] Складено за: *Ашин Г. К., Лозанский Э. Д., Кравченко С. А.* Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политический партий. – М.: Экзамен, 2001. – С. 421.

ти такий політико-правовий механізм регулювання суспільних відносин, який в зародку виключав таку можливість.

Однією із головних вимог до політико-правових інститутів та їх діяльності в транзитивному суспільстві є реалізм. Стратегічним напрямом політико-правового реалізму в умовах суспільства, що трансформується, є подолання і в намірах, і в практичній діяльності спокуси ілюзій.

Сучасна соціологія визнає, що найбільш популярні і «запалюючі» цінності та ідеали, які прокламуються під час великих трансформацій, значною мірою ілюзорні. У зв'язку з цим можна говорити про закон «соціального ілюзіонізму», зміст якого полягає в тому, що ідеї і намагання, висунуті під час кардинальних змін, ілюзорні за наслідками їх реалізації. Це є одним із конкретних проявів сформульованого Гегелем філософського принципу історії, згідно з яким учасники історичного процесу отримують не той результат, що його очікували[1].

У той же час слід зазначити, що ця ілюзорність не абсолютною. Певні соціальні прошарки в процесі цих перемін значною мірою реалізують свої прагнення і ідеї. Наприклад, ілюзорними виявилися очікування демократів «першої хвилі», які гадали, що демократичні процеси самі по собі, автоматично приведуть до заможності всього суспільства. Але збулися в той же час надії багатьох із тих, хто робив ставку на приватну власність і підприємницьку ініціативу. Протиріччя між ілюзорним і реальним є однією з рушійних сил, які визначають зміст, напрям і організацію діяльності політико-правових інститутів у суспільствах, що трансформуються. Щоб розв'язати або принаймні погасити гостроту цього протиріччя, політико-правовим інститутам необхідно:

– відмовитися від тих своїх стратегічних установок та практичних дій, що виходять із гасел і добрих побажань, а тому несуть на собі відбиток ілюзій;

– орієнтуватися у своїй діяльності лише на такі назрілі проблеми, для вирішення яких визріли або зріють соціальні, економічні, духовні передумови їх вирішення;

– кожен свій крок перевіряти практичними наслідками: покращенням якості життя хоча б окремих спільнот, демократичними змінами в розстановці політичних сил, зростанням довіри тих соціальних прошарків, що займаються реальною діяльністю;

---

[1] Див.: *Гегель.* Философия истории // Соч.: В 14 т. – М.: Соцэкниз, 1935. – Т. 8. – С. 27.

– опиратися на ті соціальні сили, що прагнуть досягти, виходячи із характеру існуючих суспільних відносин, реальних цілей і позитивних змін;

- своєю діяльністю і за допомогою засобів інформаційного впливу поступово і неухильно формувати у своїх прихильників, окремих соціальних прошарків і суспільства в цілому негативне ставлення до будь-яких проявів ілюзійного сприйняття дійсності.

Вирішення будь-яких суспільних проблем у принципі неможливе без відновлення і панування принципу, який за природою політико-правових інститутів входить у сутність їх діяльності, — принципу законності.

Відмова від тоталітарних засад законності неминуче послаблює до певної міри цей принцип взагалі. Але існують додаткові кілька причин, які посилюють цей процес і усунення яких прямо входить до невідкладних проблем діяльності політико-правових інститутів.

Першою з них виступає нездатність нових політико-правових інститутів набути легітимного характеру в очах соціально і політично провідних прошарків населення. Другою причиною послаблення, а де в чому і утрати законності, є способи, за допомогою яких нові соціальні групи отримують доступ до політичного процесу і починають регулювати діяльність політико-правових інститутів. Нарешті третьою причиною виступає те, що доступ деяким новим стратам до влади неможливий жодним іншим шляхом, окрім рішучого суспільного натиску інколи екстремістського характеру. Це все правові аспекти проблеми, вирішення їх або окремих їх аспектів за визначенням входить до сфери діяльності політико-правових інститутів. Але існує й соціальна засада реалізації принципу законності.

Головними сучасними проблемами для громадян України стали проблеми виживання. А тому такі блага демократії, як панування закону, права людини і демократичні свободи набувають практичного значення за умови, що хоча б на мінімальному рівні забезпечені економічні й соціальні умови виживання. Із цього випливає, що в умовах суспільних трансформацій легітимність політико-правових інститутів врешті-решт набувається за допомогою демонстрації безумовної і наочної ефективності. Це закон їх діяльності, що повинен визначати як плинні, так і стратегічні цілі. Справжня законність не може виникнути без переконання в тому, що новий політико-державний і правовий устрій являє собою найкращий або в усякому разі достатній засіб для досягнення нагальних соціальних цілей народу[1]. В умовах сучасної України наочна демонстрація ефективності означає лише одне — економічний розвиток.

[1] Див.: *Липсет С. М.* Политическая социология. – С. 21

Фундаментальною особливістю трансформаційних процесів в Україні є те, що суспільна трансформація в ній відбувається у єдності з процесом національного відродження, головною складовою якого є набуття державної незалежності. Це надає діяльності політико-правових інститутів особливого забарвлення, оскільки національний аспект у ній наявний завжди — і при недооцінці його, і при гіпертрофованому перебільшенні. Орієнтацією тут повинне бути те співвідношення соціальних і національних інтересів, що об'єктивно існує в суспільстві (див. схему 1).

Із структурної характеристики змісту і взаємин соціальних і національних інтересів у політиці випливає кілька висновків, які можуть бути орієнтирними точками опору для політико-правових інститутів в їх діяльності стосовно забезпечення єдності національного й політико-правового в процесі суспільних перетворень.

Схема 1

ГЕНЕЗИС І ЗМІСТ СОЦІАЛЬНИХ І НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ПОЛІТИЦІ[1]

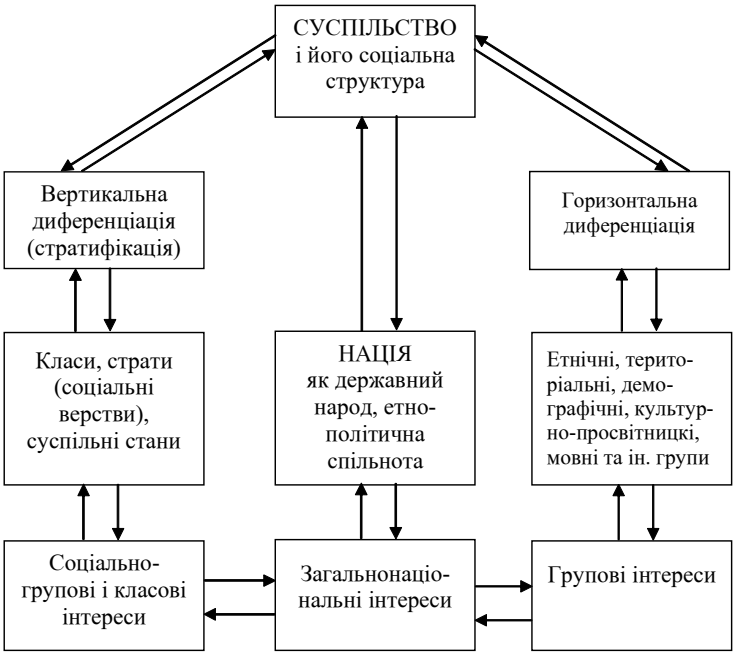

Складено за: *Колодій А. Ф.* Нація як суб'єкт політики. – С. 57.

1. Зважаючи на місце, яке загальнонаціональні інтереси посідають у системі соціальних і національних інтересів у політиці, ці інтереси не можуть ігноруватися жодною соціальною або іншою групою, а значить і будь-яким політико-правовим інститутом. Подібна політична поведінка, з одного боку, є завжди конфліктогенною, а з другого — згубна для повноцінного суспільного сприйняття рішень і діяльності політико-правових інститутів при вирішення ними проблем суспільної трансформації.

2. Нація як етнополітична спільнота прямими і зворотними зв'язками пов'язана з суспільством, у ній відбиваються його соціальна структура та відповідні їй політико-правові проблеми. Це означає, що вона не може бути чимось таким, що може стояти над суспільством або пригнічуватися ним, соціальні та політико-правові проблеми і суспільства і нації є системною єдністю і не можуть протиставлятися одна одній. Цей підхід для політико-правових інститутів особливо важливий, оскільки співпадання у часі суспільних і національно-політичних трансформацій здатне породити в їх діяльності подібне протиставлення.

3. Системна єдність соціальних та політико-правових проблем нації і суспільства обумовлює зацікавленість при вирішенні їх обох у реалізації загальнонаціональних інтересів. У такому контексті загальнонаціональні інтереси — це інтегральні інтереси нації і суспільства. У цій своїй якості загальнонаціональні інтереси поряд з інтересами індивідуальними є об'єднуючим фактором соціально-групових (класових) і групових інтересів, а тому повинні обов'язково враховуватися в діяльності будь-яких правових інститутів навіть у таких ситуаціях, коли при поверховому погляді на них загальнонаціональні інтереси ніби не торкаються.

4. Прямий і зворотний зв'язок загальнонаціональних інтересів з інтересами груп всіх типів — диференційованих і вертикально, і горизонтально обумовлює всезагальну об'єктивну зацікавленість у реалізації загальнонаціональних інтересів. Орієнтація на ці інтереси є фундаментальною засадою загальнонаціонального впливу політико-правових інститутів і можливостей виконання ними функцій соціальної і національної злагоди.

5. Нація як державний народ і етнополітична спільнота разом із суспільством у цілому є об'єктом втілення загальнонаціональних інтересів. Але це втілення здійснюється не через прямий її вплив, а шляхом такого підходу до реалізації загальнонаціональних інтересів, завдяки якому повніше і ефективніше втілюються в життя інтереси вертикально та горизонтально стратифікованих груп і окремих осіб

відповідно до прав та свобод людини. Досягнення загальнонаціональної ефективності втілення загальнонаціональних інтересів є однією із соціально-економічних засад демократичного устрою виникаючого нового суспільства і тому має бути як одним із головних виправдань участі політико-правового інституту в політико-правовому житті, так і критерієм суспільної ефективності такої участі.

Відповідно до сутності політико-правових інститутів, їх функціонування в суспільстві, що трансформується, веде до таких головних змін, як у політико-правових відносинах суспільства, так у характері власної діяльності:

– збільшення обсягу загально-соціальних справ політико-правових проблем, що повинні вирішуватися з участю саме політико-правових інститутів;

– посилення орієнтації всіх ланок організації суспільства на розширення їх демократичних засад і на забезпечення прав особи, що надає політико-правовим інститутам особливого значення;

– формування нового співвідношення політичного і правового загальнолюдського і національного, виникнення нових форм єдності суспільства в умовах правової держави і нових засад діяльності політико-правових інститутів, які цю єдність забезпечують;

– посилення орієнтації суспільства на загально-цивілізаційні процеси, виникнення і розширення нових вимог відповідно до цього до функціонування політико-правових інститутів.

§ 2. Політико-владні інститути держави: статус, функції та проблеми взаємодії

Виникнення держави як політико-правового інституту та головного структурного елементу політичної системи було зумовлено процесами ускладнення суспільного життя і диференціацією економічних, соціальних, культурних та інших інтересів і потреб соціальних груп та індивідів. Вона стала продуктом зміни менталітету людей, сприйняття не лише колишніх, часів XVII–XVIII сторіччя, уявлень, але й нових загальнолюдських цінностей, що були сформульовані в XX сторіччі під впливом провідних, в тому числі й соціалістичних ідей.

Сучасна держава є результатом політичних зрушень на міжнародній арені, але передусім змін у самому суспільстві доби XX сторіччя. Ці зрушення були підготовлені його тривалим еволюційним розвитком у попередні століття і призвели, по суті, до революційних перетворень у самій концепції державотворення.

У своєму історичному й соціальному призначенні держава мала відбивати ті спільні соціальні потреби й інтереси, які попередні соціальні інститути не могли задовольнити. До них належать: потреби в суспільному впорядкуванні, у безпеці, дотримання прав і свобод індивідів, збереження громадянського миру і правопорядку тощо.

Сучасна держава — це особливий комплексний політико-правовий інститут у стратифікованому, асиметричному суспільстві, тому державознавство цікавлять, головним чином, фактичні соціальні відносини, що складаються між державою і людиною, державою і колективом, державою і громадянським суспільством, та, природно, структури державності в їх змісті та призначенні (не виключаючи й аналіз відповідних правових норм). Таким чином, держава — це організація політичної влади, що сприяє здійсненню конкретних соціальних інтересів (класових, загальнолюдських, релігійних, національних та ін.) в межах певної території.

Як політико-правовий інститут сучасна держава має ряд суттєвих відмінностей (ознак) від партій, рухів та інших політичних утворень, які вказують на її величезний вплив на суспільство.

По-перше, держава — це єдина територіальна організація політичної влади в масштабі всієї країни. Державна влада поширюється на все населення певної території; цілісність суспільства і взаємозв'язок його членів забезпечують інститут громадянства і підданства. Просторові (географічні) межі держави визначаються державними кордонами, які відділяють держави одну від одної. У цих межах держава володіє верховенством і повнотою законодавчої, виконавчої і судової влади над населенням.

По-друге, держава — це орган влади, соціального примусу, який активно використовує санкції заохочення і покарання щодо дотримання чи порушення встановлених ним норм і правил організації суспільних відносин. Механізм держави не лише представлений інститутами законодавчої, виконавчої та судової влади (вертикальний поділ) та її горизонтальними ланками (центральні, регіональні, місцеві), але й системою органів і установ, що безпосередньо управляють суспільством; зокрема, для підтримки нормальних умов існування соціуму держава застосовує «легітимне насильство» через уповноважені органи влади — армію, поліцію, служби безпеки і правопорядку.

По-третє — правовий характер держави. Серед норм, що регулюють її діяльність, особливе значення держава надає праву — обов'язковим нормам-законам, які вона охороняє. На основі правових норм здійснюються управління та інтеграція суспільства.

По-четверте, публічність державної влади, професіоналізація управління соціальними справами, добровільна чи примусова передача державним органам та їх службовцям повноважень на управління іншими людьми.

По-п'яте, держава являє собою суверенну організацію влади. Суверенітет держави виявляється в її верховенстві й автономії від будь-яких інших видів влади у суспільстві, у повній незалежності у взаємовідносинах з іншими державами. Зокрема, верховенство і суверенітет державної влади означають:

– обов'язковість її рішень для населення;

– можливість скасування постанов і рішень недержавних політичних організацій;

– володіння рядом виняткових прав (прерогатив), наприклад, право видання законів;

– наявність спеціальних засобів впливу на населення (апарат примусу);

– створення системи примусового стягнення податків та інших обов'язкових платежів, яка забезпечує економічну самостійність держави.

Зміст кожної з цих головних ознак (можливі також й інші) на різних стадіях розвитку змінюється, наповнюючись новими якостями. Гуманістичні складові сучасної держави в жодному з них не досягли краю, отже не реалізовані повністю. Тому сучасна держава — це свого роду ідеальний конструкт, якого слід постійно прагнути.

Сучасна держава в ідеалі повинна відповідати системі визначених критеріїв, що визнані в наш час міжнародною спільнотою та світовою наукою. Еталоном для неї виступають загальнолюдські цінності: влада народу, демократія, панування права, розподіл влади, політичний та ідеологічний плюралізм, соціальна справедливість тощо. З цієї точки зору сучасною є демократична, правова, соціальна, світська держава, що має, як правило, республіканську форму правління (і хоча деякі сучасні демократичні держави, наприклад Велика Британія, Японія, зберігають монархію, та монарх тут царює, але не править).

Для поділу управлінської праці та її професіоналізації держава створює різні політико-правові інститути (наприклад, інститут голови держави, уряду, парламенту, референдуму, надзвичайного положення, партій, асоціацій та багато інших). В узагальненому вигляді ці та інші інститути називають інститутами державності, всі вони, безперечно, мають політико-правовий характер[1].

[1] Див.: Политология: энциклопедический словарь. – М.: Издательство Московского коммерческого университета, 1993. – С. 122.

Ступінь і характер інституціоналізації суспільства свідчить про тип його політичної системи і досконалість правових механізмів, про рівень розвитку соціуму і досвід його асоціативного життя, про міру свободи формування політичних та інших угруповань. У цьому відношенні сучасна демократична держава суттєво відрізняється від архаїчних, авторитарних і, особливо тоталітарних, держав, політична й суспільна структура яких зводиться до мінімуму офіційних і формалізований політико-правових та соціальних інститутів.

Поняття інституту як відособленої організаційно-функціональної структури в системі державного регулювання є одним з головних у сучасному державознавстві. Коли під інститутом розуміють державно-політичні установи з організованою структурою, централізованим управлінням і виконавчим апаратом, то йдеться про політико-правові інститути влади, такі як уряд, законодавчі збори, міська рада (муніципалітет), суд, прокуратура тощо. Якщо ж інтерпретація інституту виходить з форми та сутності політичних функції, відносин, типів управління, то слід виокремлювати: інститут президентства (президентської влади); політичного представництва (тобто процедури обрання довірених осіб, членів представницьких органів влади — парламенту, органів місцевого самоврядування тощо); політичних партій чи асоціацій, політичних рухів та ін.

На наш погляд, доцільно виокремити деякі найважливіші ознаки, притаманні інституту державності, що свідчать, зокрема, про його політико-правовий характер.

По-перше, такий інститут — не просто система норм (як у праві) і не окрема частина, компонент політичної системи (як у політології) — це елемент державності, одна з головних одиниць для її аналізу в тій чи іншій країні. По-друге, інститут державності — завжди відносно виокремлена частина державної структури, що має певну автономію; хоча роль і місце будь-якого інституту державності можливо з'ясувати тільки з урахуванням взаємодії з іншими інститутами чи суспільними явищами. По-третє, як частина більш широкої політичної структури (і комплексного політико-правового інституту) — держави, інститут державності має регулятивний характер, застосовуючи правові норми й політичні технології управління (кожен інститут регулює чітко визначену галузь суспільних відносин). По-четверте, інститут державності нерідко представляє собою спосіб організації певних політико-правових відносин або зв'язків (наприклад, інститут виборів або інститут відзиву депутатів виборцями). По-п'яте, інституту державності зазвичай притаманний певний спосіб зв'язку відносин, що регулюються, з їх

«матеріальним субстратом» (так, президент країни або члени парламенту — особи, що обираються громадянами). По-шосте, кожен інститут держави має свою організацію (структуру, інфраструктуру), що відбиває зміст його соціального призначення і масштаби впливу, та соціально-професійні групи людей, які виконують фахові функції та дії в межах цього інституту. Зрештою, всі інститути державності згідно з законом і правом мають свою компетенцію (загалом виражену у функціях), що визначає напрямки їх функціонального призначення, окреслює прерогативи, уточнює соціально значущі цілі й необхідні конкретні завдання.

Таким чином, можна констатувати, що політико-правовий інститут держави — це відносно виокремлена організаційно-функціональна структура, що виконує власні специфічні функції в цілісній системі державного регулювання суспільних відносин засобами правового й політичного впливу.

Розглянувши структуру держави як комплексного політико-правового інституту, слід тепер уточнити зміст і особливості функцій держави. Абсолютна більшість державознавців визначає їх як основні напрямки її діяльності згідно з вирішенням тих завдань, що існують зараз й стоять перед нею у перспективі[1].

Залежно від тривалості дії науковці поділяють функції держави на постійні та тимчасові; залежно від значення — на головні та допоміжні; врешті, найчастіше говорять про внутрішні та зовнішні функції держави.

До внутрішніх функцій держави належать:

– економічна — організація, координація, регулювання економічних процесів за допомогою податкової та кредитної політики, створення стимулів і пільг економічного зростання або здійснення санкцій;

– політична — найважливіша функція держави, що забезпечує політичну стабільність, здійснення владних повноважень, вироблення політичного курсу, який би поділяли найширші верстви суспільства; (ще називається — функцією утримання політичного панування володарюючого класу);

– соціальна — полягає в задоволенні потреб людей у житлі, праці, підтримці здоров'я, в соціальних гарантіях дітям, пенсіонерам і інвалідам; у страхуванні життя та власності;

[1] Див., напр.: Теория государства и права: Учебник для юрид. вузов и фактов / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – М.: НОРМА, 1997. – С. 142–145; Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – С. 61–64.

– правова, яка містить реалізацію державної правової політики, забезпечення правопорядку, усталеного правового режиму, захист прав і свобод людини, охорону суспільного ладу від руйнівних дій екстремістів;

– культурно-виховна, спрямована на задоволення культурних потреб населення, на залучення його до звершень світової художньої культури, на створення умов щодо самореалізації особи у творчості й аматорстві;

– екологічна — ця функція за допомогою державного законодавства і контролю утворює правовий режим природокористування, відбиває обов'язки перед громадянами щодо забезпечення нормального середовища життя.

Серед зовнішніх функцій слід виокремити — оборонну, функцію підтримки світового порядку (притаманна великим державам), функцію взаємовигідного співробітництва в економічній, торговельній, технологічній, культурній, соціальній та інших галузях з іншими країнами.

Розуміння механізмів функціонування політико-правових інститутів безпосередньо залежить від специфіки типів і форм держави, що склалися наприкінці XX сторіччя. Тип і форма держави співвідносяться як зміст і форма, де визначальну роль відіграє зміст.

У межах різних доктринальних підходів політологи і правознавці по-різному типологізують держави.

Досить відомим є формаційний підхід (Маркс, Енгельс, Ленін), у якому головним критерієм виступають соціально-економічні ознаки (спосіб виробництва, тип виробничих відносин між класами) — базис, який детермінує політичну надбудову (державу, право). Згідно з цим виокремлюють — рабовласницьку, феодальну, буржуазну, соціалістичну державу; останнім часом дослідники додають до них ще й азіатський засіб виробництва. Проте запропонована марксистською традицією формаційна типологія держав уже не цілком відповідає сучасним реаліям. Приміром, сучасна Японія, що належить до так званого буржуазного типу держав, фактично не має поміщиків-землевласників, чим істотно відрізняється, наприклад, від буржуазно-поміщицького Пакистану — також держави капіталістичного типу.

У межах цивілізаційного підходу (О. Шпенглер, А. Тойнбі) головними критеріями типологізації держав виступають — культурні, релігійні, національні, психологічні та геополітичні ознаки. І залежно від них держави ототожнюються з осередками цивілізацій: єгипетської, китайської, західної, східної, православної тощо.

Західна політологічна традиція в розумінні природи держави завжди виходила з того, що вона не може бути ані доброю, ані справедливою. Отже, держава весь час прагне до тиранії. Для обмеження її всевладдя було введено принцип конституціоналізму; підкорення влади і громадян Конституції (Основному Закону). Тому, закладаючи в основу градацій держави соціальний характер влади і політичного режиму, сучасні політологи-країнознавці та фахівці з теорії держави і права найчастіше вирізняють демократичний, авторитарний і тоталітарний типи держави.

Запровадження принципу конституціоналізму в політичній практиці утворило новий тип — демократичну правову державу. Це така форма організації та діяльності державної влади, за якої сама держава, всі соціальні спільноти, окремий індивід поважають закон, право і знаходяться в однаковому положенні щодо нього. Право є засобом взаємозв'язку індивіда, суспільства і держави.

Головними відмінними ознаками правової держави є:

– верховенство права і закону в усіх галузях життя;

– гарантованість всього спектру прав особи й можливість її вільного розвитку;

– взаємна відповідальність громадян і держави у своїх діях перед законом і одне до одного;

– реальний розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки, а також центральну і місцеву;

– наявність розвинутого й самодіяльного громадянського суспільства.

Після Другої світової війни правова держава у промислово розвинутих країнах суттєво доповнюється ще соціальною орієнтацію. Так утворився новий сучасний тип — соціальна держава, що є такою формою організації державної влади, якій притаманне постійне піклування про добробут громадян, утворення гідних умов існування, рівних можливостей реалізації їх талантів, здібностей, оцінки щодо »слабких» членів суспільства, підтримки сприятливого середовища буття людей.

Отже, соціальна держава формує новий тип соціальних зв'язків між людьми, що ґрунтується на принципах соціальної справедливості, соціального миру і громадської злагоди. Так, розбудова в Україні соціальної правової держави є конституційно закріпленою метою і новим кроком у процесі сучасного державотворення.

Демократичним ідеалам і механізмам політичної влади прагнуть відповідати, наблизитися до них (або декларувати) багато країн сучасного світу. Однак і авторитарна держава цілком може мати ок-

ремі зовнішні чи формальні демократичні ознаки, що закріплені в законі, але на практиці не реалізуються. Виражається це в тому, що, незважаючи на політичний плюралізм, кількість й ступінь впливу політичних партій буде обмежено; вибори можуть проводитися регулярно, але результати їх не мають великого значення; права громадян проголошені в законодавчих актах, але на ділі порушуються тощо. Подібного типу авторитарні держави існують нині в Індонезії, Йорданії, Пакистані, Таїланді та інших країнах.

Тоталітарна держава в багатьох класичних її показниках зберігається у В'єтнамі, Китаї, Монголії, Північній Кореї, на Кубі; мала місце також в Іраці та Афганістані до американської військової експансії; різновидами тоталітарної держави деякі політологи вважають безпартійні теократичні режими (наприклад, Об'єднані Арабські Емірати, Іран, що є клерикальною державою), деякі країни Тропічної Африки періоду 70–90-х років XX сторіччя, а також військові диктатури. До числа правих тоталітарних держав відносились у минулому країни з фашистськими режимами (Німеччина, Іспанія, Португалія), лівими були тоталітарні соціалістичні держави чи слаборозвинені країни соціалістичної орієнтації. Тут, як і раніше, держава — це єдиний, спаяний партійно-державний апарат, часто з єдиною правлячою партією, керівна роль якої закріплюється конституцією; відкрито панує правляча еліта (номенклатура); глав держав іноді проголошують незмінюваними довічними президентами; вплив єдино дозволеної офіційної ідеології (політичної чи клерикальної) фактично не обмежено.

Нарешті, досить широкі можливості вирізняти специфіку політико-правових інститутів надає цікава класифікація форм держави, запропонована В. Чіркіним, яка виходить зі *змісту інститутів і механізмів державної влади, атрибутивних і специфічних ознак форми держави*. На цій підставі він виокремлює три основні (генеральні) форми держави, що мали місце в минулому й існують у наш час: монократичну, полікратичну й сегментарну[1]. Подібна градація найбільше чітко показує специфічні особливості функціонування державно-політичного організму азіатських і близькосхідних держав.

Монократична (єдиновладна) державна форма має високоцентралізований характер; вона існувала при фашизмі в Германії, Італії; у країнах тоталітарного соціалізму. Об'єктивні фактори, що сприяють виникненню монократії як форми держави, зазвичай пов'я-

[1] Див.: *Чиркин В. Е.* Современное государство. – М.: Международные отношения, 2001. – С. 67–72.

зані або зі стійкою і тривалою історико-політичною традицією (абсолютні і напівабсолютні теократичні монархії в ряді мусульманських країн), або з екстремальними ситуаціями в житті країн, коли при слабкості «середнього класу» створюються умови для узурпації влади військовою або вузькопартійною елітою.

Інститути держави забезпечують зосередження влади в руках одного центру (органу, особи); таким центром може виступати і теократичний абсолютний монарх у султанаті Оман, і колегія монархів (Рада еміратів в ОАЕ), і «довічні» президенти чи прем'єр-міністри. Політична влада не допускає чи імітує демократичні методи; вона практично закрита для тиску з боку зацікавлених груп, та й сама еліта влади — автаркічна (зачинена), чисельно обмежена і рекрутує нових членів за принципом «системи гільдій». Подібні політичні системи дотримують принципу ідеологічного монізму (єдиною офіційною ідеологією може бути комунізм чи фашизм), а роль клерикальної ідеології нерідко виконує релігія (наприклад, іслам, буддизм); закріплюється однопартійність чи гегемонія однієї партії.

У той же час монократична система державної влади зустрічається як у державах досить високого рівня економічного розвитку, з домінуючою приватною власністю і ринковими відносинами (наприклад, в ОАЕ, де середній дохід на душу населення від продажу нафти не менше, ніж у США), так і в країнах досить бідних, економіка і громадське життя яких сильно одержавлені (наприклад, Північна Корея, В'єтнам).

Видається доцільним серед монократичних держав, що існують за наших часів, у силу наявних політико-правових відмінностей і особливостей виокремити такі різновиди:

– теократична монократична форма держави, що існує в країнах мусульманського фундаменталізму (Іран, Саудівська Аравія, ОАЕ, Катар, султанати Бруней і Оман);

– екстремістська монократична державна форма, коли державна влада належить або військовій раді, партійній або релігійній еліті, а фактично — його керівнику (фашистські режими, сучасний Ірак);

– мілітаристська монократична держава (за умов військових переворотів);

– монократична державна форма (партократична республіка) в країнах ортодоксального соціалізму — Північна Корея, В'єтнам, Китай до кінця 90-х років XX сторічя.

Кожен із наведених видів держави може бути «завуальований» конституцією, парламентською оболонкою, існуванням деяких виборних органів, які між тим не відіграють істотної ролі у функ-

ціонуванні політичної системи. Головне полягає не у правових приписах, а у стані й можливостях держави, як особливого інституту в суспільстві, та у її взаєминах із населенням.

Полікратична (багатовладна) державна форма, навпаки, характеризується демократичним поділом гілок влади, розмежуванням політичних ролей по управлінню державою, реальною автономією адміністративно-територіальних чи політико-територіальних одиниць, розвитком місцевого самоврядування, демократичними методами і технологіями політичного режиму. Для держав полікратичної форми характерна змагальна або соціопримирювальна політична система. Серед функціональних інститутів державного управління переважає не насильство і примус, а консенсус і пошуки компромісів, які б водночас не порушували цілісності демократичної держави, стимулювання, дозволи і охорону (зрозуміло, методи заборони і примусу також використовуються, але мають субсидіарний, додатковий характер).

У державі існує кілька легальних центрів влади: президент чи уряд, суд, парламент, органи конституційного і цивільного контролю; регулярно і на правовій основі проводяться вибори; має місце багатопартійність, ідеологічний плюралізм і партиципація громадян; права і свободи особи гарантовані і захищені; державна влада відкрита для діалогу з опозицією і тиску з боку різних «груп інтересів». Полікратична форма держави може скластися як при республіканській формі правління, так і при парламентській монархії, вона сумісна з простою унітарною державою, зі складним унітарним устроєм (за наявності автономних утворень), а також з федерацією.

Така форма держави є типовою для багатьох індустріально розвинутих, демократичних країн (США, Канада, держави Західної Європи, Австралія, Японія та ін.), там, де «середній клас» користується визначальним впливом на державну політику, де зберігається демократичний потенціал суспільства, панують ліберальні цінності, а інтереси широких верств населення надійно захищені. Американський політолог А. Лейпхарт називає такі суспільства «багатоскладними», а форму демократії в них — «суспільною демократією»[1].

Сегментарна державна форма — така структура політичного організму, що ніби то складається із сегментів цілого; це проміжна форма держави між монократичною і полікратичною формами.

[1] Див.: *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование. – М., 1997. – С. 20.

Вона значною мірою притаманна більшості держав світу, особливо тим, що живуть в умовах напівдемократичних режимів. При подібній формі держави формується скоріше не соціопримирювальна, а обмежено змагальна політична система, схильна до конфліктності.

У соціумі домінує досить впливовий і порівняно чималий шар олігархії (станової чи економічної), однак політична еліта, що стоїть на її чолі, досить вузька і власне кажучи може замикатися на одній посадовій особі — президенті, прем'єр-міністрі (Єгипет, Венесуела, Туреччина, Індонезія, республіки Середньої Азії чи Закавказзя), або монарху (Йорданія, Марокко). Державна влада лише частково відкрита для критики і тиску зацікавлених політичних груп; політичний плюралізм існує в обмеженому вигляді. Так, у ряді азіатських країн закон установлює максимальне число дозволених партій: в Індонезії — не більше трьох; в інших — вживаються заходи, що обмежують створення нових партій (наприклад, у Єгипті відмовляються реєструвати нові партії, якщо їхні цілі в чомусь співпадають із вже існуючими).

Ця форма держави передбачає відомий поділ функцій політичного керування між гілками та інститутами влади: конституція і парламент повинні існувати; у республіці обирається президент, у монархіях діє тільки обмежений у повноваженнях монарх; можлива часткова автономія визначених адміністративно-територіальних одиниць і виборних місцевих органів влади, хоча вибори здійснюються під контролем державних посадових осіб.

За різних національно-історичних умов конкретних країн складаються неоднозначні різновиди сегментарної форми держави: так, політична організація держави в Туреччині, Польщі та Чехії істотно відрізняється від сегментарної ж форми, що існує в Єгипті, Сирії, Марокко, Йорданії чи Таїланді. Тому, ймовірно, слід говорити про два її різновиди: порівняно ліберальну і більш авторитарну державу.

Отже, сегментарна форма — це поєднання деяких авторитаристських і демократичних інститутів; часто тут немає реального «балансу» влади, системи стримувань і противаг, що підтверджується політичним досвідом окремих держав. Головує фактично виконавча влада, очолює верхівку виконавчої влади — монарх у дуалістичній монархії, президент у президентській республіці. Приміром, не лише внаслідок харизматичної популярності, але й через відсутність законних обмежень у переобранні глави держави по 5–8 разів поспіль обирали президентами Сухарто в Індонезії, Хафеза Асада — в Сирії, А. Стресснера — у Парагваї. Існує також масове хабарництво й бюрократизм чиновництва, які нерідко зловживають своїми повноваженнями.

У політичному полі країни домінують авторитарні методи керування, демократичні права і свободи громадян визнаються в конституції, але в реальній практиці обмежені. Судова влада найчастіше дуже слабка. Проте значну, інколи навіть визначальну роль у політиці відіграє армія (концепція «подвійної ролі» війська в деяких країнах, що розвиваються). Зворотні зв'язки державних органів і населення мають обмежений характер, а діяльність засобів масової інформації часто контролюється і спрямовується «зверху».

Оскільки ми розглянули кілька історичних і сучасних типів держави (за їх суттєвими ознаками), звернемося до поняття форми (устрою) держави. Теорія держави визначає форму як засіб організації політичної влади, що традиційно охоплює форму правління, державно-територіальний устрій та політичний режим (до останнього ми зверталися у попередньому параграфі).

Форма державного правління — характеризує порядок створення та організації вищих органів державної влади, їх взаємовідносини одне з одним і з населенням. Залежно від того, ким і як здійснюється державна влада, яким чином побудовані та діють органи влади, політична наука вирізняє монархії та республіки.

Монархія (від грецьк. «єдиновладдя») — це форма правління за якої влада цілком або частково зосереджена в руках одноосібного володаря, голови держави — монарха (короля, царя, шаха, імператора, еміра та ін.). Головні ознаки монархії: монарх — головне джерело влади і права; влада передається за спадком; здійснюється безстроково; не залежить від населення (підданих); політичні інститути часто персоніфіковані.

Монархії бувають абсолютними й обмеженими (конституційними). Абсолютна монархія є такою формою правління, коли вся повнота державної влади належить монарху і здійснюється ним персонально. Конституційна монархія передбачає, що владу короля обмежено якимось представницьким органом, що діє на основі конституції. До наших часів монарх лишається єдиним носієм суверенітету держави в деяких державах (абсолютні монархії Брунею, Саудівської Аравії); конституційні монархії зберігаються й ефективно діють у Великій Британії, Японії, Іспанії, Швеції, Норвегії, Монако тощо.

Виокремлюють також дуалістичні монархії, в яких державна влада має подвійний характер. Юридично і фактично вона поділена між урядом, який формується монархом, і парламентом. Отже, уряд не залежить від соціально-партійного представництва у парламенті та непідзвітний йому, а парламент висловлює інтереси бур-

жуазії та тих верств населення, що мали право голосу (Кайзерівська Німеччина 1871–1918 років). У тих чи інших специфічних формах монархія зберігається майже у 1/3 країн світу.

Республіка (від лат. «суспільне діло») — це форма правління, за якої голова держави є виборним та змінюваним, а його влада вважається похідною від волі виборців та представницького органу. Головні ознаки республіки: джерелом влади в республіці є народ; представницькі інститути влади обираються на альтернативній основі; влада є строковою; несе політичну відповідальність перед виборцями.

Відповідно до того, як формуються державні органи та якими є принципи взаємин між ними, вирізняють президентські, парламентські та змішані (президентсько-парламентські) республіки.

Президентській республіці (США, Бразилія, Аргентина, Венесуела, Болівія, Сирія, Росія та ін.) притаманні — жорсткий поділ законодавчої та виконавчої влади. Президент є головою держави і водночас очолює виконавчу гілку влади (керує урядом чи цілком контролює його), він не несе відповідальності перед парламентом, оскільки обирається на загальних виборах усім населенням країни. Уряд призначається президентом і є відповідальним перед ним. Парламент у такій країні не може винести вотум недовіри уряду, але й президент не має права розпуску парламенту. У той же час він володіє правом відкладального вето щодо законопроектів парламенту, яке останній може подолати абсолютною більшістю (2/3) голосів у повторному голосуванні.

У парламентських республіках (ФРН, Італія, Індія, Туреччина, Ізраїль та ін.) взаємовідносини між законодавчою і виконавчою гілками влади ґрунтуються на принципах співробітництва. Президент, якщо ця посада існує, також є головою держави, але більше виконує офіційні високі представницькі функції; виконавча ж влада зосереджена в руках уряду на чолі з прем'єр-міністром. Уряд формується партією (чи коаліцією партій), що отримала більшість депутатських місць у парламенті, та є підзвітним парламенту.

Президентсько-парламентська (напівпрезидентська) республіка (Франція, Фінляндія, Польща, Україна, Болгарія, Австрія, Ірландія, Португалія тощо) характеризується подвійною відповідальністю уряду — президентові і парламенту. Ця форма правління поєднує сильну президентську владу з ефективними можливостями контролю за урядом з боку парламенту. З одного боку, президент має широке коло повноважень: є головою держави, головним командуючим, має право відкладального вето щодо рішень парламенту,

призначає прем'єр-міністра, може розпустити парламент і призначити нові вибори, запровадити надзвичайний стан тощо. У той же час парламент має можливість контролювати діяльність уряду і прем'єра через слухання важливих питань, звітів, затвердження бюджету країни, винесення вотуму недовіри (резолюції догани) уряду і президенту (імпічмент).

Політична історія державності знає також настільки специфічні форми правління, що їх важко включити до прийнятої градації.

Так, Малайзія, за Конституцією 1957 року являє собою дуже рідкий різновид конституційної монархії — виборну монархію в конфедерації, коли монарх обирається на 5 років, відповідно до черги між правителями дев'яти країн-учасниць.

В Об'єднаних Арабських Еміратах діє так званий колегіальний монарх — еміри всіх семи складових територій, що входять до федерації, утворюють Вищу Раду емірів. Рада є законодавчим органом та вирішує більшість питань, які відповідають компетенції голови держави.

Своєрідна форма монархії склалася і в межах країн Британської Співдружності. Так, значна частина членів Співдружності — це республіки, які мають власного президента — голову держави (Кенія, Індія, Гайана та ін.), але майже половина інших країн співдружності (Канада, Ямайка та ін.) визнають головою держави королеву Великої Британії.

Засоби об'єднання населення певної території, зв'язок громадян через політичні й територіальні утворення з державою, співвідношення між державою в цілому та її складовими територіальними одиницями і відбиває форма державного устрою.

Найбільш поширеним видом територіально-політичної організації суспільства є унітарна держава. В унітарній державі утворюються загальні для всієї країни представницькі, виконавчі та судові органи влади; функціонує єдина система законодавства, правова і грошова системи, єдине громадянство. Всі адміністративно-територіальні одиниці (області, округи, департаменти, провінції) мають однаковий юридичний статус без окреслення політичної самостійності, але є автономними в господарчій і соціально-культурній сферах. Унітарні держави це — Польща, Угорщина, Болгарія, Італія, Швеція, Данія, Франція, Іспанія та ін. Рівень централізації влади в унітарній державі може бути високим і дещо послабленим, зокрема, в Україні унітарний устрій включає таку територіальну одиницю, як Автономна Республіка Крим, що має свій парламент і законодавство.

Федеративна держава є добровільним об'єднанням кількох самостійних державних утворень в єдину союзну державу. У наші часи федераціями є 20 країн світу: Австралія, Австрія, Аргентина, Бельгія, Бразилія, Венесуела, Німеччина (ФРН), Індія, Канада, Мексика й інші. Територію федерації утворюють території її суб'єктів (штатів, кантонів, земель, республік); внутрішні кордони федерації можливо змінити тільки за згодою її суб'єктів. У федерації існує два рівня влади: федеральний і республіканський, повноваження органів влади обох рівнів розгалужені та визначаються федеральною конституцією. Отже, федерація характеризується дворівневою правовою системою, подвійним громадянством і двопалатним парламентом; зовнішньополітичні функції тут здійснюють союзні органі держави. Федерації будуються за територіальною (США), національною (Індія) або змішаними ознаками (Росія), які визначають характер і зміст державного устрою.

Конфедерація являє собою досить своєрідну форму організації політичної спільності. Фактично це — союз кількох незалежних держав, які об'єднуються для проведення єдиної політики в спільних цілях (наприклад, для оборони, спільного вирішення економічних, енергетичних, транспортних проблем і та ін.). Для здійснення узгодженої політики конфедерації утворюють окремі органи управління державою; але їх рішення не мають прямої дії та повинні затверджуватись центральними органами влади країн-членів. У конфедерації відсутній єдиний вищій законодавчій орган та єдине громадянство; країни-учасниці самостійно здійснюють міжнародну діяльність і можуть за власною волею залишити конфедерацію, тобто розірвати конфедеративний договір.

Досить тривалий час конфедерацією був Швейцарський союз (1291–1798 роки і 1815–1848 роки), що являв собою об'єднання 23 суверенних кантонів з метою підтримки зовнішньої і внутрішньої безпеки. Однак поступово конфедерація перетворилась на федерацію, за якої до відання центральних органів були передані військовий бюджет, армія та призначення дипломатичного корпусу. Конфедерацією лишається Малайзійська (острівна) конфедерація, яка, крім того, є монархією.

Крім указаних форм державного устрою в історії мали місце й деякі специфічні форми — імперії, протекторати тощо.

Імперії, зокрема, являли собою державні утворення з дуже великою територію, де окремі провінції могли не мати спільних кордонів з метрополією (центром); із сильно централізованою владою; асиметричними відносинами «панування — підкорення» між цен-

тром і периферією; різнорідним етнічним та культурним складом населення; слабо (чи формально) легітимною політичною владою; імперські еліти завжди прагнули глобальної експансії. У різні історичні епохи існували — імперії Великих Моголів, Олександра Македонського, Римська, Британська, Російська та ін.

Протекторат є формальною опікою слабої держави більш сильною, що, як правило, призводить до втрати чи обмеження суверенітету першої, а може супроводжуватись і окупацією. Так, Велика Британія окупувала Єгипет у 1882 році, а в 1914 році встановила над ним протекторат.

Одним із показників характеру сучасної держави як комплексного політико-правового інституту є зміст і спрямованість її правової політики.

Визначення сутності правової політики повинне виходити зі змісту родового поняття «політика» як інтеграційного і більш загального. Саме тому, завдання вироблення цільної, гуманістично спрямованої правової політики слід погоджувати із загальними цілями соціального, етнокультурного, міжгрупового, економічного, політико-владного та іншого регулювання.

На набутті правом форми політики і специфічне освоєння ним її функцій наголошували ще класики вітчизняної юриспруденції. «Саме суперечка, зіткнення інтересів викликають до життя форму права, юридичну надбудову», — писав Е. Б. Пашуканіс[1]. Отже, суперечка є основним елементом усього юридичного, і в той же час зіткнення інтересів, конфлікти навколо різних соціальних настанов та їх врегулювання становлять сутність політичного.

Кризовий стан конституційно-правової системи перехідних держав, що прямують від псевдокомуністичного тоталітаризму до демократії, виявив себе не лише в крайньому послабленні всіх механізмів правового контролю, але й у певній невизначеності в змісті та напрямках правової політики. Таке становище стало наслідком цілого ряду причин політичного, економічного та юридичного характеру:

– успадковані від попереднього режиму традиції та інститути влади були принципово не пристосовані для вирішення нових політичних і правових завдань;

– не було достатньої кількості підготовлених кадрів фахівців, які б могли професійно розв'язувати ці проблеми;

– відсутня була правова база для розгортання нових політичних і економічних відносин, які, крім того, одразу вступили у протиріччя з попередньою соціальною практикою;

[1] *Пашуканис Е. Б.* Общая теория права и марксизм. – М., 1924. – С. 85.

– розбудова нової державності здійснювалась в умовах жорсткого політичного протистояння. У пошуках компромісу при проведенні реформ часто доводилось приймати не дуже ефективні рішення, що, у свою чергу, гальмувало перетворення і не сприяло вдосконаленню правової системи.

У процесі демократизації суспільних відносин і формування інститутів громадянського суспільства, в ході усвідомлення соціальної цінності права і природних прав людини, що гуманістично трансформують природу всієї юридичної системи, принципово розширюється «поле» правової політики та її сутністна характеристика. Маючи на увазі соціально-юридичні відносини між людьми, їх зв'язки та інтереси, які охоплюються поняттям «правовий простір» і об'єктивно потребують регулятивного впорядкування, слід оперувати таким поняттям, як «правова політика»: система правових ідей, цілей, принципів і завдань, що реалізуються завдяки праву та у галузі дії права. Відповідно з точки зору соціології права це — механізми і програми соціально-правового регулювання, які опосередковані публічною владою.

Зміст правової політики об'єктивно обумовлений волею народу (громадянського суспільства), а фактично опосередковується його повноважним інституційним представником — державою. Це зумовлене тим, що переважна частина внутрішньої й зовнішньої політики держави регулюється за допомогою права, законотворчого процесу, політико-правових рішень, втілюється у нормативні форми і спирається на міжнародно-правові принципи.

Дореволюційні юристи за часів Російської імперії кінця XIX — початку XX сторіччя Б. Кістяківський, С. Муромцев, М. Коркунов, П. Новгородцев, Л. Петражицький розглядали правову політику здебільшого як прикладну науку, що має оцінювати діючі закони та сприяти більш досконалому праву.

Сучасна ж інтерпретація змісту правової політики не може обмежуватися лише вузько-прикладним підходом, який зводить її призначення до прагматичних завдань оцінки адекватності чинного законодавства і його подальшого удосконалення. Видається, що за своєю сутністю та соціальними цілями правова політика має відігравати роль особливого і необхідного компонента державної політики, головного засобу юридичної легітимації правлячої еліти, має сприяти закріпленню і забезпеченню політичного курсу країни, який є санкціонованим волею народу і відбивається у діяльності його політичних лідерів.

Змістовна структура правової політики досить широка і різноманітна; вона містить множину компонентів. Серед них: стратегія

і щоденна практика законотворчості; принципи і механізми правового регулювання; конституційне будівництво; судово-правова і адміністративна реформа; пошук оптимальних форм парламентаризму і закріплення плебісцитарних традицій; вироблення досконалих ліній взаємодії різних гілок влади та ефективних механізмів противаги між ними; удосконалення виборчого права та інших кодифікованих галузей права; зміцнення законності, правопорядку і дисципліни; врешті, самої державності.

Різко окреслених, застиглих кордонів правової політики не може існувати. Маючи відносну стабільність, вона все ж схильна до мінливості під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників.

Так, об'єктивними важелями, що впливають на зміст правової політики, безумовно є економічна ситуація в країні, підйом чи стагнація господарчої системи, корегуючий вплив політико-правових стандартів світового товариства, які стосуються прав і свобод людини та інших усталених зразків міжнародної політики, наявність чи відсутність у країні політичних конфліктів, стан соціального структурування суспільства, гармонія чи дисгармонія національно-етнічних інтересів тощо.

Суб'єктивні ж передумови, які спричиняють рухливість правової політики, часто зростають у сфері суспільної та групової правосвідомості (остання, відносно політичної еліти), відбиваються у змісті правової культури та поведінки, формуються на рівні індивідуальних та корпоративних мотивацій, якими керуються і законотворці, і правозастосовники.

Відповідно у змісті та структурі правової політики кожної конкретної держави формуються свої визначальні напрямки і з'являються нові аспекти, під впливом специфічних умов висуваються пріоритети, а інколи, відбувається й переоцінка цінностей. Так, відомо, що після вступу до Ради Європи під впливом об'єктивних міжнародних важелів із правової політики України послідовно було вилучено практику застосування смертної кари, переглянуто з більш гуманістичних позицій діяльність пенітенціарної системи, більш значна увага стала приділятися проблемам прав і свобод людини й громадянина тощо.

У Росії з метою подолання конституційно-правової кризи та вдосконалення правової політики ще в 1995 році Президент країни видав Указ «Про розробку концепції правової реформи в Російській Федерації» [1], в якому визначені питання правового забезпечення

[1] Див.: Собрание законодательства Российской Федерации. –1995 . – № 28. – Ст. 2642.

найважливіших напрямків формування і функціонування державності, в тому числі:

– законодавче забезпечення системи прав людини в суспільстві і перш за все реальних гарантій прав і законних інтересів особистості;

– зміцнення основ і захист конституційного ладу;

– створення цілісної правової бази організації та діяльності судової системи та органів юстиції;

– реформування державного управління, в тому числі удосконалення системи державної реєстрації громадських об'єднань та інших юридичних осіб і контролю за їх діяльністю;

– формування правових засад та інституційна реформа правоохоронної системи для посилення боротьби із злочинністю;

– правова конкретизація основ федералізму в Російській Федерації;

– вироблення принципових напрямків і форм здійснення реформи місцевого самоврядування;

– подальше системне правове забезпечення розвитку економіки;

– розвиток системи правового виховання, в тому числі укріплення системи юридичної освіти та юридичної науки;

– організація правової експертизи у нормотворчій та правозастосовчій практиці;

– врешті, формування сучасної широко доступної бази нормативних актів, в тому числі в електронному вигляді.

Отже, зміст правової політики багатомірний і з точки зору комплексного підходу певним чином — конгломеративний. Це пояснюється тим, що вона не може діяти виключно автономно, в суто рафінованому чи дистильованому вигляді; правова політика не може існувати у відриві від тих галузей та форм буття людей, яким нібито не притаманні суто юридичні засоби.

Правова політика виступає засобом акумуляції та виразником різних соціальних інтересів, потреб, прагнень (економічних, політичних, соціальних, екологічних, культурних, національно-етнічних та інших), вона несе на собі їх відбиток та характерні ознаки. Узагальнюючи різні галузі людської діяльності, вона синтезує їх у юридичних нормах і інститутах (наприклад, інститути прав людини, виборів, парламентаризму тощо; або кодекси — цивільний, кримінальний, податковий, митний, процесуальні та ін.). Таким чином, правова політика здійснює на відповідні сфери суспільного життя необхідний стабілізуючий вплив.

Саме звідси виникли змішані по суті, але нерозривні поняття — «економічні закони», «соціальне законодавство», трудове, адміністративне, податкове право і багато інших. Це дозволяє стверджувати, що правова політика держави органічно пов'язана зі всіма іншими різновидами політики (внутрішньої та зовнішньої) і тяжіє до всеосяжного охоплення різноманітності громадських стосунків.

При всій складності та суперечливості соціальних зв'язків у соціумі, що прямує шляхом «демократичного транзиту», право все ж здатне внести стабільність і впорядкованість у проблемний «клубок» суспільних відносин, адже воно є найбільш стабільною і впорядкованою формою спільного життя людей, які належать до різних соціальних прошарків і груп. Тому, не можна не погодитись із Р. Штаммлером, який писав, що «існує лише єдина ідея, яка з безумовною принциповістю дійсна для будь-якого права, — це ідея людського спілкування»[1].

У консолідованому вигляді правова політика нашої держави документально втілюється в Конституції України, законах і кодексах, інших нормативно-правових актах, які служать охороні та відтворенню суспільних відносин, що спрямовані на розбудову демократичної політичної системи.

Аналізуючи інститут правової політики, слід визначити його стрижневі базові принципи стосовно завдань побудови цивілізованої правової держави. Видається, що до них слід віднести: соціальну обумовленість і наукову аргументованість; стійкість і передбачуваність; легальність, легітимність і демократизм; моральність і гуманність; гласність і справедливість; пріоритетність прав людини в поєднанні з інтересами суспільства і держави; відповідність міжнародно-правовим вимогам і стандартам.

Феномен правової політики, крім того, можна характеризувати через сукупність властивих їй атрибутивних ознак і рис. Безумовно, найважливішою властивістю правової політики є її державно-вольовий характер і владно-імперативний зміст.

Крім того, невід'ємними рисами правової політики, які виявляються в її змісті та характері, доцільно вважати те, що вона: по-перше, заснована на праві і здійснюється юридичними методами і засобами; по-друге, охоплює головним чином правову сферу діяльності; по-третє, за необхідності спирається на легальний примус за допомогою «спеціального апарату» держави; по-четверте, є публіч-

[1] *Штаммлер Р.* Сущность и задачи права и правоведения. – М., 1908. – С. 75.

ною, офіційною; і врешті, вирізняється нормативно-організаційними засадами, які тісно сполучаються з політичними рішеннями влади.

Серед різновидів правової політики слід виокремити — нормотворчу, судову, кримінально-правову, кримінально-виправну, слідчу, наглядову, правоохоронну, цивілістичну, господарчо-правову, екологічно-правову та інші.

Зокрема, доцільно, на наш погляд, зупинитися на більш суттєвому розгляді такого її виду, як кримінально-правова політика. У вітчизняній юридичній науці проблемам кримінальної політики завжди приділялась велика увага, тому що їх дослідження сприяло виробленню оптимальних напрямків та ефективних засобів боротьби зі злочинністю. Серед першодослідників цих питань слід назвати таких відомих вчених, як А. Герцензон, М. Шаргородський та О. Шляпочников; пізніше цю проблематику розробляли Г. Аванесов, М. Беляєв, В. Володимиров, М. Загородніков, Ю. Ляпунов, А. Коробєєв, П. Дагель, Г. Міньковський, М. Стручков, І. Ісмаїлов, О. Яковлєв, С. Босхолов та інші[1].

Теорія кримінальної політики з самого початку складалась не лише внаслідок інтеграції науки кримінального права і соціальної політики, але й як результат зближення соціології, політології, науки соціального управління з кримінологією та кримінальним правом. Одне з перших її визначень запропонували М. І. Загородніков та М. А. Стручков: «Кримінальна політика є таким напрямком.., у межах якого формуються вихідні вимоги боротьби зі злочинністю через розробку та здійснення широкого кола упереджувальних заходів, створення і застосування правових норм матеріального, процесуального і виконавчого кримінального права, що встановлюють криміналізацію і пенолізацію, а за необхідності й декриміналізацію дій, а також через визначення кола припустимих у боротьбі із злочинністю заходів державного примусу»[2].

Подальші підходи у визначенні суті кримінальної політики переважно ґрунтувалися на її співвідношенні з державною політикою

---

[1] Див., напр.: *Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И.* Советская уголовная политика и ее отражение в действующем законодательстве. – М., 1979; *Дагель П. С.* Проблемы советской уголовной политики. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 1982; *Беляев Н. А.* Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1986; *Коробеев А. И.* Советская уголовно-правовая политика. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1987.

[2] *Загородников Н. И., Стручков Н. А.* Направления изучения советского уголовного права // Советское государство и право. – 1981. – № 7. – С. 4.

боротьби зі злочинністю, на цьому свої висновки будували М. Беляєв, П. Дагель і П. Панченко (останній детально проаналізував усі сформульовані до 1988 року визначення та стверджував, що сутнісна основа кримінальної політики та політики боротьби зі злочинністю є така сама). Один із дослідників теорії кримінальної політики професор Г. Міньковський зазначав, що про політику боротьби із злочинністю (кримінальну політику, в широкому розумінні) слід судити на трьох рівнях: концептуальному, законодавчому і правозастосовчому; адже по суті тут йдеться про важливу складову частину внутрішньої політики держави, що забезпечує ефективне функціонування економічної, ідеологічної та соціальної сфери.

Чимало дослідників, крім того, у структурі кримінальної політики виокремлюють такі складові, як кримінально-правова, кримінально-процесуальна, кримінально-виконавча і кримінологічна політика.

Найбільш осяжне і багатопланове визначення кримінальної політики пропонує С. Босхолов, вбачаючи в ній: 1) державну політику (доктрину) боротьби зі злочинністю, що втілена у відповідних директивних актах (законах, указах Президента, постановах уряду); 2) наукову теорію та синтез відповідних юридичних, політичних і соціологічних знань; 3) особливий вид соціальної діяльності, спрямованої на активну наступальну протидію злочинності та іншим правопорушенням[1].

Таким чином, можна узагальнити, що в природі та сутності кримінально-правової політики головним є необхідність: по-перше, підкреслити її державно-правову природу в стратегії і тактиці боротьби зі злочинністю; по-друге, поставити її на чолі Право, адже воно само і є втіленням політики, що реалізує цінності правової держави — безпеку особи, суспільства і держави, права і свободи людини й громадянина, законність, справедливість і гуманізм; врешті, по-третє, враховувати в змісті цього поняття комплексний, багатоаспектний характер кримінальної політики та, зокрема, відображати її концептуальний, законодавчий і правозастосовчий рівні.

Розуміння та пояснення кримінальної політики держави неможливо без виявлення принципів, що її формують та виражають у концентрованому вигляді. Свого часу І. Ісмаїлов розглядав принципи кримінальної політики колишньої радянської держави як наскрізні орієнтири організації, функціонування та розвитку сис-

[1] *Босхолов С. С.* Основы уголовной политики. – М.: ЮрИнфоР, 1999. – С. 32.

теми боротьби зі злочинністю. Виходячи з цього, у ранг принципів він запропонував увести такі соціальні вимоги як соціалістична демократія, гуманізм, моральність, законність і науковість[1].

З урахуванням нових об'єктивних реалій, пов'язаних із розбудовою на терені СРСР суверенних держав, які прямують до демократичної політичної системи, нам видається, що принципами сучасної кримінально-правової політики слід вважати:

– принцип законності як ідея, згідно з якою злочинні дії, кваліфікуючі їх ознаки, покарання та інші наслідки вчинення злочину визначаються тільки законом;

– принцип рівності громадян перед законом, що створює фундамент правового статусу громадянина правової держави та демократичного суспільства. Він передбачає, що особи, які здійснили злочин, згідно з законом підлягають кримінальній відповідальності незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового і посадового положення, місця проживання, відношення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань та інших обставин;

– принцип демократизму, який визначає широкі можливості участі громадян у реалізації завдань кримінальної політики завдяки максимально можливій відкритості цієї діяльності, за допомогою гласності, суспільного контролю та врахування громадської думки;

– принцип справедливості — встановлює, що покарання та інші заходи кримінально-правового характеру, які застосовують до людини, яка вчинила злочин, повинні відповідати характеру й ступеню громадської небезпеки кримінального делікту, обставинам його вчинення та характеристикам особи злочинця;

– принцип гуманізму, який проголошує, що кримінальне законодавство забезпечує насамперед безпеку людини і суспільства, а покарання осіб, що вчинили злочин, не мають на меті заподіяння фізичних страждань чи приниження людської гідності;

– принцип невідворотності відповідальності — означає, що будь-яка особа, вчинивши злочин, повинна нести за нього відповідальність. Його реалізація вимагає досить ефективної діяльності органів кримінальної юстиції з розкриття та розслідування злочинів;

– принцип науковості кримінальної політики — полягає в тому, що при розробці стратегії і тактики боротьби зі злочинністю слід

[1] Див.: *Исмаилов И. А.* Преступность и уголовная политика (актуальные проблемы борьбы с преступностью). – Баку, 1990. – С. 142.

виходити з об'єктивних закономірностей та фактичного стану діла, тобто з реальних можливостей, які забезпечують досягнення максимально можливих результатів.

Зрозуміло, сучасна правова політика української держави — це політика ритму життя перехідного періоду, з властивими їй недосконалостями, зигзагами і непослідовністю. Перехідні стани суспільства («транзит у демократію») є природно нестабільними і суперечливими, звідси — пробіли, вади, «забігання вперед» чи відставання, в тому числі, у правовій політиці, застосування «шокової терапії» радикальних реформ, які випереджають правосприйняття їх населенням.

Головним завданням правової політики суверенної України залишається — юридичне забезпечення всього спектру соціальних реформ, стабільності та правопорядку в країні. Сьогодні, на жаль, це завдання не реалізується належною мірою. Процес законотворчості і правозастосування поки ще далекий від оптимальних форм і необхідної динаміки. Країні потрібна дієздатна і сильна влада, але не менш того їй потрібні сильні й ефективні закони, які б «тримали в межах правового порядку» саму владу і її інститути.

Правова політика України визначається і виробляється її легітимними суб'єктами — Президентом, Верховною Радою, депутатським корпусом, Кабінетом Міністрів, Конституційним Судом і Верховним Судом України, іншими представницькими і виконавчими, а також судовими органами влади, що мають право законодавчої ініціативи чи повинні здійснювати правозастосовчі й правоохоронні функції.

Так, органи судової, прокурорської, слідчої та іншої юрисдикції, здійснюючи величезну практичну правозастосовчу і правоохоронну діяльність, нерідко суттєво корегують правову політику держави в контексті своїх повноважень. Вони, з одного боку, висвітлюють в ній слабкі чи міцні сторони, вади і переваги, а з другого боку, вносять необхідні пропозиції та рекомендації щодо її вдосконалення. Особливу роль у цьому процесі відіграє Конституційний Суд України, який своїми функціональними діями сприяє не лише справедливому порядку прямої дії норм Конституції України, належним чином тлумачить їх сутність і зміст, але й підтримує відповідність правової політики держави конституційному ладу.

Таким чином, головним проводарем правової політики, її організатором і координатором є держава як політико-правовий інститут з могутнім управлінським апаратом і владними прерогативами. Залишаючись генератором і координатором правової політики, де-

мократична держава не лише не перешкоджає, а навіть сприяє опосередкованій участі в правотворчості політичним партіям, громадським організаціям, рухам, іншим юридичним особам, об'єднанням вчених і громадян, якщо не прямо, то через пресу, громадську думку, офіційні канали й інститути плебісцитарного представництва.

Основними методами здійснення правової політики є переконання у раціональності, доцільності певних рішень і нормативних закріплень, а також легальний і соціально виправданий примус. Різні форми прояву і сполучення цих методів створюють широкий арсенал засобів і технологічних прийомів правового впливу на людей: виховання, покарання, юридичну відповідальність (позитивну і негативну), санкції (заохочувальні і карні), превенцію, юридичну освіту, розвиток правової культури і правосвідомості. Зрештою, можна також стверджувати, що більшість форм реалізації права (дотримання, виконання, використання і застосування) за своєю суттю співпадають з формами проведення правової політики.

Однак у транзитивному соціумі є чимало суспільних відносин, які через кризу і нестабільність залишаються неурегульованими правовою політикою, тобто віддані у владу стихійних процесів. Це створює «зони сприяння» мафіозним структурам, що прагнуть самостійно «регулювати» певні соціальні стосунки у своїх інтересах і за своїми «поняттями». Внаслідок поряд із «тіньовою економікою» виникає «тіньова політика» і неконституційні центри влади, отже й «тіньове регулювання», що зневажає принципами легітимності і далеке від права. Все це несе в собі серйозну загрозу можливості переродження країни у так звану «тіньову державу», і такий ризик лишається актуальним для багатьох перехідних суспільств світу.

Очевидно, що в правовій державі покликаний правити закон, а не олігархічні групи, еліти чи родинні клани. Та небезпека олігархізації певною мірою погрожує і Україні, масштаби корупції в якій (за внутрішніми і міжнародними оцінками) зростають, а «капітани тіньових капіталів» намагаються якщо «не оптом, то вроздріб» купувати владу чи самі рвуться у високі адміністративні крісла та «під прикриття» депутатської недоторканності.

Крім того, нові дуже заможні соціальні групи, увійшовши в смак технології політичного тиску, вкрай неоднозначно і частіше несумлінно застосовують лобізм. Його використовують як «тіньову політику» з метою протекціонізму, підкупу, купівлі голосів електорату у вузькопартійних цілях тощо. Крайнім виявленням негативного лобіювання можна вважати незаконний тиск на представників влади, особливо в ході прийняття юридичних рішень, обговорен-

ня законопроектів, підготовки нових кодексів тощо. У такий спосіб олігархічні лобі прагнуть підкорити собі правову політику, паралізувати її механізми та позбавити правового змісту.

На думку К. Поппера, гроші «стають небезпечними тільки якщо на них можна купити владу — безпосередньо чи шляхом поневолення економічно слабких, котрі повинні продавати себе, щоб жити»[1]. Однак істинно правова політика здатна й повинна, відбиваючи інтереси держави, насамперед обслуговувати не інтереси тих чи інших еліт, а громадянського суспільства.

§ 3. Проблеми парламентаризму та вдосконалення законотворчості в трансформаційний період

В Україні паралельно зі становленням законодавчої влади розвивається державно-правова теорія, яка дозволяє послідовно й методично вирішувати складні проблеми пошуку оптимальної моделі парламентаризму і відповідного реформування парламенту. Вчені України в ході конституційних перетворень опановують та аналізують важливі питання сутності й природи законодавчої влади, парламенту, співвідношення влад, природи парламентаризму. Понад десять років діяльності українського парламенту, його кроки як представницького органу у вирішенні питань суспільного і державного життя, нормотворчість як органу законодавчої влади, роль у побудові національної правової системи — дають підстави як для певних аналітичних оцінок того що здобуто, так і для вироблення рекомендацій з оновлення стратегії розвитку українського парламентаризму.

Законодавчо-представницькі органи держави (зокрема, парламенти) належать до тих органів державної влади, які представлені не однією особою, а колективом, групою, колегією осіб. Отже, вони є колегіальними (колективними) органами держави. Сучасний парламент — це колегіальний законодавчо-представницький орган державної влади, до складу якого входять депутати як представники всіх чи певної частини громадян (підданих) держави. Він ґрунтується на принципах народного суверенітету й політичної репрезентації, виступає як орган загальнонаціонального представництва, що самостійно приймає загально значущі та обов'язкові для всієї держави рішення. У розвинутих демократичних державах парламент уособлює політичні традиції та виступає важливішим показником відповідної політичної культури суспільства.

[1] *Поппер К.* Открытое общество и его враги. – Т. 2. – М., 1992. – С. 150.

Прототипом сучасного парламенту вважають орган станового представництва — парламент, утворений в Англії у XIII сторіччі в центральних структурах управління державою згідно з Великою Хартією Вільностей (1215 рік), коли королівську владу було обмежено зібранням найзаможніших феодалів, вищого духівництва і представників графств. Пізніше подібні владні органи виникли у Франції, Іспанії, Польщі та інших країнах; з часом вони трансформувались на парламенти сучасного типу.

Слід зазначити, що у сприйнятті вітчизняними правниками зарубіжного конституційного й парламентського досвіду, в оцінці ними співвідношення гілок влади, у з'ясування ролі та місця парламенту в системі органів державної влади, а також у визначенні самого поняття парламентаризму немає одностайності та повної наукової згоди.

Перш за все слід звернутися до змісту поняття «парламентаризм». Його нерідко розглядають як сукупність політико-правових явищ і процесів, пов'язаних із практикою діяльності парламенту, системами понять і процедурами, що відображають прогресивну роль парламенту та специфіку парламентської діяльності. Саме в такому розумінні інтерпретується це поняття в працях багатьох сучасних політологів і правознавців упродовж періоду становлення українського парламенту як єдиного органу законодавчої влади.

Академік НАН України Ю. Шемшученко визначає парламентаризм як систему «організації державної влади, що базується на активній ролі парламенту в її здійсненні»[1]; а відомий дослідник проблем конституційного права В.Шаповал вважає, що під парламентаризмом слід розуміти таку систему взаємодії держави й суспільства, для якої історично характерними є «визнання провідної, а в наш час — особливої і суттєвої ролі вищого і постійно діючого представницького органу в здійсненні державно-владних функцій»[2].

Досліджуючи специфіку розвитку українського парламентаризму, Л. Кривенко, наголошує, що він «відбиває і втілює вищі, фундаментальні цінності світової цивілізації. У будь-якій державі парламент виступає необхідним, серцевинним способом опосередкованої реалізації доктрини народного суверенітету». Вона наполягає на тому, що сучасному парламенту має належати провідна роль у системі органів державної влади — роль сильного, конструктивного, дійового, авторитетного органу, який наділений традиційними прерогативами і повнокровно здійснює їх у своїй практичній діяльності. Це забез-

---

[1] Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Шемшученка Ю. С. – К.: Парламентське видавництво, 1999.

[2] *Шаповал В.* Парламентаризм в Україні: пошуки парадигми чи рух до нового // Віче. – 1997. – № 5.

печує і виражає провідне місце загальнонаціонального представницького органу в механізмі державного керівництва країною[1].

Як відомо, в Європі та світі склалися дві моделі організації державної влади, що відрізняються залежно від реального місця й ролі парламенту в системі організації влади, обсягу і ваги його повноважень, міри впливу на інші інститути та органи державної влади.

Перша модель — модель парламентаризму, за якою найбільш послідовно проводиться принцип верховенства, домінування парламенту в системі органів державної влади, з огляду на особливий представницький характер цього інституту, а відтак, забезпечується вищість його авторитету, найголовніший для суспільства характер виконуваних парламентом функцій.

Друга модель — це визнання за парламентом важливого, однак не домінуючого значення в системі органів державної влади, вона характеризується послідовним дотриманням меж компетенції парламенту як органу законодавчої влади, чітким проведенням принципу поділу влади, наявністю важелів стримувань і противаг між окремими гілками влади, в тому числі й тих, що стосуються і самого парламенту.

Наступ на парламентаризм, який ще нерідко має місце навіть у розвинутих країнах світу, цілком логічно викликає гострі конфлікти соціально-політичних інтересів. Адже це є нічим іншим, як нападом на «суверенітет народу та демократію» і, певним чином, на ідею та практику поділу державної влади, за якою її засновники і послідовники вбачають інструмент досягнення народом демократичних ідеалів. Ось чому розуміння сутності сучасного парламентаризму, як вважають більшість аналітиків з цих питань, неможливо погодити з уявленнями про парламент, що відігравав би не провідну роль в системі влади, а значно нижчого порядку[2].

---

[1] Див.: *Кривенко Л.* Світовий досвід і утвердження парламентаризму в Україні // Віче. – 1996. – № 2; *Її ж.* Парламент без парламентаризму? // Віче. – 1997. – № 4.

[2] Див., напр.: *Георгіца А. З.* Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики. — Чернівці, 1998; Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Шемшученка Ю. С. – К., 1999; Практика парламентаризму. – К., 1997; *Доморослий В.* Біля витоків українського парламентаризму // Віче. – 1999. – № 4; *Котелевская И. В.* Современный парламент // Государство и право. – 1997. – № 3; *Журавський В. С.* Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект). – К., 1999; *Шаповал В.* Вищі органи сучасної держави. – К., 1995; *Шаповал В. М., Борденюк В. І., Журавльова Г. С.* Парламентаризм і законодавчий процес в Україні. – К., 2000; *Вайз Ч., Браун Т.* Закладення підвалин інституціоналізації демократичних парламентів у нових незалежних державах на прикладі України // Вісник сприяння парламентові України. – 1999. – 30 листопада. – Ч. 5 (40).

Сприйняття парламентаризму саме в значенні домінуючого політико-правового інституту державної влади дає нам можливість приєднатись до оцінок і трактувань В. Шаповала, В. Журавського, В. Борденюка, І. Котелевської та ін., згідно з якими парламентаризм, з одного боку, відбиває місце й роль парламенту в механізмі поділу влади (і в цьому значенні наближається до суті політичного режиму), а з другого — відбиває принципи та особливості устрою самого парламенту.

Сучасна доктрина парламентаризму, на думку авторів монографії «Український парламентаризм: минуле і сучасне», полягає в тому, що під впливом трансформації традиційних функцій парламенту і появи нових завдань посилюється представницька функція парламентів. Тому доцільно за сучасних умов поняття «парламентаризм» інтерпретувати і вживати як у вузькому, так і у широкому розумінні.

У вузькому розумінні парламентаризм — це система організації і функціонування вищої державної влади, що характеризується поділом законодавчих і виконавчих функцій за умов верховенства парламенту, наявності у нього виключних прерогатив і повноважень. У широкому розумінні парламентаризм — це система організації державної влади, яка характеризується вагомою і значною роллю парламенту, передбаченими конституцією можливостями його активного впливу на суспільне життя завдяки наявності демократичних функцій (законодавчої, бюджетної, установчої, контрольної), процедур та механізмів взаємодії з іншими органами державної влади тощо. До поняття «парламентаризм» в широкому розумінні входить також сукупність ідей, спрямованих на утвердження верховної ролі парламенту в системі організації державної влади.

У сучасному державознавстві, крім того, на основі порівняльного аналізу міжнародного досвіду склалася теоретична практика типології парламентів залежно від ролі в системі органів державної влади, або виходячи з масштабів їх компетенції, або у зв'язку з особливістю структурної побудови і політико-правових шляхів формування найвищих органів представництва[1].

---

[1] Див.: Конституционное право зарубежных стран / Под общ. ред. члена-корр. РАН М. В. Баглая, д.ю.н., проф. Ю. И. Лейбо и д.ю.н., проф. Л. М. Энтина. – М., 2000; Конституции государств Европейского Союза. – М., 1999; Конституции государств – участников СНГ. – М., 1999; *Мамут Л. С.* Государство в новом измерении. – М., 1999; Парламенты. Сравнительное исследование структуры и деятельности представительных учреждений 55 стран мира. – М., 1967; Парламентская практика в зарубежных странах (обзор). – М., 1990; Парламенты мира. – М., 1991; *Чиркин В. Е.* Элементы сравнительного государствоведения. – М., 1994; *Баглай М. В.* Конституционное право Российской Федерации. – 2-е изд., доп. – М., 2000; та ін.

Оціночний критерій, пов'язаний з роллю парламенту в політичній системі суспільства та співвідношенням з іншими органами державної влади, дозволяє виокремити:

– абсолютно домінуючий парламент (наприклад, Національні Збори Франції у післявоєнні роки до 1958 року) — характеризується тим, що майже повністю домінує над виконавчо-розпорядчою владою, зокрема урядом, а голова парламенту може одночасно бути і головою держави;

– обмежено домінуючий парламент (наприклад, парламент післявоєнної Італії, Палата общин у Великій Британії), який відрізняється тим, що його домінування над урядом певною мірою обмежено деякими прерогативами голови держави чи самим урядом, який складається з представників парламентської більшості;

– автономний (незалежний, самостійний) парламент (наприклад, Конгрес США, З'їзд народних депутатів і Верховна Рада РРФСР періоду з кінця серпня 1991 року по листопад 1991 року) — характеризується тим, що він є рівноправним і рівнозначним у своєму співіснуванні з головою держави й урядом;

– обмежено залежний парламент (наприклад, Верховна Рада України з 1992 рік по 1996 рік, Верховна Рада РРФСР з листопаду 1991 по жовтень 1993 року, Національні збори Франції з 1958 року) формується тоді, коли він у своїх діях та існуванні певною мірою залежить від голови держави;

– абсолютно залежний парламент (наприклад, Верховна Рада СРСР до травня 1989 року, Національний Конгрес Бразилії на початку 80-х років XX сторіччя) вирізняється тим, що є майже повністю залежним від голови держави чи від однієї правлячої політичної партії (при тоталітарному режимі).

Згідно з обсягом компетенції парламенту фахівці з теорії держави і права вирізняють:

– парламенти з абсолютно визначеною компетенцією, характерні для федеративних і децентралізованих держав (США, Іспанія, Франція, Росія); їх компетенція обмежується компетенцією суб'єктів федерації чи інших владних адміністративно-територіальних утворень;

– парламенти з абсолютно невизначеною компетенцією — існують у високоцентралізованих унітарних державах; у своїй законодавчій діяльності вони не пов'язані якими-небудь конституційними актами, юридично мають майже необмежені права видавати, змінювати чи скасовувати закони з будь-яких питань (наприклад, парламенти Великої Британії з XIX сторіччя, Ірландії, України, Японії);

– парламенти з відносно визначеною компетенцією характеризуються тим, що обсяг їх повноважень і прерогатив не відокремлений чітко від компетенції уряду (наприклад, Швейцарія)[1].

Зрештою, найбільш поширеною є класифікація парламентів на однопалатні й двопалатні. Однопалатна структура парламенту встановлена приблизно в половині країн Європи та світу, але водночас у багатьох інших державах парламент має двопалатну будову.

На поширення в XIX–XX сторіччі двопалатної структури парламентів чималий вплив здійснили наукові погляди Ш.-Л. Монтеск'є, І. Бентама та М. М. Коркунова. Ними було висунуто ряд аргументів на користь цієї ідеї. Обговорення законодавчих питань двома палатами запобігає можливому ризику випадкових рішень; при двох палатах зазвичай не виникає різкої протилежності уряду та органу народного представництва, тому що одна з палат зазвичай виступає посередником у зіткненні другої палати з урядом; зрештою, поділ парламенту на дві палати створює необхідну противагу щодо необмеженості законодавчої влади (як найвищої) у державі.

У сучасних дослідженнях з державознавства на захист двопалатних парламентів наводяться два головних докази. По-перше — це прагнення до більш стійкої рівноваги сил між виконавчою та законодавчо-представницькою гілками влади, за якої необмежена влада однієї палати стримується другою палатою, що сформована на іншій основі. По-друге, намагання примусити парламентську машину працювати більш ефективно й продуктивно, завдяки другій (контрольній) палаті, в обов'язок якої входить здійснення ретельної перевірки інколи поспішних рішень першої палати. На думку юриста М. Прело, «для розвитку нації необхідні кілька видів представництва, щоб точно передати всі її складні та різні думки і вболівання»[2].

Вважають, що двопалатний парламент більш притаманний федераціям. Тут, як наприклад у США, «одна палата виникає як орган, що представляє всю націю в цілому, а друга — складається з депутатів, які представляють кожен штат»[3]. Однак деякі фахівці вважають, що така структура парламенту буде корисною в будь-якій державі (і федеративній, й унітарній). Справа полягає в тому, що одна палата завжди представляє загальнодержавні, загальнонаціональні інтереси, а друга — специфічні регіональні та місцеві про-

---

[1] Див.: *Гомеров И. Н.* Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. – М.: ЮКЭА, 2002. – С. 587–588.

[2] *Прело М.* Конституционное право Франции. – М., 1957. – С. 464.

[3] Парламенты. Сравнительное исследование. – С. 32.

блеми та інтереси (прагнення населення окремих регіонів). Отже, дві палати парламенту більш точно враховують і реалізують у діяльності різноманітність думок, інтересів і потреб, що фактично існує в державі. Саме тому ідея та практика двопалатного парламенту нині затребувана й в унітарних державах: так, в Конституції Франції 1958 року закріплено, що Сенат (друга палата парламенту) «забезпечує представництво територіальних колективів Республіки» (ст. 24).

Цікавим для розгляду є питання про умови і порядок формування палат парламенту, відносно яких у багатьох країнах світу існують суттєві розходження та відмінності.

По-перше, порівняльний аналіз цих питань свідчить: верхня палата формується не лише шляхом прямих виборів (як в Австрії, США, Японії, Італії), але й через непрямі (багатоступінчасті) вибори (наприклад, у Франції Сенат обирається колегіями виборщиків, що складаються з депутатів Національних зборів, членів генеральних рад і муніципальних радників). Її можуть формувати шляхом призначення (як у Канаді та Німеччині), традиційними феодальними засобами (наприклад, у Великій Британії Палата лордів складається з 1207 членів — потомствених аристократів та одинадцяти лордів-юристів, що посідали чи посідають високі судові посади), або в змішаний спосіб (Бельгія, Ірландія). Нижня ж палата, як правило, формується виключно шляхом прямих виборів. Наприклад, Державна Дума Росії (нижня палата парламенту) з 1993 року обирається безпосередньо всіма громадянами країни, складається з 450 депутатів і переобирається у повному складі кожні чотири роки.

По-друге, право обрання у верхню палату обмежується більш високим (порівняно з нижньою палатою) віковим цензом (так, в Італії до Сенату республіки можуть бути обрані громадяни, що досягли 40-річного віку, а в Палату депутатів — 25 років). По-третє, верхня палата майже завжди (крім Великої Британії) має меншу чисельність ніж нижня; так, наприклад, у США Сенат складається зі 100 сенаторів (по два з кожного штату), а палата представників — із 435 конгресменів, в Японії палата радників включає 252, а палата представників — 500 чоловік. По-четверте, члени верхньої палати парламенту часто мають більш тривалий строк своїх повноважень, ніж члени нижньої палати (за винятком, наприклад, Італії, де обидві палати обираються на 5 років). По-п’яте, вибори до верхньої та нижньої палати, як правило, провадять в різні строки; крім того, у деяких країнах верхня палата парламенту, на відміну від нижньої, періодично частково ротується (оновлюється). Так, у США кожні три роки Сенат оновлюється на третину, в Японії палата радників

ротує свій склад кожні три роки наполовину, а в Росії Рада Федерації оновлюється по мірі переобрання керівників відповідних суб'єктів федерації[1].

Всі ці відмінності в умовах формування палат спрямовані на те, щоб забезпечити реалізацію принципу змінюваності та наступності депутатів, адже серед них повинні бути не лише досвідчені законотворці й політичні діячі, а й нові обранці, які представляють найактуальніші думки та вимоги виборців.

Зрештою, крім палат, елементами внутрішньої структури й організації парламенту є керівні органи палат, парламентські комітети та комісії, партійні об'єднання (фракції) та депутатські групи. Говорячи ж про структуру діяльності парламенту, перш ніж розглянути притаманні йому функції, слід назвати найбільш властиві йому форми діяльності, з числа головних парламентських процедур: це сесії чергові (ординарні) і позачергові (екстраординарні), пленарні засідання, парламентські слухання, засідання комітетів і комісій.

Важливим напрямком дослідження політико-правових інститутів сучасної держави стає аналіз ефективності тих процедур, на яких будується їх функціонування. Очевидно в цьому знаходить вираження загальна актуалізація «ефективної процесуальності», як виміру сучасної демократії. За свідченням О. Торнтона, «тільки живі та досконалі процедури здатні реалізувати демократичні цінності»[2].

Сучасний парламент виконує належні йому політико-правові функції в державі та суспільстві, і, передусім, функцію представництва інтересів, «адже інтереси та наміри народу, — як зазначав Джон Локк, — вимагають справедливого і рівного представництва»[3]. Увесь парламент і кожен депутат окремо може виступати в ролі «гласу народу», його «опікуна», «слуги», «дзеркала» народної волі. Крім того, кожен депутат має так званий загальний мандат, за яким він отримує право представляти всю націю в цілому, а не лише той територіальний округ, виборці якого проголосували безпосередньо за нього.

Слід зауважити, що функцію представництва інтересів не слід прямо пов'язувати чи ототожнювати з соціальним складом парламенту, адже політичні обов'язки і погляди народних обранців та їх соціальна належність до певного стану чи групи в суспільстві не є

---

[1] Див.: *Гомеров И. Н.* Государство и государственная власть. – С. 590–592.

[2] *Torntone O.* New possibilities of Democracies // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 32. – № 3. – P. 39.

[3] *Локк Дж.* Соч.: В 3 т. – М.: Наука, 1988. – Т. 3. – С. 355.

абсолютно залежними величинами. Соціальний склад парламентів абсолютної більшості країн не відбиває пропорційно ані соціальної структури суспільства, ані складу самого виборчого корпусу: серед парламентарів украй мало вихідців із кола робітників і селян, жінок і молоді (хоча саме вони часто переважають у структурі населення). Проте більш за все серед депутатів будь-якого парламенту представників інтелігенції, управлінців та підприємців, а за освітою — юристів, економістів і менеджерів.

Будь-який парламент має функціональне призначення забезпечувати легітимність політичного режиму, що водночас позначається на характері самої влади в державі та існуванні (чи відсутності) її діалогу з суспільством. У сучасній світовій політичній практиці наявність у країні парламенту є одним із визначних критеріїв демократичності держави та режиму влади, що в ній склався. Відсутність же навпаки є свідоцтвом порушень демократії як режиму чи «хімерних» зазіхань на неї.

Контрольна функція властива практично всім парламентам світу; вона може бути закріплена конституцією, іншими законами або парламентською процедурою. Так, Конституція Швейцарського Союзу 1874 року у ст. 85 (п. 11) прямо покладає на Федеральні збори найвищій контроль за федеральною адміністрацією та федеральною юстицією.

У контексті реалізації цієї функції виключним правом кожного парламенту лишається щорічне затвердження державного бюджету та звітів уряду щодо його виконання. Процедура затвердження проекту держбюджету в парламенті зазвичай перетворюється на обговорення всієї діяльності уряду, тому її нерідко розглядають як одну з форм парламентського контролю над ним. У більшості країн затвердження бюджету здійснюється в межах законодавчої процедури, але у деяких (Ісландія, Норвегія, Фінляндія) — шляхом прийняття спеціальної резолюції.

Парламент, його комітети та комісії можуть мати та оперувати іншими засобами контролю за діяльністю уряду та впливу на нього. До них слід віднести: розгляд питання про довіру уряду; якщо передбачено законом, затвердження на посаді прем'єр-міністра та членів уряду; інтерпеляції — звернення до уряду із запитами з тих чи інших питань його діяльності чи мотивації конкретних рішень (наприклад, Бельгія, Італія, Японія); усні й письмові запитання міністрам чи іншим членам уряду; резолюцію догани, яка може бути винесена за пропозицією палати парламенту; парламентські розслідування тощо.

Однією з специфічних функцій парламенту є рекрутування (формування, добір) нових кадрів до політичної еліти та їх соціалізація у владному просторі. Зрештою, державні функції парламенту передбачають за ним також право відкритим чи закритим голосуванням приймати такі загальнозначущі рішення, як ратифікація (затвердження) і денонсація (розірвання) міжнародних договорів, призначення референдумів, об'явлення війни чи миру, відлучення від посади (імпічмент) голови держави, порушення перед судовими органами обвинувачення проти вищих посадових осіб держави, об'явлення амністії.

Однак найголовнішою функцією будь-якого парламенту лишається законотворчість як особлива форма правотворчості. Гілка законодавчої влади в системі конституційного розподілу її функцій реалізує діяльність з формування законодавства як основи функціонування правової системи і політико-правового життя в цілому. Але за своїм соціальним змістом правотворчість не є діяльністю лише законодавчого органу. За умов демократичного режиму — творцем закону і права є суспільство в цілому, але в тих формах, що забезпечують найбільш оптимальне використання суспільних ресурсів.

Визначення сутності та змісту законотворчості, як і правотворчості, взагалі належить до дискусійних питань. Всі існуючі трактування можна умовно поділити на дві групи.

Першу утворюють такі інтерпретації, які можуть бути названі техніко-юридичними. У їх межах законотворчість — це різновид правотворчості, форма нормотворчості, що охоплює безпосередній процес створення закону як найвищого нормативно-правового акта. Тобто за змістом законотворчість співпадає з законодавчою процедурою, яка визначається конституцією, конституційними законами та регламентами відповідних законодавчих органів. За сучасних умов у демократичних країнах законодавча процедура суттєво не відрізняється і містить такі стадії (етапи): законодавча ініціатива; підготовка проекту закону та його розгляд у підготовчих структурах законодавчого органу; обговорення законопроекту в законодавчому органі в першому читанні; голосування по законопроекту та його прийняття; опублікування закону[1].

---

[1] Дет. див.: *Керимов Д. А.* Культура и техника законотворчества. – М., 1991. – С. 104–119; *Нашиц А.* Правотворчество: теория и законодательная техника – М., 1974. – С. 137–190. Щодо законодавчої процедури в Україні див.: *Тодика Ю. Н.* Основы конституционного строя Украины. – Х.: Факт, 1999.

Другий підхід належить до предметної сфери соціології права і спирається на розуміння законотворчості як одного з різновидів соціального процесу.

При цьому зміст і структура нормотворчого процесу визначається через вирізнення таких його елементів, як соціальні суб'єкти (що не обмежені лише законотворчим органом та суб'єктами законодавчої ініціативи), соціальні відносини (взаємодія) у зв'язку з законотворчістю (на відміну від суто організаційних відносин), соціальні потреби та інтереси у зв'язку з конкретними суб'єктами. Для системного осмислення цього явища використовують поняття «соціальний механізм законотворчості». Крім того, існує проблема суспільного контролю за якістю не лише результату, але й процедури створення закону.

Законодавчі повноваження кожен парламент здійснює відповідно до процедури, передбаченої його регламентом (чи регламентом палат). Як правило, законотворчій процес складається з чотирьох стадій:

I. Законодавча ініціатива.

II. Обговорення законопроекту.

III. Прийняття закону.

IV. Оприлюднення закону.

Законодавча ініціатива означає право й факт внесення компетентними органами, організаціями, установами, особами до законодавчої інстанції (наприклад, до Верховної Ради України) обґрунтованих пропозицій з питань видання, зміни чи скасування закону або іншого нормативного акта, що підлягають обов'язковому розгляду. Внесення законопроекту всюди є першою стадією законотворчості. У різних державах залежно від джерела вирізняють: урядову ініціативу (внесення законопроекту від імені уряду чи голови держави); парламентську ініціативу (внесення законопроектів від депутатських груп, окремих депутатів, членами палат, парламентськими комітетами і комісіями та іншими його органами); «народну ініціативу» (внесення законопроекту групами виборців); спеціальну ініціативу (внесення законопроектів органами, що предметно вказані Конституцією).

Обговорення законопроекту в більшості країн (прикладом, у Франції, Італії, США) здійснюється на пленарному засіданні лише після того, як його розглянули депутатські комісії чи комітети парламенту. У деяких державах (Велика Британія, Канада, Німеччина та ін.) законопроект надається комітетам і комісіям лише після його обговорення на пленарному засіданні. Після ж розгляду в коміте-

тах і комісіях законопроект ще раз чи двічі (друге й третє читання) обговорюється на пленарному засіданні. У країнах, де парламент має двопалатну структуру, кожен законопроект повинен розглядатися обома палатами.

Інколи депутати вдаються до обструкції неугодних законопроектів, прагнучи не допустити голосування, що може виявлятися в різних формах: затягування дискусій та суперечок; погроза бойкоту або колективної відмови від мандатів та присутності на засіданнях; пікетування входу до залу засідань тощо. Щоб запобігти такому розвитку подій чи гострим суперечкам між палатами з приводу змісту норми, в деяких країнах передбачено можливість скликання на паритетних засадах погоджувальної комісії, яка б виконувала завдання опрацювання взаємоприйнятного тексту законопроекту.

Після доробки згідно з пропозиціями, що були висловлені, законопроект, як правило, проходить друге читання, під час якого головна увага приділяється розгляду поправок, що були внесені до нього. Прийнятий у другому читанні законопроект після його остаточної доробки у профільному комітеті проходить третє читання, сутність якого полягає у прийнятті закону.

Але, на наш погляд, законотворчість більш плідно розглядати як соціальний процес, і не зводити її виключно до нормативно-організаційних процедур (регламенту тощо) діяльності законодавчого органу. За умов такого підходу цей процес доцільно розділити на три динамічні фази, що мають суттєві відмінності як у складі суб'єктів, так і у характері цієї діяльності.

На першій фазі відбувається формування суспільної потреби в законодавчому врегулюванні тієї чи іншої проблеми. Форми прояву такої діяльності можуть бути дуже різними. Починаючи від аналітичних висновків державних органів у формі політичних програм, декларацій тощо, аж до ініціювання «законодавчих потреб» засобами масової інформації. Досить часто така потреба існує в масовій свідомості як складова настроїв соціального невдоволення, як тема соціально-політичних дискусій. Французькі дослідники такі чинники звичайно досліджують у рамках концепції «інфраправа»[1]. Більш чітко ця проблема формулюється «групами тиску», лобістами, які висловлюють групові, регіональні чи відомчі інтереси.

Одним з проявів діяльності по ініціюванню законотворчої активності є формулювання тих чи інших питань щодо змін у законодавстві на основі правових досліджень, які відбивають потреби

[1] Див.: *Arnande A.-J.* Sociologic of Law in France: trends and paradigms // Journal of Law and Society. – 1998. – Vol. 25. – № 2.

правозастосування. На цій фазі важливе теоретичне та практичне значення має проблема визначення меж застосування закону, як способу регуляції відповідних суспільних відносин, яка є складовою більш загальної проблеми — меж (або лімітів) правового регулювання. Слід виявити саме ту специфічність відносин, що вже є (або мають стати) предметом правового регулювання, і вимагають особливого методу і режиму застосування правового нагляду (зокрема, способів закріплення та форм викладу правових приписів у нормативних актах).

На другій фазі основним змістом цього процесу стає законопроектна діяльність. В ідеальній теоретичній конструкції нею можуть займатись будь-які соціальні суб'єкти (суспільні інститути або окремі особи), але в прямому призначенні законопроектна діяльність зосереджена у сфері компетенції суб'єктів законодавчої ініціативи, що саме і є проявом соціальної оптимізації цієї діяльності. До них, скажімо, згідно з Конституцією України, належать: народні депутати, уряд (виконавча влада), Національний банк України, Президент України.

Законопроектна діяльність, таким чином, постає як функція певних органів влади, що передбачає наявність та виконання відповідних процедур. Наприклад, у системі законодавчої влади України існує процедура законопроектування, яка визначає: а) порядок висунення законопроектної ініціативи (на рівні Кабінету Міністрів існує планування такої роботи); б) центри законопроектування (зокрема, Міністерство юстиції, у складі якого діє Центр законопроектних робіт); в) процедура та регламенти законопроектування в міністерствах та відомствах (з відповідними положеннями, інструкціями тощо); г) порядок проходження законопроектів через систему виконавчої влади і поза її межами (громадське обговорення, взаємодія з іншими гілками влади, наукова експертиза, експертиза в міжнародних організаціях тощо).

Але поряд з цією формально-організаційною процедурою існує система неформальної взаємодії, яка може за деяких умов здійснити навіть більший вплив на результати законопроектування. Так, важливою складовою механізму законопроектування виступають її учасники — виконавці, а їх мотивація та професіоналізм впливають на весь процес і його результати.

Третю фазу законотворчості становить власно процедура прийняття закону в законодавчому органі. Основні етапи цієї процедури в українському парламенті визначає Регламент Верховної Ради,

а також нормативні акти, що встановлюють повноваження комітетів Верховної Ради України[1]. Прийняття ж закону України про нормативні акти, безперечно, стане кроком уперед в наданні цій нормативній базі цілісності та бездоганності.

Можна зазначити, що багатомірність процесу законотворчості, наявність у ньому соціальних, організаційно-управлінських і нормативних елементів суттєво ускладнює завдання оцінки його ефективності. На жаль, «суто юридичний» підхід у таких дослідженнях обмежується аналізом нормативних моделей законопроектування, згідно з формально-логічними критеріями, які не дозволяють піднятися до вирішення основної проблеми — визначити відповідність наявних процедур реальним соціальним потребам та можливостям.

Тому в науковій літературі ще з 60-х років XX сторіччя було сформовано уявлення про доцільність міждисциплінарного характеру таких досліджень, необхідність врахування тих теоретичних здобутків, що сформувались всередині інших соціальних наук (соціології, політології, економічної науки, теорії системного аналізу та управління, психології тощо). Основна проблематика цих та подальших досліджень торкалась ефективності дії правової норми. Було визначено загальну модель такого аналізу: оцінка співвідношення між фактичними результатами дії норм та тими соціальними цілями, заради досягнення яких ці норми були прийняті. При цьому базовим критерієм традиційно було поняття «соціальна ціль норми» («дійсний намір її творця»); але система показників мала переважно кількісний характер і тому повинна була вимірюватись спеціальними шкалами, процедурами оцінки[2].

Слід у той же час звернути увагу на деякі підходи, що сформувались у західній юридичній науці, зокрема, в соціології права. Там, наприклад, прийнято розрізняти поняття «ефективність» та «дієвість» («effectivity» та «efficacy»). Якщо ефективність означає міру ре-

---

[1] Дет. див.: *Бержерон Р.* Правила нормопроектування. – К., 1999; *Шульга К. П.* Законотворча процедура // Право України. – 1998. – № 7; *Кушніренко О. Г.* Комітети Верховної Ради // Право України. – 1998. – № 4.

[2] Дет. див.: *Самощенко И. С., Никитинский В. И., Венгеров А. В.* Об основах методологии и методики изучения эффективности действия правовых норм // Ученые записки ВНИИ. – М., 1971. – Вып. 25. – С. 3; *Величко А. П.* Методика и техника социально-правовых исследований эффективности правовых норм // Труды ВНИИ. – 1977. – № 8. – С. 3; Эффективность правовых норм. – М., 1980. – С. 140–189.

алізації в соціальній практиці нормативних моделей поведінки, встановлених законом, то дієвість фіксує ступінь відповідності норми тим соціальним цілям, заради досягнення яких вона створювалась[1]. Крім того, емпіричні дослідження ефективності все більше орієнтуються на використання якісних методів аналізу, урахування дії правових чинників (норми) в комплексі з іншими соціальними умовами і неможливість вирізнення «чистої дії» правової норми. У такий спосіб проблематика соціальної ефективності в правовій сфері, зокрема в законотворчості, втрачає нормативістський характер.

Важливого значення набуває в цьому аспекті розробка нових критеріїв та показників ефективності законотворчості. З урахуванням здобутків сучасної методології та особливостей самого об'єкта дослідження, нам видається за можливе запропонувати систему критеріїв та показників соціальної ефективності законотворчого процесу. Ними будуть виступати ті соціальні характеристики процесу законотворчості, в яких знаходять прояв критерії оцінки.

Очевидно, що оцінка ефективності процесу законотворчості не може бути зведена до єдиного критерію (хоча гіпотетично ним могла б стати «соціальна мета»), оскільки цей процес має забезпечувати законодавче оформлення тих чи інших потреб суспільства. Але така оцінка — комплексна за змістом — мала б лише констатуючий характер і значною мірою залежала б від ефективності закону. Практика ж очікує такі оцінки ефективності, які були б конкретизованими, і могли б визначати шляхи вдосконалення механізму законотворчості.

Тому система критеріїв, що пропонується, матиме три блоки, які відповідають визначеним вище фазам процесу законотворчості.

По-перше, критерії, що характеризують можливості формулювання назрілої суспільної потреби в законодавчому матеріалі. Ці критерії походять від «еталону» теоретичної моделі, що обраний нами для пояснення політико-правового життя в цілому. Оскільки йдеться про сучасну Україну, політичні пріоритети якої зафіксовано, перш за все, в Конституції, то ця модель буде відтворювати ознаки сучасної правової держави, що спирається на розвинуте громадянське суспільство. Отже, серед цих критеріїв слід назвати:

1) наявність інституціоналізованих можливостей громадського обговорення проблем розвитку суспільства (свободи слова, засобів

[1] *Ebarhard C.* Brief reflection on what "efficacy" of a whole legal order could mean. – Br., 1977.

вираження громадської думки, інститутів громадського впливу і контролю тощо);

2) високий рівень політико-правової культури соціальних суб'єктів, що беруть участь у цій діяльності;

3) функціонування системи розподілу влади та механізмів, що забезпечують взаємодію її гілок та громадськості (за умов, що остання може ініціювати оновлення влади в разі її неефективності);

4) наявність інституціоналізованих механізмів «діалогу» суб'єктів законодавчої ініціативи та громадськості, тобто можливість впливу громадян на рішення суб'єктів законодавчої ініціативи.

По-друге, критерії, що охоплюють процес законопроектної діяльності. Їх також можна умовно поділити на дві підгрупи.

Перша містить критерії організаційно-управлінського характеру, які мають фіксувати оптимальність організації процесу законопроектування: а) наявність регламентації цієї діяльності (фіксація процедури); б) спеціалізація законопроектної діяльності (професіоналізація); в) наявність організаційного оформлення (окремі організаційні утворення — центри, відділи, управління тощо); г) керованість (наявність процедур контролю за цією діяльністю); ґ) координованість (наявність процедур координації з іншими суб'єктами законодавчої ініціативи); д) прозорість, відкритість для громадськості основних законопроектних дій (у тому числі можливість участі в цьому процесі у формі громадських слухань, експертиз тощо). До другої підгрупи належать техніко-юридичні критерії, які є показником певних стандартів нормативного акта, що поєднують особливості національної правової системи з найзагальнішими юридичними критеріями (відсутність логічних протиріч, чіткість дефініцій тощо)[1]. За умов інтеграції України до європейських та світових структур значною мірою техніко-юридичного характеру набудуть критерії відповідності національного законодавства міжнародно-правовим стандартам.

Зрештою, по-третє, це критерії, що фіксують особливі характеристики процедурних моментів у Верховній Раді України. Вони в чомусь схожі з попередніми, оскільки також йдеться про певну організаційно-управлінську процедуру, що оцінюється згідно з ефективністю управління, але все ж мають специфічний характер. Серед них слід звернути увагу на такі:

---

[1] Див.: *Бержерон К.* Правила нормопроектування. – С. 36; *Савицкий В. И.* Язык закона. – М., 1985; *Керимов Д. А.* Культура и техника законотворчества. – С. 20.

1) наявність ефективних процедур узгодження інтересів фракцій, коаліцій, «груп тиску» тощо;

2) можливість проведення експертизи законопроектів;

3) оптимальність термінів «проходження» законопроекту;

4) відкритість процедури (можливість внесення змін до законопроектів);

5) наявність механізмів «зворотного зв'язку» з суб'єктами законодавчої ініціативи.

Таким чином, три групи критеріїв створюють контур еталону оцінки якості законотворчості; й сама оцінка має спиратись на показники, тобто кількісно-якісні характеристики. Процедура переводу критеріїв у показники за своєю логіко-гносеологічною природою є процесом операціоналізації, яку можливо здійснити двома шляхами: по-перше, експлікацією понять (теоретичне або емпіричне обґрунтування відповідності понять та показників); по-друге, через використання стандартних показників (останній шлях є оптимальним для цілей нашого дослідження).

Найбільш складним є комплексний критерій «політико-правова культура законодавчого органу», оскільки він має достовірно зафіксувати рівень професіоналізму парламентарів, їх здатність адекватно виконувати функції творців закону як юридичного, а не політичного («популістського») документу.

По-перше, тут слід враховувати недостатньо високий рівень політичної культури в соціумі, його слабку політичну структурованість, відсутність інтегруючої ідеї, логічної національної програми розвитку суспільства, і, як наслідок — зростання «поля» конфліктів інтересів, потреб, цінностей і норм. По-друге, не сформовані чітко й достатньо світоглядні підвалини розвитку держави, її економічної та політичної системи. Зарубіжний же досвід у цій сфері використовується більшою мірою формально чи механічно.

В Україні цивілізований парламентаризм лише формується, але нові форми здійснення законодавчої влади запроваджуються дуже непросто і супроводжуються численними конфліктними ситуаціями. Тому говорити про новітню роль українського парламенту досить складно, оскільки період, який переживає Україна, є періодом політичної і соціальної нестабільності, пошуків удосконалення державно-правового ладу, вироблення і кристалізації державницьких ідей. Це період політичних суперечок, ідеологічних протистоянь, глибокої соціально-економічної кризи, яка проблемно відбивається і на всіх державних інститутах влади.

Розкіл суспільства або його кризові стани виникають саме в разі нелегітимної диференціації соціуму, яка походить з дисфункцій інститутів політики та розподілу. Як глобально-кризові, так і перехідні до стабілізації суспільства, природно мають і досить конфліктні (за станом відносин) парламенти, «клімат поведінки» в яких логічно відбиває всю «викривленість» соціального простору. Конфлікти інтересів в Україні (а значить і в парламенті держави) виявились зовсім не дихотомічними: демократія проти номенклатури. А значно складнішими і багатоплановими. Вони розвиваються на проблемному ґрунті структурної кристалізації суспільних відносин і зв'язків, в яких особливу роль відіграють не лише чинники зламу соціально-економічних статусів, але й культурні, мовні, етнічно-традиційні фактори та ідейно-духовні цінності, що набули стану актуалізованого інтересу, та процеси прискореного, але незакінченого політичного структурування українського суспільства.

Більше ніж десять років український парламентаризм важко і не без проблем долає шлях трансформації з радянської представницької системи у цивілізовану парламентську систему. До других парламентських виборів 1994 року Верховна Рада України все ще нагадувала представницький орган радянських часів, а не сучасний парламент. Суперечливість її стану у той період можна пояснити такими чинниками:

– мала повноваження вирішувати будь-яке питання, що стосується суспільного і державного розвитку України;

– часто втручалася у компетенцію уряду та судових органів, приймаючи некомпетентні чи навіть антиконституційні рішення;

– значна частина депутатів виконувала депутатські повноваження без відриву від виробничих і службових обов'язків;

– депутати могли поєднувати свій мандат з вищими державними посадами, а також виконувати одночасно повноваження у місцевих органах влади і комерційних структурах;

– процедура імпічменту не застосовувалась, оскільки був відсутній Конституційний Суд;

– механізм розпуску Верховної Ради практично не діяв, оскільки Президент міг розпустити представницький орган лише тоді, коли народ висловить довіру Президентові на референдумі, ініційованому Верховною Радою.

Отже, Верховна Рада попередніх скликань була скоріше верховним, а не рівноправним органом у системі гілок влади, без належного механізму стимулювань і противаг, а також юридичної відповідальності депутатів перед суспільством.

Не буде повним і адекватним розуміння положення Верховної Ради України на цей час, її ролі та місця в системі органів державної влади без оцінки її статусу і повноважень, характеру взаємодії з іншими органами державної влади.

Статус парламенту — це його місце і роль у системі органів державної влади, що визначається Конституцією та іншими законодавчими актами. Існує кілька ключових елементів статусу парламенту, які в цілому відбивають його природу, призначення, функції, внутрішню організацію діяльності. Фундаментальним принципом організації і функціонування державної влади в Україні, який закріплений у ст. 6 Конституції України, є принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Верховна Рада України відповідно до ст. 75 Конституції України є за своїм статусом єдиним органом законодавчої влади.

Отже, законодавча влада в Україні репрезентована парламентом — Верховною Радою — єдиним органом законодавчої влади, що відіграє особливу роль у політичній системі державного управління. Ця роль зумовлена багатьма чинниками, і не в останню чергу тим, що серед вищих органів державної влади парламент (як і Президент) є тим виборним органом, що обирається всенародно.

Але потребує уточнення класичний постулат про парламент як вищий представницький орган народу. Визнаючи, безперечно, представницький характер законодавчої влади в Україні, хотілося б застерегти від недоречної абсолютизації прерогатив парламенту як «єдиного представницького органу», адже ці політичні амбіції спричиняють певні теоретичні колізії та конфлікти між гілками влади в нашій країні. Про це можна було б говорити лише за відсутності інших органів влади загальнонаціонального рівня, що формуються безпосередньо народом. Однак за наявності загально обраного народом Президента України така унікальність зникає. Це, до речі, логічно випливає з ч. 3 ст. 103 Конституції України, яка встановлює, що Президент України не може мати іншого представницького мандата. Відповідно конфлікти між цими інститутами влади фактично мають конституційне підґрунтя для розв'язання.

Водночас слід враховувати той важливий чинник, що безпосередньо пов'язаний із представницьким характером влади парламенту, та, зокрема, пояснює ситуацію посилення конкуренції та конфліктів навколо його ролі в системі органів державної влади. Це принцип, за яким будується інституційно-функціональна організація здійснення влади; він означає, що парламент має домінуюче право на формування корпусу законодавчих правил, системи законодавства держави.

Звичайно, формування змісту правової системи у широкому розумінні не належить виключно парламентам. Відтворення правових норм (перш за все, із інших соціальних) здійснюється в надрах громадянського суспільства, опосередковується політичною діяльністю, зокрема політичних партій та інших суб'єктів політичного процесу. І лише в консенсуальному інтегрованому суспільстві парламент стає тим органом, який сумлінно акумулює всі соціальні, політичні, економічні, ідеологічні та інші впливи, завершує процес їх формально-нормативного визначення і освячує вищим державним авторитетом. У подальшому ж конкретизація та індивідуалізація правових норм відбувається в правозастосовчій, правоохоронній і, зокрема, у судовій діяльності.

Інший важливий елемент статусу парламенту — його компетенція, яка складається із напрямів діяльності, функцій та конкретних повноважень (останнє як сукупність прав і обов'язків).

Парламент має законодавчу владу, яка є частиною делегованого народом суверенітету, тобто частиною суверенної народної влади, делегованої парламенту. Частиною першою ст. 85 Конституції України встановлено перелік повноважень Верховної Ради України, в тому числі — законодавчих, бюджетних, установчих, контрольних. Конституція України чітко окреслює повноваження Верховної Ради України, до яких належать:

– внесення змін до Конституції;

– прийняття законів;

– призначення всеукраїнського референдуму з питань зміни території України;

– затвердження Державного бюджету і контроль за його виконанням;

– визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики;

– оголошення стану війни за поданням Президента;

– усунення Президента в порядку імпічменту;

– схвалення урядової програми;

– здійснення контролю за діяльністю уряду; прийняття резолюції недовіри до уряду, наслідком якої є його відставка;

– дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

– призначення та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голови та членів Рахункової палати, половини складу Ради Національного банку, половини складу Національної ради з питань телебачення і радіомовлення;

– надання згоди на призначення Президентом Прем'єр-міністра та Генерального прокурора України;

– призначення та звільнення з посади за поданням Президента Голови Національного банку, Голови Антимонопольного комітету, Голови Фонду державного майна, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення.

Частина друга цієї статті визначила, що Верховна Рада України здійснює й інші повноваження, раніше не передбачені Конституцією. Зокрема, серед них повноваження, пов'язані: з відповідальністю Кабінету Міністрів, із запитами народних депутатів (ст. 87); з притягненням народних депутатів до кримінальної відповідальності (ст. 80); з припиненням повноважень народних депутатів України (ст. 81); з прийняттям рішень по запитах народних депутатів (ст. 86); з обранням керівництва Верховної Ради України (ст. 88); із створенням спеціальних тимчасових слідчих комісій (ст. 89), у тому числі для проведення розслідувань при усуненні Президента України з поста в порядку імпічменту (ст. 111); та ряд інших повноважень із питань організації діяльності Верховної Ради України та процедурних моментів.

Нерідко саме обсяг повноважень парламенту і межі їх застосування спричиняють виникнення конфліктів макрополітичного рівня між інституціями різних гілок влади, уособлюються в лініях дії окремих парламентських фракцій, поведінці деяких депутатів та в позиціях, що займають певні лобістські групи, урядові кола чи адміністрація президента.

Третім елементом статусу українського парламенту є організація його внутрішнього устрою. Нормативну базу цього елемента статусу парламенту складають відповідні положення Конституції України, що забезпечують діяльність органу законодавчої влади і процедурно-процесуальні (регламентні) норми. Але і в нормативно-правовому, і в політичному аспекті організаційні та змістовні моменти роботи парламенту лишаються ще досить конфліктогенними (зокрема, на рівні процедурних мікроконфліктів у Верховній Раді).

Сучасна парламентська діяльність, як відомо, передбачає управління законодавчим процесом, організацію роботи апарату законодавчого органу, процедури контролю за виконавчою владою. І хоча парламент не здійснює безпосередньо управління суспільством і управлінський процес здебільшого торкається внутрішньої парламентської діяльності, однак законодавчий орган впливає на всі державно-управлінські акти в такий спосіб:

– разом із главою держави бере участь у формуванні органів виконавчої влади і несе відповідальність за їхні дії (завдяки парламентській більшості або міжпартійній коаліції);

– розробляє засади зовнішньої і внутрішньої політики України, контролює діяльність уряду в цілому;

– створює законодавчу базу для регулювання суспільних процесів у цілому і визначення правового статусу органів державного управління зокрема;

– здійснює парламентський контроль за адміністративно-виконавчими органами.

Парламент, як вже зазначалось, виконує установчі функції, здійснює парламентський контроль за багатьма урядовими призначеннями та за виконанням законів, здійснює бюджетний контроль, значною мірою бере участь у формуванні суддівського корпусу. Зрештою, особливе місце парламенту України в системі органів державної влади і як політико-правового інституту закріплюється його роллю у формуванні органів виконавчої і судової влади. Все це між тим нерідко стає причиною розгортання в парламенті України мікро- і макрополітичних конфліктів.

Цей історичний відрізок часу, пройдений сучасною Україною на шляху опанування моделі парламентаризму, непрості кроки Верховної Ради як вищого законодавчого органу та політико-правового інституту влади дають інформацію не лише для певних висновків і оцінок того, що зроблено, але й для осмислення причин і змісту парламентських конфліктів, для вироблення рекомендацій щодо їх ефективного подолання чи попередження.

Звертаючись до соціальних передумов, які спричиняють конфліктність в українському парламенті, можна виявити серед них деякі стійкі конфліктогенні тенденції.

По-перше, слід сказати про певне зниження довіри в суспільстві до парламенту, громадську невіру в ефективне та сумлінне виконання парламентаріями своїх представницьких функцій. Період романтичного захоплення кроками парламенту в побудові нової Української держави поступово змінився періодом прагматичних оцінок спроможності парламенту відповідати на новітні виклики, бути рушійною силою соціальних і економічних перетворень. Саме таку роль парламент попереднього скликання не виконував упродовж періоду «політичних баталій», коли гальмувалось продуктивне нормотворення; парламент нинішнього скликання (2002 року) поки що слабо здатний ефективно виконувати належні йому функції, доки не «запрацювала» надійно центристська парламентська більшість, яка здатна нейтралізувати деструктивні дії опозиції заради ефективності впровадження рішень, що приймаються Верховною Радою.

По-друге, до цієї ситуації додався ще й суб'єктивний фактор. Розбудова парламентаризму в молодій державі Україна без сталих демократичних традицій призвела до того, що парламент — державний, політико-правовий інститут — був сприйнятий як «абстрактна модель»; отже, відступи від елементів такої моделі, навіть суттєві, припускались як можливі. Певна політико-практична незрілість українських парламентарів доповнювалась здебільшого невисокими стереотипами політичної культури мас населення: «посттоталітарною», «традиційною», «провінційною», «хуторською» тощо. Саме тому і суспільство, і політичний істеблішмент країни, і сам парламент не сприяли належною мірою активному розвитку парламентських функцій Верховної Ради України; досить байдуже спостерігали за викривленням багатьох прерогатив саме парламентської діяльності, особливо у сфері парламентського контролю, за відмовою чиновництва часом співпрацювати з парламентом і підкорятися його вимогам.

Не додавало авторитету парламентаріям і політичне протистояння в самому парламенті та між ним й іншими гілками влади, яке тривалий час гальмувало роботу з прийняття необхідних для реформування економіки і держави законів. На думку пересічного громадянина, це досить часто мало вигляд безплідних дискусій і створювало загальне враження про нездатність парламенту до рішучих дій, і неспроможність його бути провідною силою реформування суспільства.

По-третє, на жаль, у масовій свідомості парламент як представницький інститут суттєво програє виконавчій владі за критерієм швидкості прийняття і впровадження рішень, оперативності реагування на проблеми, що виникають, у здатності до контролю за власними рішеннями. Саме по собі таке відставання вже надає переваги рішенням виконавчої влади, помножені ж на кризові умови, в яких перебуває Україна, ці недоліки в очах людей зростають у геометричній прогресії. Тому можна констатувати появу такої тенденції, коли ряд прихильників швидкої перебудови економіки і громадського життя, в тому числі з представників політичної еліти країни, відвернулись від парламенту, посилили критику його рішень, можливостей і саму здатність бути домінантним чинником необхідних реформ.

Далі, незважаючи на те, що парламент України напрацював чималий пласт законодавства у сфері забезпечення функціонування державного механізму, налагодження адміністративної системи, фінансового, податкового контролю, організації державної влади

на місцях, вдосконалення кримінально-правової політики держави, міжнародної діяльності тощо, суспільство поки що не знижує суттєво рівня критики щодо ефективності його нормотворчої діяльності. Хоча для контраргументів достатньо було б навести вагому статистику законодавчої роботи парламенту, наприклад за 2000 рік: Верховною Радою України було розглянуто 909 законопроектів і остаточно прийнято 333 закони. З проектів цих законів майже дві тисячі були внесені Президентом України і Кабінетом Міністрів України. Було прийнято ряд законів з питань державного будівництва, економіки (щодо підтримки власного товаровиробника і підприємництва, розвитку зовнішньоекономічної діяльності, створення вільних (спеціальних) економічних зон), соціального забезпечення, розвитку зовнішніх відносин.

Проте більшість актуальних питань законодавчого регулювання економічної і соціальної сфери все ж залишились не вирішеними. І прийняті Верховною Радою України минулого скликання повністю чи частково (після «знаменних» конфліктних баталій у 2001 році) закони про Бюджетний, Податковий, Цивільний (частково), Земельний, Кримінальний кодекси не зняли соціальної напруги навколо процесу їх впровадження. Крім того, значна частина неузгоджених та не прийнятих парламентом кодексів і законопроектів все ще потребує свого правового впровадження. Саме через це ефективність законотворчої діяльності парламенту підпадає під критику.

Прийняті закони, як вважає громадська думка, не закладають надійної бази для прогресивних зрушень насамперед у сфері перехідної економіки. Невиправдано високим залишається податкове навантаження як на суб'єктів підприємницької діяльності, так і на фізичних осіб; сама ринкова діяльність не має належного правового захисту. Не були прийняті головні закони з питань соціального захисту населення (в тому числі щодо впровадження соціального страхування, нової системи пенсійного забезпечення, упорядкування різних необґрунтованих пільг). Має бути встановлена нова система фінансування культурно-мистецької галузі, охорони здоров'я, включаючи встановлення державних гарантій щодо безоплатної медичної допомоги в державних та комунальних медичних закладах.

Наступна тенденція, що визначає складну динаміку розбудови українського парламентаризму — це низька ефективність роботи парламенту через протистояння гілок та інститутів влади і недостатню координацію дій між ними. Через протиборство між окремими політичними силами, протистояння між окремими гілками влади

і втрату консолідуючих засад у політичній системі суспільства парламент лишався неспроможним упродовж 1994–2002 років стати домінантною силою економічних, соціальних та політичних перетворень. Закони та інші рішення парламенту не знаходять належного продовження в правозастосовчій сфері, діях виконавчої влади та місцевого самоврядування: чимала частина рішень парламенту була уточнена актами Президента України, інша — не виконана на практиці. Крім того, недостатньо розвинуті і наповнені сучасним змістом прогресивні парламентські форми контролю за діями уряду, кадровими призначеннями та змінами у сфері виконавчої влади. Не отримала й досі належного впорядкування робота з оптимізації структури парламенту, діяльності опозиції, лобіювання тощо.

Однією з конфліктогенних проблем діяльності українського парламенту була й лишається проблема організації та якості законотворчості. Маються на увазі соціальна мотивація та технологія процедур законотворення (до шляхів його оптимізації ми вже звертались раніше), оволодіння юридичною технікою, без удосконалення яких ніяка парламентська більшість і навіть одностайність не забезпечать формування якісної нормативної бази держави.

Наочним і сумним прикладом тут може бути інертне ставлення парламенту до прийняття «технологічного» за своєю природою Закону України «Про законодавчу діяльність» та до розробки і прийняття Закону України «Про регламент Верховної Ради України», які повинні стати основними нормативними актами, що впорядковують процедуру законотворення. Звідси напрошується логічна рекомендація: можливо, доцільно розмежувати політику і право в парламентській діяльності, залишивши за депутатами вирішення питань соціальної доцільності нових норм, політичного спрямування законів та концептуального вибору (у разі альтернатив), а юридичну техніку підготовки законопроектів доручити професійному апарату фахівців. Адже давно стало очевидним, що юридична якість законопроекту має забезпечуватися при його первинній підготовці.

Зокрема, для підготовки якісних законопроектів доцільно було б створювати тематичні законотворчі колективи у складі: 1) народного депутату (або групи депутатів), відповідального за проект, що супроводжує його в парламентському комітеті та доповідає на пленарному засіданні; 2) представників від науково-експертного, юридичного та організаційного управлінь, редакційного відділу Секретаріату Верховної Ради; 3) представників та фахівців відповідних державних органів і установ; 4) фахівців профільних наукових ус-

танов і організацій та за необхідності представників громадських й інших організацій.

Певні суперечливі засади містить проблема статусу й характеру мандата народного депутата України. Щодо природи депутатського мандата, то, починаючи з часів Радянського Союзу і впродовж першої половини 90-х років XX сторіччя (вже в незалежній Україні), депутатський мандат мав імперативний характер з усіма передбачуваними наслідками. Отже, звідси випливало й право виборців на дострокове відкликання депутата, який не виправдав їх довір'я. Водночас зазначимо, що Закон України «Про відкликання народного депутата України», прийнятий 19 жовтня 1995 року, фактично не був застосований жодного разу. Це правило діяло аж до прийняття нової Конституції України 1996 року, яка відмовилась від закріплення права на відкликання депутата виборцями, оскільки це створювало умови для неправомірного тиску на парламентарів і не давало їм можливостей вільно діяти відповідно до своїх переконань. Така практика не відповідала і цивілізованим принципам демократії у масштабі світового досвіду щодо статусу члена парламенту як представника усієї нації.

Саме на цій основі був уточнений статус народного депутата України, йому були надані за Конституцією України 1996 року широкі права; це свідчило про подальший конструктивний розвиток українського парламентаризму і надало змогу забезпечити на досить високому рівні реалізацію парламентських функцій[1]. Водночас статус депутата був визнаний несумісним із зайняттям будь-якою іншою діяльністю за сумісництвом з отриманням матеріальної винагороди (за винятком викладацької, наукової роботи і літературної, художньої та мистецької діяльності у вільний від роботи час). Народному депутату було також заборонено виступати експертом в органах попереднього слідства, прокуратури, суду; входити до складу керівництва, правління чи ради юридичної особи, що має на меті одержання прибутку; незаконно одержувати від іноземних урядів та іноземних і українських установ та підприємств незалежно від їх форми власності подарунки (винагороду); використовувати свій депутатський мандат у цілях, не пов'язаних з депутатською діяльністю. Невиконання деякими депутатами цих конституційних вимог стало причиною відповідних конфліктів інтересів, які не лише резонансно виявляються в парламенті, але й інколи спричиняють порушення кримінальних справ.

[1] Див.: Конституція України – основа реформування суспільства. – Х.: Право, 1996. – С. 23–34.

Не визначила також Конституція України остаточно чи є депутатський мандат імперативним або загальнонаціональним? Свого часу Закон України від 17 листопада 1992 року «Про статус народного депутата України» сприйняв концепцію імперативного мандата, визначаючи в ст. 7: «депутат відповідальний перед виборцями свого округу і їм підзвітний. Депутат, який не виправдав довір'я виборців, може бути відкликаний ними на підставах і в порядку, встановленому чинним законодавством». Отже, виникає правова колізія, яка закономірно викликає питання: а як же має діяти ця норма стосовно народних депутатів, обраних за партійними списками? Скоріше за все вона поширюється тільки на депутатів, обраних за мажоритарною системою, але ж фракції парламенту України сформовані виключно за партійною приналежністю, отже неминучим наслідком буде конфлікт з приводу нерівності вимог до парламентарів різних категорій.

Стаття 27 Закону України «Про статус народного депутата України», в якій вказано, що депутат не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, заарештований або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються у судовому порядку, без його письмової згоди або згоди Верховної Ради України, певним чином суперечить ч. 3 ст. 80 Конституції. Адже ця норма визначає, що народні депутати не можуть без згоди Верховної Ради України бути притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані. Але ж поняття «заходи адміністративного стягнення» значно ширше за поняття «затримання», яке є одним із цих заходів; крім того, тут виникає не просто колізія, а виявляється конфлікт інтересів між депутатським корпусом і суспільством, яке зовсім по-іншому висловилось щодо депутатської недоторканності на референдумі у квітні 2000 року.

Закон України «Про вибори народних депутатів України», прийнятий у редакції від 18 жовтня 2001 року, на наш погляд, створює на основі певних юридичних колізій потенційні конфліктні ситуації; цей висновок неодноразово підтвердили вибори до Верховної Ради України 2002 року.

Зокрема, порушується конституційний принцип рівності виборів у ч. 1 ст. 38, оскільки, партії, які були зареєстровані менше ніж за рік до дня виборів, позбавляються права висувати кандидатів у депутати; у той же час партійно-політичні блоки, які утворювались безпосередньо перед виборчою кампанією (часто на еклектичних і сумнівних ідейних засадах), отримали це право. Нерівноправність партій та інших суб'єктів електорального процесу, безперечно, стає приводом для конфліктів.

Крім того, Закон «Про вибори народних депутатів України» в ст. 51 не дає чіткого визначення передвиборної агітації: виходячи зі змісту ч. 1 ст. 51 можна зробити висновок, що обговорення передвиборних програм партій (блоків), кандидатів у депутати, політичних, ділових та особистих якостей претендентів не є агітацією (якщо при цьому прямо не агітується за цього суб'єкта), оскільки із змісту цієї норми випливає, що це два різних процеси. У цьому аспекті також постає питання: чи є передвиборною агітацією повідомлення про початок виборів, інформація про виборчий процес взагалі або агітація до того, щоб виборці брали участь у голосуванні та не виявляли абсентеїзму.

Законом не врегульоване й питання стосовно того, чи може політична партія, яка не є суб'єктом виборчого процесу (останні встановлені в ст. 11 закону), проводити передвиборну агітацію за чи проти будь-якої іншої партії (блоку) або кандидата у депутати; розділ VIII не передбачає цієї можливості, але й не забороняє такої агітації безпосередньо.

Стаття 19 Конституції України наголошує, що «ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством», отже особа, яка має подвійне громадянство, гіпотетично може бути зареєстрована кандидатом у депутати України. Крім того, такої підстави відмови в реєстрації, як «подвійне громадянство», Закон «Про вибори народних депутатів України» прямо не передбачає (ст. 47). Між тим на практиці виборчі комісії відмовляли таким особам в реєстрації у кандидати в депутати. Таким чином, можна говорити, що вони нелегітимно запровадили новий ценз щодо обмеження пасивного суб'єктивного виборчого права, який не передбачений Конституцією України.

Однією із найсуттєвіших проблем, що продовжує викликати конфліктні ситуації в парламенті, є проблема імплементації рішень квітневого референдуму 2000 року стосовно зменшення чисельності Верховної Ради України до 300 народних депутатів, обмеження депутатської недоторканності, створення двопалатного парламенту тощо. Тут постають чималі гострі питання. Наприклад, яким чином і якою мірою необхідно обмежувати депутатський імунітет (про те, що народні депутати не бажають таких змін говорить відхилений Президентом законопроект про статус народного депутата, в якому цього обмеження не передбачалося); або кількість народних депутатів 300 — це має бути конституційний склад Верховної Ради України в цілому чи окремої (наприклад, нижньої) палати?

Не менш колізійний і драматичний характер має реалізація інших рішень цього референдуму: про надання права Президентові України достроково припиняти повноваження парламенту у випадках, якщо протягом одного місяця депутати не сформують депутатської більшості або якщо протягом трьох місяців не приймуть закон про державний бюджет.

Ініціатори референдуму, проведеного 16 квітня 2000 року, пішли іншим шляхом і запропонували закласти в Конституцію України положення, яке могло б підштовхувати парламентські фракції та групи до створення більшості за допомогою певної конституційної вимоги. На наш погляд, ця занадто радикальна ідея може призвести до однієї з потенційно конфліктних ситуацій:

– парламент буде розпускатись надто часто, але після нових виборів стійка більшість все одно не виникатиме;

– після кількох безуспішних розпусків парламенту нестабільність державного устрою стане вже очевидною, і Президент відмовиться від ідеї використання цього повноваження; після чого ця конституційна норма стане фактично недіючою;

– виникатиме «формальна» більшість, яка, задекларувавши себе, фактично не стане коаліцією, і проходження тих чи інших рішень у парламенті і надалі залежатиме від ситуативного чинника; це є найбільш ймовірним варіантом.

Визнаючи в цілому доцільність впровадження норми про достроковий розпуск парламенту в разі не затвердження державного бюджету протягом трьох місяців, не можна не зазначити і таких проблемних моментів. Конструктивна робота над бюджетом забезпечується лише у випадках, коли парламентська більшість та уряд, який подає бюджет, є політичними однодумцями. Якщо ж уряд буде сформований незалежно від волі парламенту (його більшості), то схвалення чи несхвалення парламентом бюджету стає залежним від дії ситуативних чинників. За цих умов у парламентської більшості може виникнути спокуса змінити схему бюджетної процедури і усунути уряд від активної участі у доопрацюванні бюджету. Наслідком такої ситуації найчастіше стає ухвалення такого «політизованого» бюджету, який суперечить раціональним намірам уряду, що, зрозуміло, не може вважатись нормальним явищем.

Більш детальний розгляд цих дилем засвідчує, що вони дуже драматично відбиваються на процесі формування та функціонування уряду. Адже постійно діюча парламентська більшість в умовах чинного типу партійної системи України, слабкого досвіду політичного плюралізму може утворитись лише як ситуативна коаліція

кількох депутатських фракцій (зокрема, в конфігурації тих груп парламентарів із партійних блоків і партій — переможців виборів 2002 року, що не оголосили себе опозицією), які мають хоча й схожі, але все ж неоднакові ідейно-політичні програми, пріоритети та інтереси. При утворенні коаліції кожна з цих фракцій та груп має поступитись певними політичними інтересами. Які ж фактори можуть стати поштовхом для взаємних поступок і знаходження компромісу? Видається, що найефективнішим стимулом може бути лише надання коаліції парламентської більшості права вирішального голосу у формуванні уряду.

Залишається невирішеним ряд питань і в частині внутрішньої організації парламентської діяльності. Не випадково останнім часом фахівці з юридичної науки, частина народних депутатів України представників окремих політичних партій, а останнім часом і Президент країни наголошують на необхідності зміцнення повноважень парламенту, зокрема його контрольних функцій; запровадження елементів парламентської чи парламентсько-президентської форми правління (зокрема, ідею формування уряду на коаліційних засадах) тощо.

Наприклад, процедура розгляду питань Верховною Радою України до цього часу визначається Регламентом Верховної Ради України від 27 липня 1994 року (із змінами та доповненнями). Зараз значна кількість положень цього документа застаріла і не відповідає положенням Конституції та законів України, прийнятих протягом 1996–2000 років. Конституція України 1996 року (ст. 82) вимагає прийняття закону про регламент Верховної Ради України, який має замінити собою чинний Регламент і визначити порядок роботи Верховної Ради.

Суттєві суперечності й конфлікти в роботі Верховної Ради України виникають через те, що Регламент не приведений у відповідність до Конституції. Так, не відповідає Конституції України ч. 1 ст. 3.2.2 Регламенту про те, що закони вважаються прийнятими, якщо за них проголосувала більшість від фактичної кількості народних депутатів, адже в Конституції України (ст. 91) записано — «більшість від конституційного складу».

Крім того, Президії Верховної Ради, яку, зокрема, ніяким чином не зазначено в Конституції України (див. розділ IV), приділяється за Регламентом занадто багато деталізованих функцій. Наприклад, за ст. 2.2.3 Регламенту для розробки проекту Порядку денного першої сесії Верховної Ради нового скликання та проектів інших документів, що виносяться на цю сесію, для підготовки пропозицій щодо організації

її роботи Президія Верховної Ради попереднього скликання організує формування Підготовчої депутатської групи з числа новобраних народних депутатів України. Отже, практично від того, як буде сформована президією підготовча група і які народні депутати будуть до неї обрані, залежить у цілому майбутня робота парламенту.

Ще одна конфліктогенна проблема, якої не можна не торкнутися, стосується обмеження олігархічних привілеїв депутатів, що суперечать світовій цивілізованій практиці парламентаризму і цілком природно вступають у протиріччя й зіткнення з інтересами суспільства та пересічних громадян. Йдеться про те, що:

– бюджетні витрати на одного депутата (зарплата, витрати на референтів і технічно-комунікаційні та побутові послуги, відпочинок) перевищують мінімальну зарплату в Україні більше ніж у 20 разів;

– не допускається догляд, обшук особистих речей, багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення депутата;

– депутату після закінчення його повноважень надається попередня або рівнозначна робота (чи посада) або на період працевлаштування протягом одного або двох років виплачується депутатська зарплата;

– у разі неможливості працевлаштування за наявності 20-річного стажу депутати отримують 50 відсотків депутатської зарплати;

– протягом п’яти років після припинення своїх повноважень депутат без згоди парламенту не може бути звільнений з роботи;

– незалежно від строку перебування у законодавчому органі депутат отримує пенсію в розмірі 80 відсотків від депутатської зарплати і зберігає право на безоплатне медичне обслуговування;

– зрештою, депутат не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, заарештований або підданий заходам адміністративного впливу без згоди Верховної Ради.

Крім цього, депутати парламенту намагаються в змінах до Закону «Про статус народного депутата України» закріпити право власності на службову квартиру, зарахування їх до кадрового резерву уряду тощо. Такі привілеї, безумовно, нерідко стимулюють прихід до влади людей не соціоцентристської, а користолюбної орієнтації, які зловживають владою, не нехтуючи і посадовими злочинами, що не лише засуджується суспільством, але й в цілому знижує авторитет депутатського корпусу і державних службовців[1].

[1] Див. також: *Петришин А. В.* Государственная служба: Историко-теоретические предпосылки, сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ. – Х.: Факт, 1998. – С. 75–83.

Невирішеними, на жаль, залишаються питання чіткого визначення дисциплінарної відповідальності депутата перед парламентом; доступності для громадськості матеріалів про авторство законопроектів і голосування депутатів, їх участь у роботі комісій; вдосконалення процедур законодавчого процесу, розмежування його стадій тощо. Все це призводить: по-перше, до зміщення акцентів з роботи в комісіях на роботу в пленарних засіданнях; по-друге, до того, що депутати, які безпосередньо не причетні до розробки законопроектів, мають можливість вихолостити їх концептуальний зміст або повністю відхилити, не пропонуючи взамін ніяких альтернатив; по-третє, до послаблення (якщо не до відмови) фракційної відповідальності за якість законопроекту; по-четверте, до голосування за себе і за своїх «однодумців»; по-п'яте, до посилення колективного тиску на позицію депутата в ситуаціях особливо емоційних парламентських дебатів.

Більш масштабний аналіз конфліктогенних проблем і колізійних ситуацій парламентського буття мав би містити і питання збереження кворуму засідань, і принципи формування порядку денного, і виваженість статусу й змісту діяльності робочих органів парламенту (зокрема, постійних комітетів та комісій або фракцій та коаліцій, що можуть створюватись і змінюватись протягом «парламентської доби») та інші. Окремими проблемами конфліктологічного аналізу повинні стати — оцінка конкурентної діяльності «груп інтересів», які за партійною приналежністю чи за іншими політичними мотивами формуються і взаємодіють у парламентському середовищі; ситуація фактичного унеможливлення виконання парламентом ряду іманентно притаманних йому повноважень по контролю за виконавчою владою, деяких установчих прерогатив, кадрових та інших контрольних функцій.

Таким чином, слід зазначити, що цивілізований рівень парламентаризму залежить не лише від юридичних процедур, які регулюють цей процес, а передусім від зрілої структурованості соціуму, від типу партійної системи, від рівня політичної культури еліти та електорату. У перехідних суспільствах парламенти, відбиваючи всю складність, суперечливість і конфліктність суспільного стану, як правило, не встигають за калейдоскопічною динамікою політичних подій і тому стають гальмом суспільних трансформацій як через олігархічні привілеї депутатів, нелегальне лобіювання ними інтересів економічно домінуючих груп, так і через популістське загравання з електоральною масою.

У реальній українській політико-правовій практиці поки що не утвердилась тенденція стійкого підвищення ролі парламенту, зай-

няття ним належного місця у сфері державного управління. У країні, на жаль, все ще зберігається тенденція «політизованого» гальмування впливу Верховної Ради на соціально-економічні перетворення. На нашу думку, роль парламенту серед гілок влади безпосередньо залежить від особливостей форми правління, специфіки його статусу як органу законодавчої влади та від конституційних повноважень, в тому числі стосовно формування виконавчої і судової влади, обсягу можливостей контролю за діяльністю уряду та інших контрольних повноважень парламенту. Наявність всенародно обраного президента та обсяг його повноважень у сфері законодавчої діяльності, ефективність дії політико-правових важелів стримувань і противаг у державі стосовно всіх гілок влади безпосередньо позначаються на чинній моделі парламентаризму.

Проте, ціла низка привабливих пропозицій президентської влади щодо реформи політичної системи, яка б суттєво розширила зміст владних повноважень і політичної відповідальності парламенту та фактично змінила форму держави на парламентсько-президентську республіку, так і не були сприйняті опозиційною частиною депутатського корпусу, що свідчить про уклін у цьому середовищі скоріше до популістської, ніж до реформістської політики.

Наприкінці доцільно вдатися до деяких аналітичних висновків. Розглядаючи питання місця українського парламенту серед гілок влади і, зокрема, зниження рівня конфліктів всередині нього, можливо слід використати оцінку особливостей існуючої в Україні форми правління та можливостей її вдосконалення. У науковій літературі слушно вказується на те, що змішана форма правління в Україні (президентсько-парламентська республіка), якщо її розглядати через призму швидкого та ефективного реформування суспільних відносин, «не є достатньою в умовах, коли суспільство є політично неоднорідним», отже, ця неоднорідність безпосередньо відбивається у дисфункціях політичної надбудови[1].

Хоча водночас незаперечним є і той факт, що змішана форма правління в Україні дала змогу на досить високому для транзитивного суспільства рівні запровадити режим плюралістичної демократії, який характеризується такими позитивними якостями, як наявність множинних центрів свободи вибору. Така свобода вибору виникає найбільше завдяки відносній рівновазі між гілками влади і насамперед між законодавчою і владою Президента.

---

[1] Див.: Практика парламентаризму. – К., 1997; *Доморослий В.* Біля витоків українського парламентаризму // Віче. – 1999. – № 4.

Між тим не можна не враховувати й певні політичні, правові та організаційні недоліки президентсько-парламентської форми правління. Так, з Конституції України, яка визначає особливості змішаної форми правління, випливає висновок про те, що парламент України і його політичні угруповання фактично усуваються від участі у формуванні уряду, незважаючи на те, що певні політичні партії можуть здобути більшість у парламенті в результаті виборів. Таким чином, складається ситуація, коли парламентські фракції не лише не здатні реалізувати свою програму діяльності через уряд, втілити власну політику в життя, але й у цілому парламент лишається нібито необтяженим відповідальністю за стан розвитку держави і суспільства.

Конфліктогенним чинником, що походить із президентсько-парламентської форми правління і особливо виявив себе в українській політичній системі, є те, що парламентська більшість не має твердої коаліційної основи, а здебільшого лишається ситуативною. Це спричиняє не лише дестабілізацію діяльності парламенту, але й внаслідок погіршення стосунків законодавчої та виконавчої влади негативно впливає на систему відносин: парламент — уряд, Президент — уряд, парламент — Президент.

Слід також зауважити, що за вказаної форми правління жоден з найвищих суб'єктів публічної політики — як Президент, так і парламент — не несуть політичної відповідальності за наслідки діяльності уряду. Однак при цьому уряд відповідальний перед Президентом України, який користується: правом призначення членів Кабінету Міністрів, утворення, реорганізації і ліквідації міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, правом надання прямих доручень уряду з усіх питань його діяльності. Парламент, у свою чергу, використовуючи конституційне право щодо підзвітності уряду (ст. 113 Конституції), а також право на прийняття резолюції недовіри Кабінетові Міністрів (ст. 87 Конституції), теж здатний впливати на діяльність уряду, створюючи альтернативи впливу на нього з боку Президента. Отже, за необхідності політико-правового врегулювання чи узгодження позицій сторін у конфліктних ситуаціях буде відчуватися нестаток інтегруючої конституційно-правової бази по збалансуванню взаємних інтересів, амбіцій чи претензій.

З політичного життя країни відомо, що президент неодноразово справляв тиск на парламент засобами додаткових повноважень голови держави (права відкладального вето на закони, права розпуску парламенту, блокування дій уряду з виконання рішень пар-

ламенту, заохочення переходу уряду до фактичної опозиції стосовно парламенту тощо). У свою чергу парламент також тиснув на уряд через погрозу прийняття резолюції недовіри Кабінетові Міністрів, більш широкого використання контрольних функцій і важелів щодо окремих органів та посадових осіб виконавчої влади та інше. Отже, за такої системи взаємовідносин статуси уряду як політичного органу і Прем'єр-міністра як політичної фігури об'єктивно і невпинно знижуються, склад уряду (частково або повністю) занадто часто змінюється, а політична конфліктність у країні зростає.

Таким чином, вбачається, що президентсько-парламентська форма правління не є на сьогодні для України найбільш оптимальною. Як було доведено, вона спричиняє перманентне політичне протистояння між окремими гілками влади, осередки напруженості всередині виконавчої влади, створює хибну конкуренцію між апаратами окремих органів влади, часто веде до блокування ефективної діяльності парламенту, нестабільності уряду та інших державних інституцій, деструктивно впливає на єдність та цілісність державної політики.

§ 4. Політичний процес та політичні технології в посттоталітарних країнах

Багатоманітність типів і стану політичних відносин визначає складність шляхів і різноманітність форм їх розвитку. Політична дійсність утворюється діяльністю людей, соціальних груп та інститутів (політичних акторів, суб'єктів), що пов'язана з реалізацією владних інтересів. Для пояснення динамічних змін у політичному житті суспільства сучасна політологічна наука використовує поняття «політичний процес».

«Політичний процес» одна з універсальних категорій політології, яка досить широке використовується в соціальних науках взагалі і в політичній практиці зокрема. Політичний процес, на думку російського політолога О. Мелешкіної, є розгортання політики в просторі й часі у вигляді впорядкованої послідовності політичних дій та взаємодій[1]. Саме в такому аспекті його визначають також як зміну станів політичної системи, її функціонування в режимі часу. Політичний процес відбиває мінливість політики і розкриває взаємодію політичних інститутів і політичних суб'єктів, що виконують певні функції та ролі.

[1] Див.: Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / Под ред. Мелешкиной Е. Ю. – М.: Весь Мир, 2001. – С. 6.

Загальнонаукове трактування будь-якого процесу характеризується зазвичай двома моментами: послідовною зміною явищ, станів у розвитку певного об'єкта; сукупністю послідовних дій заради досягнення певного результату. Виходячи з цього, «політичний процес» можна визначити як:

1) специфічну взаємодію суб'єктів політики і носіїв політичної влади на основі політичних ролей і функцій, що вони виконують[1];

2) сукупну діяльність всіх суб'єктів політичних відносин, що пов'язана з формуванням, розвитком, перетворенням і функціонуванням політичної системи та опосередковує публічну владу[2].

Однією з важливих проблем теорії політичного процесу є питання визначення його характеру й змістовних особливостей; результат тут певною мірою залежить від тієї чи іншої методології, що саме буде застосована до об'єкта дослідження. У світовій політичний науці склалися три головні підходи щодо цього залежно від історико-ситуаційних чинників (фактор часу) та характеру політичних акторів.

Перший підхід — інституційний — пов'язує політичний процес із трансформацією інститутів влади та головних суб'єктів політичної дії; він найбільше притаманний політико-правовому дискурсу щодо цього явища. Слабким місцем цього підходу є те, що умови середовища, зокрема соціальна інфраструктура, враховуються лише частково, тобто розглядаються як другорядний чинник.

Прибічники другого, біхевіористського підходу як суб'єктів політики головним чином розглядають окремих індивідів та соціальні групи. Тому політичний процес постає тут як «результуючий вектор» поведінки, політичної волі та інтересів цих суб'єктів; цей підхід більше застосовується у психолого-соціологічних дослідженнях. Проте цей методологічний засіб дещо обмежує відбиття організаційних і структурно-функціональних аспектів політичного процесу.

Представники третього, структурно-функціонального підходу акцентують увагу, передусім, на внутрішніх інфраструктурних і функціональних особливостях політичної системи та соціального середовища, які зумовлюють той чи інший спосіб і характер політичних дій та взаємодій між акторами. Об'єктами аналізу при цьому виступають не стільки індивіди та групи, скільки великі структури політики чи сама політична система в цілому, а також їх

---

[1] Див.: *Мухаев Р. Т.* Политология: Учебник для вузов. – М.: Приор, 1997. – С. 317.

[2] Політологія: Підручник для студентів ВНЗ / Панов М. І. (керівн. авт. кол.), Герасіна Л. М., Осипова Н. П. та ін. – К.: Ін Юре, 2002. – С. 193.

функціонально-рольова структура та відповідність функціональної дії чинних політичних інститутів. Слід зауважити, що подібна методологія аналізу більш за все підходить до аналізу політичних макропроцесів, що відбуваються в транзитивних суспільствах, зокрема, в Україні, Росії та інших колишніх республіках СРСР.

Якщо сприймати цілісний політичний процес, що відбувається в ході сукупної діяльності політичних сил, у динаміці часу, то слід безпосередньо звернутися до логіки його розвитку. Науці добре відомі спроби виокремлення основних етапів такого процесу, які концентруються на прийнятті та реалізації політико-управлінських рішень. «Класичною ідеєю» тут є вирізнення етапів політичного процесу американськими політологами Г. Алмондом і Г. Пауелом:

– артикуляція індивідуальних і групових інтересів;
– агрегування цих інтересів (поєднання їх в єдиній позиції);
– вироблення політичного курсу;
– реалізація прийнятих рішень;
– контроль за виконанням цих рішень[1].

Крім того, розглядаючи структуру політичного процесу в контексті часових параметрів як послідовну зміну станів соціально-політичної дійсності (політичної системи суспільства), можна виокремити такі стадії (фази):

1. Конституювання політичної системи.
2. Функціонування політичної системи.
3. Політичний розвиток у напрямку перетворень.
4. Занепад політичної системи (як діалектичний процес заперечення).

Стадії політичного процесу є взаємообумовленими, взаємопов'язаними та дозволяють певною мірою впорядкувати політичну динаміку. Коли конкретна політична система вже існує (чи започатковується), то процес її розвитку має круговий (спіралеподібний) вигляд і відтворюється у тих чи інших типових формах. Слід зазначити, що циклічний шлях за цими чотирма стадіями не є неподоланним і раз і назавжди визначеним: початок і тривалість кожної стадії у часі обумовлені безліччю конкретно-історичних обставин.

Конституювання політичної системи — історично і логічно початкова стадія (фаза). Вона починається зазвичай з актів політичного волевиявлення народу, з акцій соціально-політичної творчості: утворення або установлення (шляхом виборів чи радикальними

[1] Див.: Comparative Politics Today: A World View. – Eds. by Almond G., Powell G. – N.Y., 1996. – P. 9–10.

рішеннями) нових органів публічної влади; пристосування колишньої політико-правової структури до радикально оновлених обставин тощо. Ця стадія співпадає, як правило, зі зламними чи революційними періодами в житті суспільства, коли втрачається легітимність попередньої влади і пануючі позиції займають інші соціально-політичні сили. Вони перетворюють політичну систему відповідно до свого бачення і потреб, переорієнтовують вже існуючі та нові органи влади на виконання їх політичної волі. Відповідно змінюються й інші політичні інститути, політичні та правові норми, в яких закріплюються ідеали та цінності оновленої політичної системи.

Зміст політичного життя суспільства в період, коли відбувається перетворення старої політичної системи на нову, деякими західними політологами визначається як повний перегляд конституції (політичної системи). Сама ж конституція держави виступає як легальний і демократичний засіб легітимації політичної влади та всіх її інститутів. Вкорінення нового політичного ладу прямо залежить від того, чи відповідають нововведені інститути потребам суспільства. І навпаки, труднощі з утвердженням нових політичних інститутів свідчать інколи про їх штучність, надуманість, невідповідність вимогам часу і потребам суспільства.

На стадії функціонування, насамперед, відбувається процес відтворення всіх компонентів, що властиві саме даному історичному типу політичної системи, її соціальній природі та зв'язкам з іншими підсистемами суспільства. Ця стадія збігається зі стабільним періодом розвитку, коли владні соціальні групи посідають свої позиції міцно, непохитно і досить довгостроково, що, зрозуміло, супроводжується відносним соціальним спокоєм.

У цей період відтворюються та закріплюються не лише управлінські органи держави, політичні партії та партійна система, громадські організації й рухи, але й процедури, що їх підтримують — політичні механізми (виборів, політичного представництва, правового і громадського контролю тощо), норми, ідеали, символіка і мова. Отже, відбувається відновлення суб'єктів політичних відносин у всій різноманітності форм, позицій і статусів, поглядів і настанов, ролей, функцій і вчинків.

Стадія розвитку політичної системи починається з певного перегрупування політичних сил або корегування їхнього становища. Внутрішня динаміка політичного розвитку може виявлятися з різною силою й інтенсивністю: модифікації, модернізації, трансформації. Якщо правлячі кола відшукують форми і методи політич-

ного управляння, які б не дестабілізували співвідношення політичних сил у країні та на міжнародній арені, то саме керовані зміни у засобах і структурах володарювання виводять їх на якісно новий рівень політики, що є адекватним вимогам сучасної доби. На цій стадії приймаються і виконуються численні політико-управлінські рішення, тобто відтворюється багатоманітна картина життя державно організованого суспільства, де можливі не лише успіхи, а й розбіжності, помилки, протиріччя, антагонізми і конфлікти.

Розвиток політичної системи постійно супроводжується протиборством різних течій і тенденцій, груп, класів і спільнот, громадян та їх асоціацій; суперечливими зіткненнями на ґрунті політичних чи партикулярних інтересів. Зняття політичних антагонізмів можливо забезпечити своєчасним втручанням, якщо здійснювати необхідний політико-правовий і громадський контроль за функціонуванням політичної системи. Зокрема, для функції політичного контролю вироблені такі інститути, як: по-перше, вибори, референдуми, звітно-перевиборчі компанії; по-друге, громадська думка, вільна преса і численні форми політичної самодіяльності громадян («контроль з низів»); по-третє, контролюючі органі та установи держави, законотворчість (у тому числі політична нормотворчість), що легалізує політичне функціонування в системі.

Стадія занепаду політичних систем діалектично співпадає з активізацією соціальних сил, що заявляють про себе новими ідеями та формулами організації політичного життя (владних відносин, політичного режиму, ідеології, соціальної ієрархії, економічних зв'язків). У цьому разі спрямованість політичного процесу стає негативною щодо чинних інститутів влади і законодавства; руйнівні тенденції перевищують конструктивні, творчі; розпад режиму правління набуває незворотного характеру. У результаті політичні рішення втрачають управлінську силу, а еліта влади — свою легітимність.

Таким чином, політичний процес доцільно розглядати як динамічну послідовність дій інституціоналізованих і неінституціоналізованих суб'єктів зі здійснення своїх владних функцій (чи політичних дисфункцій), які врешті-решт приводять до розвитку (прогресу) або до занепаду політичної системи суспільства.

Слід зазначити, що відтворення політичної системи будь-якої держави та, зокрема, посттоталітарної є складним і діалектично суперечливим явищем. Воно передбачає — відновлення всіх усталених елементів і параметрів системи, а також момент їх зміни та оновлення. Ця складова політичного процесу закріплює і водночас оновлює (шляхом модернізації або модифікації) історичний тип

політичної системи, її соціальну природу та особливі риси. Слід розуміти, що не існує якогось єдиного спільного акту чи загального ритму відтворення політичної системи, чи універсальних для всіх формацій і будь-якої історичної доби засобів та методів цього процесу. Але, наприклад, у демократичних суспільствах (політичних асоціаціях) вже усталеним і визначеним засобом відтворення інститутів представницької влади стали періодичні, вільні, таємні та прямі вибори (перевибори) на альтернативних засадах.

Однією з необхідних характеристик і складових процесу відтворення, природно, виступає політичне наступництво. Політична система, зрозуміло, не конституює себе сама зі свого ж «матеріалу»; її породжує та постійно відтворює все державно-організоване суспільство. Отже, політичне наступництво є умовою та принципом процесу відтворення.

Як відомо з історії політики, людство та його політичні спільності вік од віку спадкують політичні традиції, цінності, інституційні форми та діяльність попередніх поколінь та водночас вони ж перетворюють політичні реалії за нових умов, шляхом модернізації чи модифікації політичної сфери. Саме тому в актах відтворення політичної системи завжди наявні моменти народження якихось нових її рис та властивостей.

Відновлення правової підсистеми політики (офіційно-правових приписів), що регулюють поведінку учасників політичного процесу, відбувається шляхом перегляду й уточнення, вдосконалення і поширення чинного законодавства. Політичні норми і цінності, звичаї та ритуали, як правило, переходять у наступний цикл політичного процесу завдяки суспільно-політичній традиції. Змістом політичного наступництва є не лише механічна копіювання політичних інститутів та форм, що колись склалися, насамперед, це певним чином впорядковані спадкоємні зв'язки в політиці, що мають свій зміст та особливості.

Так, по-перше, політичне наступництво безпосередньо пов'язано з характером і механізмами влади, тому сучасна кратологія вимагає розглядати його за умов конкретного політичного режиму та з урахуванням історичного типу лідера, що править у країні (партії, політичній групі). По-друге, політичне наступництво неминуче підлягає впливу координуючих чинників: об'єктивних — економічна ситуація, соціальний стан, національне питання, духовно-культурна традиція; та суб'єктивних — роль політичного лідера, наявність і характер політичної еліти, позиція громадянського суспільства тощо. По-третє, спадкоємність влади в сучасних політичних системах без-

посередньо визначається чинним законодавством, що дозволяє судити про її легальний (чи нелегальний) характер, а в поєднанні з оцінкою громадськості — про легітимність (чи нелегітимність) політичної наступності. По-четверте, той чи інший різновид спадкоємства у політиці прямо пов'язаний з певним типом політичного процесу (західного або «незахідного»; технократичного, ідеократичного, харізматичного тощо).

Отже, виходячи з цих та інших рис і умов, можна виокремити такі різновиди політичного наступництва:

а) династичне, за яким влада передається за спадком одному з членів династичної родини, часто завдяки звичаєвій нормі чи традиції, та практично завжди (процедурно) за політичним ритуалом;

б) корпоративне, коли влада як ресурс володарювання переходить з рук пануючої еліти до контр-еліти («обмін еліт»), чи в межах однієї еліти, що володарює, передається найбільш гідним до цього особам;

в) демократичне, легальне, що здійснюється завдяки загальновизнаним політико-правовим механізмам політичного представництва або шляхом плебісцитарної демократії (вибори, референдум тощо).

Зокрема, слід зазначити, що в транзитивних суспільствах посттоталітарних держав СНД відтворення інститутів політики та політичних зв'язків відбувається досить специфічним шляхом: нерідко це поєднання демократичного типу політичної наступності з корпоративною (як, наприклад, це відбулося в Росії в момент передачі влади Б. Єльциним його наступнику В. Путіну).

Деякі дослідники вважають, що політичні процеси слід вирізняти залежно від того, на якому рівні політики вони розгортаються. Так, політичний процес мікро-рівня — це політичні події, що спостерігаються безпосередньо: «певна рівнодіюча суми акцій різних соціально-політичних суб'єктів»[1]; макрорівень політичного процесу виявляється у фазах функціонування політичних інститутів (наприклад, держав, партій), у такому разі його визначають як «цикл політичних зрушень, послідовну зміну станів політичної системи»[2].

На наш погляд, впорядкуванню різних видів політичних процесів має передувати розуміння проблеми політичного розвитку. Вона тісно пов'язана з аналізом політичного процесу в глобальному аспекті, та й саме поняття «політичний розвиток» було введено в науковий обіг у другій половині XX сторіччя для відображення динаміки політичного життя і тенденцій його глобалізації.

---

[1] *Дегтярев А. А.* Основы политической теории. – М., 1998. – С. 147.

[2] *Шутов А. Ю.* Политический процесс. – М., 1994. – С. 19.

Політичний розвиток можна визначити як зростання здатності політичної системи постійно і ефективно адаптуватися до нових соціальних цілей та створювати нові інститути, що забезпечують канали для діалогу між урядом та населенням. Він суттєво відрізняється від економічного, соціального, культурного процесів і має свої параметри: по-перше, політичний розвиток не є незворотнім, можлива й політична реверсія; по-друге, він має свої власні показники щодо певної історичної доби; по-третє, незважаючи на загальні параметри, політичний розвиток не буває одноманітним у різних суспільно-політичних системах.

В основі політичного розвитку традиційних суспільств лежали звичка, інерція, традиція, містечкові уявлення та диктат групи; у підґрунті ж сучасного політичного розвитку лежать інновації, публічність і світськість політики, індивідуальний вибір та множина орієнтацій, політична активність.

Західні політологи (Т. Парсонс, Ф. Ріггз, Г. Алмонд і Г. Пауел, С. Хантінгтон, Л. Пай, Б. Мур та ін.) головними критеріями політичного розвитку називають:

– створення (або відтворення) сучасних інститутів та інших елементів політичної системи і права в межах стандартів доби XX сторіччя;

– здійснення структурної диференціації цих інститутів, передусім за функціональним навантаженням;

– здатність політичної системи країни до сприйняття інновацій і водночас до мобілізації ресурсів влади заради самозбереження;

– формування тенденції державного стимулювання різних форм політичної участі громадян;

– оволодіння публічними політиками не лише керівними державними посадами, але й «політичними ролями»; просування до рівноправності й рівної відповідальності всіх суб'єктів політики перед законом.

Зокрема, Л. Пай у роботі «Поняття політичного розвитку» виокремлює три групи характеристик — показників розвитку в політичній сфері: структурну диференціацію та спеціалізацію; зростаючу адаптивність системи; тенденцію до «рівності», що передбачає залучення населення до політичного життя; виникнення універсальних норм і призначення на державні посади згідно з принципом компетентності[1].

---

[1] Див.: *Pye L. W.* Aspect of Political Development. – Boston, 1966. – P. 45–47.

Якщо вважати політичний розвиток спрямованим та інколи керованим змінами у політичній системі, які визначаються потребами соціально-економічного і культурного середовища, то за мірою інтенсивності та ступенем радикалізму цих зрушень можна виокремити процеси — політичної модернізації, політичної трансформації та політичної модифікації.

Політичною модернізацією називають процес «осучаснення» і наближення різних фрагментів або цілих політичних систем до більш високого рівня розвитку. Об'єктивною засадою потреб у модернізації виступає реальна цілісність людства, взаємозалежність різних його частин: розрив або зростання протиріч у відносинах між відсталими і провідними фрагментами соціально-політичного життя (і країн, і регіонів, і окремих галузей), що обертається кризою чи глобальними конфліктом, аж до політико-культурного відторгнення.

Головна соціальна мета модернізації — гармонізація суспільних відносин, подолання розриву та жорстких протиріч між різними секторами суспільного життя. Суб'єктивні чинники модернізації в історії політики часто виходили з дуже різних і суперечливих мотивів: завоювання, окультурення, захисту, звільнення тощо. Залежно від історичної епохи, типу культури та ідеології «лозунги» і методи модернізації теж змінюються: підкорення варварів, місіонерська «християнізація язичників»; «ісламізація невірних»; колонізація або деколонізація; експорт «світової революції» та ін.

Політична модернізація є складовою частиною більш широкого процесу соціальної модернізації. Вона предметно конкретизує всі напрямки модернізації в політичному аспекті. Наприклад, індустріалізація та втілення нових технологій модернізує політику працевлаштування, розподілу та всю економічну політику в цілому; інформатизація суспільства пов'язана з опануванням неоліберальних цінностей, прав і свобод людини, зі зміною ролі засобів масової інформації в політиці та реалізації влади; радикально змінюється сутність і пріоритети соціальної політики (в освіті, культурі, охороні здоров'я, материнства і дитинства) тощо.

Після Другої світової війни політичною модернізацією були охоплені ті країни, що, розвиваючись, переходили від архаїчних політичних структур (притаманних колоніям) до сучасних форм і інститутів, опановували нові технології політичної влади, отже, звільнялись від так званих рудиментарних зразків політичного буття.

Прибічники теорії модернізації (зокрема, С. Хантінгтон стосовно традиційних суспільств), зазначали, що найбільш помітними тенденціями політичної модернізації у XX сторіччі стали[1]:

– «раціоналізація політичного життя» шляхом заміни або обмеження традиційних політичних, династичних, релігійних, етнокультурних інститутів єдиною світською політичною владою;

– виділення нових функцій політичної системи і відповідно спеціалізація політичних структур (наприклад, демонополізація державної влади і вертикальний її розподіл на три гілки; поява інституту політичного плюралізму і запровадження технологій представництва, становлення багатопартійності й інше);

– посилення ролі держави, розширення сфери дії закону і права, що пов'язує громадян і державу;

– послаблення традиційних еліт та їх легітимності, поряд із посиленням модернізаційних еліт;

– поширення сучасних форм і способів політичної участі серед різних груп традиційних суспільств;

– істотне вдосконалення чинного законодавства, в тому числі проведення реформ національних правових систем;

– зростання кількості політичних норм і традицій відповідно до вимог нового режиму влади чи політичної системи.

Політична трансформація по суті означає кардинальний перехід від одного типу політичної системи до іншого, як правило, від автократії (тоталітаризму, авторитаризму) до демократії. Її мета — приведення політичної системи до сучасного стану, що відповідає стандартам і всім ознакам соціального прогресу, демократії, гуманізму.

У XX сторіччі політична трансформація торкнулася багатьох високо розвинутих країн — Германії, Іспанії, Італії, держав Східної та Центральної Європи, колишнього СРСР, зокрема — України і Росії. Цей процес є найбільш радикальним, навіть революційним за своєю природою, адже в його царині міститься кардинальна зміна політичного режиму, з усіма атрибутами і ознаками влади. Політична трансформація можлива лише за умов, що ресурси минулої влади та її легітимність вичерпано.

Сам процес переходу від тоталітаризму до демократії в сучасній політології назвали «демократичним транзитом», адже він ґрунтується на відомому законі політики: «прямого шляху від тоталітаризму до демократії немає»; обов'язковими є авторитарний етап».

---

[1] Див.: *Чилкот Р. Х.* Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы: Пер. с англ.. – М.: Весь мир, 2001. – С. 315–344.

Під час проходження цього етапу так звані «транзитні суспільства» мають вирішити багато перехідних проблем, які й становлять зміст політичної трансформації:

– припиняється панування однієї ідеології, «гіперідеологізіцію» замінює деідеологізація, створюється поліідеологічне суспільство;

– однопартійність змінюється багатопартійністю, формується політична опозиція;

– руйнується колишня корумпованість держави з правлячою партією, йде «департизація» державних установ і соціальних інститутів; складається ситуація дійсного горизонтального розподілу влад на виконавчу, законодавчу і судову, а за вертикаллю — на центральну, регіональну і місцеву;

– етатизована економіка роздержавлюється, демонополізується; йде розбудова ринкової інфраструктури, насамперед на основі інституту приватної власності;

– монополію на інформацію та цензуру замінює «свобода слова» і «свободна преса», що діє як «четверта влада»;

– тоталітарні засоби і методи володарювання поступаються демократичним механізмом і технологіями реалізації політичної влади;

– руйнуються цінності та стереотипи тоталітарної політичної культури і свідомості, водночас поступово формуються нові прогресивні пріоритети та стереотипи політичної поведінки і політичних переконань тощо.

Слід враховувати, що процес трансформаційного переходу часто не вільний від загрози реставрації авторитарних режимів, що може відбутися як на ґрунті націоналістичного, так і релігійного екстремізму. Подібним своєрідним шляхом відбувався процес переходу (трансформації) в Іспанії від диктатури Франко до демократії у другій половині 70-х — початку 80-х років XX сторіччя. Тоді важливу роль стабілізуючого гаранта легітимності переходу влади і відносно «повільної трансформації» на основі громадського консенсусу виконав інститут монархії.

Посттоталітарні структури держав Центральної, Східної та Південної Європи, республік колишнього СРСР наприкінці 80-х — початку 90-х років XX сторіччя також руйнувались у ході трансформації різними шляхами:

– парламентським (Польща, Німеччина, Угорщина);

– масовими радикальними виступами та акціями, що отримали назву «оксамитових революцій» (Чехія, Словаччина, Болгарія);

– збройного повстання (Румунія, Албанія);

– громадянської війни (Югославія, пізніше Сербія, Хорватія, Словенія, Македонія);

– в Росії йде трансформація, що поєднує парламентські методи, сильну авторитарну виконавчу владу і «вогнища» локальних збройних конфліктів у деяких регіонах федерації;

– Україні ж випало на долю поєднання парламентських засобів трансформації з окремими елементами «оксамитової революції».

Політична модифікація — це процес, що є характерним для досить розвинутих і цілком прогресивних політичних систем. Він полягає в закономірній зміні акцентів у розташуванні політичних сил (партій), які конкурують на політичній арені.

Під час модифікації шляхом і засобами оновлення (наприклад, інноваційної політики) йде про:

– зміцнення ресурсів демократичної влади, парламентаризму, партійно-ідеологічного плюралізму, прав і свобод людини;

– завдяки коливанню центра влади між легітимними носіями, зберігається демократична наступність та стабільність всієї політичної системи.

Наприклад, коли посилюються етатистські тенденції у функціях держави, їх в той же час врівноважує посилення активності громадських рухів і груп («зелених», альтернативних, профспілок, інших асоціацій); так, неоконсервативні моделі політики –«тетчерізм» і «рейганоміка» — спричинили помітне соціально-політичне збудження тих соціально-політичних груп Великої Британії і США, інтереси яких були обмежені. Зрештою, політична модифікація, як і модернізація, здебільшого здійснюється шляхом реформ, принципових політичних рішень чи «косметичних» перетворень і вдосконалення законодавства.

Сучасною політологією розроблено цілий ряд типологій політичних процесів, які виходять з різних критеріальних засад. Політичні процеси відрізняються один від одного за масштабами, тривалістю, згідно з взаємодією між політичними акторами тощо.

Виходячи з різних масштабів, можливо виокремити кілька різновидів політичних процесів. Передусім, це буденні політичні процеси; вони відбуваються між «дрібними» акторами та пов'язані з безпосередньою взаємодією індивідуальних, групових чи корпоративних інтересів (наприклад, політична взаємодія в парламенті, в структурах регіональної влади тощо). Інший тип — це історичний політичний процес, який виникає в контексті здійснення більш значними акторами якоїсь визначної політико-історичної події (наприклад, політична революція, створення політичної партії та ін.). Зрештою, це еволюційні політичні процеси, які характеризуються участю «великих» акторів — політичних еліт, класів, інсти-

тутів політичної системи — та піддаються виміру лише у великих часових одиницях (наприклад, становлення чи розпад імперії, процес модернізації, демократичного транзиту тощо).

У західній політології поширення отримала характеристика політичних процесів, яку запропонував американський політолог Л. Пай, порівнюючи політичний розвиток західних і незахідних країн згідно з критерієм «культурного коду», що визначає поведінку і політичні орієнтації населення. Виявлені відмінності, як вважає вчений, обумовлені цивілізаційними особливостями західного і «незахідного» світу. Отже, Л. Пай здійснив на прикладі так званої «ідеальної моделі» характеристику «незахідного» (фактично, східного) політичного процесу. Доцільно порівняти цю модель з відповідними характеристиками західного («вестернізованого») політичного процесу, модель якого розроблено нами[1] (див. табл. 6).

Однак слід враховувати, що в західному світі є держави, народи яких складаються з різних етнічних, релігійних і культурних спільнот, політична культура таких країн гетерогенна з великою кількістю субкультур (наприклад, Швейцарія, Бельгія, Люксембург, Австрія, Україна). У них політичний процес має свою специфіку в порівнянні з однорідними в політико-культурному значенні суспільствами; отже, тут протиставлення політичних процесів за схемою: «Захід—не-Захід» дещо втрачає сенс.

Для розв'язання цієї дилеми політична наука пропонує ще одну типологію політичних процесів (за показниками політичної культури суспільства). Якщо в основі політичної взаємодії полягає демократична, неетатична політична культура, в суспільстві розвивається горизонтально організований політичний процес. Він побудований на визнанні формальної рівності та відносної автономії суб'єктів політики, що конкурують чи співпрацюють один з одним згідно з правилами політичної гри. У неетатичній системі цінностей домінує ідея свободи, права і консенсусу.

Якщо політичні відносини ґрунтуються на етатичній (елітиській, технократичній, мерітократичній) політичній культурі, то складається вертикально організований політичний процес. За його умов державній владі, пануючій системі цінностей та політичній науці протистоять стихійні прояви політичних інтересів і потреб ірраціональних мас. Отже, сенс взаємодії держави і громадян по-

[1] Див.: *Герасіна Л., Панов М.* Деякі концептуальні аспекти парадигми політичного процесу // Политическая наука: предмет и методологические основания: Сб. матер. междунар. науч. конф. – Х.: Регион-информ, 2001. – С. 97–98.

Таблиця 6

«Незахідний» політичний процес (Л. Пай)	**Західний політичний процес (Л. Герасіна)**
1. Політична сфера не відділена чітко від сфери громадських і особистих відносин	1. Політична сфера є досить автономною, хоча й природно взаємодіє з іншими сферами суспільства
2. Політичні партії претендують на висловлення світогляду і зразків способу життя	2. Партії — це політичні субстрати, вони відбивають політичні інтереси та ідеологічні цінності
3. У політичному процесі домінують так звані кліки, клани	3. У політичному процесі домінують «групи політичних інтересів», еліти
4. Опозиційні партії та контр-еліта часто виступають як революційні рухи	4. Опозиція здебільшого легальна, розвинута у формах та засобах дії
5. Слабка інтеграція учасників політичного процесу як наслідок відсутності в суспільстві єдиної системи комунікацій	5. Висока міра політичної інтеграції суспільства як наслідок розвинутих комунікаційних зв'язків
6. Типовим є різкі відмінності в політичних орієнтаціях поколінь	6. За наявністю широкого вибору в системі ідейно-політичних уявлень громадян, між політичними перевагами поколінь зберігається політична наступність
7. У суспільстві слабкий консенсус відносно цілком легальних цілей і засобів політичної дії	7. Соціальний консенсус щодо засобів політичного життя досить міцний і стабільний
8. Висока міра суміщення і взаємозаміни політичних ролей	8. Виокремлення великої кількості політичних ролей та їх чітка диференціація
9. Політичні дискусії в суспільстві мало пов'язані з прийняттям політичних рішень	9. Підготовка і прийняття політичних рішень пов'язані з інтенсивністю і широтою політичних дискусій в суспільстві
10. Національно-державне керівництво вимушено апелювати до недиференційованої громадськості	10. Політичне керівництво країни завжди має ґрунтовну соціальну базу в суспільстві, водночас підтримує соціальний діалог із іншими групами соціуму
11. На першому плані політики – емоційні та символічні аспекти та рішення	11. Раціональні пошуки оптимальної стратегії і тактики в політичній діяльності
12. Велику роль відіграють харізматичні лідери	12. Серед типів політичних лідерів переважають раціонально-легальні, демократичні
13. У політичному процесі практично відсутні так звані «політичні брокери»	13. Політичний процес часто протікає за типом «політичного ринку», де діє «політичний торг», політичний маркетинг тощо

лягає у визначенні норм поведінки правителів і тих, ким керують, тобто піддані визнають авторитет влади, якщо правителі гарантують їм певний ступінь суспільної свободи.

З точки зору стану суспільства вирізняють політичний процес стаціонарного (стабільного) і перехідного типу. Перший здійснюється в межах однієї політичної системи і може бути визнаний як «системний»; другий є характерним для держав (суспільств) перехідного стану, отже його ще умовно визначають як «міжсистемний». Зокрема, А. І. Соловйов зазначає, що стаціонарний політичний процес передбачає «стійке відтворення політичних відносин», а перехідний характеризується відсутністю «чіткої переваги тих чи інших базових рис в організації влади», яка здійснюється за умов «незбалансованості політичної активності головних суб'єктів»[1].

Сучасний політичний процес у перехідних (транзитивних) суспільствах, до яких належить й український соціум, є вкрай суперечливим і складним. Саме цим пояснюється мотивація його наукового дослідження. Щоб зрозуміти логіку політичних перетворень у суспільствах, які трансформувалися на шляху від тоталітаризму до демократії, та здійснюють політичну модернізацію, слід опанувати різновиди та специфіку їх політичних процесів, послідовність політичних змін та конкретно-історичні обставини, що їх супроводжують.

Так, у посттоталітарних державах СНД, Східної і Центральної Європи через специфічні умови, пов'язані з руйнуванням системи тоталітарного соціалізму, сформувалися досить своєрідні політичні процеси. До цих особливих умов слід віднести:

– перехідний (транзитивний) стан суспільства;

– наявність великої кількості субкультур і контркультур;

– негармонійну за структурою та не досить повну розбудову інститутів майбутньої демократичної системи;

– слабку спеціалізацію політичних ролей та функцій;

– величезну соціально-економічну диференціацію населення;

– досить пливкий стан партійної системи, пов'язаний з неефективним використанням принципу й можливостей політичного плюралізму;

– суперечливість правової реформи тощо.

Зміст політичної взаємодії суб'єктів політики, в суспільствах, що переживають перехідні стани, складається з реальної гострої або при-

[1] *Соловьев А. И.* Политология. Политическая теория. Политические технологии. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – С. 292–293.

хованої боротьби за владу, її ресурси і статуси, перерозподіл яких кожного разу порушує усталену рівновагу інтересів і надає політичній системі нових імпульсів для модернізаційної перебудови, удосконалення, а інколи й для реставрації минулих політичних форм.

Виходячи з цього, тут можна виокремити політичні процеси:

– ідеократичного типу, які більш властиві традиційним суспільствам, де відсутня автономна політична особа, слабка диференціація політичних ролей і функцій; але деякі посттоталітарні суспільства після трансформаційних змін на початку політичної модернізації стали розвиватися саме цим шляхом. Інтегрувати такий соціум можливо на основі так званої загально-національної об'єднуючої ідеї -– наприклад, ідеї соборності, месіанства, встановлення суверенітету, відродження культури або релігії, філософсько-етичної системи — вибір і акцентуація якої залежить від специфіки культурно-історичного досвіду народу, країни (Україна 80-х — середені 90-х років XX сторіччя; республіки Балтії наприкінці 90-х років XX сторіччя, Вірменія, Сербія та ін.);

– харизматичного типу, тобто політичний процес, що первинно був характерним для східної культурно-політичної традиції, але тепер він часто відновлюється в посттоталітарних суспільствах (Китай 80–90-х років XX сторіччя, Росія періоду раннього Єльцина, Польща за часів Валенси, Білорусія на чолі з Лукашенко, Грузія, Азербайджан, Хорватія). В особі харизматичного лідера народ шукає свої політичні ідеали, сподівання; під нього підганяють політико-правові норми, нові традиції, він уособлює політичні цілі, визначає завдання і методи політичної влади. За умов низької політичної культури населення харизматичний лідер може швидко перетворитись на вождя чи диктатора, що деформує весь політичний процес; отже, його необхідно контролювати і стримувати демократичними засобами;

– політичний процес технократичного типу, в якому головне місце відіграє опанування політичних технологій, процедур, методів прийняття політичних рішень, засобів легітимації влади. Учасники політичного процесу свідомо дотримуються нормативних приписів у своїх функціях та політичних ролях; політична культура великих груп соціуму більш гомогенна (однорідна), політична система досить стабільна, а зміни йдуть еволюційно (Росія та Україна з серередини 90-х років XX сторіччя, Латвія, Литва та Естонія, Чехія, Словаччина, Болгарія тощо).

Досліджуючи структурну композицію політичного процесу, безперечно, можна стверджувати, що він є надзвичайно багатоманітним

і складним утворенням. Структура і складові елементи політичного процесу розкриваються через їх співвідношення з іншими соціальними явищами. Його компоненти, їх особливості та предметно-змістовні аспекти пов'язані між собою різними соціально-політичними зв'язками, мають неповторну специфіку і вирізняються з точки зору динаміки.

Деякі дослідники вирізняють у структурі політичного процесу так звані часткові (складові) політичні процеси або групи відносно самостійних політичних дій: 1) виявлення різними соціальними суб'єктами своїх потреб, інтересів, цінностей і прагнень у політиці; 2) артикуляція інтересів, тобто репрезентація своїх інтересів політичними групами тим інститутам, що приймають політико-управлінські рішення; 3) прийняття рішення і формулювання політичної волі; 4) реалізація політичної волі завдяки політико-управлінській діяльності.

Як уже наголошувалось, політичний процес побудований з нескінченої суми політично значущих подій та дій всіх його учасників. Важливо з'ясувати, які саме соціально-політичні рухи, події та феномени мають місце в політичному процесі та у яких конкретних формах вони опосередковують розвиток політики: політичне рішення; пряма дія в політиці; політичний конфлікт, криза чи консенсус; революція чи реформа; повстання, бунт, путч, заколот, переворот; політична кампанія; тощо. Крім того, важливо враховувати, в межах яких ситуацій та станів здійснюється політичний процес (співробітництво, конкуренція, боротьба, компроміс, ризик, війна тощо), адже це прямо відбивається на його характері.

Одним із первинних, структуротворчих елементів стабільного політичного процесу вважають політичне рішення. По суті, це процес (технологія) визначення завдань політичної дії, який здійснюється в колективній або індивідуальній формі та стосується тих чи інших засобів реалізації влади. У сучасній державі та суспільстві не можуть існувати цілком нейтральні політико-управлінські рішення, а також процедури їх прийняття, форми висловлення і канали реалізації. Вказані в рішенні мета і засоби, шляхи і методи вирішення конкретного політичного завдання природно несуть у собі так звану «вказівку інтересів» найвпливовіших у політичному просторі суспільних груп.

Структурна композиція будь-якого політичного процесу передбачає наявність дійсних центрів прийняття політико-управлінських рішень та, особливо, певних взаємовідносин їх (центрів) з тими суб'єктами і об'єктами політики, яким саме адресовані ці рішен-

ня. Ефективність політичних рішень як технології політичного керівництва залежить від того, наскільки вони здатні сприяти: функціям політичної координації (узгодження позицій і сил різнорідної маси людей); кореляції (внесення змін у політичну тактику); політичному програмуванню (вибір оптимальних моделей, цілей і засобів політичного руху).

Феномен політики постає перед нами як динамічний процес, в ході якого відбувається постійна зміна характеристик соціально-політичної реальності. Політична діяльність є найважливішою складовою частиною політичного процесу; це характеристика не лише внутрішніх механізмів політичної участі — мотивів, реакцій, спрямованості дій та форм їх виявлення, але це всього динамічного аспекту політики. Отже, за висловом І. Ільїна, політична діяльність — це «солідарна діяльність в ім'я загальної мети».

Політичну діяльність, відповідно, можна визначити як систематичне свідоме втручання окремих індивідів чи груп людей у систему соціально-політичних зв'язків і відносин із метою пристосування її до своїх інтересів, цінностей та ідеалів. Польський політолог А. Боднар писав: «Політична діяльність — це індивідуальна чи колективна, спонтанна чи організована діяльність соціальних суб'єктів, яка прямо чи опосередковано виходить з інтересів великих суспільних груп та цінностей, що вони сповідають»[1]. Політична діяльність постає як безперервний ряд конкретних політичних дій. Можливо тому, іспанський політолог Л. С. Саністебан у роботі «Основи політичної науки» наголошує: «Політична дія є свідомим і добровільним втручанням окремої людини або групи у відносини влади і підкорення даної системи»[2].

Найважливішими рисами політичної діяльності є:

– зосередження зусиль політичних суб'єктів на спільних проблемах, потребах існування соціальної спільноти;

– держава і політичні інститути розглядаються як головні інструменти вирішення цих проблем;

– політична влада виступає головним засобом досягнення визначених цілей.

Специфіка політичної діяльності полягає також у досить детальній регламентації її в законі. Правові норми встановлюються державою і порівняно з політичними та іншими нормами мають певні переваги щодо політики:

---

[1] Основы политологии (наука о политике) / Под ред. А. Боднара. – К.: Основи, 1996. – С. 106.

[2] *Санистебан Л.С.* Основы политической науки. – М., 1992. – С.45.

а) закони накладають на людину і державу взаємні обов'язки, тобто певною мірою обмежують свавілля одне одного;

б) мають відкритий, гласний характер і звертаються до кожного члена суспільства;

в) відносно стабільні та найменше залежать від сваволі носіїв влади;

г) характеризуються досить чіткою фіксацією прав і обов'язків їх виконавців, привносять в їх діяльність необхідну визначеність.

Оскільки політична діяльність неоднорідна, то за ступенем інтенсивності в ній доцільно вирізнити кілька станів.

Політичне відчуження, коли людина перш за все зосереджується на вирішенні особистих проблем, протиставляючи їх суспільно-політичному життю. Політика ж оцінюється в такому разі як галузь, що не стосується реальних проблем та інтересів людини.

Політична пасивність виявляється в тому, що суб'єкт не прагне діяти як самостійна політична сила («політична фігура»), а перебуває під впливом більш значної соціально-політичної групи, організації. Ця позиція є політичним конформізмом (відсутністю власних політичних інтересів і прагнень).

Політична активність найбільш природно відбиває свідому діяльність у політиці, її ознаками є прагнення і можливості реалізувати політичні потреби в ході опанування влади. Фактично політична активність відтворюється в численних формах політичної участі суб'єктів політичного процесу.

Детальніша характеристика і оцінка змісту політичного процесу пов'язана з аналізом різних форм його протікання. Виходячи з особливостей характеру цих форм, політичні процеси досить умовно поділяють на такі, що базуються на соціальному конфлікті через непримиренність інтересів суб'єктів політичного життя, і на ті, що спираються на соціальний консенсус.

Політичний конфлікт — одна з яскравих феноменальних форм протікання політичного процесу. Політика і конфлікт завжди поруч; вказуючи на конфліктні ситуації та сприяючи їх вирішенню, політика доводить свою суспільну доцільність та функціональну здатність (або нездатність). За конфліктною моделлю Р. Дарендорфа, політична система є відкритим простором зіткнень соціально-політичних суб'єктів; конфлікт сам підштовхує суспільство до утворення механізмів та інститутів його попередження. У такому контексті політичний процес слід розуміти, з одного боку, як процес боротьби між соціальними групами (елітами) за владу, її статуси, повноваження і ресурси, з другого боку, як процес формування

політичних механізмів попередження і розв'язання конфліктних ситуацій.

Політичний конфлікт — це протиборство політичних суб'єктів, яке обумовлено несумісною протилежністю їх інтересів, потреб, ідеологічних цінностей та поглядів у прагненні до влади та її можливостей. Його зміст відбиває боротьбу «еліти влади» і «контреліти» (або владних структур і незадоволеного населення) за первинність впливу в системі політичних відносин, за можливість прийняття загальнозначущих рішень, за монополію своїх інтересів чи визнання їх суспільно необхідними, одним словом, за все те, що становить прерогативи і ресурси влади та політичного панування.

Феноменологія конфлікту вирізняє три головних типи політичних конфліктів:

– конфлікти інтересів, які переважно мають місце в економічно розвинутих та усталених державах. Політичною нормою тут став «політичний торг» навколо економічних пріоритетів (податки, обсяг соціального забезпечення, держзамовлення, підряди тощо); цей тип конфліктів найкраще піддається врегулюванню, адже тут завжди можливо знайти компромісне рішення;

– конфлікти цінностей є більш характерним для країн, що розвиваються, з нестійким державним ладом, чи для суспільств у перехідному стані (наприклад, «демократичного транзиту»), в яких загострюються ідеологічні протиріччя. Такі конфлікти потребують значно більше зусиль для врегулювання, компроміси в них майже неприпустимі; отже вони скоріше закінчуються «самозагасанням» чи очевидною поразкою однієї з сторін;

– конфлікти ідентифікації зустрічаються в політичній сфері тих суспільств, де має місце ототожнення суб'єктом себе з певною групою (етнічною, мовною, релігійною, культурною), а не із суспільством у цілому. Цей конфлікт виникає за умов різкої (можливо, антагоністичної) протилежності рас, культур, релігій та етносів. Його подолання — це питання відповідного рівня зрілості цивілізації, характеру внутрішньої політики влади, політичної культури народу.

Зрозуміло, що конфлікти несуть в собі серйозну загрозу стабільності суспільства, однак вони виконують і позитивні функції. Так, конфлікт запобігає застою і закостенінню соціально-політичної системи; ефективне розв'язання конфліктів сприяє оновленню і прогресивним змінам у системі, інтегруючи і мобілізуючи населення; політичний конфлікт посилює соціальні ресурси влади; він часто приводить до появи нових форм лояльності у соціальних відносинах.

У країнах розвинутої демократії більшість конфліктів розв'язує не держава, а відповідальні громадські соціально-політичні інститути. Держава (уряд та інші органи) втручається до конфлікту лише у випадках, коли:

а) він загрожує серйозно торкнутися інтересів людей, які не мають до цього безпосереднього відношення;

б) учасники конфліктів застосовують насильство та інші акти агресії, що заборонені законом;

в) існує загроза перетворення конфлікту на фактор масових безладів та некерованого насилля одних членів суспільства над іншими.

Якщо зіткнення протилежних сторін (держав, народів тощо) конфлікту переходить у батальну стадію зі застосуванням збройних засобів, то конфлікт переростає у свою крайню форму — війну. Війна — одна з найжорстокіших та тяжких за наслідками форм політичного процесу. У політології війну визначають як організовану збройну боротьбу між класами, націями, народами чи державами. Глибинними джерелами війн всіх типів і масштабів є, по-перше, різка соціально-класова диференціація суспільств; по-друге, кардинальна несумісність протилежних інтересів соціальних верств; по-третє, суперечливі геополітичні стратегії держав.

Політичні цілі, завдання, характер можливої війни закріплюються державою (її правлячою елітою) у відповідному політичному акті, що має назву військової доктрини. Це утвердження в країні системи поглядів і настанов щодо цілей, характеру можливої у майбутньому війни, рівня готовності до неї ресурсів держави і збройних сил, засобів і форм її ведення. За змістом і характером виокремлюють так звані «наступальні» та «оборонні» військові доктрини (можливі також змішані типи). Самі війни за різними критеріями поділяють: на внутрішні (громадянські) та зовнішні (міждержавні); згідно з політичним змістом — на справедливі (національно-визвольні, оборонні, вітчизняні) та несправедливі (загарбницькі), прогресивні та реакційні; за кількістю сторін, що воюють, — на двосторонні та багатосторонні; за масштабом — на локальні, регіональні та світові.

Теорію політичного процесу головним чином хвилюють політичні наслідки війн. З одного боку, на початку війни спостерігається консолідація народу навколо війська і державних органів, в цілому укріплюються позиції владної еліти, зокрема її легітимність (у разі перемоги). З другого боку, для політичної еліти, що потерпає поразку, починаються складності: народ не вибачає їй втрат, жертв і руйнувань війни; влада, яка програла війну, вимушена піти з політичної аре-

ни. Отже, після поразки у війні перед нацією (народом) відкривається нова доба історії — конституювання нової політичної системи.

Революція — це докорінне, глибинне перетворення природи і механізмів влади у суспільстві, радикальна зміна всієї політичної системи, яка розкриває можливості значних соціально-економічних зрушень. Революційні перетворення здійснюються на засадах нового проекту суспільного розвитку, що спрямований на створення нових політичних інститутів і цінностей.

У той же час, як правило, революційні процеси є насильницькими та передбачають відкрите зіткнення суспільних груп, класів, еліт, що відтворюють владу. Революція супроводжується також жорсткою боротьбою всередині її прибічників із програмних, доктринальних питань, через характер і шляхи перетворень; вона характеризується можливістю розколів, переслідувань та утисків не лише її прямих супротивників, але й відступників.

Оскільки революції найчастіше виникали наприкінці затягнутих, глибоких соціально-економічних і політичних криз, що були спричинені егоїстичною та непрозорливою політикою правлячих груп чи наслідками війн, то їх сприймали як необхідний вихід із загальнонаціональної катастрофи. Але добре відомі руйнівні дії та наслідки, що супроводжують революції. Це дало підстави відомому російському історику М. Бердяєву назвати революцію «малим Апокаліпсисом історії»; він писав, що «революція нікого не питає про своє право, вона стихійна і уподібнюється геологічній катастрофі»[1].

Політична криза. Практично усі розглянуті вище форми політичного процесу виникають в умовах специфічного стану політичної системи — кризи, що є моментом найвищого загострення протиріч, колі політичні перетворення набули характеру необоротності. Вимоги переходу політичної системи в якісно інший стан стають все більш жорстокими; соціальна незадоволеність зростає дуже швидко, а дисфункції влади стають очевидними. Кризовий стан можуть обумовити і економічні негаразди, і екологічні катастрофи, і поразку у війні тощо. Головна ж ознака політичної кризи — це її комплексність, багаторівневість і складність. Виявляє себе політична криза в тому, що декларації та всілякі наміри влади не співпадають із реальними справами і подіями. Варіантами завершення (виходу) з кризи може бути лише:

1) соціальна катастрофа (катарсис), яка означає повну дисфункцію держави, розвал економіки, нестримане зростання злочинності, цілком незахищений соціальний стан суспільства;

[1] *Бердяев А. А.* О назначении человека. – М., 1993. – С. 184.

2) врегулювання кризового стану засобами ефективної позакризової, так званої «рефлексивної» політики, якщо подібну стратегію управління вдається виробити і запровадити.

Природному ж протіканню політичного процесу в сучасних державах, що здійснюють модифікацію чи модернізацію або знаходяться на шляху «демократичного транзиту», більш за все притаманна політика реформ.

Реформи є цілеспрямованим, керованим і певною мірою передбачуваним процесом, що планується і здійснюється в межах окремої галузі суспільного життя (чи великої соціальної проблеми).

Шляхом реформ влада регулює чи коригує відносини між соціальними групами в ім'я збереження громадського порядку, при цьому вона цілком постійно контролює хід політичного процесу. Реформи мають вирішувати лише певні, чітко визначені проблеми життя соціуму і не переслідувати мети глобальних перетворень всієї системи. Реформи, щоб відповідати своїй суті, повинні враховувати такі вимоги:

а) не суперечити природі людини та інстинктам людей;

б) необхідно запровадити попереджуючу оцінку умов здійснення цих перетворень;

в) слід здійснювати спроби перевірки очікуваних результатів реформи у малих масштабах і лише після цього переходити до загального обсягу реформаційних змін;

г) втілювати реформи в життя лише легітимними, правовими, конституційними засобами.

За своєю природою, реформи є поступками правлячої еліти під тиском опозиції, невдоволення соціальних верств, які за інших умов можуть вийти за межі норм політично регульованих відносин. Тому шлях реформ часто визначають як політику компромісу між правлячими групами та їх соціальними опонентами, політику, що, заради збереження соціально-політичної системи як цілого, йде на зміну окремих її частин. Ініціюватися реформи можуть як «зверху», так і «знизу», з чим влада має рахуватися.

Характер реформ зазвичай прагматичний, їх успіх залежить від своєчасності проведення та ресурсного забезпечення. За галуззю втілення, реформи бувають економічними, соціальними, освітніми, культурними, політичними, правовими, військовими і багато інших; за часом — довгостроковими і короткостроковими; за характером — радикальні та «камуфляжні», м'які; за провідною ідеєю — консервативні та ліберальні.

Як правило, реформи, що запізнились, не дають бажаного ефекту; а ті, що нав'язуються суспільству силоміць, поза соціальної по-

треби, можуть визвати акції непокори і навіть революційний опір мас. Реформи, що проводить держава, нерідко викликають незадоволення як консервативних груп (що не сприймають новації), так і радикалів: по-перше, своєю обмеженістю, фрагментарністю, частковістю; по-друге, тим, що лише послабляють соціальну напругу, знімають окремі проблеми, а не розв'язують увесь кризовий вузол.

Отже, невдалі реформи можуть привести до контр-реформ. Це часткова чи цілковита відмова від суспільних інновацій, які були здійснені під час реформування. Спричиняються вони принциповими помилками попередніх реформаторів, можливо невиправданими «перегинами» влади, а найчастіше бажанням владної еліти повернути собі привілеї чи прерогативи, що були втрачені в ході реформ-поступок. Загроза, яку несуть в собі контр-реформи, полягає в тому, що суспільство «лихоманить», реального поліпшення справ не відбувається, отже, соціальний катаклізм може стати реальністю.

Найбільш чітко організовані, визначені в часі, сплановані, професійно забезпечені та нерідко врегульовані нормою (правовою і політичною) форми протікання сучасного політичного процесу — це політичні кампанії. Серед них слід виокремити: електоральні (вибори, перевибори) кампанії; агітаційно-пропагандистські кампанії; рекламно-політичні кампанії; кампанії позиціювання нових політичних акторів (партій, лідерів); дискредитаційні кампанії за умов політичної конкуренції; культурно-інформаційні кампанії тощо. Саме ці форми політичного процесу, як і їх постійна реалізація, свідчать про природний і стабільний характер його протікання та сприяють постійному та функціонально зваженому відтворенню необхідних політико-правових інститутів конституційної системи влади.

§ 5. Інститут прав і свобод людини в суспільствах, що трансформуються

Серед основних політико-правових інститутів, кожний з яких здійснює певний вид соціальної діяльності з управління і регулювання суспільними відносинами, найважливіше місце посідає інститут прав і свобод людини. Саме цей інститут закріплено в Декларації про незалежність України 1990 року як один з основних інститутів, на основі яких в Україні в умовах посттоталітарних трансформацій повинна поступово стверджуватися нова модель суспільного розвитку.

У зв'язку з цим дослідження інституту прав і свобод людини, вирішення проблеми забезпечення та посилення захисту прав і свобод людини в умовах перехідного періоду, який переживає сьогодні українське суспільство, набуло особливої значущості й актуальності.

Інститут прав і свобод людини закріплює свободу народу і кожної людини, забезпечує їхній захист від свавілля державної влади і є серцевиною конституційного ладу. Філософською основою цього інституту є вчення про волю як про природний стан і вищу цінність людини. Люди почали усвідомлювати ці істини ще в умовах давнього світу. Але знадобилися століття для того, щоб склалися ясні уявлення про зміст волі та її співвідношення з державою.

З прийняттям Декларації незалежності США 1776 року та Декларації прав людини і громадянина Франції 1789 року відбувається документальне закріплення природно-правового розуміння волі цими фундаментальними документами, що діють у цих країнах і зараз. У них втілено зміст і межу демократичної правової держави.

Глибше проблема прав людини була розроблена в другій половині XX сторіччя. Саме в цей час:

по-перше, проблема прав людини набула виняткового значення в житті суспільства, права людини перетворилися на нормативну форму взаємодії індивідів, суспільства і держави, у свого роду інститут, що став сприйматися як індикатор сутності тієї чи іншої держави;

по-друге, вони стали певним показником соціального прогресу, особливо суттєвим фактором розвитку посттоталітарних суспільств. З периферії громадського життя проблема прав і свобод людини переміщається у його центр;

по-третє, сформувався міжнародний стандарт прав і свобод людини, що одержав закріплення в Загальній декларації прав людини, у Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод, у Міжнародному Біллі про права людини, в Європейській соціальній хартії, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права та інших документах;

по-четверте, було створено механізм захисту прав і свобод, який передбачає діяльність міжнародних організацій, конвенції і регіональне співробітництво між державами в цій галузі, а також систему захисту прав і свобод людини на національному рівні[1].

---

[1] Див.: *Сурмін Ю. П.* Права людини у соціологічному вимірі // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 2. – С. 15.

З проголошенням у 1991 році незалежності в Україні, у якій проходять активні посттоталітарні трансформації, створено умови для розширення прав і свобод людини і наповнення їх новим змістом.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року і зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» 5 грудня 1991 року проголошувалося, що нова, демократична держава ставить собі за мету реально забезпечити права і свободи людини і зобов'язується суворо дотримуватися загальновизнаних принципів та норм міжнародного права.

Набуття у 1995 році Україною членства у Раді Європи значною мірою вплинуло на розвиток прав і свобод людини в Україні, стимулювало роздроблення нової Конституції відповідно до основних принципів сучасної правової держави.

Нова Конституція України, прийнята у 1996 році, є, за оцінками міжнародних експертів, документом загальноєвропейського значення, зокрема з питань прав і свобод людини. Людина, її життя, честь та гідність, недоторканність та безпека визнані в Конституції найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії мають визначати зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3).

Конституція України, схилившись до пріоритету інтересів людини, надала громадянам більше прав і свобод, ніж конституційні акти багатьох прогресивних країн. Крім того, Конституцією України передбачено не більше десяти підстав для обмеження прав і свобод людини, в той час як Європейська конвенція з прав людини та Міжнародний пакт про громадянські та цивільні права передбачають близько 25 таких підстав[1].

Слід зазначити, що поняття прав і свобод людини, механізм їх забезпечення не знайшли свого відбиття в чинному законодавстві, а отже й існує безліч варіантів їх тлумачення.

На нашу думку, права і свободи людини за своєю юридичною природою та системою гарантій є ідентичними. Вони окреслюють забезпечені державою соціальні можливості людини у різних сфе-

[1] Коментар законодавства України про права і свободи людини і громадянина / Авт.-упоряд. Хавренюк М. І. – К.: Парламентське видавництво, 1999. – С. 4.

рах. З цієї точки зору, свободи — це ті самі права. Разом з цим подані категорії певним чином співвідносяться поміж собою. Термін «право» означає міру можливої поведінки людини, здійснення тих або інших дій, закріплених у нормативно-правових актах. Право людини є правом на те, що потрібно людині, на що вона претендує або те, що закон їй надає, чим закон її забезпечує, що служить інтересам людини, задоволенню її потреб, що визначається як соціальне благо, соціальна цінність. Так, у Конституції України закріплюються такі права: кожна людина має невід'ємне право на життя (ст. 27), кожен має право на повагу до його гідності (ст. 28), громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38) та ін.

Термін «свобода» — це філософська і правова категорія, яка означає самостійний вибір індивідом варіанта своєї поведінки, можливість користуватись і розпоряджатись тим або іншим соціальним благом, цінністю, задовольняти власний інтерес або якусь життєву потребу таким чином, щоб не порушувати права інших людей. Наприклад, у Основному Законі закріплено: кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом (ст. 33), кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ч. 1 ст. 34), кожен має право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35) та ін. При цьому Конституція України надає людині свободу таким чином, щоб вона не могла бути використана проти інтересів суспільства, держави та інших громадян (ст. 68).

Наведене вище дає змогу зробити висновок, що чітке розмежування між «правами» і «свободами» провести важко.

У кожному праві є частина свободи і у кожній свободі є частина права. Це є свобода у виборі видів і напрямків освіти, навчальних закладів тощо. У зв'язку з цим надані поняття можна вважати тотожними. Кажучи про «права людини» ми будемо мати на увазі «права і свободи».

У характеристиці прав і свобод людини можна вирізнити чотири аспекти:

— по-перше, це можливість діяти (чи утримуватись від певних дій) з тим, щоб забезпечити своє нормальне існування, розвиток, задоволення основних потреб. Іншими словами, це можливість вибору оптимальної, з точки зору людини, поведінки у конкретній ситуації;

— по-друге, це юридично забезпечене право вибору людиною певної поведінки. Тобто право повинно бути забезпечено законами та іншими правовими актами держави, міждержавними документами як цінності, які охороняються державою чи міждержавною спільнотою. Разом з тим, відсутність такого закріплення не позбавляє людину її природних прав;

— по-третє, соціальний аспект прав і свобод людини полягає в тому, що можливості людини обумовлені реальним рівнем економічного, політичного, соціального і духовно-культурного розвитку соціуму;

— по-четверте, права і свободи не колективні, а індивідуальні. Як суб'єкт цих прав виступає людина. У зв'язку з цим «в рамках прав людини неможливо говорити про права меншин — це предмет політики (і як приклад такого колективного права можна навести право на автономію) — у руслі прав людини слід сказати про права осіб, які належать до національних меншин, не про права індивідів як групи, а про права кожного індивіда окремо[1].

Це права і свободи людини, які містяться в Конституції держави і міжнародно-правових документах з прав людини, частково в Міжнародному Біллі про права людини, у Загальній декларації прав людини, Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод, Європейській соціальній хартії, є фундаментальними (основними) правами людини.

У разі якщо яке-небудь фундаментальне (основне) право людини не увійшло до конституції держави, то держава повинна визнати його незалежно від його конституційного закріплення. При цьому пріоритет норм міжнародного права над внутрішньодержавними в галузі прав людини є загальновизнаним принципом міжнародного співтовариства. У зв'язку з цим у Конституції України закріплено: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» (ст. 9).

Основні фундаментальні права, зафіксовані в конституції держави і міжнародно-правових актах, є правовою базою для похідних,

[1] Див.: *Новицкий М.* Что такое права человека? – Варшава: Издательство Хельсинской федерации прав человека, 1997. – С. 17.

але не менш важливих його прав. Але виокремлення основних фундаментальних прав людини зовсім не означає, що інші права є менш значущими. Основні фундаментальні права і свободи становлять стрижень правового статусу індивіда, саме в них коріняться можливості виникнення інших численних прав, які необхідні людині для нормальної життєдіяльності. Тобто з основного права може виходити значна кількість інших прав людини. Так, ч. 1 ст. 29 Конституції України закріплює свободу та особисту недоторканність кожного. Це фундаментальне право породжує цілу систему прав, закріплених у Кримінальному кодексі України, Цивільному кодексі, Кодексі про адміністративні правопорушення, Кримінально-процесуальному кодексі і інших нормативних актах. Загальна декларація прав людини (ст. 21) передбачає, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. Це основне право розширює інші права, а саме: право на участь у самоврядуванні, право висувати свого кандидата на період виборчої кампанії, право вимагати звіт у обраного депутата про виконання ним своїх обов'язків, право звертатися із запитом до депутата з якого-небудь питання, яке пов'язано з його діяльністю та ін.[1]

Фундаментальні (основні) та інші права і свободи, виходячи зі змісту Конституції України, можна класифікувати таким чином:

1) особисті, або громадянські права і свободи. Вони забезпечують відносно вільне та незалежне від суспільства та держави існування особи шляхом встановлення меж втручання у сферу особистого життя людини. До них належать: право на життя, свободу і особисту безпеку, право на вільне пересування, право вважатися невинним доти, доки вина не буде встановлена шляхом судового розгляду, право на недоторканність житла, таємницю кореспонденції, заборону втручання в особисте і сімейне життя, свободу думки, совісті і релігії;

2) політичні, які забезпечують можливість безпосереднього впливу особи на діяльність держави: свобода переконань, свобода отримання і поширення інформації, свобода мирних зборів і асоціацій, виборчого права, право приймати участь в управлінні своєю державою безпосередньо або через вибраних представників;

3) економічні, які покликані забезпечувати ефективний економічний розвиток українського суспільства. Серед них: право на

[1] Див.: *Кушніренко О. Г., Слінько Т. М.* Права і свободи людини та громадянина. – Х., 2001. – С. 31–33.

працю, право на страйк заради захисту своїх економічних і соціальних інтересів, право на відпочинок, право на підприємницьку діяльність, право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності;

4) соціальні, що забезпечують мінімальну можливість нормального фізичного існування людини у суспільстві. Це право на соціальний захист, право на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, право на житло;

5) культурні, які покликані задовольнити людину у її духовних потребах. У Конституції України закріплені такі культурні права і свободи людини: право на освіту, громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності;

6) права у взаємодії з державою (право на судовий захист, право на відшкодування шкоди, завданої незаконними діями влади, право на юридичну допомогу, право захищати свої права і свободи, право оскаржити у суді своє затримання чи арешт, право направляти індивідуальні або колективні звернення або особисто звертатися в органи державної влади і до посадових осіб, право оскаржити в суді рішення, дії або бездіяльність органів влади і представників влади, право звертатися з проханням за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, право звертатися до міжнародних судових інстанцій або організацій).

У вересні 1999 року Інститутом політики у рамках проекту Програми розвитку ООН (ПРООН) в Україні «Захист прав людини» було проведено репрезентативне загальнонаціональне опитування «Права і свободи людини в оцінках громадян України». Результати цього опитування виявили, що з 1 200 респондентів більше третини прав і свобод знає один з двадцяти, а дві третини — один з сотні респондентів. Домінує серед названих право на працю, на яке вказали 72,3% опитаних.

Оскільки праці передує вибір професії і майже завжди більш-менш тривале навчання, то не дивно, що наступним за кількістю відповідей є саме право на освіту та вибір професії (49,5%). 49,4% респонденті вважають, що тривала й успішна праця вимагає доброго здоров'я, право на охорону якого і медичне обслуговування гарантується законами України. Право на відпочинок назвали 42,3% опитаних. Третина респондентів (30,3%) зазначили, що за

законами країни громадяни можуть вільно формувати світогляд, тобто мають свободу слова, друку та світогляду.

Отже, праця, освіта, здоров'я, відпочинок та вільне висловлювання думок — це ті права і свободи, які респонденти від двох до однієї третини найчастіше називали як гарантовані їм законами держави.

Обізнаність з іншими правами і свободами виявили від 6 до 15% респондентів. До цих категорій прав і свобод належать: право на землю і житло, включаючи їхню оренду (15,6%); свобода віросповідання (14,7%); право на недоторканність особи (13,8%); право власності, зокрема, приватної (13,8%); право на заробітну плату та своєчасне отримання винагороди за працю (12,6%); право на життя, включаючи особисте (12,3%); право на соціальний захист (9,9%); право на захист з боку держави (8,5%); право на судовий захист (7,8%); право одержувати пенсію, субсидії чи пільги (6,9%) та інші[1].

Проголошені у розділі II Конституції України права і свободи людини є важливим кроком для побудови суверенної, незалежної, демократичної та соціальної держави. Але мало права проголосити, необхідно створити певний механізм реалізації цих прав, оскільки забезпечення, гарантування та реалізація прав людини є однією з найважливіших ознак правової держави[2]. Проголошення названих прав і свобод, на думку академіка Ю. С. Шемшученка, є важливою, але не єдиною ознакою правопорядку в суспільстві. Необхідно також створити умови для реалізації відповідних прав, що може бути забезпечено надійною системою гарантій у цій сфері[3].

У науковій літературі гарантії прав і свобод людини визначаються по-різному. Так, Н. С. Малеїн вважає, що гарантії прав і свобод людини — це умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення у повному обсязі і всебічну охорону прав і свобод людини, це уся сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав і свобод, на усунення можливих перешкод для повного або належного здійснення[4].

---

[1] Див.: Права і свободи людини в Україні (Звіт за результатами загальнонаціонального опитування (1999 р.). – К., 1999. – С. 5–7.

[2] Див.: Академічна юридична думка / Укладачі: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарчук; За заг. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Ін Юре, 1998. – С. 401.

[3] Див.: Там само. – С. 402.

[4] Див.: *Малеин Н. С.* Повышение роли закона в охране личных и имущественных прав граждан // Советское государство и право. – 1974. – № 6. – С. 4.

Як вважають Н. І. Матузов і А. В. Малько, гарантії являють собою соціально-політичне та юридичне явище, яке характеризує три моменти:

1) пізнавальний, який дозволяє розкрити предметні теоретичні знання про об'єкт їх впливу, отримати практичні знання про соціальну і правову політику держави;

2) ідеологічний, що використовується політичною владою як засіб пропаганди демократичних ідей всередині країни та за її межами;

3) практичний, що визнається як інструментарій юриспруденції, передумова задоволення соціальних благ особи.

На думку цих авторів, гарантії визначають систему соціально-економічних, політичних, юридичних, організаційних передумов, умов, засобів і способів, що створюють можливості особі для здійснення своїх прав, свобод, інтересів[1].

Ці точки зору дають можливість зробити висновок, що гарантії прав і свобод людини є основними способами, засоби, за допомогою яких кожна людина має можливість реалізувати свої права і свободи.

Усі гарантії прав і свобод людини можна поділити на економічні (соціально-економічні), політичні і юридичні.

Економічні гарантії — це економічний лад суспільства, який має забезпечувати неухильне зростання і розвиток різних форм власності на засоби виробництва; спосіб виробництва; економічна свобода громадян та їх об'єднань у виборі форм і здійсненні підприємницької діяльності, соціально орієнтована ринкова економіка та інші.

Найважливішою серед політичних гарантій є влада народу, яку він здійснює безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Права і свободи людини можуть бути гарантовані насамперед в обстановці, коли в повному обсязі діє Конституція України, яка повинна бути реальним Основним Законом держави.

Введення військового або надзвичайного стану дає всі підстави стверджувати, що політичні гарантії здійснення громадянами своїх основних прав і свобод майже відсутні.

До політичних гарантій належать також: право громадян на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод; держава — основний ор-

[1] Див.: Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М., 1997. – С. 275.

ганізатор здійснення та захисту прав людини; право громадян на участь в управління державними справами, у референдумах, право вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування та інші[1].

Юридичні гарантії — це система взаємопов'язаних форм і способів (нормативних, інституціональних і процесуальних), що забезпечує належне визнання, захист і реалізацію певних прав і відповідних їм обов'язків[2]. Звідси випливає, що серед усієї сукупності юридичних гарантій можна виокремити нормативно-правові і організаційно-правові гарантії.

Нормативно-правові гарантії — це система норм по реалізації прав і свобод людини: норми-принципи, юридична відповідальність, юридичні обов'язки, процесуальні норми, а також конституційна відповідальність та юридичні обов'язки, передбачені Конституцією України.

Організаційно-правові гарантії прав і свобод людини являють собою діяльність державних органів, посадових осіб і громадських організацій по створенню сприятливих умов громадянам для реального користування своїми правами та обов'язками. Систему організаційно-правових гарантів становлять: держава як соціальна і правова, органи державної влади — Верховна Рада України (статті 85, 92), Вповноважений Верховної Ради з прав людини (ст. 101), Президент України (статті 102–106), Конституційний Суд України (статті 147–150), органи правосуддя (статті 124–128), органи прокуратури (ст. 121), Кабінет Міністрів України та інші центральні органи державної виконавчої влади (ст. 116), місцеві державні адміністрації (статті 118–119), органи місцевого самоврядування (статті 143, 144), адвокатура (ст. 59), політичні партії та громадські організації (статті 36–37), насамперед профспілки та інші неурядові організації (молодіжні, дитячі релігійні та ін.), а також органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55).

Відповідно Конституції України забезпечення прав і свобод людини є першочерговим обов'язком держави (ст. 3), а їх державний захист гарантується. Варте уваги ще одне положення Основно-

---

[1] Див.: *Кушніренко О. Г., Слінько Т. М.* Права і свободи людини та громадянина. – С. 117.

[2] Див.: *Нерсесянц В. С.* Система юридических гарантий прав и свобод граждан // Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации. – М., 1990. – С. 60; *Волинка К.* Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти // Право України. – 2000. – № 11. – С. 31.

го Закону: не дозволяється застосовувати будь-які нормативні акти, які порушують права, свободи і обов'язки людини і громадянина, якщо вони не доведені до відома населення (ч. 3 ст. 57). У демократичних країнах неприпустимим є вже саме поняття «таємних» актів, які обмежують права і свободи, що часто мали місце в тоталітарному минулому нашої країни (існували таємні інструкції, які обмежували виїзд громадян за кордон, видання літературних праць тощо).

Захист прав і свобод людини в межах своїх повноважень повинні впроваджувати всі органи влади і управління по-різному. Наприклад, Верховна Рада приймає різноманітні закони, тією чи іншою мірою направлені на захист прав і свобод людини. Конституцією передбачається коло питань, які вирішуються виключно законами України. Відповідно до ст. 92 Конституції виключно законами визначаються, зокрема: права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина; громадянство; правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства, права корінних народів і національних меншин; порядок застосування мов; засади регулювання праці і зайнятості; шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, культури, освіти, охорони здоров'я та інші.

Відповідні обов'язки лежать і на більшості посадових осіб, починаючи з Президента України як гаранта прав і свобод людини відповідно до Конституції (ст. 102).

Приймаючи присягу, Президент України бере на себе зобов'язання «дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян» (ст. 104).

У справі забезпечення прав і свобод людини Президент України має досить значні повноваження:

1) вирішує питання громадянства України (прийняття, припинення громадянств);

2) здійснює помилування;

3) приймає рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації (згідно з Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану»). Правовий режим надзвичайного стану направлений насамперед на забезпечення безпеки громадян у разі стихійного лиха, аварій і катастроф, епідемій та епізоотій, а також на захист прав і свобод громадян, конституційного ладу від масових порушень правопорядку, які створюють загрозу життю і здоров'ю громадян;

4) надає притулок іноземним громадянам та особам без громадянства, які переслідуються в інших країнах;

5) підписує закони України, в яких повинні міститися норми, що розвивають положення про конституційні права і свободи (якщо Президент України вважає, що такий закон порушує ці права і свободи, він може застосовувати своє право вето).

Основоположним елементом системи захисту прав і свобод людини в Україні є судова система. Судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Ще у Загальній декларації прав людини 1948 року встановлено, що кожна людина має право на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією чи законами (ст. 8).

В Україні усім гарантується судовий захист їх прав і свобод (ч. 1 ст. 55). Відстоювати їх у суді можна особисто, а також через законного представника (адвоката, родича та ін.).

Для захисту прав і свобод людини величезне значення має можливість судового оскарження незаконних рішень і дій органів державної влади, суспільних об'єднань і посадових осіб (ч. 2 ст. 55).

Особливу роль у захисті прав і свобод людини відіграє Конституційний Суд України. Громадянин має право звертатися до Конституційного Суду за скаргою на неконституційність закону, який тим чи іншим органом був чи може бути застосований у його справі, в результаті чого обмежуються права і свободи людини.

Конституційний Суд, який розглядає скаргу, має право визнати чинний закон чи яку-небудь норму закону такою, що не відповідає Конституції. Його рішення остаточне і обов'язкове для усіх.

Важливою гарантією захисту прав і свобод людини є діяльність прокуратури, яка здійснює нагляд за виконанням законів. Прокурор вирішує питання про притягнення до відповідальності тих осіб, які порушили права і свободи громадян; оскаржує акти, які не відповідають закону; звертається до суду за захистом прав і інтересів громадян, які охороняються законом, вносить подання в орган або організацію, які уповноважені ліквідувати порушення закону, у тому числі прав і свобод людини; самостійно виносить постанову про порушення кримінальної справи та ін.

Захист прав і свобод людини здійснюють органи внутрішніх справ, зокрема міліція. Однією із її завдань є забезпечення особистої безпеки громадян, попередження і ліквідації загрози особистої безпеки громадян, попередження і ліквідації злочинів і адміністративних правопорушень, розкриття злочинів, охорона громадського порядку та ін.

Відповідно до Конституції в Україні створений інститут Уповноваженого Верховній Раді з прав людини (ч. 3 ст. 55). На нього покладена функція здійснення парламентського контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини (ст. 101). Громадяни України, а також іноземні громадяни і особи без громадянства, які знаходяться на її території, можуть звернутися зі скаргою до Уповноваженого з приводу порушення їх прав і свобод з боку державних органів місцевого самоуправління, посадових осіб, державних службовців. Проте це допускається за умови, якщо заявник не згоден з прийнятими рішеннями за його скаргою в судовому чи адміністративному порядку, які вже існують. По цій чи іншій справі Уповноважений робить свій офіційний висновок, звертається до суду із заявою щодо захисту прав і свобод, направляє державним органам свої зауваження та пропозиції тощо.

Проаналізувавши систему гарантій прав і свободи людини зазначимо, що в Україні існує практично необмежене коло засобів захисту прав і свобод людини. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань.

Але одночасно постає така проблема: хоча права і свободи людини, а також гарантії реалізації та захисту цих прав і свобод закріплені в Конституції, ситуація у цій сфері свідчить, що здебільшого порушуються права і свободи людини, що гарантованість практичної реалізації захисту прав і свобод людини ще перебуває на досить низькому рівні.

До проблем порушень прав і свобод людини в Україні можна віднести:

1) порушення виборчих прав людини, пов'язані з фальсифікацією результатів виборів і застосуванням «брудних технологій»;

2) «закритість» органів державної влади і місцевого самоврядування для населення;

3) недостатність свободи і незалежності засобів масової інформації від органів влади і посадових осіб;

4) корупція, що перешкоджає демократизації суспільства, обмежує свободу підприємницької діяльності, прозорість процесів приватизації;

5) масові порушення соціально-економічних прав населення (невиплати пенсій і заробітної плати, необґрунтовані звільнення й утиски на роботі й та ін.);

6) порушення прав споживачів, пов'язані з реалізацією неякісних товарів, особливо продуктів харчування;

7) складність і недостатня вивченість процесів порушення прав людини за етнічними, релігійними, статевими, віковими та іншими ознаками;

8) нерозвиненість правової культури населення, низький рівень правових знань та усвідомлення можливостей і ролі держави у захисті прав людини[1].

Як вказують результати загальнонаціонального опитування, лише 8,6% респондентів вважають, що Україна — це держава, в якій сьогодні дотримуються прав і свобод людини, а 71,6% висловили протилежну думку. Іншими словами, майже три чверті опитаних вважають, що живуть у країні, в якій існують серйозні проблеми з дотриманням прав і свобод людини. При цьому ані стать, ані освіта респондентів не мають суттєвого диференційного впливу. Лише серед респондентів віком понад 60 років дещо зростає частина тих, хто впевнений у дотриманні в Україні прав і свобод людини. А у респондентів віком 30–39 років, навпаки, частіше складається протилежне враження. Частина опитаних, які не погоджуються з твердженням про дотримання прав і свобод людини в Україні, є практично однаковою серед представників усіх соціально-демографічних категорій, тобто усі вони є носіями досить критичної оцінки стану справ у сфері прав і свобод людини в Україні[2].

На думку респондентів, найзахищенішими і гарантованими є політичні права і свободи — лише 4,3% опитаних повідомляють про їхні порушення. Права об'єднуватися в політичні та громадські організації, проводити збори і мітинги, поширювати інформацію громадянами України розглядаються як такі, що сьогодні не стають об'єктом обмеження або контролю. Респонденти не фіксують їх як актуальні та життєво важливі. Частіше на порушенні політичних прав і свобод наголошували мешканці східного регіону, а також наймолодші учасники опитування (18–29 років).

Як свідчать 9,1% відповідей, порушувалися також права і свободи у процесі взаємодії з державою. Частіше про такі порушення говорили мешканці східного регіону і жителі північних областей України, а також респонденти віком 30–39 років.

На факти порушень громадянських прав і свобод вказали 13,1% опитаних. Мешканці східного регіону, респонденти віком 18–29 років, а також власники дипломів про вищу освіту порівняно частіше констатували подібні порушення.

---

[1] Див.: *Франкл В.* Дотримання прав людини в Україні у 1998 р.: Доповідь Держдепартаменту США про дотримання прав людини в Україні у 1998 р. – Х., 1999. – С. 14.

[2] Див.: Права і свободи людини в Україні. – С. 25.

20,6% респондентів вважає, що порушувалися їхні соціально-культурні права і свободи. При цьому чим молодші респонденти, тим частіше давалась така відповідь. Крім того, чим вище рівень освіти, тим частішими є позитивні відповіді про порушення соціально-культурних прав і свобод. За регіональною ознакою відбувся чіткий поділ на дві групи: якщо в західному, центральному та південному регіонах лише 8–10% респондентів називали факти порушення соціально-культурних прав і свобод, то у м. Києві, північному та східному регіонах їх відсоток значно вищий.

Наймасовішими були порушення соціально-економічних прав і свобод громадян, що, безумовно, пов'язано з тривалою соціально-економічною кризою. Це зазначила переважна більшість респондентів — 87,4%. У північному та східному регіонах ця кількість сягає майже 95%. Констатація порушень соціально-економічних прав і свобод має гендерні відмінності: жінки відносно частіше вказували на такі порушення. Прямо пропорційна залежність спостерігається між віком та кількістю висловлювань про порушення соціально-економічних прав і свобод: чим старше респонденти, тим частіше вони вказують на недотримання їхніх прав і свобод[1].

Сказане дозволяє зробити висновок, що багато прав і свобод людини фактично мають більше декларативний, ніж реальний характер, більшою мірою проголошені, ніж гарантовані. Механізм здійснення та захисту багатьох прав і свобод з тих чи інших причин іноді реалізується дуже повільно або навіть гальмується.

Важливою причиною існування проблем у галузі реалізації прав і свобод є те, що через наявні в нашому трансформативному суспільстві економічні проблеми держава фактично неспроможна забезпечити і гарантувати всім громадянам більшість проголошених в Конституції соціальних та економічних прав і свобод людини.

Іншою не менш важливою проблемою є недоліки в самому законодавстві: недостатньо розроблені юридичні механізми реалізації і захисту тих чи інших прав і свобод, існують певні суперечності в нормативній базі.

Порушення прав і свобод людини являють собою дії окремих осіб та органів влади, спрямовані на перешкоджання реалізації конституційних прав і свобод громадян. Істотно загострюють цю проблему кризові процеси в суспільстві, які розширюють соціальні масштаби бідності, безробіття і девіації. Відсутність коштів, необхідних для розв'язання багатьох соціальних проблем, є «благодат-

[1] Див.: Права і свободи людини в Україні. – С. 37.

ним» підґрунтям для порушення прав і свобод людини, які дедалі набувають масового характеру, що стає однією з серйозних перешкод на шляху посттоталітарних трансформацій українського суспільства.

Важливим аспектом порушення прав людей є також низька правова культура громадян, їхня непоінформованість відносно як самих прав і свобод, так і засобів та інституцій їх захисту. Негативний вплив має і нерозвиненість різноманітних організацій правозахисної спрямованості.

Незважаючи на існуюче демократичне законодавство, правоохоронні структури держави, що мають безпосередньо забезпечувати захист прав і свобод людини, часто-густо діють формально, неефективно, або й самі грубо порушують права і свободи людини. Передусім це стосується діяльності органів міліції, установ пенітенціарної системи, судів та інших правоохоронних організацій.

За останні роки зросла кількість скарг громадян до судових органів на неправомірні дії органів державної влади та їх посадових осіб: у 1998 році їх було 12,4 тис. (на 43% більше, ніж у 1997 році), а у 1999 році — 13,5 тис.

За висновками Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, оприлюдненими в його Першій щорічній доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні за 2000 рік, унаслідок тих чи інших причин у країні спостерігається «масове та систематичне порушення прав і свобод людини, а інколи унеможливлюється їх реалізація. Ситуація ускладнюється через бідність, яка також є порушенням прав людини»[1].

Не сприяє створенню в країні атмосфери нетерпимості до порушень прав і свобод людини й неоприлюднення як періодичних доповідей України щодо дотримання нею універсальних конвенцій ООН з прав людини, так і оцінки цих доповідей спеціальними конвенційними органами з погляду ефективності виконання взятих Україною міжнародних зобов'язань. Держави — учасниці зазначених конвенцій ООН зобов'язані вживати належних заходів щодо усунення порушень, виявлених конвенційними органами, і громадськість країни має знати, які саме права і свободи людини порушуються і хто їх порушує, а також яким чином владні структури країни мають виправляти становище з правами і свободами людини. Це стосується передусім зазначених періодичних доповідей

[1] Див.: Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради україни з прав людини. – К., 2000. – С. 375.

України, що подаються Комітету з питань ліквідації расової дискримінації (Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1956 року), Комітету з економічних, соціальних та культурних прав (Міжнародний пакт про економічні, економічні, соціальні та культурні права 1966 року), Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок (Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року), Комітету проти катувань (Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 року) та Комітету з прав дитини (Конвенція ООН про права дитини 1989 року)[1].

Конституція України зафіксувала в національному законодавстві гарантію тих прав і свобод людини, які зазначені у Декларації прав людини і в Міжнародному пакті про громадські та політичні права, а також визначила обов'язок держави щодо створення системи механізмів, які повинні реалізувати цей обов'язок держави (принципи, пов'язані із забезпеченням прав і свобод людини на захист у судовому процесі (ч. 2 ст. 63 Конституції України), мають бути якнайповніше реалізовані в галузевому законодавстві).

Україна приєдналася до всіх міжнародних документів у галузі прав і свобод людини. А що далі? Чи створено у нас державні інститути, які належним чином повинні забезпечувати захист прав і свобод людини?

Наприклад, відповідно до положень Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, кожна держава, яка бере участь у цьому пакті, зобов'язується: а) забезпечити будь-якій особі, чиї права і свободи, визнані в цьому пакті, порушено, ефективний правовий захист, навіть коли це порушення вчинили особи, що діяли як офіційні особи; б) створити такі умови, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, котра потребує захисту, встановлювалося компетентною судовою, адміністративною чи законодавчою владою або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту.

Реалізація норм щодо захисту прав і свобод людини в Україні характеризується складністю, багатоаспектністю та особливостями політичного, морального і правового стану, властивих посттоталітарним трансформаціям, які переживає нині українське суспільство. Подолання таких суперечностей та причин залежить, зо-

[1] Див.: *Денисов В.* Правам людини – європейський рівень поваги та захисту // Віче. – 2002. – № 4. – С. 55.

крема, від утвердження у державі та суспільстві принципу пріоритету прав і свобод людини; приведення законодавства України у відповідність з міжнародними угодами.

Крім того, необхідно постійно здійснювати вивчення та узагальнення ситуації стосовно прав і свобод людини в Україні. Справа у тому, що в сучасних умовах органи державної влади та місцевого самоврядування, а також правозахисні організації не мають науково обґрунтованої інформації щодо масштабів порушень прав і свобод людини в українському суспільстві. Тому судження щодо цього питання мають абстрактний, поверхневий і неконструктивний характер. Висновки про актуальність та масштаби проблеми порушень прав і свобод людини базуються на окремих фактах, які не відбивають дійсне положення речей. Ситуація інформаційної невизначеності стримує не лише розвиток правозахисної діяльності, але й процес вироблення ефективної державної політики в цьому напрямку, а також розробки та впровадження правозахисних технологій у діяльність органів місцевого самоврядування. Дефіцит такого роду досліджень не дозволяє державі виробити ефективну й конструктивну політику в галузі дотримання прав і свобод людини, тобто таку, яка покликана не лише приймати закони, але й має на меті вироблення і впровадження ефективних механізмів просування України до європейських правових стандартів. Відсутність моніторингових вимірів порушень прав і свобод людини стримує розвиток адміністративної реформи, особливо на рівні місцевого самоврядування, знижує об'єктивність у діяльності органів влади, посилює критику держави з боку інших держав та міжнародних організацій. Важко оцінити величезні втрати України від формування негативного іміджу її як держави, в якій не дотримуються права і свободи людини.

З огляду на викладене можна висунути практичні рекомендації щодо зміцнення прав і свобод людини в українському суспільстві, яке трансформується:

1. Необхідно створити спеціальну нову інституцію із захисту прав і свобод людини, до якій мають увійти фахівці в галузі політичної соціології, права, правозахисної діяльності, інформаційних технологій, аналітики. Необхідно налагодити навчання аналітиків різних аспектів проблеми прав і свобод людини, а також способів її виміру і дослідження.

2. Потрібно розробити наукову концепцію в галузі захисту прав і свобод людини.

3. Необхідно розробити методики моніторингу прав і свобод людини, які повинні містити методики масового й експертного

опитувань, а також аналізу результатів і підготовки рекомендацій для органів державної влади, місцевого самоврядування і правозахисних організацій.

4. Необхідно здійснювати моніторинг прав і свобод людини в різних регіонах країни, аби мати змогу на високому рівні вірогідності й точності вимірювати сформульовані вище аспекти порушення прав і свобод людини, виявляти основні тенденції розвитку цього явища.

5. Важливою вважаємо розробку спеціальних технологій щодо зміцнення прав і свобод людини, вироблення рекомендацій щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування у сфері прав і свобод людини.

6. Необхідно створити окремий орган для спеціальної підготовки суддів у сфері захисту порушених прав і свобод людини.

Вказані рекомендації сприятимуть, на наш погляд, проведенню ефективної науково обґрунтованої державної політики в галузі прав і свобод людини, яка повинна мати глибокий політико-правовий і соціальний контекст.

ВИСНОВКИ

Трансформація нашого суспільства у напрямку цивілізованих форм його організації не може бути здійснена без всебічного урахування особливостей співвідношень права і державної влади в усіх формах їх прояву. Сьогодні, коли проблема права і влади опинилась у центрі розгляду усіх соціально значущих проблем, актуалізується нагальна потреба у всебічному комплексному дослідженні цього надзвичайно складного соціального феномена. Таким чином, саме життя зумовило необхідність такого дослідження стосовно умов трансформації соціальних систем, яким є ця монографія.

Однією з найважливіших загальних рис усіх типів і моделей трансформації посттоталітарних систем є конфліктність перехідного процесу, особлива роль і місце соціальних протиріч у характері й особливостях здійснення трансформації перехідних соціумів та її результатах. Можна навіть зробити висновок, що сам перехідний процес є гігантським, тектонічним конфліктом (системою конфліктів) між соціально-політичною системою, яка руйнується, і соціально-політичною системою, яка народжується, тому не випадково, що проблемі соціальних протиріч, конфліктів у перехідний період розвитку посттоталітарних соціумів у філософському, соціологічному і політологічному дискурсі сучасності починає приділятися все більше і більше уваги.

Об'єктивно оцінюючи сучасні суспільства як соціально диференційовані утворення, тим більше транзитивний соціум (наприклад, українське суспільство, стан якого ускладнено кризою економіки, соціальними конфліктами і проблемами), все більшого значення слід надавати ідеям соціальної солідарності й згоди, «правління права», зваженої та ефективної правової політики. Остання виступає як могутній засіб соціального перетворення, як інструмент «демократичного транзиту» від тоталітарних рудиментів політики через автократичні елементи влади та юридичного регулювання до інститутів демократії.

Узагальнюючим фактором відмінностей правових реформ країн, що трансформуються, є характер спрямованості реформ, тобто відповідь на питання, чого саме чекає суспільство в першу чергу від цих реформ. Наприклад, однією з головних цілей правових реформ країн СНД є формування судової системи як самостійної гілки влади. Для країн Балтії і Центральної Європи головною проблемою є продовження того поступу у розвитку їх правових систем, що був порушений соціалістичним способом життя. У той же час правові

реформи всіх країн, що трансформуються, мають одну спільну і фундаментальну особливість стосовно майбутнього їх правових систем. Ця особливість полягає в тому, що правові реформи, поряд з політичними і соціально-економічними змінами, повинні сформувати і вкоренити такий суспільний устрій, що базується на захисті прав і свобод людини, на формуванні правової і соціальної держави. Саме ця мета врешті-решт і виправдовує історичну необхідність правових реформ у суспільствах, що трансформуються.

Для України як держави, що проголосила європейський вибір та принципи верховенства права, досить привабливою є парламентсько-президентська форма державного правління. Вона здатна створити найбільш сприятливі умови для реального політичного структурування суспільства та його стабілізації, вдосконалення демократичних засад організації політичної і партійної системи, формування правової держави і громадянського суспільства. Україна є молодою державою, в якій лише затверджуються паростки демократії, котрі ще досить легко зруйнувати; і модель парламентсько-президентської республіки могла б надати можливості їм зміцнитись та не допустити реставрації тоталітарного минулого. Це також більше відповідає потребам запровадження демократичних процедур при прийнятті головних державних рішень, уявленням про прозорий парламентський контроль за діями виконавчої влади. Ось чому перехід до парламентсько-президентської форми правління слід визначити як стратегічний напрямок розбудови системи державної влади в Україні. Такі зміни були б цілком у руслі європейських тенденцій, які спостерігаються в новітній історії людства.

З одного боку, для адекватного розуміння нагальних проблем співвідношення й взаємозв'язку права і влади в суспільствах трансформаційного типу очевидною є необхідність урахування проблем правотворчості й правозастосування. Науковий аналіз свідчить, що ефективність правозастосування багато в чому залежить від якості правотворчої діяльності. З другого боку, саме на стадії правозастосування висвітлюються ті дефекти та прогалини в законодавстві, які слід подалати в процесі правотворчості. Тому глибокий аналіз даної проблематики і потребує комплексного підходу, який ураховує як специфіку правотворчої та правозастосовчої діяльності в умовах перехідних суспільств, так і їх взаємний вплив. Лише на такій основі можна виробити конструктивні пропозиції по удосконаленню правотворчості та правозастосування в контексті оптимізації українського трансформаційного процесу.

В умовах посттоталітарних трансформацій, які проходять в українському суспільстві, все ще існує, незважаючи на певні позитивні зміни у цьому напрямку, розрив між проголошеними в Конституції правами і свободами людини, закріпленими в ній гарантіями цих прав і свобод та повсякденною практикою їх реалізації і захисту. У зв'язку з цим необхідне проведення ефективної науково обґрунтованої державної політики в галузі реалізації прав і свобод людини, яка повинна мати глибокий політико-правовий і соціальний контекст. Така політика обов'язково має базуватися на наукових висновках міждисциплінарного аналізу особливостей соціальної реальності, на комплексному підході до виявлення протиріч і тенденцій перехідних соціальних систем, на тих науково обґрунтованих пропозиціях та рекомендаціях, які дозволять максимально полегшити складний трансформаційний процес від тоталітаризму до істинної демократії й громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абалкин Л. И.* Радикальная реформа: от конценции к практическим действиям // Вопросы экономики. – 1990. – № 1.
2. *Агацци Э.* Человек как предмет философии. Доклад на XVIII Всемирном философском конгрессе (Брайтон, август 1988 г.) // Феномен человека: Антология / Сост., вступ. ст. П.С. Гуревича. – М.: Высшая школа, 1993.
3. Академічна юридична думка / Укладачі: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарчук; За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 1998.
4. Александер Дж., Коломи П. Неофункционализм сегодня: восстанавливая теоретическую традицию // Социс. – 1992. – № 10.
5. *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. – Прага: Пламя, 1924.
6. *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. – СПб.: Лань, 1999.
7. *Алексеева Т. А.* Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти // Вопросы философии. – 1998. – № 7.
8. *Алексеев С. С.* Как готовить закон? // Известия. – 1992. – 14 декабря.
9. Американское общественное мнение и политика. – М., 1978.
10. *Андреев Ю. А.* Филиппины: от диктатуры к демократии. – М.: Знание, 1990.
11. *Арнольд В. И.* Теория катастроф. – 3-е изд., доп. – М.: Наука, 1990.
12. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм: Пер. с франц. – М.: Текст, 1993.
13. *Аукуционек С.* Переходный кризис как новый объект исследования / / Общественные науки и современность. – 1995. – № 6.
14. *Ашин Г. К., Лозанский Э. Д., Кравченко С. А.* Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политический партий. – М.: Экзамен, 2001.
15. *Баглай М. В.* Конституционное право Российской Федерации. – 2-е изд., доп. – М., 2000.
16. *Банс В.* Элементы неопределенности в переходный период // Полис. – 1993. – № 1.
17. *Баталов Э.* «Нестабильность» и политический процесс // Конфликты и консенсус. – 1992. – № 2.
18. *Баталов Э.* Тоталитаризм живой и мертвый // Свободная мысль. – 1994. – № 4.
19. *Бачинин В. А., Сальников В. П.* Философия права. Краткий словарь. – СПб.: Лань, 2000.
20. *Бачинин В. А.* Философия: философия, мир, человек, социум: Учебно-методическое пособие. – Х.: ХИВД, 1994.
21. *Беба П.* Феномен капіталізму в компартійному Китаї // Урядовий кур'єр. – 2002. – 22 листопада.
22. *Бевзенко Л. Д.* Социальная самоорганизация и социальный конфликт // Тези Третьої Міжнародної науково-практичної конференції «Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика». – Т. 2. – К.–Чернівці: Міністерство оборони України, Міністерство освіти України та ін., 1995.

23. *Беккер Г., Босков А.* Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении: Пер. с англ. / Общ. ред. Д. И. Чеснокова. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961.
24. *Беляев Н. А.* Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986.
25. *Бержерон Р.* Правила нормопроектування. – К., 1999.
26. *Берлин И.* Философия свободы. Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2001.
27. *Бистрицький Є.* Державотворення: шляхи легітимації // Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996.
28. *Боботов С. В.* Буржуазная социология права. – М.: Юрид. лит., 1978.
29. *Бобылев А. И.* Современное толкование системы права и системы законодательства // Государство и право. – 1998. – № 2.
30. *Богданов А. А.* Тектология. Всеобщая организационная наука: В 2 кн. / Отдел. эконом. АН СССР. Инст. экономики АН СССР – М.: Экономика, 1989. – Кн. 1.
31. *Босхолов С. С.* Основы уголовной политики. – М.: ЮрИнфоР, 1999.
32. *Брандт В.* Воспоминания: Пер. с нем. – М.: Новости, 1991.
33. *Брынцев В. Д.* Мозаика «великой» судебно-правовой реформы Украины (Видение судьи, или взгляд изнутри). – Х.: Ксилон, 2001.
34. *Бураковский И.* Кризис преобразований и стратегия “контролированного шока” // Політична думка. – 1995. – № 1.
35. *Бэкон Ф.* Сочинения: В 2 т.: Пер. с англ. / АН СССР. Ин-т философии. – М.: Мысль, 1971–1972. – Т. 2.
36. *Вайз Ч., Браун Т.* Закладення підвалин інституціоналізації демократичних парламентів у нових незалеж-них державах на прикладі України // Вісник сприяння парламентові України. — 1999. — 30 листопада. – Ч. 5 (40).
37. *Василюк С.* Правотворча і правозастосовча діяльність: їх діалектична єдність // Право України. – 1996. – № 10.
38. *Васильчук Ю. А.* Эпоха НТР: “Экономическое чудо” как воплощение мировой культуры // Полис. – 1996. – № 6.
39. *Величко А. П.* Методика и техника социально-правовых исследований эффективности правовых норм // Труды ВНИИ. – 1977. – № 8.
40. *Ветютнев Ю. Ю.* Синергетика в праве // Государство и право. – 2002. – № 4.
41. *Владимиров В. А., Ляпунов Ю. И.* Советская уголовная политика и ее отражение в действующем законодательстве. – М., 1979.
42. Власть при переходе от тоталитаризма к демократии (обзор выступлений на конференции) // Свободная мысль. – 1993. – № 8.
43. *Волинка К.* Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти // Право України. – 2000. – № 11.
44. *Володенков С. В.* Модели динамики политических процессов в условиях переходного периода // Вестник Московского университета. –

Серия 12. Политические науки. – 1999. – № 6.
45. *Волынский Г. С.* Проблемы перехода к рыночной экономике. – Х.: АО "Бизнес Информ", 1996.
46. *Выдрин Д. И.* Очерки практической политологии. – К.: Высшая школа, 1991.
47. *Вятр Е.* Типология политических режимов // Лекции по политологии. Т. 1. – Таллинн, 1991.
48. *Вятр Е.* Социология политических отношений: Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1979.
49. *Габермас Ю.* До легітимації через права людини // Ціппеліус Р. Філософія права. Габермас Ю. До легітимації через права людини. – К.: Український філософський фонд, 1999.
50. *Гаврилов О. А.* Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование. – М.: Институт государства и права РАН, 1993.
51. *Гаджиев К. С.* Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – № 2.
52. *Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н.* История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс. – М.: Мысль, 1991.
53. *Гайдуцький А. П.* Залучення іноземних інвестицій в економіку Китаю (досвід для України) // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 7.
54. *Гарник А.* Учение П. И. Новгородцева об общественном идеале в контексте проблемы дисциплинарной идентификации современной отечественной философии права // Ідея правової держави: історія і сучасність: Збірник наукових праць, присвячений 135-річчю з дня народження П. І. Новгородцева. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2002.
55. *Гегель.* Философия истории // Соч.: В 14 т. – М.: Соцэкгиз, 1935. – Т. 8.
56. *Гельбрас В.* «Китай: у пчелы спина полосатая, но тигром ее не назовешь» // Вопросы экономики. – 2003. – № 3.
57. *Гельбрас В. Г.* Китай после Дэн Сяопина: проблемы устойчивого развития // Полис. – 1995. – № 1.
58. *Георгіца А. З.* Сучасний парламентаризм: проблеми те-орії та практики. — Чернівці, 1998.
59. *Герасіна Л., Панов М.* Деякі концептуальні аспекти парадигми політичного процесу // Политическая наука: предмет и методологические основания: Сб. матер. междунар. науч. конф. – Х.: «Регион-информ», 2001.
60. *Гиг Дж. ван.* Прикладная общая теория систем: В 2 кн. Пер. с англ. / Под. ред. Б. Г. Сушкова, В. С. Тюхтина – М.: Мир, 1981. – Кн. 2.
61. *Гидденс Э.* Социология: Пер. с англ. – М.: Эдиториал УРСС, 1999.
62. *Глинкина С.* Теневая экономика в современной России // Свободная мысль. – 1995. – № 3.
63. *Гоббс Т., Левиафан Н.* Мир философии: Книга для чтения. – М.: Политиздат, 1991. – Ч. 2: Человек. Общество. Культура.
64. *Головаха Е., Панина Н.* Патология посттоталитарного общества: от психиатрического самодиагноза к анализу специфических социопатий // Философская и социологическая мысль. – 1993. – № 5.

65. *Головаха Е., Панина Н.* Социальное безумие. История, теория и современная практика. – К., 1994.
66. *Гомеров И. Н.* Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. – М., 2002.
67. *Гонсалес Ф.* Создать в обществе основу для согласия и перемен // Свободная мысль. – 1995. – № 15.
68. *Гончаров Д., Гоптарева И.* Введение в политическую науку. – М.: Юрист, 1996.
69. *Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Калиновський Ю. Ю., Моісеєва Н. І.* Національна безпека України в етно-ментальному та міжнародному вимірах: Монографія. – Х., 2004.
70. *Данільян О. Г.* Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання: Автореф. дис... д-ра філос. наук. – Х., 1998.
71. *Дарендорф Р.* Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1990. – № 9.
72. *Дарендорф Р.* Тропы из утопии: Пер. с нем. – М.: Праксис, 2002.
73. *Дегтярев А. А.* Основы политической теории. – М., 1998.
74. Декларация независимости США // Джефферсон Т. Автобиография. Заметки о штате Виргиния. – Л.: «Наука», Ленингр. отд., 1990.
75. Декрет СНК РСФСР от 1 апреля 1921 г. // СУ РСФСР. – 1921. – № 28. – Ст. 156.
76. Декрет СНК РСФСР от 9 мая 1921 г. // СУ РСФСР. – 1921. – № 45. – Ст. 224.
77. Декрет СНК РСФСР от 10 ноября 1921 г. // СУ РСФСР. – 1921. – № 76. – Ст. 617.
78. Демони миру і боги війни: Політичний аналіз посткомуністичного суспільства. – К.: Політична думка, 1995.
79. *Денисов В.* Правам людини – європейський рівень поваги та захисту // Віче. – 2002. – № 4 (121).
80. *Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е.* Європейське право у галузі прав людини: Джерела і практика застосування. Пер. з англ. – К.: АртЕк, 1997.
81. *Дзьобань О. П.* Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект) // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 10.
82. *Доморослий В.* Біля витоків українського парламентаризму // Віче. – 1999. – № 4.
83. *Достоевский Ф. М.* Братья Карамазовы // Собр. соч.: В 15 т. – Л.: Наука, 1991. – Т. 9.
84. *Дрейшев В. В.* Некоторые особенности экспериментального правотворческого процесса // Правоведение. – 1969. – № 1.
85. Європейська Конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 року // Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування. Пер. з англ. – К.: АртЕК, 1997.

86. *Желев Ж.* Антикоммунизм с человеческим лицом // Московские новости. – 1992. – 27 сентября.
87. *Живанов С.* Трудный переход в постсоциализм // Свободная мысль. – 1992. – № 3.
88. *Жилинский А., Рерихт А.* Введение в немецкое право. – М.: Спарк, 2001.
89. *Журавський В. С.* Політична система України: проблеми ста-новлення і розвитку (правовий аспект). — К., 1999.
90. *Загладин Н. В.* Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. – 1992 – № 5–6.
91. *Загородников Н. И., Стручков Н. А.* Направления изучения советского уголовного права // Советское государство и право. – 1981. – № 7.
92. *Заєць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламентське видавництво, 1999.
93. Закон України "Про банкрутство" // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 31.
94. Закон України "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про банкрутство". – Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27.
95. Закон України "Про статус суддів" // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 8. Із змінами, внесеними згідно із законами № 3913-XII 02.02.94 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 22; № 4015-XII від 24.02.94 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 26; № 358/95-ВР від 05.10.95 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 34; № 1145-XIV від 08.10.99 р. // Відомості Верховної Ради України.– 1999. – № 50; № 1381-XIV від 13.01.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 10; № 1459-III від 17.02.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 13; № 1857-III від 06.07.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 38; № 2534-III від 21.06.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 33.
96. *Запрудский Ю. Г.* Социальный конфликт (политологический анализ) // Автореф. дис... д-ра филос. наук: 09.00.10. – Ростов н/Д, 1992.
97. *Заславская Т. И.* Движущие силы и механизмы трансформации постсоциалистических обществ // Харьковские социологические чтения: Сб. науч. раб. – Х.: ЦЭПП «Радар», 1998.
98. Збірник указів Президента України. – К., 1997. – Вип. 4.
99. Звіт перед українським народом. Десять років на варті правопорядку // Міліція України. – 2002. – № 2.
100. *Зеркин Д. П.* Переход от авторитаризма к демократии // Основы политологии: Курс лекций. – Ростов н/Д: Феникс, 1996.
101. *Зиновьев А. А.* Гибель "империи зла"// Социс. – 1995. – № 1.
102. *Златопольский Д. Л.* Контроль за соблюдением конституции и конституционный суд в государствах Восточной Европы // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1998. – № 2.
103. *Ильин В. В., Панарин А. С.* Философия политики. – М.: Изд-во МГУ, 1994.

104. *Ильин И. А.* Наши задачи. – М.: Юрист, 1994.
105. *Иргебаев А. Т., Осипов В. И.* Южная Корея. – М.: Знание, 1990.
106. *Исмаилов И. А.* Преступность и уголовная политика (актуальные проблемы борьбы с преступностью). – Баку, 1990.
107. *Казимирчук В. П.* Право и методы его изучения. – М.: Юрид. лит., 1965.
108. *Калина В. Ф., Курскова Г. Ю.* Тоталитаризм как общественное явление // Кентавр. – 1995. – № 5.
109. *Кант И.* Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // *Кант И.* Соч.: В 6 т. – М., 1966. – Т. 6.
110. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. – М.: Прогресс, 1986.
111. *Карпенко М. М.* Мовний фактор у формуванні ідеології державотворення // Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2002.
112. *Кененов А. А, Чернобель Г. В.* Логические основы законотворческого процесса // Правоведение. – 1991. – № 6.
113. *Керимов Д. А.* Культура и техника законотворчества. – М., 1991.
114. *Кистяковский Б. А.* В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. Из глубины. – М.: Пресса, 1991.
115. *Кистяковский Б. А.* Общество и индивид (Методологические исследование): Пер. с нем. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2002.
116. *Клямкин И. М.* Какой авторитарный режим возможен сегодня в России? // Полис. – 1993. – № 5.
117. *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным // Вопросы философии. – 1992. – № 12.
118. *Ковалевський М. М.* Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. – М.: Типография Ф. Б. Милера, 1880.
119. *Кожинов В. В.* Победы и беды России. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002.
120. *Кола Д.* Политическая социология: Пер. с франц. – М.: Весь мир; ИНФРА-М, 2001.
121. *Колдаева Н. П.* Социально-правовой эксперимент (некоторые теоретические аспекты) // Право и правотворчество: вопросы теории. – М.: Институт государства и права, 1982.
122. *Коликов Н.* Россия в контексте глобальных перемен // Свободная мысль. – 1994. – № 2.
123. Коллективное снабжение. – М., 1921.
124. *Колодій А.Ф.* Нація як суб'єкт політики. – Львів: Кальварія, 1998.
125. Коментар законодавства України про права і свободи людини і громадянина / Авт.-упоряд. Хавренюк М. І. – К.: Парламентське видавництво, 1999.
126. Конституции государств – участников СНГ. – М., 1999.
127. Конституции государств Европейского Союза. – М., 1999.
128. Конституционное право зарубежных стран / Под общ. ред. члена-корр. РАН М.В.Баглая, д.ю.н., проф. Ю.И.Лейбо и д.ю.н., проф. Л.М.Энтина. – М., 2000.

129. Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; За ред. акад. НАН України В. Я. Тація, акад. АПрН України Ю. М. Тодики. – Х.: Право, 2003.
130. Конституції нових держав Європи та Азії. – К.: Українська правнича фундація; Право, 1996.
131. Конституція України – основа реформування суспільства. – Х.: Право, 1996.
132. Конституція України. – К.: Офіційне видання Верховної Ради України, 1996.
133. *Конт О.* Курс положительной философии: В 6 т. – СПб.: Посредник, 1898–1900. – Т.1: Введение и лекции.
134. Концепция самоорганизации: становление нового образа научного мышления. – М.: Наука, 1995.
135. *Коробеев А. И.* Советская уголовно-правовая политика. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 1987.
136. *Котелевская И. В.* Современный парламент // Государство и право. – 1997. – № 3.
137. *Кочесоков Р. К.* Феномен тоталитаризма. – Ростов н/Д: РГУ, 1992.
138. *Красильщиков В. А., Зиборов Г. М., Рябов А. В.* Модернизация России (Мировой опыт и наши перспективы) // Кентавр. – 1992. – № 5–6.
139. Краткий анализ состояния преступности в России в 2002 году // Российская юстиция. – 2003. – № 5.
140. *Крахмальник Л. Г., Фетисов В. З.* Эксперимент как метод совершенствования советского законодательства. Проблемы совершенствования советского законодательства // Труды ВНИИСЗ. – 1977. – № 9.
141. *Кривенко Л.* Світовий досвід і утвердження парламента-ризму в Україні // Віче. — 1996. – Лютий.
142. *Кривенко Л.* Парламент без парламентаризму? // Віче. – 1997. – № 4.
143. Кризис // Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1984.
144. *Кроткова Н. В.* Круглый стол «Права человека и стратегия устойчивого развития» // Государство и право. – 1998. – № 11.
145. *Кудрявцев В. Н.* О правопонимании и законности // Государство и право. – 1994. – № 3.
146. *Кудрявцев В. Н.* Правомерное поведение: норма и патология. – М.: Наука, 1982.
147. *Кули Ч. Х.* Человеческая природа и социальный порядок: Пер. с англ. – М.: Идея-Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000.
148. *Курашвили Б.* Демократия // Опыт словаря нового мышления. – М.: Политиздат, 1989.
149. *Кушніренко О. Г.* Комітети Верховної Ради // Право України. –1998.
150. *Кушніренко О. Г., Слінько Т. М.* Права і свободи людини та громадянина. – Х., 2001.
151. *Лазарев В. В.* К вопросу о понятии и пределах эксперимента в области государства и права // Правоведение. – 1966. – № 1.

152. *Лазарев В. В.* Эффективность правоприменительных актов. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1978.
153. *Лазарев В. В., Левченко И. П.* Правоприменительная деятельность органов внутренних дел. – М.: Академия МВД СССР, 1989.
154. *Лапаева В. В.* Конкретно-социологические исследования в праве. – М.: Юрид. лит., 1987.
155. *Лапшин А. О.* Перемены в странах Восточной Европы: к чему они ведут. – М.: Знание, 1991.
156. *Ласло Э.* Рождение слова – науки – эпохи // Полис. – 1993. – № 2.
157. *Леванский В. А.* Моделирование в социально-правовых исследованиях. – М.: Наука, 1986.
158. Левые партии: от прошлого к будущему / Г. Кащенко, А. Лапшин, Я. Стрельцова, О. Шакирова // Общественные науки и современность. – 1991.
159. *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование. – М., 1997.
160. *Липсет С. М.* Политическая социология // Американская социология: Перспективы. Проблемы. Методы: Пер. с англ. / Ред. Парсонс Т. – М.: Прогресс, 1972.
161. *Лисовский Ю. П.* Социокультурные предпосылки модернизации. Послевоенная Италия // Полис. – 1992. – № 5–6.
162. *Локк Дж.* Соч.: В 3 т. – М., 1988. – Т. 3.
163. *Лукич Р.* Методология права. – М.: Прогресс,1981.
164. *Луман Н.* Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества // Социо-Логос. – 1991.
165. *Макеєв С.* Десятирічна криза легітимності правлячих кіл // Політична думка. – 2001. – № 3.
166. *Маколи М.* Становление новой российской государственности: опыт прогноза // Полис. – 1993. – № 3.
167. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х.: Право, 2002.
168. *Малеин Н. С.* Повышение роли закона в охране личных и имущественных прав граждан // Советское государство и право. – 1974. – № 6.
169. *Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию / Общ. ред. Ю. П. Сенокосова. – М.: Прогресс. Культура, 1990.
170. *Мамут Л. С.* Государство в новом измерении. – М., 1999.
171. *Мамут Л. С.* Социальное государство с точки зрения права // Государство и право. – 2001. – № 7.
172. *Марченко М. Н.* Основные источники англосаксонского права: понятие, прецедент // Вестник Московского Университета. Серия 11. Право. – 1999. – № 4.
173. *Меньшиков С. М.* Советская экономика: катастрофа или катарсис? – М.: СП “Интер-Версо”; Международные отношения, 1990.
174. *Мигранян А.* Все дороги ведут в центр? // Новое время. – 1992. – № 2.
175. *Мірошниченко М.* Ідентичність – легітимність – правопорядок: до

проблеми реформування правової системи України // Право України. – 2003. – № 5.
176. *Мухаев Р. Т.* Политология: Учебник для вузов. – М.: Приор, 1997.
177. *Нагребельний В. П.* Законодавча техніка та ефективність правотворення в Україні // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 3.
178. На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе / В. В. Журавлев, Л. Н. Гордон, Э. В. Клопов и др. – М.: Политиздат, 1990.
179. Назначение наказания, его эффективность и освобождение от уголовной ответственности и наказания. – Иркутск, 1978.
180. *Наумова Н. Ф.* Человек в переходный период. Сдвиги в социальных критериях, мотивах, ожиданиях // Коммунист. – 1991. – № 7.
181. Научные основы правотворчества / Отв. ред. Р. О. Халорина. – М.: Юрид. лит., 1981.
182. *Нашиц А.* Правотворчество: теория и законодательная техника. – М., 1974.
183. *Нерсесянц В. С.* Наш путь к праву. – М.: Российское право, 1993.
184. *Нерсесянц В. С.* Прогресс в праве (исторический опыт и перспективы) // Теория права и государства. – М.: Юрид. лит., 1995.
185. *Нерсесянц В. С.* Система юридических гарантий прав и свобод граждан // Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации. – М., 1990.
186. *Никитский В. И.* Значение эксперимента в нормотворческой деятельности // Советское государство и право. – 1967. – № 6.
187. *Никитский В. И.* Эксперимент как метод поиска оптимальных вариантов правовых решений // Эффективность правовых норм. – М.: Юрид. лит., 1980.
188. *Новгородцев П. И.* Введение в философию права. Кризис современного правосознания. – СПб: Лань, 2000.
189. *Новгородцев П. И.* Об общественном идеале. – М.: Пресса, 1991.
190. *Новицкий М.* Что такое права человека? – Варшава: Изд-во Хельсинской федерации прав человека, 1997.
191. *Обминский Э.* Западная помощь и вхождение в мировое хозяйство // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3.
192. Общая теория права. Курс лекций / Под ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993.
193. *Ониськів М.* Глобалізація і правотворення // Право України. – 2002. – № 9.
194. *Онопенко В.* Яким має бути законодавчий процес // Голос України. – 1998. – 10 липня.
195. *Опришко В. М.* Вдосконалення законодавства України – складова частина стратегії його розвитку // Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах. – Вип. 1. – К., 1996.
196. Основные принципы, касающиеся независимости судебных органов. Резолюция ООН // Советская юстиция. – 1991. – № 16.

197. Основы политологии (наука о политике) / Под ред. А. Боднара. – К., 1996.
198. *Панарин А. С.* Искушение глобализмом. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002.
199. *Панов М. И., Герасина Л. Н.* "Социальная мимикрия" коррупции: политико-правовой дискурс // Право и политика. Международный научный журнал. – 2000. – № 8.
200. *Паркинсон С.* Законы Паркинсона. Сборник: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989.
201. Парламентская практика в зарубежных странах (обзор). – М., 1990.
202. Парламенты мира. – М., 1991.
203. Парламенты. Сравнительное исследование структуры и деятельности представительных учреждений 55 стран мира. – М., 1967.
204. *Парсонс Т.* Общества // *Парсонс Т.* О социальных системах – М.: Академический проект, 2000.
205. *Парсонс Т., Шилз Э.* К общей теории действия // *Парсонс Т.* О структуре социального действия. – М.: Академический проект, 2000. – Ч. 2: Ценности, мотивы и системы действия.
206. *Пашуканис Е. Б.* Общая теория права и марксизм. – М., 1924.
207. *Пересунько С. І.* Права людини в реалізації Концепції правової реформи в Україні // Актуальні проблеми формування правової держави в України: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.: У 2 ч. – Х.: Національна юридична академія України, 2000. – Ч. 1.
208. Переходы от авторитарных режимов // Общественные науки и современность. – 1992. – № 5.
209. *Пертцик В. А.* Проблемы местного самоуправления в СССР // Труды Иркутского государственного университета. – Иркутск, 1963. – Т. XXXII. – Вып. 6. – Ч. 11.
210. *Петришин А. В.* Государственная служба: Историко-теоретические предпосылки, сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ. – Х.: Факт, 1998.
211. *Платковский А.* Компартия Китая в борьбе за передел собственности готова // Известия. – 1997. – 13 сентября.
212. *Погорєлова З. О.* Законодавчий процес в Україні: проблеми теорії і практики: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2004.
213. *Подымов П. Е.* О дальнейшем развитии новых форм исправительно-трудового воздействия и закрепления результатов правовоспитания осужденных // Советское государство и право. – 1965. – № 11.
214. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / Под ред. Мелешкиной Е.Ю. – М.: Весь Мир, 2001.
215. Політичні партії в демократичному суспільстві. – К.: Вид-во Йозеф Тезінг та Вільгельм Гофмайстер, 1997.
216. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник авт. колективу); Заг. ред.: Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Макеєв, О. Дергачов. – К.: Політична думка, 1995.

217. Політологія: Підручник для студентів ВНЗ / Панов М. І. (керівн. авт. кол.), Герасіна Л. М., Осипова Н. П. та ін. – К.: Ін Юре, 2002.
218. *Поппер К. Р.* Открытое общество и его враги. В 2 т.: Пер. с англ. / Международный фонд "Культурная инициатива". – М., 1992.
219. *Почепцов Г. Г.* Теория коммуникации. – М.: Рефл-бук, Ваклер, 2001.
220. Права і свободи людини в Україні (Звіт за результатами загальнонаціонального опитування (1999 р.). – К., 1999.
221. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. – М.: ИНФРА, 2000.
222. *Прело М.* Конституционное право Франции. – М., 1957.
223. *Пригожин А. И.* Перестройка: переходные процессы и механизмы / Отв. ред. В. А. Ядов. – М.: Наука, 1990.
224. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: Пер. с англ / Общ. ред. В.И. Аршинова и др. – М: Прогресс, 1986.
225. *Приголкин А. С.* Процессуальные формы правотворчества / Под ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенева. – М.: Юрид. лит., 1976.
226. Проблемы общей теории государства и права. Учебник для вузов / Под общ ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М, 1999.
227. *Проханов А.* Трагедия централизма // Литературная Россия. – 1990. – № 1.
228. *Пшеворский А.* Переходы к демократии // Путь. – 1993. – № 3.
229. *Рабінович П.* Загальна концепція правової реформи в Україні: до характеру вихідних засад // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 1 (12).
230. *Рабінович П. М.* Права людини: загальнотеоретичні засади // Проблеми законності. Респ. міжвідом. наук. зб. – Х.: Національна юридична академія України. – 1998. – Вип. 36.
231. *Растоу Д. А.* Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5.
232. Реформа хозяйственной системы в КНР: Пер. с кит. / Науч. ред. А. И. Денисов. – М.: Экономика, 1989.
233. *Ритцер Дж.* Современные социологические теории: Пер. с англ. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2000.
234. *Розенбергис Р.* Проблема социального консенсуса в работах Ю. Хабермаса // Общественные науки и современность. – 1995 – № 5.
235. *Розенфельд Ю. Н.* Проблемы легитимации государственной власти в Украине // Українська державність: становлення, досвід, проблеми: Зб. наук. статей (за матеріалами XII Харківських політологічних читань). – Х.: Право, 2001.
236. *Ролз Дж.* Теорія справедливості: Пер. с англ. О. Мокровольського. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи", 2001.
237. *Рукавишников В. О.* Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ // Социс. – 1995. – № 1.

238. *Румпель Р.* Подъемы и спады конъюнктуры: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1991.
239. *Савенков Ю.* Китай нащупывает дорогу в XXI век // Известия. – 1997. – 11 сентября.
240. *Самощенко И. С., Никитинский В. И., Венгеров А. В.* Об основах методологии и методики изучения эффективности действия правовых норм // Ученые записки ВНИИ. – М., 1971. – Вып. 25.
241. *Санистебан Л. С.* Основы политической науки. – М., 1992.
242. *Сафаров Р. А.* Социальный эксперимент и проблемы государства и права // Советское государство и право. – 1964. – № 10.
243. *Селіванов В. М.* Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – К., 2002.
244. *Серегин Н. С., Шульгин Н. Н.* Круглый стол "Гражданское общество, правовое государство и право // Государство и право. – 2002. – № 1.
245. *Синюков В. Н.* Исполнение законов // Советское государство и право. – 1991. – № 6.
246. *Скирбекк Г., Гилье Н.* История философии. Учебное пособие для студ. высш. учеб. завед.: Пер. с англ. – М.: ВЛАДОС, 2000.
247. *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994.
248. *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ. – М.: Феникс, 1998.
249. *Смирнов О. В.* Эффективность права в области организации труда // Советское государство и право. – 1966. – № 7.
250. *Смирнов О. В.* Эффективность правового регулирования организации труда на предприятии. – М., 1968.
251. *Смирнов С. В.* Социально-правовой эксперимент и регулирование общественных отношений // Советское государство и право. – 1973. – № 11.
252. Современная социологическая теория. – Новосибирск: Наука, 1995.
253. Современный философский словарь / Под общ. ред. В. Е. Кемерова. – Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск, 1998.
254. *Соколов Н. В.* Традиция и инновация в посттоталитарных переходных процессах: Автореф. дис...канд. социол. наук: 23.00.02. – СПб., 1995.
255. *Соловьев А. И.* Политология. Политическая теория. Политические технологии. – М., 2000.
256. *Сорокин П. А.* Социология революции // *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992.
257. *Сорокин П. А.* Системы социологии: В 2 т. / Российская Академия Наук, Институт социологии. – М., 1992. – Т. 2: Социальная аналитика: Учение о строении сложных социальных агрегатов.
258. Социальные конфликты в условиях переходного периода («круглый стол») // Социс. – 1993. – № 4.
259. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2000.

260. *Спасов Б. П.* Закон и его толкование. – М.: Юрид. лит., I986.
261. *Сташис В. В.* Завдання нового етапу судової реформи // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Матеріали наук.-практ. конф. 18-19 квітня 2002 р., Харків. – К.-Х.: Юрінком Інтер, 2002.
262. *Стовба О. В.* Трансформація поняття правотворчість в посттоталітарних суспільствах // Проблеми законності: Респ. міжвід. наук. зб. – 2003. – Вип. 62.
263. *Стоянович С.* Посткоммунизм: противоречия между демократией и капитализмом // Полис. – 1996. – № 1.
264. *Сулакшин С.* Реформы в масштабе десятилетия // Свободная мысль. – 1995. – № 3.
265. *Сундиев И. Ю.* Личность, группа, общество в экстремальные периоды развития (конфликтологический анализ): Автореф. дис... д-ра филос. наук: 09.00.10. – М., 1994.
266. *Сурмін Ю. П.* Права людини у соціологічному вимірі // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 2.
267. *Танасійчук О.* Смертна кара за крадіжки // Голос України. – 2002. – 13 вересня.
268. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997.
269. Теория государства и права: Учебник для юрид. вузов и фак-тов / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – М.: НОРМА, 1997.
270. *Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю.* Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. – М.: Изд. г-на Тихомирова М. Ю., 1998.
271. *Тихомиров Ю. А.* Теория компетенции. – М.: Изд. г-на Тихомирова М. Ю., 2001.
272. *Тодика Ю. Н.* Основы конституционного строя Украины. – Х.: Факт, 1999.
273. Тоталитаризм // Современный словарь иностранных слов. – 4-е изд. – М.: Русский язык, 2001.
274. Тоталитаризм: что это такое? Исследования зарубежных политологов: В 2 ч. / Отв. ред. Л. Н. Верченов, Ю. И. Игрицкий. – М.: Прогресс, 1993.
275. *Тохтабиев С. А.* Экстремальные ситуации. – Нальчик: Эльбрус, 1987.
276. *Тюхтин В. С.* Диалектика сложности и организованности // Диалектика познания сложных систем / Под ред. В. Тюхтина. – М.: Мысль, 1988.
277. Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996.
278. Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Шемшученка Ю.С. – К., 1999.
279. *Фадеев Д. А.* Опыт политики переходного периода. Испания после Франко // Полис. – 1991. – № 5.
280. *Фадеев Д. А.* От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Полис. – 1992. – № 1–2.

281. *Фарукшин М. Х., Юртаев А. Н.* Противоречия демократизации в условиях реформирования // Социально-политические науки. – 1991. – № 11.
282. *Фельдман Д. И., Курдюков Г. И., Лазарев В. В.* Теоретические проблемы методологии исследования государства и права. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1975.
283. *Филатова М. Н., Светенко А. С.* Политология: Учебник. – М.: Литература и политика, 1996.
284. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992.
285. *Франкл В.* Дотримання прав людини в Україні у 1998 р.: Доповідь Держдепартаменту США про дотримання прав людини в Україні у 1998 р. – Х., 1999.
286. *Франс А. М.* Альтинг фон Гейзау. Как совершить переход к правовому обществу? Размышления, обращенные к моим русским друзьям. – М.: Рудамино, 1997.
287. *Фридман М.* Четыре шага к свободе // Общественные науки и современность. – 1991. – № 3.
288. *Фуллер Л. Л.* Мораль права: Пер. з англ. – К.: Сфера, 1999.
289. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность: Пер. с нем. – М.: АО «КАМІ», 1995.
290. *Хайек Ф. А.* Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1990. – № 10.
291. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 1.
292. *Харитонова О. Г.* Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) // Полис. – 1996. – № 5.
293. *Харт Х. Л. А.* Концепція права: Пер. з англ. – К.: Сфера, 1998.
294. *Хесли В. Л.* Национализм и пути разрешения межэтнических противоречий // Полис. – 1996. – № 6.
295. *Хёффе О.* Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства: Пер. с нем. – М.: Гнозис, 1994.
296. *Хилова Г. Н.* Некоторые особенности изучения деятельности человека в экстремальных условиях среды. – М.: Наука, 1992.
297. *Хоффман-Ланге У.* Элиты и демократизация: германский опыт: Пер. с англ. В.В.Платковского // Социс. – 1996. – № 3.
298. *Циппеліус Р.* Філософія права. Підручник: Пер. з нім. – К.: Тандем, 2000.
299. *Четвернин В. А.* Демократическое конституционное государство: введение в теорию.– М.: ИГПАН, 1993.
300. *Чжан Шухуа.* Политические реформы в России и Китае в условиях перехода к рыночной экономике (сравнительный анализ): Автореф. дис... канд. полит. наук: 22.00.05. – М., 1994.
301. *Чилкот Р. Х.* Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы: Пер. с англ. – М.: Весь мир, 2001.
302. *Чиркин В. Е.* Современное государство. – М., 2001.
303. *Чиркин В. Е.* Элементы сравнительного государствоведения – М., 1994.

304. Чистое учение о праве Ганса Кельзена: Сб. перевод. с нем. – М.: ИНИОН, 1986. – Вып. 1.
305. *Шаповал В.* Вищі органи сучасної держави. — К., 1995.
306. *Шаповал В.* Парламентаризм в Україні: пошуки парадигми чи рух до нового // Віче. — 1997. — № 5.
307. *Шаповал В. М., Борденюк В. І., Журавльова Г. С.* Пар-ламентаризм і законодавчий процес в Україні. — К., 2000.
308. *Шарден Пьер Тейяр де.* Феномен человека. – М.: Главная редакция изданий для зарубежных стран изд-ва Наука, 1987.
309. *Швець М.* Системна інформація законотворчого процесу // Віче. – 2000. – № 2.
310. *Шибутани Т.* Социальная психология: Пер. с англ. – Ростов н/Д: Феникс, 1999.
311. *Шикин Е. П.* Факторы, определяющие эффективность норм права // Советское государство и право. – 1973. – № 5.
312. *Шилов В.* Социалистический консерватизм в посткоммунистических обществах // Свободная мысль. – 1995. – № 3.
313. *Шипілов Л.* До юридичного розуміння легітимації влади // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1.
314. *Шмаров И. В.* Социологический эксперимент в практике исправительно-трудовых учреждений // Советское государство и право. – 1966. – № 10.
315. *Штаммлер Р.* Сущность и задачи права и правоведения. – М., 1908.
316. *Шульга К. П.* Законотворча процедура // Право України. – 1998. – № 7.
317. *Шутов А. Ю.* Политический процесс. – М., 1994.
318. *Щепаньский Я. Ю.* Элементарные понятия социологии: Пер. с польск. / Общ. ред. акад. А.М. Румянцева. – М.: Прогресс, 1996.
319. *Эрхард Л.* Благосостояние для всех: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1991.
320. Эффективность правовых норм. – М., 1980.
321. Як знешкодити «п'яту владу». Виступ Президента України Л. Кучми 5 серпня 1994 р. // Урядовий кур'єр. – 1994. – 9 серпня.
322. *Adorno T., Frenkel-Brunswik E., Levinson D. J., Sanford R. N.* The Authoritarian Personality. – New York: Harper and Row, 1950.
323. *Allahar A. L.* Sociology and the Periphery. Theories and Issues. – Toronto: Garamond Press, 1989.
324. *Apter D. E.* Some Conceptual Approaches to Study of Modernization. – Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall Inc., 1968.
325. *Arendt H.* The Origins of Totalitarianism. – 7th ed. – London, 1962.
326. *Arnande A.-J.* Sociologic of Law in France: trends and paradigms // Journal of Law and Society, 1998.
327. Comparative Modernization / Cyril E. Black. (ed.).– N.Y.: Free Press, 1976.
328. Comparative Politics Today: A World View. – Eds. by Almond G., Powell G. – N.Y., 1996.
329. *Coser L. A.* The function of social conflict // Sociological theory: A book of readings / Coser L. A., Rosenberg B. – N. Y.: Macmillan, 1957.

330. *Dube S. C.* Modernization and Development: the Search for Alternative Paradigm (Socio-cultyral development alternatives in a changing world). – Tokyo: Un Univ. Press, 1988.
331. *Ebarhard C.* Brief reflection on what "efficacy" of a whole legal order could mean. – Br., 1977.
332. *Friedrich C. J., Brzezinski Z. K.* Totalitarian Dictatorship and Autocracy. – Cambridge, 1956.
333. *Friedrich C. J., Curtis M., Barber B. R.* Totalitarianism in Perspective. – N.Y., 1969.
334. *La Palombara J.* Politics within Nations. – New Jersey: Englewood Cliffs, 1974.
335. *Laszlo E.* The Age of Bifurcation. – N.Y. – L.: Gordon and Breach, 1991.
336. *Maravall J.* La politica de la transicion 1975–1980. – Madrid, 1982.
337. *Nolfo E. Di.* De paupe e le speranze degli italiaini (1943–1953). – Milano, 1986.
338. *O'Donnel G., Schmitter Ph.* Tentative conclusions about uncertain democracies / Transitions from authoritarian rule: prospects for democracy. – Baltimore. – L., 1986. – Book 4.
339. *Parsons, T.* Societes: Evolutionary and Comparative Perspectives. – N. Y.: Englewood Cliffs. Prentice Hall, 1966.
340. *Prigogine I.* The Philosophy of Instability // Futures. – August. – 1989.
341. *Pye L. W.* Aspect of Political Development. – Boston, 1966.
342. *Silvet K. H.* The Conflict Society: Reaction and Revolution in Latin America. Revised Ed. – New York and Evanston: Harper and Row, Colohon Books, 1966.
343. The Universal Deklaration of Human Rights // *Lauren P. G.* The Evolution of International Human Rights. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998.
344. *Thomas W. I.* For Social Origins. – Boston, 1909.
345. *Torntone O.* New possibilities of Democracies // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 32. – № 3.
346. *Unger R.* Plasticity into Power. – Oxford. – N.Y., 1990.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Воднік Валентина Давидівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології і політології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Герасіна Людмила Миколаївна — доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології і політології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Данильян Олег Геннадійович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедрою філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Дзьобань Олександр Петрович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Клімова Галина Павлівна — доктор філософських наук, професор кафедри соціології і політології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Максимов Сергій Іванович — доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Осипова Наталія Пилипівна — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедрою соціології і політології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Панов Микола Іванович — доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік АПрН України, проректор з наукової роботи Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ І
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТТОТАЛІТАРНИХ СУСПІЛЬСТВ

§ 1. Сутність посттоталітарного суспільства з позиції соціально-філософського аналізу 7
§ 2. Динаміка соціальних процесів у перехідний період 26
§ 3. Основні концепції посттоталітарних трансформацій як теоретичні моделі перехідного періоду 47
§ 4. Практичні моделі трансформацій посттоталітарних суспільств: особливості й загальні риси 61

РОЗДІЛ ІІ
ФІЛОСОФСЬКО-СОЦІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВЛАДИ І ПРАВА У СУСПІЛЬСТВАХ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ

§ 1. Легітимація влади і права у посттоталітарному суспільстві: справедливість і ефективність в оцінці політико-правових інститутів 88
§ 2. Особливості правових реформ у транзитивних суспільствах 104
§ 3. Правове суспільство як регулятивна ідея реформування посттоталітарної правової системи 132
§ 4. Філософські проблеми правотворчості в перехідних суспільствах 147
§ 5. Соціологічний підхід до аналізу проблем правотворчості та правозастосування в суспільствах, що трансформуються 182

РОЗДІЛ III
ПОЛІТОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА І ВЛАДИ У ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

§ 1. Сутність і особливості функціонування політико-правових інститутів у суспільствах, що трансформуються 214
§ 2. Політико-владні інститути держави: статус, функції та проблеми взаємодії 237
§ 3. Проблеми парламентаризму та вдосконалення законотворчості в трансформаційний період 262
§ 4. Політичний процес та політичні технології в посттоталітарних країнах 296
§ 5. Інститут прав і свобод людини в суспільствах, що трансформуються 319

ВИСНОВКИ 338

ЛІТЕРАТУРА 341

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 357

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ВЛАДИ І ПРАВА В УМОВАХ ПОСТТОТАЛІТАРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ:

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ АНАЛІЗ

Редактор *Н. Й. Михайличенко*
Комп'ютерна верстка
і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 22.10.2004.
Формат 60×90 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Newton.
Ум. друк. арк. 22,5. Обл.-вид. арк. 20,9.
Тираж 500 прим. Зам.